

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

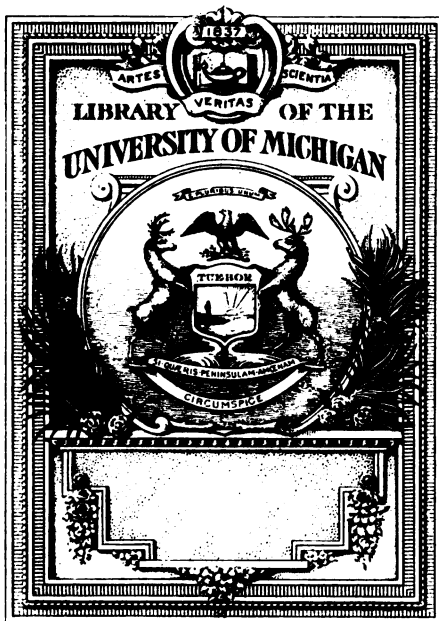
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

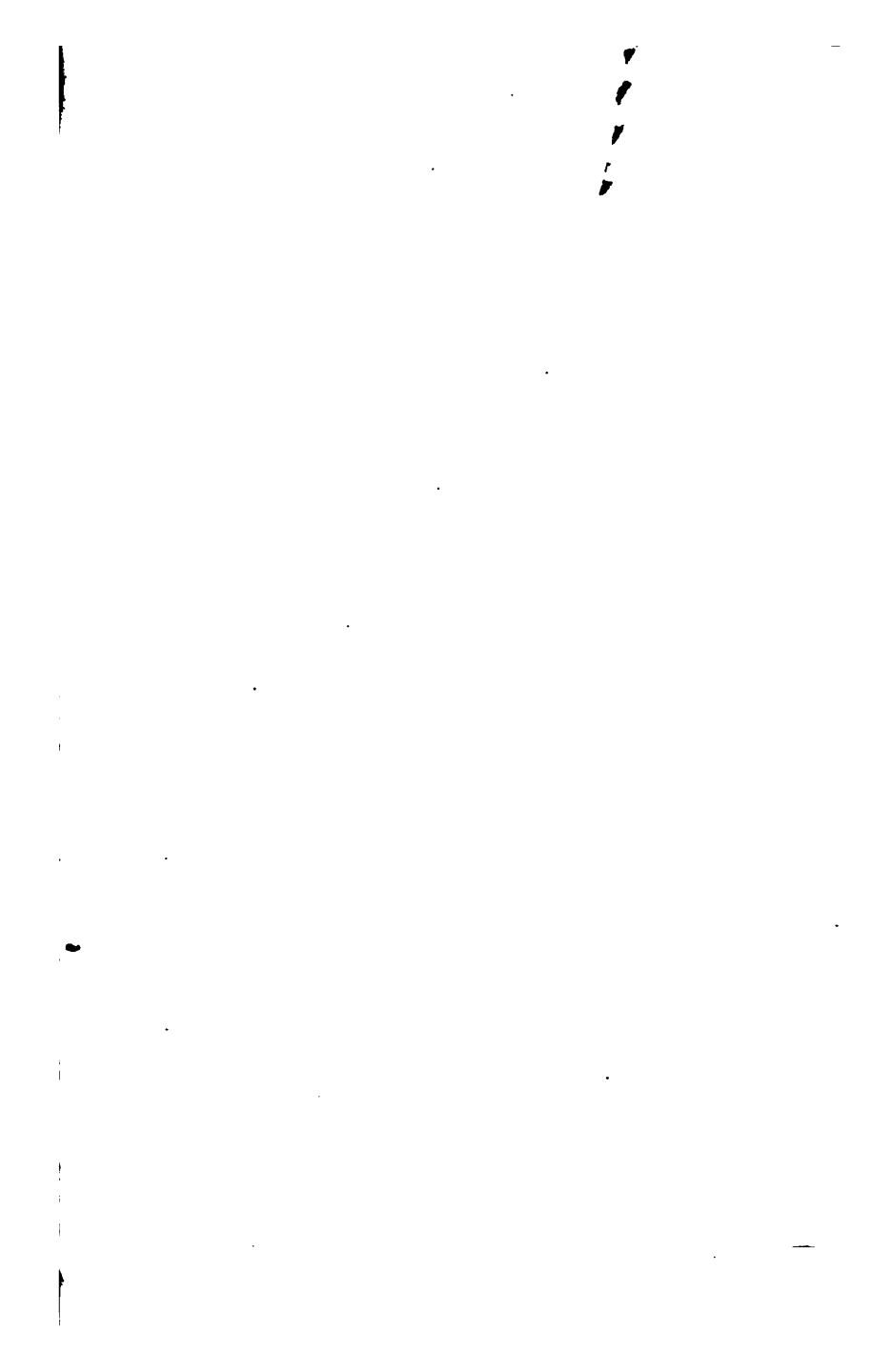
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

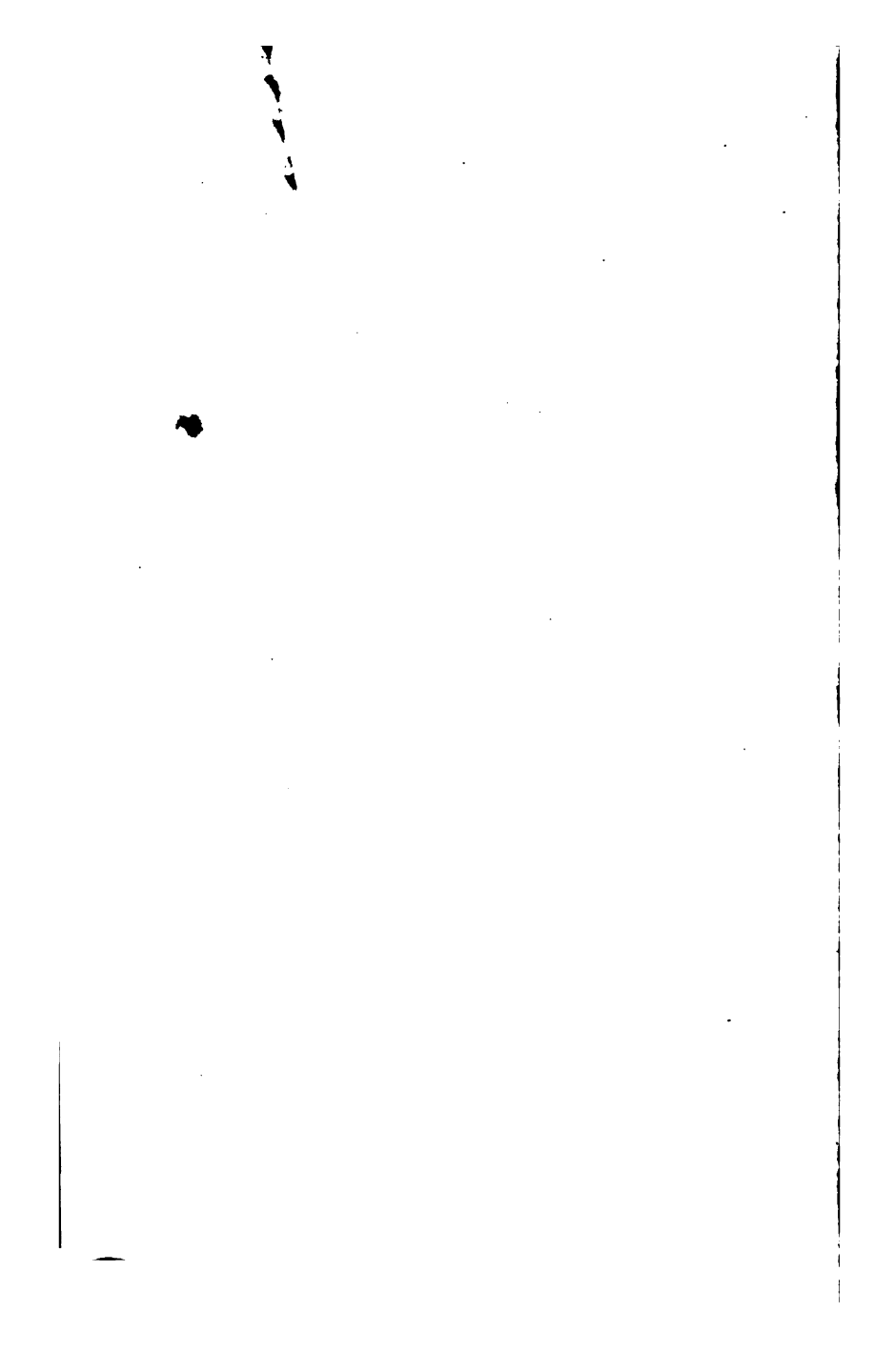

DS
76
N6
L45
W3
1852

NINEFEE

A'I

G W E D D I L L I O N :

GAN

A. H. LAYARD.

LLANYMDDYFRI,
CYHOEDDWDYD GAN WILLIAM REES: LLUNDAIN,
JOHN MURRAY, HEOL ALBEMARLE.

Pris pedwar swllt.

*Mrs
Lapins*

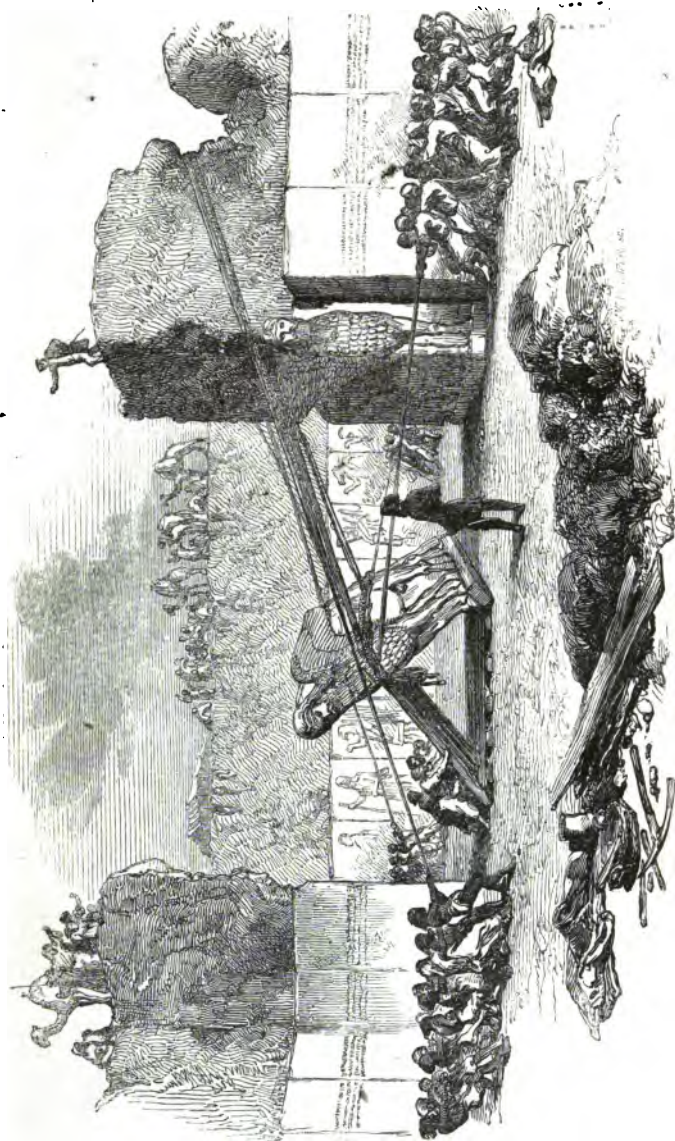
NOTES
ECCLESIOLOGICAL, AND HISTORICAL
ON
The Holy Days
OF
THE ENGLISH CHURCH.

LONDON:
THE CHURCH PRESS COMPANY (LIMITED),
11 AND 13, BURLEIGH STREET, STRAND, W.C.

1866.

Gostyng,ad y Tarw.

HANES POBLOGAIDD

AM

DDARGANFYDDIADAU YN NINEFEH,

PRIF DDINAS HEN YMERODRAETH

Assyria,

GAN AUSTEN HENRY LAYARD, YSW. D.C.L.

WEDI EI DALFYRRU GANDDO WF EI HUN;

Gyd ag Arlunian Llunag.

LLANYMDDYFRI:

ARGRAPHWYD A CHYHOEDDWDYD GAN WILLIAM REES;
LLUNDAIN, JOHN MURRAY, HEOL ALBEMARLE.

MDCCCLII.

W. REES, ARGRAPHYDD, LLANYMDDYFEL.

JUNE 18, 1925 E.M.
released July 29, 1926 E.M.

Semitics
Maisonneuve
3-10-25
11326

RHAGY MADRODD.

MAE y teimlad a ddangoswyd yn y darganfyddiadau a wnaed yn Ninefeh, wedi bod mor gyffredinol, fel ag yr awgrymwyd i mi, y byddai talfyriad o'm gwaith ar "Ninefeh a'i Gweddillion," ond ei gyhoeddi yn rhad, ac mewn dull poblogaidd, yn dderbyniol gan y werin. Yr oeddwn yn barod wedi dechreu ar y cyfryw talfyriad, pan y galwyd arnaf ar ail neges i Assyria, ac ni chefais hamdden i'w orphen.

Ar fy nychweliad i Loegr, deallais bod amrywiol hanesion anghywir ac ammherffaith o'm hymchwiliadau cyntaf, yn barod wedi cael eu gyhoeddi. Penderfynais, gan hynny, heb oediad pellach, i gwblhau y talfyriad a gynnygir yn bresennol i'r werin.

Yn y talfyriad hwn, gadewais yr ail ran o'r gwaith gwreiddiol allan, ac a osodais mewn y rhan fwyaf o'r egluriadau Ysgrythyrol a hanesiol, ac mi obeithiaf bod hyn wedi ei wneuthur yn fwy defnyddiol a chyflawn.

Yn gymmaint a bod darganfyddiadau diweddar, a chynhwysiad yr argraphiadau, mor belled ag y maent wedi cael eu darllen i foddlonrwydd, agos wedi cadarnhau yr holl dyb-

iadau a fynegwyd yn y gwaith gwreiddiol, ni wnaed unrhyw gyfnewidiadau ar unrhyw bethau o bwys yn y talfyriad hwn.

Yr wyf yn barhaus yn cael fy nhueddu i gredu, bod yr holl âdfeilion a chwiliwyd yn arddangos sail hen Ninefeh; a phan yn priodoli y colofnau diweddfaf i'r brenhinoedd a grybwyllir yn yr Ysgrythyrau, Shalmanezzer, Sennacherib, ac Essarhadon, yr wyf yn credu bod amser mawr wedi myned heibio rhwng eu seiliad, ac adeiladaeth y palasau hynaf gan Nimrod. Mae effeithiau y cynnygion i ddarllen yr argraphiadau, hyd yma yn rhy ansicr i wneuthur defnydd o enwau y brenhinoedd cyntefig a grybwyllir ynddynt.

Yn fuan gwedi fy nychweliad i Loegr o Assyria, yn 1851, aethum gyd â mintai, ynghylch cant mewn nifer, o weithwyr o waith haiarn Syr John Guest, i'r Amgueddfa Brydeinaidd yn Llundain. Synnais oblegid y sylw a wnaed ganddynt o wareiddiwech a chelfyddydau yr hen oesau, a synnais fyth yn fwy oblegid eu gwymbodaeth mewn hanesyddiaeth Ysgrythyrol, megis ag yr eglurid y cyfryw hanes yn y colofnau a nodid gennyf iddynt. Ar ddau achlysur ar ol hyn, cyfarfyddais â'r un bobl yn Dowlais, pryd y cefais gyfleusdra i'w hannerch, ynghyd âg eraill na chawsant y cyfleusdra o fod yn Llundain, ar y pwngc o'r darganfyddiadau a wnaed ar sail Ninefeh. Yr argraph ag oedd yn barod arnaf gyd â golwg ar wybodaeth a galluoedd gweithwyr Cymru, a gadarnhawyd yn fwy y pryd hynny. Un ag sydd a lleshad pobl Cymru yn fawr ar ei meddwl, ac un ag sydd wedi cyfrannu yn fawr iawn tu ag at eu gwellhau a'u llesoli, sef yr Arglwyddes Charlotte Guest, ynghyd âg eraill ag oeddynt yn gyflawn addas i rododi pob hyspysrwydd i mi, a gyd-dystiolaethent

am syched mawr trigolion y dywysogaeth, am wybodaeth ar y pyngciau hynny sydd yn gyssylltiedig â hanes Ysgrythryol, a'u hawydd i gael eu goleuo yn y pyngciau hyn, drwy y darganfyddiadau diweddar a wnaed, ag sydd a thuedd ynddynt i dafu goleuni ar wirioneddau yr Ysgrythyr Lân. Meddylodd yr Arglwyddes Charlotte Guest ar y pryd, y byddai cyfieithiad o'r argraphiad talfyredig o'm hymchwiliadau yn Ninefeh, yn dderbyniol ganddynt; a'r awgrymiad hwn, ynghyd â theimlad gwladwriaethol, a dueddodd Mr. Rees, Llanymddyfri, i gymmeryd mewn llaw y gorchwyl o'i gyhoeddi yn Gymraeg. Y mae amryw sylwnodau eglurhaol yn yr argraphiad Cymreig hwn, nad ydynt yn yr un Saeson-aeg, gwedi eu hychwanegu er mwyn gwneuthur y gwaith yn fwy dealladwy i'r darllenwyr Cymreig. Mae yr holl arluniau a'r cynlluniau a gynhwysid yn y gwaith gwreiddiol, trwy ganiattad Mr. Murray, ei gyhoeddydd, wedi eu gosod yn yr argraphiad hwn, tu ag at ei wneuthur yn eglur i bob dosparth o ddarllenwyr. Yr ydwyf yn gobeithio yn ddidwyll, y bydd cyhoeddiad o'r gwaith hwn yn yr iaith Gymraeg, wirio tyb y rhai hynny a ddymunent iddo gael ei gyhoeddi, ac y bydd iddo fod yn ychwanegiad at löenyddiaeth Cymru.

A. H. LAYARD.

Llundain, Gorphenhaf 1, 1852.

ARWEINIAD.

CYN gosod ger bron y darllenydd fy llafur yn Assyria, ni fyddai allan o le i roddi hanes byr o'r hyn a wnaed ym maes hynafiaethau Assyriaidd, cyn y darganfyddiadau diweddar yn Ninefeh.

Ychydig o ddarnau gwasgaredig ym mhlith hen awduron, a llechres anhygoel o frenhinoedd, ydyw y cwbl ag sydd yn aros o hanes Assyria gan Otesias; pan nad oes dim ar gael o'r hanes a briodolir i Herodotus. Gyd â golwg ar yr ysgrifenywyr diweddar a gyffyrddasant âg hanes Assyriaidd, Di-odorus Siculus ydyw y pennaf, er mai casglydd ydoedd. Yn Eusebius, ac yn yr haneswyr Armeniaidd, megis Moses o Chorene, gellir cael ychydig awgrymiadau gwerthfawr, a ddeilliasant, ar ryw achlysuron, o ffynhonnellau gwreiddiol, ac heb fod yn hollol wag o awdurdod.

Y mae yn nodedig nad ydym yn cyfarfod mewn hanesion cenhedlig, ond â thri brenhin Assyriaidd ag y mae gennym hanes am eu gorchestion;—sef Ninus, Semiramis, a Sardanapalus. Ninus a'i frenhines, yn gyffelyb i wroniaid yr holl genhedloedd cyntefig, a ddaethant i fod yn gymmeriadau ffug-chwedlog, i ba rai y priodolid pob gorchestion cenhedlaethol. Er nad oeddynt yn wreiddiol ond personau hanesyddol, etto hwy a gynnysgaeddwyd i ryw helaethrwydd â phriodolderau dwyfol, ac a gyd-weuwyd â duwinyddiaeth hiliogaeth, ag yr oeddynt hwy yn bennaethiaid cyntaf arnynt neu ym mhlith y cyfryw. Aeth uwchlaw deg cenhedlaeth ar hugain heibio, rhwng Semiramis a Sardanapalus, ym mha gyfnod y meddiannwyd yr orsedd Assyriaidd, gan fwy nag un deyrnach o frenhinoedd.

Ni chyfeirir yn neillduol at yr Assyriaid yn yr Ysgrythyrau, hyd oni ddaeth eu hyntiau milwraidd o'r tu gorllewinol i'r Euphrates â hwynt i gyssylltiad â'r genedl Iuddewig. Pul ydyw y brenhin cyntaf y crybwyllir am dano yn yr Ysgrythyrau, ac y mae yn rhaid bod hwn yn un o'r brenhinoedd diweddaf a deyrnasoedd dros y rhan fwyaf o Asia. Crybwyllir am y brenhinoedd diweddaraf yn fwy mynych yn yr Ysgrythyrau, oblegid eu rhyfeloedd â'r Iuddewon, pa rai a gaethgludasant i Assyria.

Gyd â golwg ar yr haneswyr diweddar a gynnygiasant gysoni anghydgordiad amseryddiaeth Assyriaidd, ac adferu hanes yr Ymerodraeth Assyriaidd, braidd y gwn pwy i'w nodi. Gan fod y defnyddiau yn gwrthddywedyd yn y fath fodd, nid ydyw yn rhyfedd bod pob ysgrifenydd wedi ffurfio ei gyfundraeth ei hun; ac ni ellir ystyried eu cynnygiadau fawr gwell na thybiadau cywrain. Gwahaniaethant yng nghyfnod dechreuad yr Ymerodraeth Assyriaidd, ynghylch mil o flynyddoedd; ac hyd yn oed pan yr ymdrinient â digwyddiadau a ddynesant at gyfnod hanes awdurdodol, megis marwolaeth Sardanapalus, goresgyniad y Mediaid, a chwymp yr Ymerodraeth, ceir yr un anghydgordiad. Hyntiau Bactriaidd ac Indiaidd Ninus, a gorchestion rhyfeddol Semiramis, ynghyd â menyweiddiwch Sardanapalus, sydd wedi cael eu darlunio drosodd a throsodd, ag sydd hefyd yn sail hanesion ysgrifenyddwyr diweddar. Ond er bod enwau Ninesfeh ac Assyria yn gydnabyddus i ni o'n mabandod, ac yn gyssylltiedig â'r argraphiadau boreuaf a gawsom o'r Ysgrythyrau, etto, pan ag yr ydym yn gofyn i ni ein hunain, pa beth mewn gwirionedd, a wyddom am danynt, y mae ein hanwybodaeth o bob peth braidd a berthyn iddynt yn dyfod i'r amlwg.

Y mae yn un o'r pethau rhyfeddaf mewn hanesyddiaeth, bod hanesion Ymerodraeth mor enwog am ei chadernid, a'i gwareidd-dra, wedi myned yn hollol ar goll; a bod sail dinas mor nodedig am ei maintioli a'i harddechhogrwydd, wedi bod

am oesau yn bwnge o amheuaeth. Nid ydyw hefyd, fe allai, yn llai hynod, bod darganfyddiad digwyddiadol, wedi ein harwain yn ddisymmwth i obeithio, y bydd i'r hanesion hyn i'w hail-gaffael, a sail y ddinas yn cael ei hadnabod i fodd-lonrwydd.

Yr oedd yr adfeilion yn Assyria a Babilonia, sef crugiau anferth, ac yn ol eu hymddangosiad, heb gynnwys dim ond pridd ac ysgarthion, er ys amser hir, wedi tynnu sylw, oblegid eu maintioli a'u hynafiaeth. Yr oeddynt yr unig weddillion o gyfnod anadnabyddus, ac o gyfnod boreuach na'r goresgyniad Macedoniaidd. O ganlyniad, y crugiau hyn yn unig a ellid gydnabod fel yn dwyn perthynas â Ninefeh a Babilon, a'r rhai hyn a gyfeirient at seiliau a natur y dinasoedd hynny. Yr adfeilion a dybid eu bod ar sail Ninefeh, prif ddinas Assyria, oeddynt yn fwy adnabyddus, na sail Babilon, ac ni ymwelid mor fynych â hi, ag yr ymwelid â sail Babilon. Amrywiol deithwyr a sylwasant ar y crugiau mawrion pridd gyferbyn â dinas ddiweddar Mosul, a phan ag yr oedd trigolion y gymmydogaeth yn nodi allan fedd Jonah ar grib un o honynt, yr oedd yn naturiol i benderfynu ar unwaith, ei fod yn nodi sail Ninefeh.*

Y cyntaf a wnaeth ymchwiliadau sylweddol yn yr adfeilion o fewn terfynau hen Assyria ydoedd Mr. Rich, goruchwyliwr yr *East India Company* yn Baghdad, am lawer o flynyddoedd. Y gweddillion yn gyfagos i Hillah, yng nghymmydogaeth Baghdad, a dynnodd ei sylw gyntaf. Yr oedd y darganfyddiadau a wnaeth o ddyddordeb mawr, yn gynhwysedig o weddillion argraphiadau, priddfeini, cerrig

* Braidd y mae yn angenrheidiol sylwi, na ellai bedd Jonah fod ar adfeilion palas, ac nad ydyw y traddodiad ag sydd yn ei osod yno yn cael ei gadarnhau mewn un modd gan yr Ysgrhythrau. Ond y mae y traddodiad hwn yn cael ei dderbyn gan Gristionogion a Mussulmaniaid, ac a darddodd, fel y mae yn debygol, oblegid bod ar y llannerch honno unwaith eglwys neu fynachdy Cristionogol, cysegredig i'r prophwyd hwnnw. Mae yr adeilad, a dybir ei fod yn gorchuddio y bedd, yn cael parch mawr, ac ni chaniatteir ond i ychydig Gristionogion fyned iddo. Yn amser St. Jerome, byddai yr Iuddewon yn nodi bedd Jonah yn Gath-hepher, yn llwyth Zabulon.

cerfiedig, ac ysgrin coed: ond. yr oedd yr hanes a gyfansoddodd efe am yr adfeilion, o fwy gwerth na'i ddarganfyddiadau.

Yn y flwyddyn 1820, tueddwyd Mr. Rich i ymweled â Kurdistan er mwyn ei iechyd, ac efe a ddychwelodd yn ei ol i Baghdad heibio Mosul. Arosodd am rai diwrnodau yn y ddinas hon, a chynhyrfwyd ei gywreinrwydd gan y crugiau mawrion o'r tu draw i'r afon, ac efe a wnaeth ymholiadau mewn perthynas iddynt. Cafodd wybod gan rai ym Mosul, bod cerfiad, ryw amser yn ol, wedi ei gloddio allan o grug, yn arddangos amrywiol ffurfiau o ddynion, ac anifeiliaid. Yr oedd y gwrthddrych rhyfeddol hwn wedi bod yn achos o syndod cyffredinol, a'r holl bobl wedi myned o'r tu allan i'r caerau i edrych arno. O'r diwedd, cyhoeddodd yr ulema bod yr arluniau hyn yn eilunod yr anghredinwyr, a'r Mohammediaid, fel disgyblion ufudd, a'u dinystriasant, ac ni allodd Mr. Rich gael cymmaint a darn o honynt.

Gwnaeth Mr. Rich ymchwiliadau ym medd Jonah, ac yng nghrug mwyaf Kouyunjik, a elwir gan y Tyrciaid Amousheeah, ac ym mhlith yr ysgarthion, cafodd ddarnau o lestri pridd, priddfeini â'r llythyrennau cŷnffurf arnynt. Ni chafodd Mr. Rich nemawr yn ychwaneg o weddillion Assyriaidd; ac efe a ymadawodd â Mosul, heb feddwl fawr bod palasau brenhinoedd Assyria yn gladdedig yn y crugiau. Y gweddillion a gaed gan Mr. Rich, a ddodwyd yn ol llaw yn yr Amgueddfa Brydeinaidd, a'r casgliad hwn braidd, ydoedd yr unig gasgliad o hynafiaethau Assyriaidd yn Ewrop.

Y cyfryw ydoedd ein hadnabyddiaeth bedair blynedd yn ol am Ninefeh, ei hanes, ei sail, a'i chelfyddydau; ac y mae y darllenydd i farnu oddi wrth yr hanes a roddir yn y llyfr hwn, pa gymmaint y mae y darganfyddiadau diweddar yn debygol o helaethu ein gwybodaeth.

Gan y crybwyllir yn fynych yn yr hanes am y llythyrenau cŷnffurf, y mae ychydig eiriau yn angenrheidiol gyd â golwg ar natur yr hen ddull hwn o ysgrifenu. Mae yr enwau

cynffurf, pensaethog, neu geingiog, wedi cael eu rhoddi i'r llythyrennau hyn, yn ol mympwy yr hwn fyddo yn eu darlunio; *cuneiform*, neu cynffurf ydyw yr enw a ddefnyddir yn gyffredinol yn Lloegr, am eu bod yn neillduol yn null cŷn; rhoddir y rhai canlynol fel enghraifft;—

Mae yr argraph hon yn cynnwys enw brenhin Assyriaidd, a'i deitl o frenhin Assyria. Yr oedd y dull hwn o ysgrifenu yn gyffredinol, er mewn rhai pethau yn wahanol, dros y rhan fwyaf o Asia orllewiniol, hyd ddymchweliad yr Ymerodraeth Bersiaidd gan Alecsander Fawr; a thrwy hynny yr ydys wedi cael gafael ar y ffordd i ddarllen ac egluro yr ysgrifau Assyriaidd. Yr oedd llywodraeth brenhinoedd Persia yn ymestyn tros yr holl genhedloedd ag oeddynt yn defnyddio y llythyrennau cynffurf, sef y cenhedloedd Babilonaidd (gan gynnwys y rhai Assyriaidd) a siaradent iaith yn debyg i'r Hebraeg a'r Arabaeg; y rhai Persiaidd, a Thatariaidd, a arferent ieithoedd cyffelyb i'r rhai a ddefnyddir yn y gwledydd hynny yn bresennol. Yr oedd yn arferol gan frenhinoedd Persia i naddu coffadwriaethau am eu buddygoliaethau ar greigiau a chofadeiliau yn y tair iaith uchod, ac yn y llythyrennau cynffurf a berthynent i'r ieithoedd hynny. Mae yr argraphiadau tairieithog hyn ar daflenau wrth ochrau eu gilydd, a'r rhai mwyaf o bwys yw y rhai hynny a ddarganfyddwyd ar Balasau Darius a Xerxes yn Persepolis, ar fedd Darius, ac ar greigiau Behistun. Y rhai olaf yw y rhai mwyaf a gwerthfawroccaf, cynhwysant hanes digwyddiadau a gymmerasant le yn nheyrnasiad Darius, a rhoddant lechres hirfaith o wledydd a chenhedloedd a oresgynwyd ganddo. Ac oddi wrth enwau y Brenhinoedd a'r gwrthryfelwyr gorchfygedig, y deallwyd ystyr a galluoedd y llythyrennau cynffurf.

Cymmerodd y Milwriad Rawlinson trwy lawer o drafferth, ddarluniad cywir o'r argraphiadau ar greigiau uchel Behistun,

a chyhoeddodd eglurhad a chyfieithiad o'r rhannau Persiaidd; ond nid yw etto wedi rhoddi i ni ddehongliad o'r rhannau Babilonaidd neu Assyriaidd. Y mae y Milwriad yn y cyfamser, wedi cyhoeddi llawer o ffrwythau ei ymchwiliadau, ac y mae amryw o ysgolheigion eraill yn llafurio yn yr un maes, ym mysg pa rai yr ydym yn neillduol yn ddyledus i Dr. Hincks, am ddehongli enw Sennacherib ar golofnau Kouyunjik, ac enw Nebuchodonosor ar briddfeini Babilon.

Mae y ddefod o naddu argraphiadau ar gerrig, yn gystal ag ar glai pobedig, yn hen iawn. Y gorchymynion dwyfol a roddwyd gyntaf i ddyn ar lechau cerrig; dyweda Job, "*O nad ysgrifened hwynt yn y graig dros byth â phin o haiarn ac â phlwm*,"*. Ac y mae Ezeciel, pan yn prophwydo ar yr afon Chebar, yn cael ei gyfarwyddo i gymmeryd priddlech, a llunio arni ddinas Jerusalem.† Ni allasid cymmeryd dull mwy parhaus i gadw yr hanesion cenhedlaethol; ac y mae muriau argraphedig palasau, a thafleinnau cerrig wedi trosglwyddo unig hanes wirioneddol hen Assyria.

* Job, xix. 23, 24.

† Ezeciel, iv. 1.

CYNHWYSIAD.

PENNOD I.

Y daith gyntaf yn Assyria. Ei Hadfeilion. Kouyunjik, Nimroud, a Kalah Sherghat. Darganfyddiadau M. Botta. Khorsabad. Dychwelyd i Mosul. tu dalen - - - - - 1

PEN. II.

Mohammed Pasha. Ei greulonderau. Cyflwr y wlad. Cychwyn i Nimroud. Teulu Arabaidd. Dechreu cloddio. Darganfod Ystafell. Am Argraphiadau. Am Addurnion Ifori. Dychweliad i Mosul. Ymddygiad y Pasha. Dechreu cloddio ym mhlith amrywiol Adfeilion. Dychwelyd i Nimroud. Darganfyddiadau pellach. Selamiyah. Darganfyddiad Cerfiadau. Darluniad Lledluniau. Y rhwystr gan y Pasha. Darganfyddiadau pellach o Gerfiadau. Diswyddiad y Pasha. Ymadawiad i Bagdad. - - - - - 14

PEN. III.

Dychwelyd i Mosul. Ismail Pasha. Cyfnewidiad yng nghyflwr y wlad. Dychwelyd i Nimroud. Yr adfeilion yn y Gwanwyn. Adgymmeryd at y Cloddïadau. Darganfyddion pellach. Rhwystrau newyddion. Sheikh Abd-ur-rahman ac Arabiaid Abou-salman. Lledluniau yn y gongl Ogledd Orllewinol. Darganfod y prif Balas. Lledluniau perffaith. Darganfod Llewod anferthol. Syndod yr Arabiaid. Cynnwrf ym Mosul. Ac ymddygiad y Pasha a'r Cadi. Attal y Cloddïadau. Darganfyddiadau pellach. Darluniau o'r Llewod pen-dynol. Myfyrdodau ar eu hynafiaeth a'u diben. Arabiaid Jebour. Eu Sheikhaidd. Nimroud ym mis Mawrth. Darluniad o'r gwastadedd ar fachludiad haul. Ceuffordd Negoub. Argraph Assyriaidd. - - - - - 36

PEN. IV.

Parottoadau am daith i Al Hather. Cynhulliad y Carafan. Ymadael â Mosul. Yr Anialwch. Minteioedd o Gamelod. Yr Arabiaid Haddedeenaidd. Cyflunïaeth Arabaidd. Gwersyllfa. Llwyth Arabaidd yn ymsymmod. Pebyll Soffuk. Darluniad o Sheikh y Shammariad. Ei hanes. Harem Soffuk a'i wragedd. Ei gasseg. Marchogaeth i Al Hather. Arweinwyr Arabaidd. Dychwelyd i Mosul. Llofruddiaeth Nejrîs. A Soffuk. - - - - - 59

PEN. V.

Darganfod Gwrthddrychau bychain. Maen-lawr yr Ystafelloedd. Gwledd Arabaidd. Dyfodiad Tahyar Pasha. Parhau y cloddïadau. Yr haf yn Nimroud. Corwynt. Darganfyddiadau pellach o Ledluniau. Darluniad o'r cerfiadau. Cymmrwd lliwiedig. Derbyniad Llythyr Vizeraid. Syndod yr Arabiaid. Y casgliad cyntaf o Gerfiadau a anfonwyd i Loegr. Ymweliad oddi wrth Tahyar Pasha. Golygiadau y Tyrciaid ynghylch y Cerfiadau. Symmudiad i Mosul. Darganfyddiad Adeilad mewn crug yn gyfagos i Kouyunjik. Ystafelloedd Newyddion yn cael eu hagog yn Nimroud. - - - - - 78

PEN. VI.

Ymadawiad i fynyddoedd Tiyaî. Khorsabad. Sheikh Adi. Gwersyllfa Gurd-aidd. Pentref Chaldaëaidd. Amadyiah. Llywodraethwr Tyrciaidd. Albanaid Achlysurol. Pennaeth Albanaidd. Dyffryn Berwari. Pentrefi Chaldaëaidd. Bey Kurdaidd. Asheetha. - - - - - 106

PEN. VII.

Asheetha. Tî Nestoriaidd. Y gyflafan. Zaweetha. Offeiriaid Nestoriaidd. Murghi. Lizan. Golygfa y gyflafan. Pont Diyarïaidd. Raola. Tî y Mel-ek. Talaeth Tkhome. Braw y trigolion. Gwasanaeth Eglwysig. Tkhome

Gowai. Pennaeth Kurdaidd. Cul-ffordd i Baz. Ergub. Dychwelyd i Tkhoma. Be-Alatha. Ffyrdd Tiari. Chonba. Llofruddiaeth Melek Ismail. Dychwelyd i Asheetha. Kasha Auraham. Mwn Efydd. Challek. Ourmeli. Subashiad. Sant Kurdaidd. Malthayiah. Cerfiadau. Alkosh. Bedd y prophwyd Nahum. Rabban Hormuzd. Telkeff a'i thrigolion Cristionogol. Dychweliad i Mosul. Ail gyflafan ar y mynyddoedd Nestoriaidd. Dalfa ac alltudiaeth Beder Khan Bey. - - - 123

PEN. VIII.

Gwahoddiad i wlad yr Yezidiaid. Ymadawiad â Mosul. Baadri. Hussein Bey, y Pennaeth Yezidiaidd. Genedigaeth ei fab. Hanes yr Yezidiaid. Marchogaeth at fedd Sheikh Adi. Sheikh Naar. Darluniad o'r bedd. Dyfodiad pererinion. Digwyddiad. Sheikh Shema, neu'r Haul. Llugyrn cysegredig. Cyflawniad defodau. Peroriaeth Yezidiaidd. Athrawiaethau ac arferion y sect. Yr Egwyddor ddrwg. Tarddiad tebygol eu defodau. Urddau eu Hoffeiriadaeth. Eu hiaith a'u llyfrau. Dychweliad i Mosul. Ymadael i'r Sinjar. Abbou Maria. Tel Affer. Mirkan. Dihangfa yr Yezidiaid. Pen-tref Sinjar. Asynod Gwyltton. - - - 169

PEN. IX.

Y Cloddiadau yn cael eu cymmeryd dros yr Amgueddfa Brydeinaidd. Detholiad gweithwyr. Preswylfeydd yn cael eu hadeiladu yn Nimroud. Darganfyddiad Lledluniau. Am arfogaeth a helmau. Am gawgiau. Am ystafelloedd newydd. Am y golofn. Darganfyddiadau yn ongl Dde Orllewinol y crug. Llewod adeiniog. Bunluniau ymblygedig. Darganfyddiad beddau yn ongl Dde Orllewinol y crug. Gweithwyr Arabaidd. Dull o ddyfrhau, Defodau yr Arabaidd. Rhwyddineb ysgariad. Gwagedd Arabaidd. Y Tiariad a'r Chaldeaidd. Yspeiliad dyfrglwyd. Attafaeliad Sheikh Arabaidd. Y cerfiadau yn cael eu trosglwyddo i Busrah. - - - 203

PEN. X.

Marwolaeth Tahyar Pasha. Darganfyddiadau yn y Palas Gogledd Orllewinol. Addurniadau ifori a chistanau a batheiniâu arnynt. Ystafelloedd lliwiedig. Llestri priddion. Darganfod ystafelloedd uwch. Lluniau ar y muriau. Llechau Palmant. Darganfyddiad yghanol y crug. Beddau yn cynnwys cawgiau ac addurniadau. Cerfiadau. Darganfyddiad pellach yn yr adeilad De Orllewinol. Cerfiadau. Darganfod mwy o feddau yn y gongl Dde Ddwyreiniol. Ystafelloedd oddi tanynt. Ystafell Fwaog. - - - 237

PEN. XI.

Cloddiadau yn Kalah Sherghat. Ymadawiad at yr adfeilion. Y pyllau pyg. Abd'rubbou. Fy nerbyniad. Darganfyddiad arlun yn eistedd. Gwersyllfa Arabaidd. Bywyd Arabaidd. Cloddiadau yn y crug. Darganfyddiad beddau. Dychweliad i Nimroud. - - - 261

PEN. XII.

Dyfrhad celfyddydol Assyria. Eisieu gwlaw. Parottoadau gyferbyn â symudiad Tarw adeiniog a Llew. Y Drol. Gostwng y Tarw adeiniog. Ei symudiad o'r adfeilion. Cyffroad yr Arabaidd. Symudiad y Llew. Dyfrglwydi er trosglwyddo y cerfiadau i Busrah. Arhwyliad y Llew a'r Tarw. Darluniad cyffredinol o'r adfeilion. - - - 274

PEN. XIII.

Ymadawiad â Nimroud. Cloddiadau yn Kouyunjik. Darganfyddiad Neuadd. Lledluniau. Darluniad cyffredinol o'r cerfiadau. Y cloddiadau a ddygwyd ym mlaen gan Mr. Ross. Ei ddarganfyddiadau. Y Llech gerfedig a'r Beddfaen. Parottoadau i ddychwelyd i Gaercystenyn. Ymadael â Mosul. 301

COFRES O'R DARLUNIAU A'R CYNLLUNIAU.

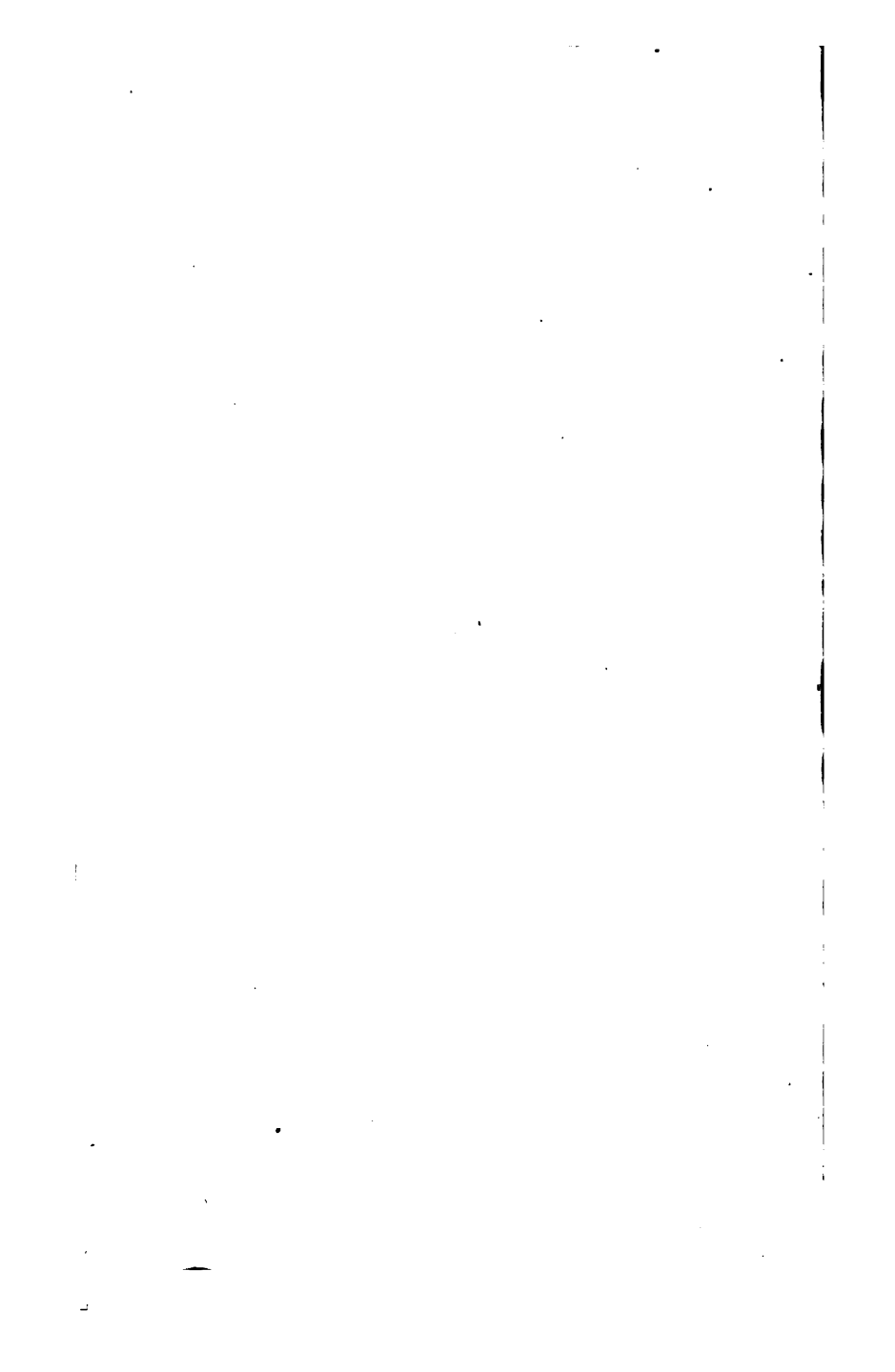

	Rhaglen.	tu dal.
Gostyngiad y Tarw.		
Cynllun 2.—Adfail De Orllewinol Nimroud.	Yn gwynebu	23
Milwyr Assyriaid mewn cerbyd, ar ledlun a ddarganfyddwyd yn Nimroud		29
Cynllun 3.—Palas Gogledd Gorllewinol, Nimroud.	Yn gwynebu	43
Basged a ddygir gan arluniau adeiniog.		43
Y Ddelw adeiniog, (Nimroud.)		44
Y Pren Sanctaidd.		45
Addurn Assyriaid, Addurniadau Gwyddwydd Groegaidd.		46
Eilun Pen Eryr, neu Niaroch. (Palas Nimroud.)		47
Darganfyddiad y Pen.		49
Llew Adeiniog pen-dynol.		53
Boneddiges Shammaraid ar Gamel.		64
Carnau tri Bidog.		85
Tarw adeiniog pen-dynol.		88
Dyrnhwedd a Thwr symmudol yn cynnwys Rhyfelwyr.		89
Y pum arwydd cyssegredig.		95
Yr addurn ar wisgoedd yr Eunuchiaid. Yr addurn ar wisg y Brenhin.		96
Addurn ar wisg y ddelw adeiniog.		97
Penwisg y Brenhin.		98
Sandalau. Troed-faingc y Brenhin. Blaen gwain cleddyf. Gorsedd-faingc y Brenhin		99
Yr Allor. (Khorsabad.)		108
Tŷ Nestoriaidd, yn nhalaeth Tiari.		126
Pont ar yr afon Zab, yn agos i Lizan.		136
Gau dduw Assyriaid ar graig ger Malthaiyah.		162
Cadeiriau Assyriaid.		163
Tel Affer.		196
Arwyddlun o'r Duwdod.		207
Arwyddlun o'r Duwdod.		208
Byrddau, &c.		209
Eunuch milwraidd mewn brwydr.		210
Marchogwyr, un yn tynu bwa, a'r llall yn dal ffwrwynau y ddau farch.		211
Y Bad yn cludo y cerbyd, a dynion yn nofio ar grwyn llawn o awyr.		215
Milwr yn troi yn ol ac yn gollwng ei saeth.		216
Y Golofn.		220
Elephant a Mwngciod. Camelod Bactriaidd, neu ddau rwb.		221

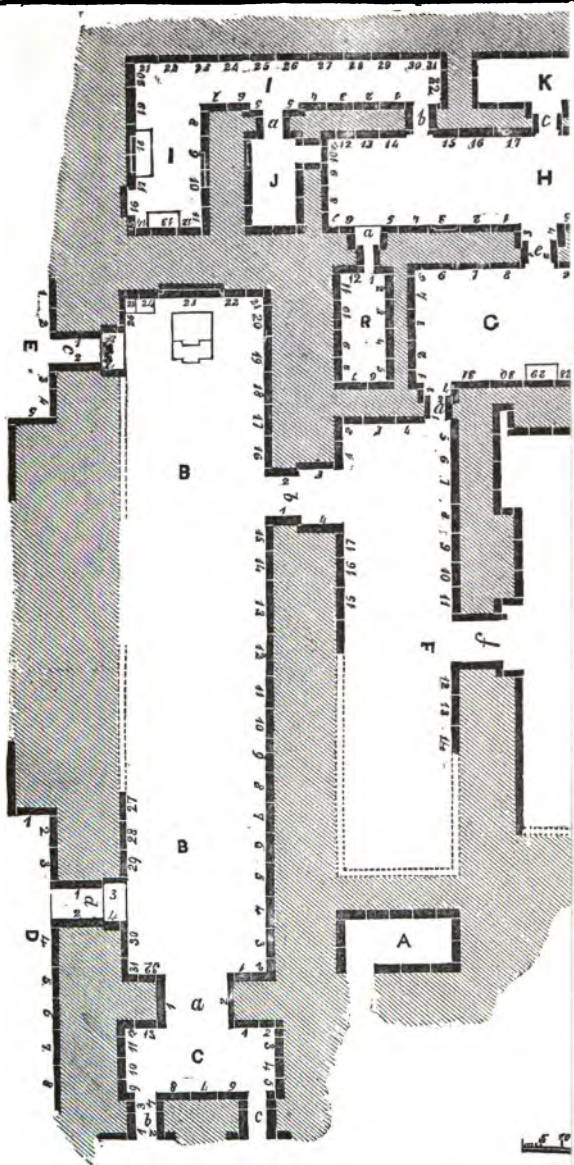
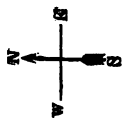
	tu. dal.
Y Tarw, y Rhinoceros, a'r Aptelope. Y Mwngei mawr a'r Eppa.	222
Arwyddluniau ar Lewod.	223
Arwyddluniau ar Lewod.	224
Bunlun o Balas Nimroud.	225
Y Brenhin.	239
Cynllun 4.—Ystafelloedd uchaf ar yr ochr Orllewinol i'r crug.	243
Llestri pridd o'r beddau.	246
Marchogwyr Assyriaidd yn erlyn Arabiad.	247
Helmau.	248
Milwyr o flaen dinas warchaeedig. Dyrnhwrrd yn cael ei lusgo at y muriau.	250
Milwyr Assyriaidd yn ymladd â'r gelyn. Eryr yn cludo colyddion y lladded-igion ymaith.	251
Caeth-Fenywaid mewn men, yn cael ei llusgo gan Ychain.	252
Dinas gaerog yn sefyll ar y mor, neu ar afon.	252
Gelyn yn ceisio arbediad gan farchogwyr Assyriaidd.	254
Rhan o ledlun yn arddangos chwerfan, a milwyr yn torri ystwe oddi wrth y rhaff.	255
Eilunod mewn gorymdaith gan Filwyr Assyriaidd. Yn gwynebu	256
Yr Arlun eisteddog.	265
Helwyr Assyriaidd yn hela Llew.	280
Gorymdaith y Tarw oddi tan grug Nimroud. Yn gwynebu	288
Cysgodlun o'r Duwdod.	299
Tŷ. (Kouyunjik) Tu mewnol pabell. (Kouyunjik.)	306
Pen Tarw adeiniog. (Kouyunjik) Pen Anghenfl adeiniog. (Persepolis.)	310
Cynllun 5.—Adfeilion cloddiedig yn Kouyunjik. Yn gwynebu	311
Rhyfelwr a Tharian.	312
Penwisg Brenhin.	313
Gefynnau y dwylaw. (Khorsabad a Kouyunjik.) Gefynnau y traed.	314
Rhwyf-long, (Kouyunjik.)	315
Rhwyf-long, (Kouyunjik.) Rhwyf-long. (Khorsabad.)	316
Bathodyn, fe allai, Dinas ar oror Syria, yn amser y Persiaid.	317
Castell pobl forawl, fe allai, y Tyriaid. (Kouyunjik.)	318
Bwawr, Picellwr, a Thafwr.	320
Ysgrifenyddion yn ysgrifenu enwau y lladdedigion.	321
Y Brenhin yn dyfod yn ei gerbyd o'r frwydr. (Kouyunjik.) Yn gwynebu	321
Cymmeryd dinas trwy ruthr, a dwyn y trigolion ymaith yn garcharorion.	323
Rhyfelwyr yn ffurfio byddin-res, &c. (Khorsabad.)	324
Marchogwr yn dienydd.	325
Gelynon yr Assyriaid yn gollwng saethau o'r tu ol. Gwisg pen ceffyl. (Kouyunjik.) Gwas yn arwain ceffylau. (Khorsabad.)	326

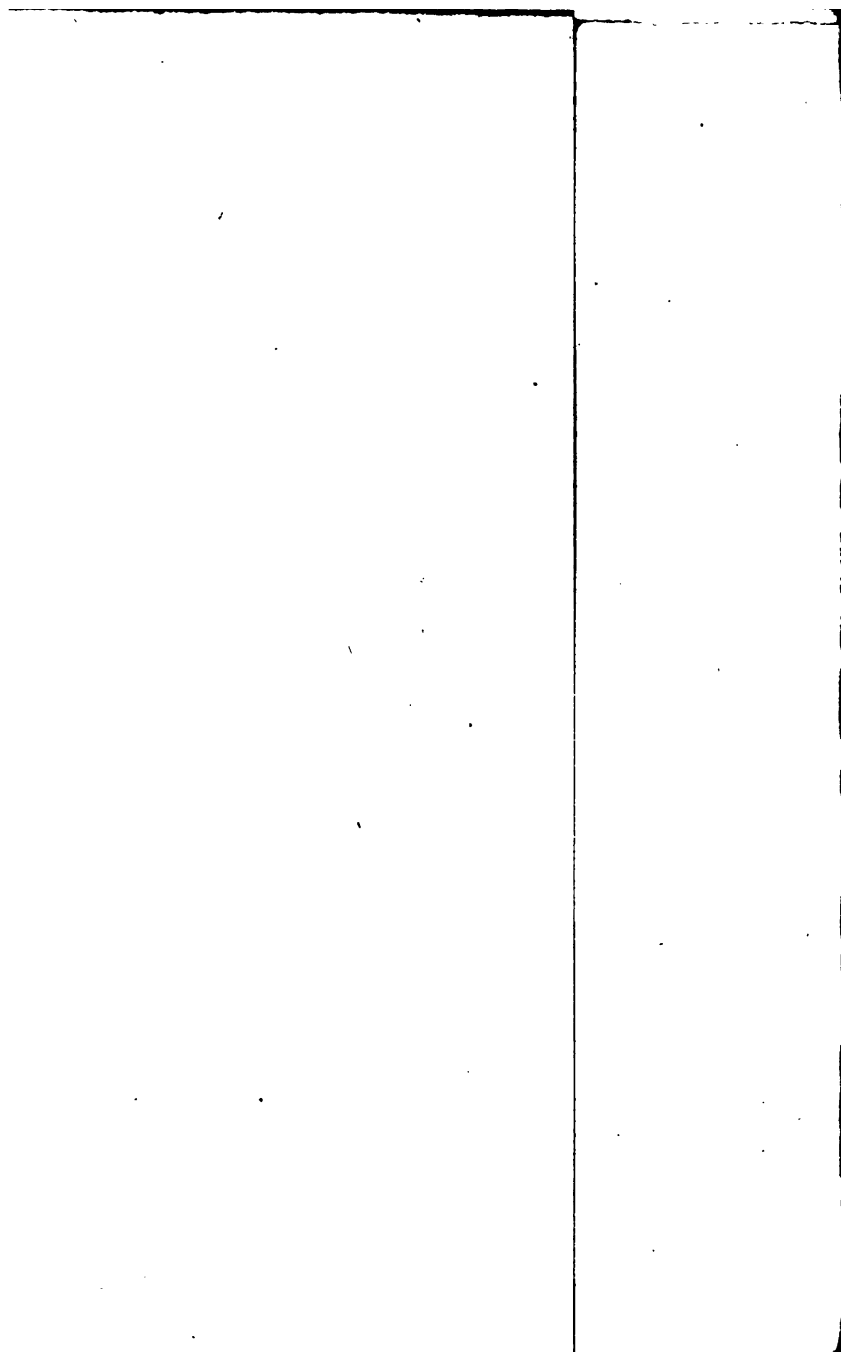

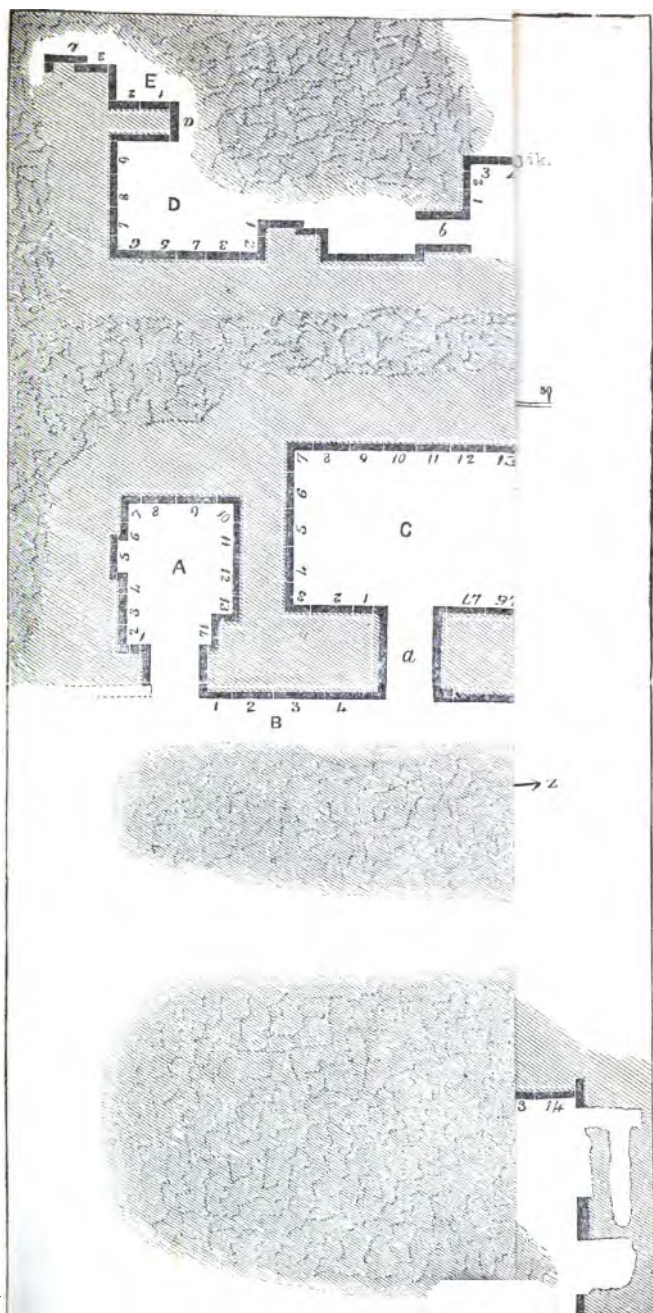
Y Bre

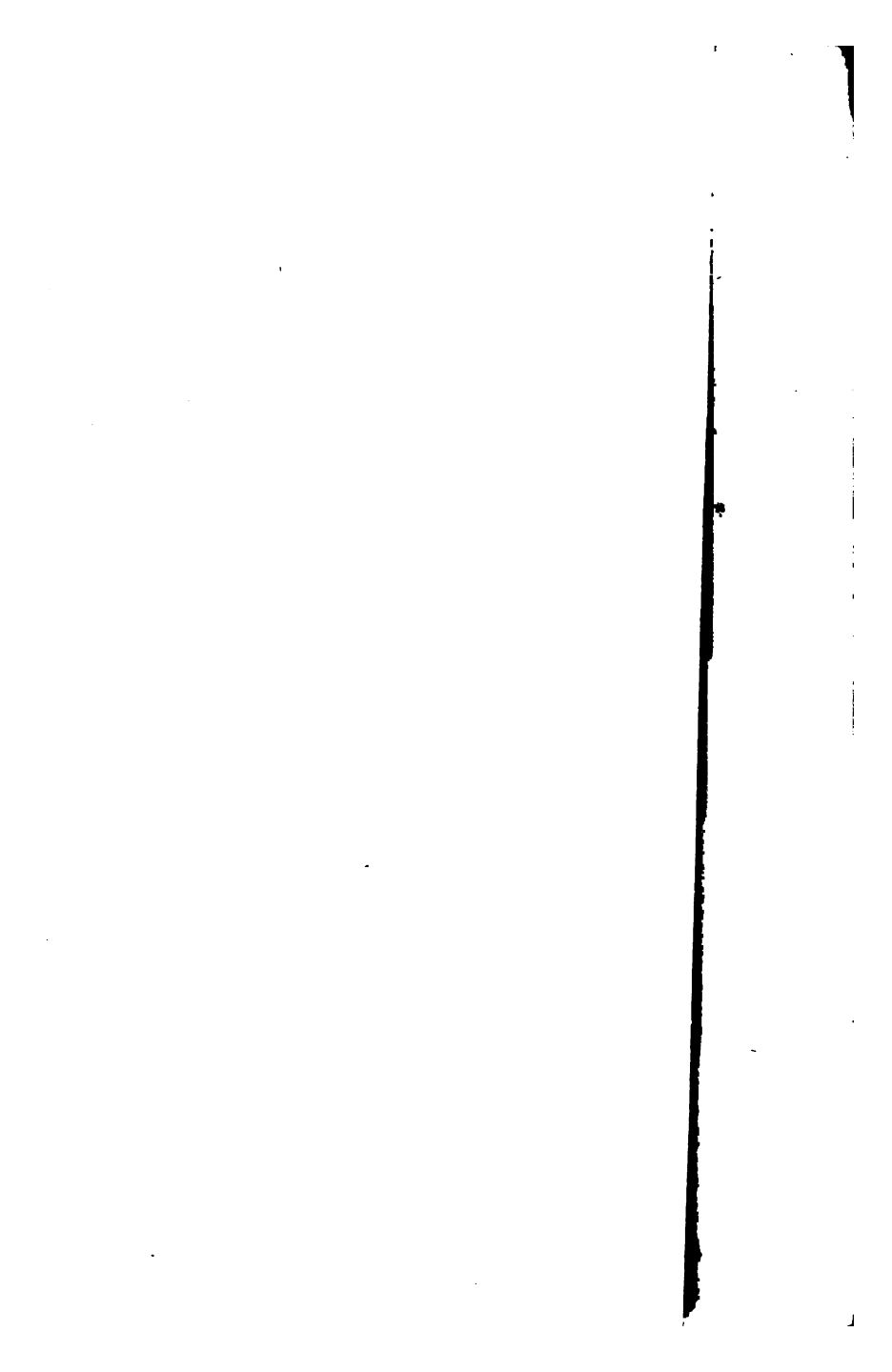

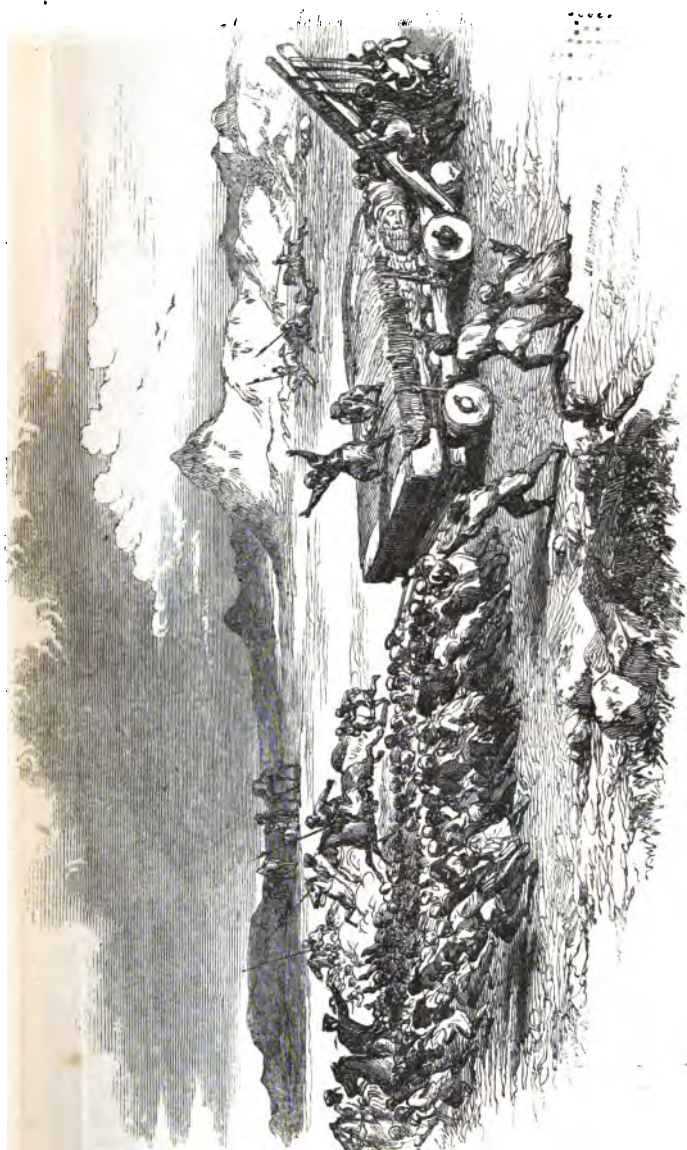

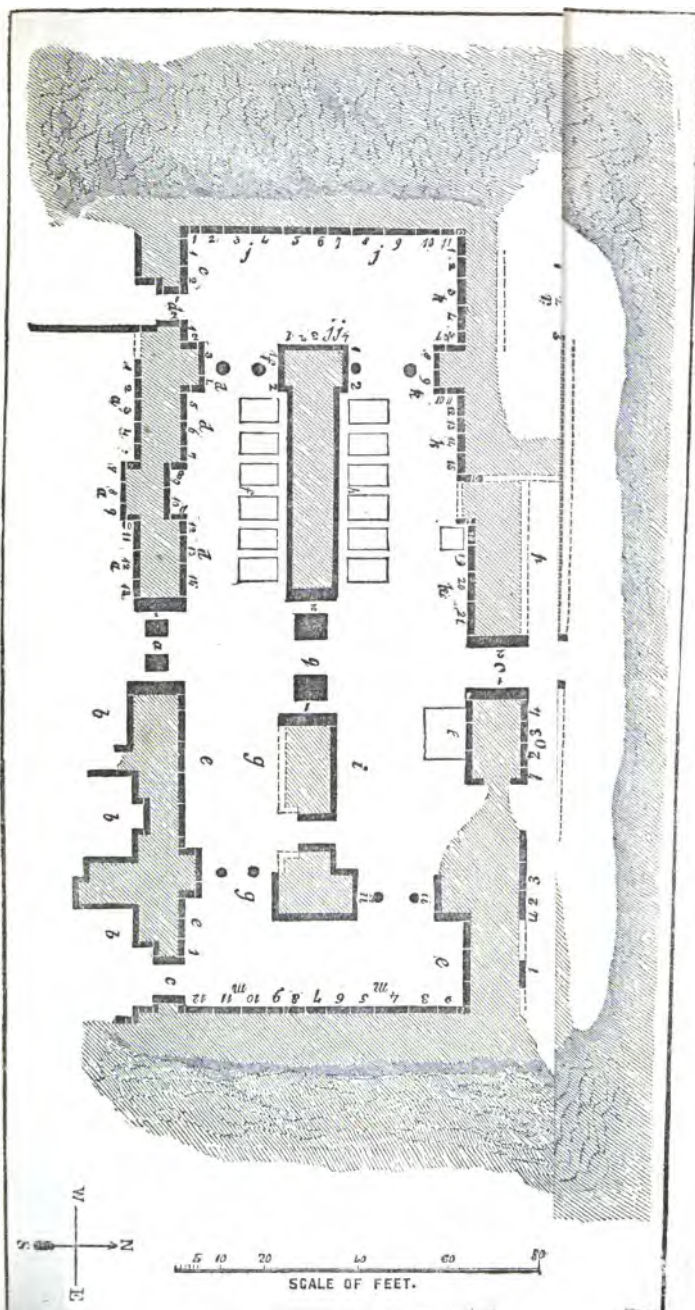

Gorymdaith y Tarw oddi tan grug Nimroud.

NINEFEH A'I GWEDDILLION.

PENNOD I.

Y DAITH GYNTAF YN ASSYRIA.—EI HADFEILION.—KOUYUNJIK, NIMROÛD, A KALAN
SHERGHAT.—DARGANFYDDION M. BOTTA.—KHOESABAD.—
DYCHWELTD I MOSUL.

YNG NGHORPH Hydref y flwyddyn 1839, a gauaf y flwyddyn 1840, yr oeddwn wedi bod yn ymdeithio drwy Asia Leiaf a Syria, ac heb adael braidd fan na lle ag y mae traddodiad wedi ei gyssegru, neu unrhyw fannau a hynodir gan hanesyddiaeth, heb eu teithio, ac heb ymwelêd â hwynt. Yr oedd yn gydymaith i mi un,* yn gyfartal yn ei fanylwch a'i awyddfryd a minnau. Yr oeddym ein dau yr un mor ddiofal am ein cysuron; a'r naill fel y llall, yn gwbl mor ddibryder ynghylch unrhyw beryglon a allasant ein cyfarfod ar ein taith. Marchogeth wrthym ein hunain, a'n harfau oeddynt ein hunig amddiffyniad; a chwdyn o'r tu ol i'n cyfrwyau oedd ein dillad-gell, a phorthem ein ceffylau ein hunain, ond pan ryddheid ni oddi wrth y gorchwyl hwn gan breswylyddion lletteugar pentref Tyrcomanaidd,† neu babel Arabaidd. Fel hyn, heb rwystrau oddi wrth bethau dianghenrhaid, ac heb fod dan ddylanwad tybiadau a rhagfarnau eraill, nyini a ymgymmysgem â'r bobl, ac heb fawr ymdrech, daethom yn gydnabyddus â'u harferion, ac a fwynhaem heb chwerwder, y teimladau hynny a achosir bob amser gan olygfeydd mor newydd, a chan lennyrch â'u hamrywiaethau mor brydferth.

* Edward Ledwich Mitford, Yswain, un o swyddogion ei Mawrhydi yn ynys Ceylon, yr hwn oedd fy nghydymaith ar daith hirfaith o Loegr i Hamadan.

† Mae yr enw hwn yn cael ei roddi yn gyffredinol, i'r llwythau crwydrol o Dyrciaid a Thartariaid, ag sydd yn preswyllo mewn pebyll, neu yn ddiweddar wedi ymsefydlu mewn pentrefi; ac y maent gan mwyaf o lwyth gwahanol i'r Tyrciaid a oresgynasant Gaercystenyn, ac a adnabyddir yn bresennol wrth yr enw Osmanlu, deilliedig o Osman, eu hen Gad-flaenor.

Edrychaf yn ol gyd â theimladau diolchgar a hyfryd at y dyddian dedwydd hynny, pan at ein rhyddid ac yn ddisylw, yr ymadawem ar dorriad y wawr â'r bwthyn tlawd neu y babell lom, a chan sefyllian fel y chwennychem, ac yn ddifeddwl am y pellder yn gystal a'r amser o'r dydd, ni a fyddem ar fachludiad haul dan hen fagwyr adfeiliedig a fyddai yn breswylfod i'r crwydryn Arabaidd, neu mewn adfeilion hen bentref ag sydd yn awr a'i enw yn dra anadnabyddus. Nid oedd Dragoman* cynnefn yn mesur ein pellder o le i le, nac yn nodi allan ein gorsaïon am y nos. Ni anrhyddeddidi ni a chyd-ymddiddanion â Phashaid,† ac ni ymofynem am foesgarwch llywodraethwyr. Ni thywalltai neb o breswylwyr y pentrefi ddagrau o'n plegid, ac ni'n melldithient am gymmeryd meddiant o'u ceffylau, neu am chwilio eu tai i'w hyspeilio o'u hymborth; yr oedd eu croesawiad yn ddiidwyll; rhoddent eu hymborth prinnaidd ger ein bron; nyhi a fwyttaem, deuem ac ymadawem mewn heddwrch.

Yr oeddwn wedi teithio drwy Asia Leiaf a Syria, ac wedi ymwelod a hen drigfannau gwareidd-dra, a'r llannerchau a wnaed yn gyssegredig gan grefydd. Yn awr, teimlais ddymuniad anwrthwynebol, i dreiddio drwy y gororau o'r tu hwnt i'r Euphrates, pa rai a nodir gan hanesyddiaeth a thraddodiad, fel lleoedd genedigol doethineb y Gorllewin. Mae y nifer liosoccaf o deithwyr, ar ol y daith gyffredinol drwy rannau mwyaf adnabyddus o'r Dwyrain, yn teimlo yr unrhyw hiraeth i groesi yr afon fawr, ac i wneuthur ymchwiliadau yn y tiroedd hynny, a wahanir oddi wrth derfynau Syria, gan wagle ehang ag sydd yn cyrhaeddyd o Aleppo‡ hyd lennydd yr afon Tigris. Mae dirgelwch gorfawr yn aros dros Assyria,

* Swyddog Dwyreiniol, gwaith pa un ydyw cyfleithu ac ymddiddan rhwng teithwyr ac eraill, â'r awdurdodau a thrigolion y wlad.

† Llywodraethwyr Tyrciaidd; mae tri gradd o honynt; a phob un gynt yn cael ei wahaniaethu gan nifer y cynffonnau ceffylau cyssylltiedig a'i lumman. Yr oedd tair cynffon gan y blaenaf, a hwn oedd y swyddog uchaf yn yr ymerodraeth; yr oedd dwy gynffon yn perthyn i'r ail; ac un i'r trydydd. Y mae y dull hwn o'u gwahaniaethu wedi ei ddileu yn bresennol, ond yr enwau yn cael eu cadw.

‡ Aleppo ydyw prif ddinas Syria Ogleddol; mae yn ehang iawn, ac yn enwog gyd â golwg ar ei masnach. Yn ol y traddodiad, dywedir bod ei henw yn ddeilliadig oddi wrth y gair Arabaidd, a arwydda "llaeth," neu "wedi godro," am i Abraham babellu yno pan ar ei ffordd i Palestina, ac yn arferol o gyhoeddi yn yr hwyr, bod y diadelloedd yn cael eu godro, a bod gwahoddiad i'r tlodion ddyfod a chyfrannogi o hono.

Babilonia, a Chaldæa.* A'r enwau hyn y mae yn glymmedig genhedloedd mawrion a dinasoedd cryfion, heb ddim ond eu cysgodau yn wannaid i'w gweled mewn hanesyddiaeth; adfeilion mawrion ynghanol anialdiroedd, y rhai oblegid eu anghyfan-nedd-dra a'u ffurf anelwig, ni all y teithiwr eu darlunio; y rhelyw o'r cenhedloedd yn barhaus yn gwib-grwydro dros y wlad; prophwydoliaethau wedi, ac yn cael eu cyflawni; y gwastad-diroedd, ar ba rai yr edrycha yr Iuddew yn gystal a'r cenedl-ddyn, fel mannau cyntefig eu hiliogaeth.

Gadawsom Aleppo, ar y 18fed o Fawrth. Teithiem yn barhaus fel ag yr arferem, heb nac arweinydd, na gweision. Mae y ffordd am draws yr anialwch ar bob amserau yn ormod gorchwyl i'w theithio ond i finteioedd o arfogion; ac nid oes ar hyd-ddi unrhyw wrthddrych yn werth edrych arno. Dewisasom ni y ffordd drwy Bir ac Orffa.†

O Orffa, nyni a aethom drwy yr iseldir wrth droed y brynau Kurd-aidd.‡ Ychydig ydyw yr wybodaeth am y wlad hon, ond y mae yn llawn o weddillion hynodol. Yr oedd y terfyn Aiphtiaidd, y pryd hwnnw yn cyrhaeddyd i'r dwyrain o Orffa, a chan nad oedd y rhyfel rhwng y Sultan a Mohammed Ali Pasha, wedi ei derfynu, cymmerodd y llwythau afael y'ngghyfleusdra y terfysg, ac a yspeilient

* Assyria, Babilonia, a Chaldæa, oeddynt y tair teyrnas a ddyfrheid gan yr afonydd Tigris a'r Euphrates. Rhoddir yr enw Chaldæa yn fynych yn yr Ys-grythrau, a chan yr hynafiaid, i Assyria a Babilonia.

† Mae Bir yn dref o gryn enwogrwydd, ar lan yr Euphrates. Mae ynddi weddillion hen gastell, am yr hwn y dywedir mai y Croesadwyr a'i hadeiladodd. Yma y mae y borthfa fawr dros yr Euphrates. Credir am Orffa, neu Urffa, mai yr un ydyw ag Ur y Caldeaid, hen breswylfod Abraham, ac y mae yn cael ei galw hyd y dydd hwn, gan Arabiaid yr Anialwch, Urha. Mae yn y dref deml Fahommedaidd, wedi ei chyflwyno i Abraham, ac yn cael ei hystyried yn dra chyssegredig gan y Mahommediaid a'r Cristionogion. O'r tu fewn i'w chaerau, y mae llynn, yn yr hwn y mae pysgodyn, ac yn ol traddodiad y lle, bu Abraham yn ei borthi. Yng nghymydoggaeth Urffa, y mae Harran, y ddinas yr aeth Abraham iddi wedi iddo ymadael ag Ur. Yn amser yr Ymerodraethau Rhufeinig a Groegaidd, daeth Orffa, dan yr enw Edessa, i fod yn ddinas enwog, ac yn drigfa tywysogion anymddibynol. Mae traddodiad yr Eglwys Roegaidd yn mynegu am un o honynt, o'r enw Abgarus, iddo dderbyn napeyn oddi wrth ein Iachawdwr, a'i lun ef arno. Cymmerwyd y ddinas hon gan y Croesadwyr, y rhai a osodasant un o'u cadpeniaid eu hunain yn frenhin yno.

‡ Y rhai a breswylir gan y Kurdiaid, ag ydynt yn lwythau gwibiog er yr amseroedd mwyaf pellennig. Yr oeddynt yn adnabyddus i'r Rhufeiniaid a'r Groegiaid, wrth yr enw Cordueni, a Gordæi, enwau llygredig oddi wrth yr enw cywir.

ar bob llaw. Yn ol ein tynged dda gyffredinol, llwyddasom i gyrhaeddyd Nisibin heb ein drygu, er ein bod yn agored i beryglon beunyddiol, a mwy nag unwaith wedi bod ynghanol minteoedd o anrheithwyr, ac ym mysg pebyll a yspeiliwyd awr cyn hynny, gan yr Arabiaid. Cyrhaeddasom Mosul* ar y 10fed o Ebrill. Tra fuom yn aros yn y dref hon, ymwelasom a'r adfeilion mawrion ar lan orllewinol yr afon, am y rhai y credid yn gyffredinol, eu bod yn weddillion Ninefeh. Marchogasom i'r anialwch, a chwillasom grug neu dwmpath anferthol Kalah Sherghat, yr hwn sydd yn adfail mawr ar lan yr afon Tigris, ynghylch hanner can' milldir islaw ei chyssylltiad a'r Zab.† Fel ag yr oeddyr yn teithio tu ag yno, gorphwysasom am noson mewn pentref Arabaidd bychan, a elwir Hammum Ali, oddi amgylch yr hwn y mae olion hen ddinas i'w gwyled etto. Oddi ar drum crugyn cyfagos, edrychasom lawr ar y gwastadedd llydan ag yr oedd yr afon yn myned rhyngddom ag ef. Yr oedd rhes o grugiau uchel yn ei derfynu ar y tu dwyreiniol, ac yr oedd un crugyn, o ddull pigyrnaidd yn ymgfyodi yn uchel goruwch y lleill. O'r tu draw i hwn, y gallesid olrhain yn aneglur ddyfroedd yr afon Zab. Yr oedd ei sefyllfa yn ei gwneuthur yn hawdd i'w hadnabod. Hwn ydoedd y Pigwrn ag y mae Xenophon wedi ei ddarlunio, ac yn gyfagos atto y gwersyllodd y deng mil;‡ yr adfeilion oddi amgylch iddo oeddynt y rhai hynny a welwyd gan y cadfridog Groegaidd ddau cant ar hugain o flynyddoedd yn ol, a'r rhai oeddynt y pryd hwnnw yn

* Dinas ydyw hon ar lan orllewinol yr afon Tigris, gyferbyn a gweddillion Ninefeh. Yr oedd tywysog anymddibynol yn perthyn iddi gynt; yr oedd yn lle blodenog iawn, ac yn nodedig am wneuthuriad Muslins, neu Mosulins; mae yr enw adnabyddus hwn yn ddeilliedig oddi wrth Mosul.

† Afon fawr, a adnabyddid gynt wrth yr enw Lycusor Zabates, a'r ddau yn arwyddo "blaid." Gelwid hi felly oblegid ei gwylltineb a swm ei dyfroedd.

‡ Wedi i Cyrus yr Ieuengaf gael ei orchfygu, encilliodd Xenophon a'r deng mil Groegaidd, y rhai oeddynt filwyr cyflogedig, a fuont yn derbyn tâl y tywysog Persiaidd o'r tu dwyrain i'r afon Tigris. Yn gyfagos i'r afon Zab, yr atafaelwyd ym mhrif lywyddion y Groegaidd drwy fradwriaeth, ac y rhoddwyd hwynt i farwolaeth. Croesodd Xenophon y Zab, drwy y rhyd, mae yn debygol, ag aydd yn awr i'w chael yn agos i Nimroud: ac mae efe yn darlunio pobl y wlad, fel yn gwneuthur noddfa o'r Pigwrn y crybyyllir am dano. Mae rhai yn tybied mai enw yr adfeilion hyn oedd "Resen," un o'r dinasodd y sonir am dani yn y ddegfed bennod o Genesis, ac mai llygriad o'r enw hwnnw yw Larissa, ond nid oes unrhyw brawf i'r dyb hon, a gellir oddi wrth amrywiol amgylchiadau brofi ei bod yn gyfeillornus.

weddillion hen ddinas. Er i Xenophon gamgymmeryd enw a siaredid gan hiliogaeth ddieithr âg un cydnabyddus i glust y Groegwr, gan ei galw yn Larissa; etto y mae traddodiad yn barhaus yn cyfeirio at ddechreuad y ddinas hon, a thrwy briodoli ei seiliad i Nimrod, enw yr hwn yn awr a roddir ar yr adfeilion, yn ei chysylltu ag un o sefydliadau cyntaf yr hiliogaeth ddynol.*

Kalah Sherghat, fel Nimroud, ydoedd adfail Assyriaid; mae yn awr yn grugyn anferth-fawr, aflunaid, a phorfa arno, heb ym mron ddim o olion gwaith dyn, ond lle mae gwlawogydd y gauaf wedi torri ceunentydd lawr i'w ochrau, y rhai ydynt agos a bod yn unionsyth: ac y mae y ceunentydd hyn wedi dwyn ei gynhwysiad i'r amlwg. Ychydig weddillion o lestri pridd, a phridd-feini âg argraphiadau arnynt, y rhai a gafwyd ar ol chwiliad manol yn yr adfeilion ag ydoedd wedi ymgasglu wrth waelod y crugyn mawr, oeddynt yn brofion eu bod yn ddyledus am eu ffurfiad i'r bobl a seiliasant y ddinas ag y mae crugiau Nimroud yn weddillion o honi. Yr oedd traddodiad yn rhedeg ym mhlith yr Arabiaid, bod lluniau dieithriol cerfiedig ar gerrig duon, yn hanfodi yn bresennol yn yr adfeilion; ond yn ofer y chwiliasom am danynt, y rhan fwyaf o'r diwrnod y buom yn twrio y twmpathau daear a'r pridd-feini a oruchuddient ran helaeth o'r wlad ar lan ddeheu y Tigris. Yn amser ein ymweliad, yr oedd y Bedouiniaid† wedi ymadael â'r wlad, ac ni ymwelid â ni ond yn achlysurol, gan ychydig nifer o yspeilwyr o bebyll Shammariad neu Aneyzaid.‡ Treuliasom y nos yn y prysgoed a orchuddient lennydd yr afon, a rhodiem yn y dydd heb i lwythau yr anialwch ein hafonyddu. Cawass,|| a anfonwyd gyd â ni, gan y Pasha o Mosul, a hwn yn llawn dychryn oblegid unigolrwydd y lle, ac yn ofni yr Arabiaid gelyniaethol, a'n gadawodd

* "O'r wlad honno fe [Nimrod] aeth allan i Assyria, ac a adeiladodd Ninefeh, a dinas Rehoboth, a Chalah, a Resen, rhwng Ninefeh a Chalah; honno sydd ddinas fawr." Gen. x. 11, 12. (Ymyl y ddalen.)

† Enw a roddir i Arabiaid a breswylant mewn pebyll, ac ni lafuriant y ddaear: ond yn byw yn hollol ar gynnyrch eu diadelloedd, sef camelod a defaid, ac ar eu hyspeiliadau. Y Shammariad a'r Aneyzaid ydynt Fedouiniaid.

‡ Dau lwyth galluog o lliosog o Arabiaid yn byw mewn pebyll. Y Shammariad rhwng yr Euphrates a'r Tigris; a'r Aneyzaid, rhwng yr Euphrates a Syria. Y maent yn byw agos yn hollol ar yspail, ac y maent agos wedi dinystrio y gwledydd ar derfyn yr anialwch.

|| Swyddog yng ngwasanaeth y llywodraeth Dyrcaidd.

yn yr anialwch, ac a drodd tu ag adref; ond efe a syrthiodd i'r perygl yr ymdrechai efe ddiengyd rhagddo. Yn fwy anffodus nâ ni, cyfarfyddodd a mintai o farchogion, nid ym mhell o Kalah Sherghat, ac a syrthiodd yn aberth i'w ofnau ei hun.

Pe byddai i'r teithiwr groesi yr Euphrates er mwyn chwilio adfeillion ym Mesopotamia* a Chaldæa, o'r fath ag a adawodd efe ar ei ol yn Asia Leiaf neu Syria, byddai ei ymchwiliad yn ofer. Y golofn hardd a ymddyrrha goruwch dail tewion y myrtwydd, y dderwen goch, a'r rhoswydd; grisiau yr amddyrrchfa yn gorchuddio llechwedd esmwyth, ac yn ar-edrych dros ddyfroedd tywyll-las angorfa cyffelyb i lynn; y tal addurn cerfiedig, neu y penglwm, yn hanner cuddiedig gan ddail hyfryd-dwf; a adsefydlir gan grugyn neu dwmpath garw aflunaid, yn ymgyfodi fel bryn o'r gwastadedd golosgedig; gweddillion llestri pridd, a chruglwyth anferth o bridd-feini yn dyfod i'r golwg yn achlysurol gan wlawogydd y gauaf. Y mae efe wedi gadael y wlad ag sydd yn parhau hyd yn hyn yn serchogaidd, a lle y gall efe yn llygad ei feddwl, ail adeiladu y deml, neu y chwareudy, ac yn hanner amheus pa un a fyddai iddynt wneuthur argraphiad mwy hyfryd ar y teimladau na'r adfail ger ei fron. Nid ydyw efe yn awr yn gwybod pa ffurf i roddi i'r pentyrtau anghelydd ag y mae efe yn edrych arnynt. Y bobl hynny ag y maent yn weddillion iddynt, yn anghyffelyb i'r Rhufeiniaid a'r Groegiaid, nid ydynt wedi gadael i ni unrhyw olion gweledig o'u gwareiddiad, neu o'u celfyddydau; mae eu dylanwad er ys amser mawr wedi myned heibio. Pa fwyaf a ddyfala efe, mwyaf tywyll yr ymddengys y canlyniadau. Mae yr olygfa oddi amgylch i'r adfail y myfyria arni yn gyfaddas iddi; anghyfannedd-dra a gyferfydd âg anghyfannedd-dra; teimlad o fraw a ddilyn deimlad o ryfeddod; canys nid oes dim i esmwythau y meddwl, i arwain i obaith, neu i fynegu am yr hyn sydd wedi myned heibio. Gwnaeth crugiau anferth Assyria argraph ddyfnach arnaf, a rhoesant gynhyrflad i feddyliau dwysach, ac i adfyfyrion difrifolach, na themlau Balbec,† a chwareudai Ionia.

* Mesopotamia. Y wlad rhwng yr afonydd Tigris a'r Euphrates, yr hyn ydyw arwyddocad y gair yn yr iaith Roeg. I'r Iuddewon yr oedd yn adnabyddus wrth yr enw Aram Naharim, yr hyn a arwydda gwlad Aram rhwng y ddwy afon.

† Hen ddinas yn Syria, wrth droed dwyreiniol mynydd Libanus, adnabyddus i'r Groegiaid wrth yr enw Heliopolis, neu ddinas yr Haul, yr hwn sydd gyfieithiad rhydd o'r hen air Baal, neu Bel, yr hwn ydoedd Dduw mawr yr hen

Ynghanol Ebrill, gadewais Mosul i fyned i ddinas Baghdad.* Fel ag y disgynwn ar hyd y Tigris ar glwydfad, gwelais drachefn adfeilion Nimroud, a chefais well cyfleusdra i'w chwilio; yr oedd yn brydnawn pan gyrhaeddasom y fan. Yr oedd gwlawogydd y gwanwyn wedi gorchuddio y crug â'r gwyrddni cyfoethoccaf, ac yr oedd y dolydd ffrwythlawn, pa rai a ymestynnent o amgylch, wedi eu gorchuddio â blodau o bob lliwiau. Ynghanol y llysiau brasdyfol hyn, gwelid yn guddiedig, ychydig o weddillion pridd-feini, llestri priddion a gleinfaen, ar y rhai y gellid olrhain ceinion amlwg y llythrennau cŷnfurf. Oni buasai bod y gweddillion hyn yn dynodi natur yr adfail, gallesid ei gymmeryd yn lle crugyn naturiol. Yr oedd rhes hir o grugiau culion yn dilyn eu gilydd yn olynol, ac yn awr yn ymdebygu mewn ymddangosiad i furiau neu amgaerau, yn ymestyn oddi wrth ei odrau, ac yn ffurfio petryal dirfawr. Yr afon a redai ryw ychydig bellder oddi wrthynt; ei dyfroedd, yn chwyddedig gan yr eira a doddai ar fryniau Armenia,† oeddynt yn ymdorri i fil o orbyllau ewynog, oblegid cored a adeiladwyd yn groes iddi. Ar y lan ddwyreiniol, yr oedd y ddaear wedi ei golchi ymaith gan y ffrwd; ond yr oedd yno gadarnwaith o gerrig yn parhau i wrthsefyll ei hangerddoldeb. Yr Arabiad ag oedd yn llywio fy nghlwydfad bychan, a adroddai weddïau byrrion, pan oeddym yn dynesu at y rhaiadr, dros yr hwn yr aethom yn chwyrn. Wedi myned yn ddiogel drwy y perygl, efe a eglurodd i mi, fod y cyfnewidiad anghyffredinol hwn ar wyneb y dwfr, yn cael ei achosi gan gored

Syriaid, ac yn cael ei arwyddnodi yn fynych drwy yr haul. Y mae yr enw Heliopolis yn awr wedi myned yn anghof. Y mae yno weddillion teml ardderchog o amser yr Ymerawdwr Antonine, yr hon a adeiladwyd ar adfeilion adeilad mawreddog, a wnaed y mae yn debygol yn amser Solomon. Mae rhai o'r cerrig yn agos i 60 troedfedd o hyd. Mae adfeilion y deml yn un o ryfeddodau mwyaf y Dwyrain, ac ymwelir â hwynt yn gyffredin gan deithwyr.

* Dinas fawr ar lan yr afon Tigris, prif dref Arabia Dyrocaidd. Adeiladwyd hi ynghylch un cant ar ddeg o flynyddau yn ol, gan y Caliphiaid neu bennaethiaid yr Arabiaid, a seilwyr y grefydd Fahommetaidd. Y mae yn nodedig fel preswylfod Haroun el Rashid, am yr hwn y crybwyllir yn fynych yn chwedlau y Dwyrain. Mae yn bresennol yn dref fawr, er yn llai ei ehangder nag y bu.

† Mynyddoedd Armenia, a breswylir yn bennaf gan y Kurdiaid. Ond y mae yno amrywiol bentrefi o Gristionogion, yn proffesu athrawiaethau Eutyches, y rhai a alwyd oddi wrthynt hwy yn "Athrawiaethau Armenaidd." Mae y Tigris a'r Euphrates yn tarddu o'r mynyddoedd hyn, rhwng pa afonydd y mae rhai duwinyddion wedi gosod Gardd Eden; ac mae mynydd Ararat, lle gorphwysodd Arch Noah ar ol y diluw, yn mhlith y mynyddoedd hyn.

a adeiladwyd gan Nimrod;* ac yn yr Hydref, cyn gwlawogydd y gauaf, bod y cerrig mawrion, a pha rai yr adeiladwyd ef, yn gerrig pedwar ochrog, ac yn cael eu cyssylltu gan greffynnau, i'w gweled yn fynych uwch gwyneb y ffrwd.† Yr oedd hwn, mewn gwirionedd, yn un o golofnau pobl nerthol, ac i'w cael yn holl afonydd Mesopotamia; a pha rai a wnaed er mwyn diogelu digonedd o ddwfr i'r camlasau aneirif a ymledanant fel rhwyd-waith dros yr holl wlad amgylchynol; a pha rai hefyd yn amser Alecsander y Congwerwr,‡ a ystyrir yn waith hen genedl.§ Nid ydyw yn syndod bod traddodiadau trigolion presennol y wlad, yn eu priodoli i un o seilwyr yr hiliogaeth ddynol! Eglurodd yr Arabiad y cyssylltiad rhwng y gored a'r ddinas a adeiladwyd gan Athur, rhaglaw Nimrod, adfeilion mawrion yr hon oeddynt ger ein bronnau, ynghyd â'r diben o honi fel sarn i'r heliwr cadarn i groesi i'r palas o'r tu draw; a arddangosir yn bresennol yng nghrugyn Hammum Ali. Yr oedd yn adrodd wrthyf hanesion a thynged brenhinoedd hiliogaeth gyntefig, yr hyn sydd yn parhau i fod yn bwngce hoff iawn gan drigolion gwastadedd Shinar,|| pan ddiflannodd goleuni diweddaf y gogyfnos ymaith, mi a gysgais fel ag y llithrem ar wyneb yr afon ym mlaen tu a Baghdad.

Cynhyrwyd fy awyddfryd yn fawr iawn, ac o'r pryd hwnnw, ffurfiais y penderfyniad o chwilio yn drwyadl y gweddillion nodedig hyn, pa bryd bynnag y byddai hynny yn fy ngallu.

* Gelwir y gored hwn gan yr Arabiaid, naill ai Sukr el Nimroud,—Cored, neu Greigiau Nimrod,—neu El Awayee, oblegid y swn a achosir gan y dwfr yn ymdorri dros y cerrig. Rhaid dilwytho dyfrglwydi mawrion cyn y gellir myned drosto, ac y mae digwyddiadau yn fynych yn cymmeryd lle i'r rhai a esgeulusant y rhag-ocheliad hwn.

† Y mae Diodoros Siculus, yn dywedyd am gerrig y bont a adeiladwyd gan Semiramis dros yr Euphrates, bod y cerrig mewn cyffelyb fodd wedi eu cyssylltu â chraffau heiyryn, â'r rhwyllau wedi eu llenwi a phlwm toddedig.

‡ Alecsander Fawr a hwyliodd i fynu i'r afonydd Tigris a'r Euphrates mewn badau. Bu farw, fel y mae yn wybodus yn Babilon.

§ Bu y coredau hyn yn rhwystrau mawrion i lyngesau Alecsander, pan hwyliant ar afonydd Susiana a Mesopotamia, ac efe a orchymynodd am symmud amryw o honynt ymaith. Yr oedd Strabo o'r farn iddynt gael eu hadeiladu er mwyn rhwystro llyngesau gelynol i esgyn i'r afonydd; ond y mae eu dibenion yn amlwg. Crybwylla Tavernier, yn ei deithiau am y gored hwn. Dyweda i'w ddwfrglwyd fyned dros raiadr chwech troedfedd ar hugain o uchder; ond rhaid ei fod wedi gwnethur camsynied yn yr uchder.

|| Gwastadedd Assyria a Mesopotamia, a adnabyddid gynt wrth yr enw hwn, megis yw yn Gen. xi. 11.

Yn Haf y flwyddyn 1842, yr aethum drachefn drwy Mosul, ar fy ffordd i Gaercystenyn. Yr oeddwn y pryd hynny yn awyddus am gyrrhaeddyd y brif ddinas Dyrcaidd, ac yn fyr o amser i chwilio yr adfeilion; ond beth bynnag nid oeddwn wedi anghofio Nimroud. Yr oeddwn yn fynych wedi siarad âg eraill ar y pwngc o gloddio y crug hwn a chrug arall, ar ba un yr oedd sylw mawr yn cael ei wneuthur; ar yr un amser yr oedd lle i obeithio y byddai i rai personau yn Lloegr, gael eu tueddu i estyn eu cynnorthwyon at y gorchwyl hwn. Yr oeddwn wedi cynnyg am wneuthur ymchwiliad i'r adfeilion i M. Coste, archadeiladydd, a anfonwyd gan y Llywodraeth Ffrengig gyd â ei chenhadiaeth i Persia, i arlunio a rhoddi hanes cofadeilliau y wlad honno.

Cefais allan fod M. Botta, ar ol fy ymweliad cyntaf, wedi cael ei bennodi yn Swyddog Masnachol Ffrengig ym Mosul, ac eisioes wedi dechreu cloddio yr ochr draw i'r afon yng ngrugyn mawr Kouyunjik.* Yr oedd y cloddiadau hyn yn fychain iawn, ac ar y pryd yr oeddwn yn myned heibio, nid oedd dim wedi ei ddarganfod, ond ychydig weddillion o briddfeini a gleinfaen, neu gleinfaen ac ychydig o'r llythyrennau cŷnffurf arnynt.

Pan y gorfu i mi aros oblegid amgylchiadau annisgwiliadwy yng Nghaercystenyn, aethum i ohebiaeth â gwr bonheddig yn Lloegr ynghylch y pwngc o gloddio y crugiau; ac ond yr eithriad hwn yn unig, nid ymddangosai bod neb yn cael ei dueddu i gynnorthwyo, neu i gymmeryd unrhyw ran yn y gorchwyl hwn. Ysgrifenaïs hefyd at M. Botta, i'w gefnogi i fyned ym mlaen, er nad oedd yr effeithiau ond yn ychydig etto; ac yn neillduol er mwyn galw ei sylw at grug Nimroud; ond efe a naccaodd chwilio hwn, am ei fod mor bell o Mosul, ynghyd a bod ei sefyllfa yn anghyfleus. Galwyd arnaf yn fuan o Gaercystenyn i'r taleithiau; ac am rai misoedd, amryw- iol orchwyllion a'm rhwystrasant i droi fy sylw at adfeilion a hynafiaethau Assyria.

Yn y cyfryw amser, ni ddarfu i M. Botta wangelonni yn niffyg llwyddiant ei gynnygiad cyntaf, ond a barhaodd i gloddio yng ngrug Kouyunjik; ac iddo ef y mae yr anrhydedd yn ddyledus o gael allan y gofadail Assyriaidd gyntaf. Yr ydys yn ddyledus

* Kouyunjik. Hynny ydyw, dafad fechan; yr enw a roddwyd gan y Tyrciaid i'r crug.

am gychwyniad y darganfyddiad nodedig hwn, i'r amgylchiadau canlynol; yr oedd yr ychydig ag oeddynt yng ngwasanaeth M. Botta wrth eu gwaith yn Kouyunjik, pan ddigwyddodd i wr gwreng o bentref pellennig, ymweled â'r fan. Hwn, wrth sylwi bod pob dernyn o briddfaen a gleinfaen, yn cael eu crynhoi ynghyd, a'u cadw mor ofalus, a ofynodd y rheswm am hynny, gan fod y gorchwyl tu hwnt i'w ddeall ef. Wedi iddynt fynegu iddo, eu bod yn chwilio am gerrig cerfiedig, efe a'i cynghorodd i gloddio y crug ar ba un yr oedd ei bentref ef wedi ei adeiladu, yn yr hwn, meddai ef, yr oedd amrywiol o'r pethau a chwilient hwy am danynt, wedi eu gweld, wrth gloddio seilian adeiladau newyddion. Ond gan fod M. Botta wedi cael ei dwyllo yn fynych gan chwedleuon cyffelyb, nid oedd yn teimlo ynddo ei hun duedd ar y cyntaf, i ddilyn cyng-hor y gwladeiddiwr hwn; ond yn ol llaw, efe a anfonodd yno, un goruchwyliwr, ac un neu ddau o weithwyr. Wedi ychydig wrth-wynebiad gan y preswlyddion, caniattawyd iddynt gloddio am ffynnon yn un o'r crugiau; ac wedi cloddio ychydig is na gwyneb y tir, cyfarfuasant a phen mur, ac wrth gloddio yn ddyfnach, cawsant fod y mur wedi ei res-orchuddio a llechau gleinfaen neu alabastyr. Pan ddarfu i M. Botta dderbyn hyspysiad o'r darganfyddiad hwn, efe a aeth yn uniongyrchol i'r pentref, yr hwn a elwid Khorsabad. Efe a orchymynodd ledanu y clawdd, ac i fyned ag ef ym mlaen gyd â'r mur; ac yn fuan a ddeallodd ei fod wedi myned i ystafell, yr hon oedd yn gyssylltiedig âg ystafelloedd eraill, ac yn amgylchynnedig gan lechau gleinfaen, a'r rhai hyn yn orchuddiedig gan gerfluniau o frwydrau, gwarchaedigaethau, a phethau cyffelyb. Gellir meddwl yn hawdd am ei syndod; yr oedd hanesyddiaeth newydd wedi cael ei hagoryd ger ei fron; yr oedd cofnodau pobl anadnabyddus o'i flaen! Yr oedd yn methu dirnad yn gystal am oes ac am natur y gof-golofn; yr oedd dullwedd celfyddyd y cerfiadau, gwisgoedd yr arluniau, y ffurfiau ffug-chwedlog ar y parwydydd; yr oedd y cwbl yn newydd iddo, ac heb roddi unrhyw awgrymiad am gyfnod cyfodiad yr adeilad, neu y bobl a'u seiliasant. Yr oedd yr argraphiadau lliosog, cydfynedol a'r lledluniau, yn amlwg yn cynnwys eglurhad ar y digwyddiadau a adroddid mewn cerfiad; a chan eu bod yn llythyrennau cŷnffurf yr oedd yn brawf bod yr adeilad yn perthyn i oes flaenorol i fuddugoliaethau Alecsander; canys cyfaddefir yn gyffredinol, wedi

i Asia orllewinol gael ei darostwng gan y Macedoniaid,* i'r dull hwn o ysgrifenu gael ei roddi heibio. Yr oedd yn amlwg bod y gof-golofn yn perthyn i bobl hen a gwareiddiedig; ac yr oedd yn naturiol oddi wrth ei sefyllfa, i'w chyfeirio at breswylwyr Ninefeh, pa ddinas, er nad ydoedd yn gorwedd mor bell oddi wrth y Tigris,† etto rhaid ei bod yng nghymydogaeith yr adfeilion hyn. Darfu i M. Botta, ddarganfod yr adeilad Assyriaidd cyntaf, y mae yn debygol a ddygwyd i olwg dyn, er pan syrthiodd yr ymerodraeth honno.

Ni bu M. Botta yn hir cyn deall bod yr adeilad a gloddiwyd fel hyn mewn rhan, wedi cael ei ddinystrio drwy dân : a bod y llechau gleinfaen, pa rai oeddynt wedi eu dwyn i gyflwr calch, yn fuan yn myned yn ddarnau, pan ddygid hwynt i'r awyr. Nid oedd unrhyw rag-ocheliad yn ddigonol i rwystro eu hadfeiliad; ac yr oedd yn ofni nad oedd y gof-golofn ryfeddol hon wedi ei darganfod, ond er mwyn cwblhau ei dinystr. Yr oedd hanesion buddugoliaethau ac ymorfoleddiadau, pa rai yn hir a wirient nerth ac a ychwanegent at falchder y brenhinoedd Assyriaidd, ac wedi gwrthsefyll difrodiadau oesau, yn awr yn myned ar ddifangcoll yn dragywydd. Braidd y gellid eu cadw wrth eu gilydd hyd oni arlunid hwynt, fel tystiolaeth amherffaith o'u hanfodiad blaenorol. Y cwbl braidd a ddarganfyddwyd ar y cyntaf, a ddiplannasant o'r golwg: a'r unrhyw dynged a ddigwyddodd agos i bob peth a gafwyd yn ol llaw yn Khorsabad. Braidd na theimlir tristwch bod cof-arwydd mor werthfawr, perthynol i genedl mor fawr, wedi cael ei dinoethi i ddinystr; ond mor bell ag yr oedd yn perthyn i amcan y gof-golofn, cyflawnir i'r eithaf ddibenion ei gwneuthurwyr, a'r hanesion am eu cadernid a daenir yn fwy ar led, ac a ddiogelir yn fwy effeithiol drwy y gelyddyd ddiweddar o argraphu ar bapur, nag y gallasai yr uchelgais mwyaf ddychymygu am dano.

* Deiliad uniongyrchol Alecsander Fawr, a phreswylwyr Macedonia, un o deyrnasoedd mwyaf hen Groeg, oblegid hyn gelwid y teyrnasoedd a oresgynwyd gan Alecsander, yn ymerodraeth Facedonaidd.

† Enw cyntefig yr afon hon ydoedd Hidecel, wrth ba enw y crybyllir hi yn Gen. v. 14, fel un o afonydd Paradwys. Yr enw diweddar gan yr Arabiaid yw Diglah, llygriad o'r hen enw, ac ymddengys bod Tigris yn llygriad pellach. Ymddengys bod gwreiddyn yr enw yn hen air cyntefig, yn arwyddo buan, neu ehwyn.

Wedi i'r darganfyddiad nodedig hwn gael ei hyspysu gan M. Botta, trwy M. Mohl, i Athrofa y Prif Gelfau, yn Ffraince, ni ddarfu i'r corph hwnnw golli dim amser cyn erfyn ar Weinidog Addysg Gyhoeddus, am gynnorthwyon i fyned ym mlaen â'r ymchwiliadau. Gwnaed y cyfryw sylw ar yr erfyniad hwn, gyd â'r parodrwydd a'r haelder ag sydd braidd bob amser yn nodadwy yn y Llywodraeth Ffrengig mewn perthynas i orchwylion o'r natur hyn. Rhoddwyd digon o arian ar unwaith i M. Botta, i gloddio ym mhellach, a rhoddwyd arluniwr cywrain o dan ei reolaeth, i dynnu arluniau o'r gwrth-ddrychau hynny, nad ellid eu symmud. Aed â'r gwaith ym mlaen yn fywiog a llwyddiannus, ac erbyn dechreu 1845, yr oedd y gof-golofn wedi ei diorchuddio yn gyfangwbl. Terfynodd M. Botta a'i ymchwiliadau pellach yn Khorsabad; ac wedi diogelu amryw o'r cerfiadau tlysion Assyriaid, efe a ddychwelodd i Ewrop gyd â chasgliad helaeth o argraphiadau, yr hyn oedd effeithiau mwyaf pwysfawr eu darganfyddiad.

Llwyddiant M. Botta, fu yn achos i fy awydd gynnyddu i chwilio adfeilion Assyria. Yr oedd yn amlwg na allasai Khorsabad fod yr unig le. Nid ydoedd yn cynddrychioli hen Ninefeh, ac nid oedd yn rhoddi i ni unrhyw dystiolaeth yn ychwanegol gyd â golwg ar sail y ddinas honno. Os ydoedd yr adeilad a ddarganfyddwyd wedi bod yn un o'i phalasau, yn ddiau, yr oedd yn rhaid bod adeiladau eraill mwy, ac ardderchocach yn hanfodi yn nes at orsaf y llywodraeth, ar lennydd yr afon Tigris. Gwir, i M. Botta gloddio yn aflwyddiannus dros dri mis yn y crug mawr, ar gyfer Mosul, yr hwn yn gyffredinol a ystyrid fel gorsaf Ninefeh; ond y crug hwnnw ydoedd yn helaethach nag unrhyw adfail adnabyddus arall; ac fe allai, yn y rhan a gloddiwyd, bod olion yr adeiladau a gynhwysai unwaith, wedi eu colli mor hollol ag yr oeddynt mewn rhai mannau yng nghrug Khorsabad. Fy meddyliau yn barhaus a droent yn ol at Nimroud, ac at y traddodiadau cyssylltiedig a'r fan honno. Siaredais âg eraill, eithr heb dderbyn ond ychydig o gefnogaeth. O'r diwedd, yn hydref y flwyddyn 1845, cynnygiodd Syr Stratford Canning, cenhadwr llywodraeth ei Mawrhydi yng Nghaercystenyn, ddwyn traul y cloddiadau yn Assyria, dros amser terfynedig, mewn gobaith, os byddai i'r anturiaeth lwyddo, na fyddai diffyg cynnorthwyon i'w dwyn ym mlaen i raddau cyfartal.

Yr oedd yn awr yn fy ngallu i fyned ym mlaen a gorchwyl y bu-

ais yn hir yn ewyllysio ei gymmeryd arnaf; ac yr wyf yn hyderu, na bydd y darllenydd heb deimlo tuedd i uno â mi mewn teimladau o ddiolchgarwch at un, pan yn cynnal anrhydedd a daioni Lloegr mor llwyddiannus, a gynnysgaeddodd ei wlad a'r fath nifer o gof-golofnau o gelfyddyd a gwareiddiwch yr hen oesoedd. I Syr Stratford Canning yr ydym yn bennaf yn ddyledus am y casgliad o hynafiaethau Assyriaidd, ag sydd wedi cyfoethogi yr Amgueddfa Brydeinaidd; ac heb ei haelioni a'i yspryd cyhoeddus ef, buasai trysorau Nimroud wedi eu cadw i anturiaethau y rhai hynny a werthfawrogasant ddarganfyddiadau Khorsabad.*

Ystyriwyd ei fod yn well i mi ymadael a Chaercystenyn heb hyspysu i neb ddiben fy nhaith. Cynnysgaeddwyd fi â'r ysgrifau tystiolaethol ag a roddir i deithwyr, a gyflwynir gan y Genhadiaeth, ac â llythyron cymmeradwyol i'r awdurdodau ym Mosul, a'r gymmydogaeth. Gorphenais fy holl barottoadau yn fuan, a chychwynais o Gaercystenyn mewn agerddlong i Samsount† erbyn canol Hydref. Gan fy chwennychiad i gyrhaeddyd pen fy nhaith, croesais fynyddoedd Pontus,‡ a gwastad-diroedd mawrion diffaeth Usun Yilak,§ mor fuan ag a gallasai brys-feirch fy ngludo; disgynnais o'r tiroedd uchel i ddyffryn y Tigris; carlammais dros wastadedd mawrion Assyria, a chyrhaeddais Mosul mewn deuddeg diwrnod.

* Fe allai nad ydyw yn hysbys i drigolion Cymru yn gyffredinol, mai i Syr Stratford Canning yr ydym yn ddyledus am gerfiadau marmoraid Halicarnassus, sydd yn bresennol yn yr Amgueddfa Brydeinaidd yn Llundain; ac nad ydyw yr anhawsderau ag oeddynt yn gwrthwynebu cyrhaeddiad y gweddillion ammhrisiadwy hyn, a'r medrusrwydd ag oedd yn angenrheidiol i'w meddiannu, yn wybodus i'r cyffredin. Gallaf dystiolaethu am yr ymdrechïadau a'r llafur a fu am yn agos i dair blynedd, cyn y gellid gorchfygu gwrthwynebiad y llywodraeth Dyrcaidd, a chael caniattad i dynnu y cerfiadau allan o furiau castell, yr hwn a wilid yn fwy gofalus nac unrhyw adeilad cyffelyb yn yr Ymerodraeth. Er y rhwystrau annorchfygol braidd a gyfodwyd gan awdurdodau a thrigolion Budroon, llwyddwyd i symmud y cerfiadau oddi yno i Lloegr gan Mr. Alison. Y cerfiadau adnabyddus wrth yr enw, "Elgin Marbles," a'r holl weddillion hynafiaethol o Dwrci, neu Groeg, a gedwir yn Llundain, ac yn amrywiol fannau ar y Cyfandir, a gafwyd gyd â chryn rwyddineb.

† Porthladd yn y Mor Dû, yn perthyn i Dwrci.

‡ Hen deyrnas yn Asia Leiaf, yr un y cyfeirir atti yn Actau, ii.

§ Usun Yilak, neu y rug hir. Porfa a elwir felly, oblegid bod llwythau crwydrol y Kurdiaid, yn dwyn eu diadelloedd yno, i bori dros yr haf. Mae yn wlad ehang anwastad, ond yn gyffelyb i wastadedd, a'r preswylwyr yn dduon.

PENNOD II.

MOHAMMED PASHA.—EI GEBULONDERAU.—CYFLWR Y WLAD.—CYCHWYN I NIMROUD.—TEULU ARABAIDD.—DECHREU CLODDIO.—DARGANFOD YSTAFELL.—AM ARGRAPHIADAU.—AM ADDURNION IFORI.—DYCHWELIAD I MOSUL.—YMDDYGIAD Y PASHA.—DECHREU CLODDIO YM MHLITH AMRYWIOL ADFFILION.—DYCHWELYD I NIMROUD.—DARGANFYDDIADAU PELLACH.—SELAMIYAH.—DARGANFYDDIADAU CERFIADAU.—DARLUNIAD LLED-LUNIAU.—Y RHWYSTE GAN Y PASHA.—DARGANFYDDIADAU PELLACH O GERFIADAU.—DISWYDDIAD Y PASHA.—YMADEWIAD I BAGHDAD.

Y PETH cyntaf a wnaethum wedi cyrhaeddyd Mosul ydoedd cyflwyno fy llythyron i Mohammed Pasha, llywodraethwr y dalaith. Gan ei fod yn enedigol o Candia, adnabyddid ef yn gyffredin fel Keritli Oglu (mab y Cretiad,) i'w wahaniaethu oddi wrth ei ragflaenorydd nodedig o'r un enw. Nid oedd ymddangosiad ei Ardderchogrwydd yn ddeniadol, ond yn taro i'w dymher a'i ymddygiad. Yr oedd natur wedi gosod rhagrith tu hwnt i'w gyrhaedd; nid oedd ganddo ond un llygad ac un clust; yr oedd yn fyr ac yn dew; wedi ei nodi yn ddwfn â'r frech wen, yn lledchwith yn ei agweddan, ac yn arw yn ei lais; yr oedd ei enwogrwydd wedi cyrhaeddyd gorsaf ei lywodraeth o'i flaen ef. Ar y ffordd efe a adfywiodd lawer o hen ddefodau ac ardrethiadau, pa rai yr oedd yspryd diwygiadol yr oes wedi eu gadael i ddarfod. Yn neillduol efe a fynnai y *dish-parasi*, (neu arian-dant) sef tâl mewn arian, a osodid ar bob pentref y groesawid dyn o radd neillduol, am draul ei ddannedd yn enoi yr ymborth yr ymostyngai efe i'w dderbyn oddi wrth y trigolion! Pan gyrhaeddodd Mosul, efe a gafodd gan y rhai pennaf o'r Aghaid,* a ffoisent ar ei ddynesiad, i ddychwelyd yn ol; ac wedi gwneuthur llwon a thystiadau rheolaidd, efe a'u torfynyglodd, er mwyn dangos pa faint o ymddiriad a ellid rododi i'w air. Yr amser y cyrhaeddais i y lle, yr oedd y trigolion mewn cyflwr o ddychryn ac anobaith. Yr oedd hyd yn nod ymddangosiad teithiwr achlys-

* Agha. Gwr bonheddig Tyrcaidd.

urol yn cynhyrfu gobeithion, ac yr oedd y gair yn cael ei sibwrdd ar hyd y dref am ddiswyddiad y gormeswr. Yr oedd y Pasha yn ymwybodus o hyn, a phenderfynodd ar gynllun i brofi teimladau y bobl atto. Efe a gymmerwyd yn glaf yn ddisymmwrth un pryd-nhawn, ac aed âg ef i'w harem* ym mron marw. Bore drannoeth, yr oedd y palas yn gauedig, a'r gweinyddwyr, mewn atebion i ofyniadau, a wnaent y cyfryw awgrymmau tywyllion, fel nad oedd-ynt i'w deall ond mewn un ystyr. Peidiodd amheuo y Mosuliaid o'r diwedd, a llawenydd cyffredinol a gymmerodd le; ond ar ganol dydd, ei Ardderchogrwydd, yr hwn oedd a'i yspiwyr drwy yr holl dref, a ymddangosodd mewn iechyd perffaith yn y farchnadfa. Crynodod cyffredinol a ymaflodd yn y trigolion. Syrthiodd ei ddig-llonedd yn bennaf ar y rhai yr oedd meddiannau ganddynt, ac hyd yn hyn wedi cadw o gyrhaedd ei drais. Ymaflwyd ynddynt, ac yspeiliwyd hwynt, dan yr esgus o'u bod wedi taenu chwedlau ni-weidiol i'w awdurdod.

Nid oedd y pentrefi, na'r llwythau Arabaidd, wedi dioddef llai na thrigolion y dref. Yr oedd yn arferol gan y Pasha i roddi ei orchymynion i'r rhai hynny a anfonid i gasglu arian, mewn tri gair—"Ewch, dinystriwch, bwyttewch," ac nid oedd ei oruchwylwyr yn gyffredinol yn methu a deall yspryd ei archiadau. Y llwythau yr ymosodwyd arnynt, ac a yspeiliwyd, oeddynt yn at-dalu drwy yspeilio y teith-finteioedd,† a'r ymdeithwyr, neu ddifrodi parthau cynhyrchol y Bashaliaeth.‡ Y pentrefi a adewid, ac ychydig a deithid ar hyd y ffyrdd, oblegid eu bod mor anniogel.

* Tŷ y gwragedd yn y Dwyrain.

† "Caravans." Teithwyr wedi ffurfio eu hunain yn fintai i daith, er mwyn amddiffyn eu hunain. Mae un person, yn gyffredin, yn cael ei gydnabod yn bennaeth, yr hwn a elwir yn "Caravan Bashi," neu bendod y "Caravan." Hwn sydd yn rhoddi cyfarwyddiadau i symmud, ac yn pennodi y gorsafon lle mae y teithwyr i orphwys, yr hyn sydd yn ymddibynnu yn fawr ar ddwfr, mewn gwlad lle nid oes gwastai; ac mewn gwlad yn yr hon ni all y llywodraeth roddi amddiffyniad i deithwyr, y mae y cyfryw gynnulliadau o fasnachwyr o'r pwys mwyaf, ac y mae dyfodiad ac ymawdiad y deith-fintai mewn dinas, yn fynych yn dymhor o lawenydd a gwledda. Y bobl a ffurfiant y deith-fintai, a farchogant ar geffylau, mulod, asynod, a chamelod, ar y rhai hefyd y rhoddir y glud a'r nwyfau masnachol. Y teith-finteioedd lliosoccaf a phwysiccaf, ydynt y rhai hynny a ymadawant a phrif drefydd y Dwyrain bob blwyddyn, i fyned i Mecca a Medina, prif wrthddrychau y pererindodau Mahommedaidd.

‡ "Pashalic." Talaith a lywodraethir gan Basha.

Y cyfryw oedd y Pasha, i'r hwn y cyflwynwyd fi ym mhen dau diwrnod, gan yr Is-swyddog Masnachol Prydeinaidd, Mr. Rassam. Efe a ddarllenodd y llythyrau a roddais iddo, ac a'm derbyniodd gyd â'r moesgarwch ag y mae teithwyr yn gyffredinol yn ei ddisgwyl oddi wrth swyddog Tyrcaidd uchel. Yr oedd ei awydd i wybod diben fy neges yn amlwg; ond ni chafodd ei awyddfryd ei foddioni ar hynny o bryd.

Yr oedd amryw resymau yn ei wneuthur yn angenrheidiol i mi gelu fy nghynlluniau, hyd oni fyddwn yn barod i'w rhoddi mewn gweithrediad. Er i mi bob amser gael y cymmorth mwyaf cyfeillgar oddi wrth M. Botta, etto yr oedd eraill nad oeddynt yn cyfrannogi o'i syniadau ef. Oddi wrth yr awdurdodau a phobl y dref, nid oedd i mi i'w ddisgwyl ond y gwrthwynebiad mwyaf. Ar yr 8ed o Dachwedd, wedi cael ychydig offer yn ddistaw, cyttunais a saer maen y funud yr oeddwn yn ymadael; a chan fyned âg amryw ddrulliau, picellau, ac arfau, gyd â ni, dywedais mai myned i hela beidd gwylltion yr oeddwn, mewn pentref cyfagos, ac a nofiais lawr ar hyd y Tigris ar glwydfad oeddwn wedi wneuthur gyferbyn a'n taith. Yr oedd gyd â mi, Mr. Ross, (Masnachwr Prydeinig ym Mosul,) fy Nghawass, a'm gwas.

Ar yr amser hwn o'r flwyddyn, yr oedd yn gofyn saith awr i ddisgyn ar hyd y Tigris, o Mosul i Nimroud. Yr oedd yn fachlud haul cyn i ni gyrhaeddyd yr Awai, neu y gored a groesai yr afon. Nid oedd goleuni yn ymddangos pan ddynesem, ac ni chyferchid ni hyd yn nod gan gŵn, y rhai yn gyffredin ydynt yn lliosog mewn pentrefi Arabaidd. Yr oeddym wedi myned i bentwr o adfeilion. Yr oeddwn ynghylch dychwelyd i'r clwydfad, ac yr oeddym wedi gwneuthur i fynu ein meddyliau i aros dros y nos arni, pan ddarfu i oleuni tân ddangos mynedfa i ni i fwthyn tlawd iawn. Trwy dwll yn y pared, gwelwn deulu Arabaidd yn ymblygu wrth bentwr o farwor wedi hanner diffodd. Gwisg y dyn,—y fantell fawr a'r turban gwyn, a ddangosai ei fod yn perthyn i un o'r llwythau a driniant ychydig o dir ar derfynau yr anialweh, ac yn wahaniaethol, oblegid eu hymddygiad llonydd, oddi wrth y Bedouniaid. Yn ei myyl yr oedd tair menyw, deneuon, a gwrthun, a'u hwynebau ym mron a bod yn guddiedig mewn napcynnau duon; a'r rhelyw o'u cyrph yn oblygedig mewn Aba brith. Rhai plant, agos yn noethion, ac un neu ddau o filgwn clafrllyd a wnaent y teulu i fynu. Pan

aethum i mewn, cyfodasant, a dangosasant ryw faint o ofn oblegid ymddangosiad disymmwrth y dieithriaid. Ond y dyn, wrth weled Ewropiaid, a'n croesawodd, a chan daenu sachau yd ar y llawr, a'n gwahoddodd i eistedd. Ciliodd y gwragedd a'r plant i gongl o'r bwthyn. Ein gweisteiwr, enw yr hwn ydoedd Awad, neu Abd-Allah, oedd Sheikh* perthynol i'r Jeheshiaid. Yr oedd ei bobl wedi cael eu hyspeilio gan y Pasha, ac yn awr yn wasgaredig yng ngwahanol barthau y wlad; yr oedd efe wedi cymmeryd noddfa yn y pentref adfeiliedig. Yr oedd wedi dysgu ychydig o'r iaith Dyrcaidd, ac yr oedd yn ddeallgar a bywiog. Gan weled, ar unwaith, y buasai efe yn ddefnyddiol i mi, mynegais iddo amcan fy nhaith; a chynnygiais iddo waith parhaus, os buasai yr ymchwiliadau yn llwyddiannus, ac a roddes iddo gyflog bennodol fel goruchwyliwr y gweithwyr. Cynygiodd ar ganol nos, i gerdded i Selamiyah, pentref dair milldir o bellder, ac i ryw bebyll Arabaidd yn y gymmydogaeth, i ymofyn dynion i gynnorthwyo yn y cloddiadau.

Ni chysgais ond ychydig y noson honno. Nid oedd y bwthyn yn yr hwn yr ymgysgodasom, na'i breswlyddion, yn gwahodd cwsg: ond nid oedd y cyfryw olygfeydd na'r cymdeithion yn newydd i mi; gallasid eu hanghofio, pe buasai llai o gyffroad yn fy mhen. Yr oedd y gobeithion a feithrinwyd gennyf dros amser maith, yn awr i gael eu cyflawni, neu i derfynu mewn siommiant. Gweledigaethau o balasan tan-ddaerawl, o anghenfilod dirfawr, lluniau cerfiadol, ac argraphiadau aneirif, a ymrithient ger fy mron. Wedi ffurfio cynllun ar ol cynllun i symmud y pridd, ac i ryddhau y trysorau hyn, dychymmygwn fy mod yn crwydro mewn ystafelloedd afrifed o ba rai ni allwn fyned allan. Yna drachefn, yr oedd y cwbl wedi ei adgladdu, ac yr oeddwn yn sefyll ar y crugyn glas-welltog. Wedi blino yn hollol, yr oeddwn yn suddo i gysgadrwydd, pan glywn lais Awad, cyfodais oddi ar y llorlen, ac aethum atto o'r tu allan i'r bwthyn. Yr oedd y dydd yn barod wedi gwawrio; ac yr oedd efe wedi dychwelyd a chwech o Arabiaid gyd âg ef, y rhai a gytunasant am swm fechan i weithio o dan fy nghyfarwyddiad.

Ymddangosai pigwrn uchel crug llydan Nimroud fel mynydd pellenig yn yr awyr foreuol. Ond yr oedd yr olygfa wedi cyfnewid yn fawr er fy ymweliad blaenorol! Nid oedd yr adfeilion yn awr

* Gair Arabaidd a arwydda yn gyffredinol bennaeth, fel yn yr achos presennol: ond arwydda hefyd weithiau gymmeriad crefyddol, neu sant.

wedi eu gwisgo â gwyrddni nac â blodau amryliw; dim arwyddion o breswylfa; i'e, ni welid hyd yn oed babell ddu yr Arabiad ar y gwastadedd. Yr oedd y llygad yn crwydro ar ddiffaethwch llosgedig a diffwrth! dros ba un yn achlysurol yr ysgybai y corwynt, gan lusgo ar ei ol gwmmwl o dywod. Ynghylch milldir oddi wrthym yr oedd pentref bychan Nimroud, mewn cyffelyb fodd i Naiffa, yn bentwr o adfeilion.

Ar ol cerdded ugain munud, cyrhaeddasom y prif grugyn. Absenoldeb pob llysiau a'm galluogodd i chwilio y gweddillion a pha rai yr oedd yn orchuddedig. Llestri priddion maluriedig a gweddillion priddfeini, a'r naill fel y llall âg argraffiadau mewn llythyrennau cŷnffurf, oeddynt yn wasgeredig ar bob llaw. Edrychai yr Arabiaid yn fanol ar ol fy ysgogiadau, a sylwent mewn syndod ar y gwrthddrychau a gasglaswn. Beth bynnag, unasant yn yr ymchwiliad, a dygasant i mi loned eu dwylaw o ysgarthion, ym mhlith pa rai y cefais, er fy llawenydd mawr, ddernyn o ledlun. Y defnydd ar ba un y cerfiwyd ef ydoedd wedi bod mewn tân, ac a ymdebygai ym mhob dim i'r gleinfaen llosgedig a gaed yn Khorsabad. Wedi cael profiad diddadi drwy y darganfyddiad hwn, bod gweddillion cerfiedig yn sicr o fod yn rhyw ran o'r crug, chwiliais am le i ddechreu cloddio yn y man tebyccaf i fod yn llwyddiannus. Cymmerodd Awad fi at ddernyn o gleinfaen a ymddangosai yn uwch nag wyneb y tir. Ni allasem ei symmud, ac wrth gloddio tu ag lawr, cafwyd mai y rhan uchaf o lech fawr ydoedd. Perais i'r holl weithwyr gloddio oddi amgylch iddi, ac yn fuan daeth llech arall i'r amlwg. Gan barhau ar yr un rhestr, daethom o hyd i'r drydedd; ac yng nghorph y bore, cawsom ddeg yn ychwaneg, ac yr oedd y cwbl yn ffurfio petruâl, ond bod llech ar goll wrth un gongl. Yr oedd yn amlwg ein bod wedi myned i ystafell, ac mae y bwlch oedd y fynedfa i mewn. Cloddiais yn awr i wyneb un o'r cerrig, a daeth argraffiadau yn y llythyrennau cŷnffurf yn fuan i'r golwg. Yr oedd argraffiad cyffelyb ar ganol pob un o'r llechau, y rhai oeddynt mewn cadwraeth ragorol; ond yn llyfn, heb law yr ysgrifen yn unig. Gan adael hanner y gweithwyr i symmud yr ysgarthion o'r ystafell, aethum a'r llall i gongl Dde Orllewinol y crug, lle yr oeddwn wedi sylwi bod amryw ddarnau o gleinfaen trylosg.

Wedi agor ffos yn ochr y crug, daethum yn uniongyrchol at fan,

ar yr hwn yr oedd argraphiadau yn yr un llythyrennau a'r rhai a ddarluniwyd yn barod. Y llechau, pa rai oeddynt agos a bod yn galch, trwy iddynt fod mewn gwres angherddol, oeddynt yn barod i fyned yn ddarnau mor fuan ag y dinoethid hwynt.

Gosododd y nos derfyn ar ein llafur. Dychwelais i'r pentref mewn boddlonrwydd hollol gyd â golwg arno. Yr oedd yn amlwg yn awr bod gweddillion adeiladau o helaethrwydd mawr yn hanfodi yn y crug, ac er bod rhai wedi cael eu niweidio gan dân, etto bod eraill heb gael eu niweidio gan ygoddeithiad. Yn gymmaint a bod argraphiadau a lledluniau wedi eu cael, yr oedd yn naturiol i benderfynu bod cerfiadau etto yn gladdedig dan wyneb y tir. Penderfynais gan hynny i chwilio y gongl Ogledd Orllewinol, ac i waghau yr ystafell a arloeswyd mewn rhan yng nghorff y diwrnod.

Pan yn dychwelyd i'r pentref, symmudais o'r bwthyn gorlawn yn yr hwn y treuliasom y nos. Trwy gymmorth Awad, yr hwn oedd wedi cael ei foddloni fel fy hun, nyni a glytiasom un o'r tai adfeilliedig goreu yn y pentref â llaid, ac a adferasom ei nen. Nyni a'i diddosasom, beth bynnag, i gadw gwyntoedd oerion y nos i raddau o hono: ac i gael rhyw ychydig o le dirgel i'm cydymaith a minnau.

Bore drannoeth ychwanegwyd at nifer fy ngweithwyr bump o'r Tyrcomaniaid o Selamiyah, pa rai a dueddwyd i ddyfod er mwyn derbyn cyflogau rheolaidd. Gosodais un hanner i arloesi yr ystafell, a'r llall i ddilyn y mur wrth y gongl Dde Ddwyreiniol o'r crug. Cyn yr hwyr, yr oedd gwaith y rhai blaenaf ar ben, ac yr oeddwn mewn ystafell* wedi ei phedrolyngio a llechau ynghylch wyth troedfedd o uchder, ac yn amrywio o chwech i bedair troedfedd o led. Ar un o honynt, yr hon oedd wedi syrthio yn ol o'i lle, yr oedd wedi ei gorfio mewn llythyrennau Arabaidd anghelfydd, enw Ahmed Pasha, un o lywodraethwyr etifeddol blaenorol Mosul. Yr oedd un genedigol o Selamiyah yn cofio bod rhai crisionogion wedi eu gosod i gloddio yn y crug er ys deng mlynedd ar hugain yn ol, i chwilio am garreg i adgyweirio bedd Sultan Abd-Allah, Sant Mussulmanaidd, a gladdwyd y tu aswy i'r Tigris, ychydig filldir oedd yn is na'i chyssylltiad a'r Zab. Hwyr ddadorchuddiasant y llech hon, ond gan iddynt fethu a'i symmud, hwy a roddasant enw y Pasha arni. Dywedodd hwn ym mhellach wrthyf, iddynt gael

* Ystafell A, Cynllun 3.

arluniau cerfiedig mewn rhan arall o'r crug, ond ei fod wedi ang-hofio y fan, ac iddynt cael eu torri yn ddarnau, er mwyn myned â'r gweddillion ymaith.

Yr oedd gwaelod yr ystafell wedi ei llorio a llechau llai na'r rhai a wynebant y muriad. Yr oeddynt yn orchuddiedig âg argraphiadau ar bob ochr, ac wedi eu gosod ar haen o byg-glai, yr hwn gan iddo gael ei osod yno yn doddedig, a gadwodd yn berffaith mewn lledlun y cerfiad oedd ar y cerrig. Yr argraphiadau ar y llechau sythion oeddynt ynghylch ugain llinell o hyd, ac i gyd yn gyffelyb i'w gilydd.

Yn yr ysgarthion yn gyfagos i waelod yr ystafell, cefais amryw wrthddrychau mewn ifori, ar y rhai yr oedd olion goreurad; ac yn eu plith yr oedd arlun brenhin yn cludo mewn un llaw y "crux an-sata"* Aiphtaid, neu arwydd-nod bywyd, rhan o geufl plygedig (Sphinx) ar ymylwaith tlws o flodau. Awad yn ddrwgdybus o am-canion fy ymchwiliadau, canys braidd y gellai gredu ei fod yn dwyn perthynas â cherrig yn unig, a gasglodd yn ofalus holl weddillion gwasgaredig y goreurad a allodd efe gael yn yr ysgarthion; a chan alw arnaf o'r neilldu, mewn dull tywyll a chyfrinachol, a'i dangos-odd i mi wedi eu goblygu mewn papyr budr. "O Bey,† ebe efe," "Wallah,‡ mae eich llyfrau chwi yn gywir, ac y mae y Ffrangciaid§ yn gwybod yr hyn sydd wedi ei gelu oddi wrth y gwir grediniwr. Dyma yr aur, mae yn wir ei wala, ac os gwel Duw fod yn dda, ny ni a'i cawn ef oll mewn ychydig o ddiwrnodau. Daw y peth i glustiau y Pasha." Synnodd y Sheikh yn ddirfawr, a chafodd ei siommi, pan anrhegais ef â'r trysorau a gasglasai, ac a'r hyn a allai efe gasglu rhagllaw. Efe a'm gadawodd, gan ddywedyd "Yia

* Arwyddlun yn null croes, a ddygid gan yr eilunod Aiphtiaid a'r brenhinoedd, megis ag yr arddangosir yn y cerfiad *Sphinx*. Arlun Aiphtiaidd, a phen dyn a ehorph llew iddo. Mae yn gyffredin yn arwyddo Brenhin.

† Cyfenw a roddir i bersonau o radd uchel, i'r rhai nad oes unrhyw enw neillduol yn deillio iddynt oddi wrth eu swydd yn y llywodraeth. Ysgrifenisir ef Beg, ac felly y seinir ef gan y graddau iselaf.

‡ Llŵ, neu fath o air cyffredin; â'r hwn ni chyseylltir un meddwl drwg. Defnyddir ef yn fynyoh gan y Mahommetiaid. Ei ystyr ydyw, "Myn Duw."

§ Yn llythyrennol Franghi. Yr enw wrth ba un y mae yr Ewropiaid yn adnabyddus yn y Dwyrain. Mae ei darddiad yn amheus. Meddylia rhai ei fod yn tarddu o "Varanghi," enw yn arwyddo Mor-ladron, wrth ba enw yr oedd y milwyr cyfflogedig o barthau gogleddol Ewrop, gan gynnwys Lloegr, yn adnabyddus yng Nghaerystenyn yn amser yr ymerodraeth Roegaidd olaf. Eraill a ddeilliant y gair oddi wrth lwyth ynghanol Ewrop.

Rubbi !” ynghyd â gweddïau duwiol eraill, ac yr oedd wedi ymgolli yn ei amcaniaeth am ddiben y gorchwyllion dieithrol hyn.

Wrth waelodion y llechau yn y gongl Dde Orllewinol, cawsom bentwr mawr o goedllosg yr hyn a brofai bod yr adeilad ag yr oedd-ynt hwy wedi bod ynddo wedi cael ei ddinystrio gan dân. Cloddiais hefyd mewn gwahanol fannau o'r crug, ac mewn amrywiol leoedd, daethom at weddillion muriau tryllogedig.

Ar y trydydd dydd, agorais ffos ym mhigwrn uchel y crug, ond ni chafwyd amgen gweddillion priddfeini âg argraphiadau arnynt. Cloddiais hefyd o'r tu cefn i'r ochr ogleddol o'r ystafell a arloeswyd gyntaf, mewn disgwyliad o gael muriau o'r tu draw; ond yn aflwyddiannus. Yn gymmaint ag mae fy mhrif amcan ydoedd, cael sierwydd mor fuan ag y gellid, o fodoliaeth cerfiadau, fy holl weithwyr a symmudwyd i'r gongl Dde Orllewinol, lle yr ydoedd yr amrywiol furiau a ddarganfyddwyd yn barod, ac yn ymddangos fel yn perthyn i'r un adeilad, yn debyg o droi allan yn fwy llwyddiannus. Parheais i gloddio yn y rhan hon o'r crug, hyd y 13eg, ac argraphiadau parhaus, ond dim cerfiadau, a ddygid i'r golwg.

Yr oedd chwech diwrnod wedi myned heibio er pan ymadawais a Mosul, a chan fod y prawf mor bell a hyn wedi bod yn llwyddiannus, yr oedd yn bryd i ddychwelyd i'r dref i fynegu i'r Pasha, yr hwn yn ddiannu ydoedd wedi clywed yn barod am fy ymchwiliion, ynghyd â diben fy ymchwiliadau. Cychwynais, gan hynny, yn fore ar y 14eg, gan garlammu tu a Mosul, a chyrrhaeddais yno ym mhen ynghylch tair awr.

Cefais y dref mewn cynnwrf mawr. Yn y lle cyntaf, yr oedd ei ardderchogrwydd, y dydd o'r blaen, wedi twyllo ei ddeiliaid, trwy yr adroddiadau am ei farwolaeth, megis ag y mae wedi cael ei adrodd yn barod, ac yr oedd mewn llawn waith yn ymofyn am iawn arianol am y dirmyg a fwriwyd arno yn llawenydd diweddar y bobl. Yn yr ail le, yr oedd yr Is Swyddog Prydeinig wedi prynu hen adeilad i ddodi ei nwyfau masnachol ynddo, ac yr oedd y Cadi, yr hwn oedd yn benboethyn, ac yn ddyn o gymmeriad gwaradwyddus, wedi taenu y chwedl bod y Ffranciaid wedi ffurfio yr amcan o brynu holl wlad Twrci, ac yn ymdrechgu creu cynnwrf, yr hwn oedd i derfynu yn ninystr y *Gonsuliaeth* a gweithredoedd eraill o drais. Gelwais gyd â'r Pasha, ac yn y lle cyntaf, cyferchais ef, gyd â golwg ar ei wellhad buan o'i afiechyd; ac efe a dderbyn-

iodd yr annerchiad hwn gyd â gwên o foddlonrwydd. Yna efe a ddygodd dan sylw destun y Cadi, a'r cynnwrf a greasid ganddo; "A ydyw y llanganhywaeth yna," eb efe, "yn meddwl mae Sheriff Pasha (rhagflaenor uniongyrchol ei ardderchogrwydd) sydd ganddo mewn llaw, pan y mae yn cynllunio afreolaeth yn y dref? Pan yr oeddwn i yn Siwas, cynnygiodd yr Ulema gyffroi y bobl, am i mi wneuthur trais ar gladdfa, ond gwneuthum iddynt fwytta baw! Wallah! mi gymmerais bob carreg fedd i adeiladu castell â hwynt." Cymmerodd arno ar y cyntaf ei fod yn anwybodus o'r cloddiadau yn Nimroud; ond yn ol llaw, gan feddwl y buasai yn fy euog brofi o hoccediaith yn fy atebion i'w ofyniadau mewn perthynas i swm y trysorau a ddarganfyddwyd, efe a dynnodd allan o'i flwch-ysgrifenu ddernyn o bapyr, mor fudr a phapyr Awad, yn yr hwn yr oedd gronynnau o ddeilen aur, mor fychain fel braidd y gellid eu gweled. Dywedodd, bod hwn wedi cael ei ddwyn iddo gan swyddog y milwyr achlysurol sefydledig yn Selamiyah, yr hwn oedd wedi bod yn gwiliad fy nghorchwylion. Sisialeis wrtho y dylai efe enwi goruchwylwr i fod yn bresennol, cyhŷd ag y buaswn i yn gweithio yn Nimroud, i ofalu am bob defnyddiau gwerthfawr a ddarganfyddid. Addawodd ysgrifenu ynghylch hyn at bennaeth y milwyr achlysurol; ond ni chynnygiodd wneuthur gwrthwynebiad i barhad fy ymchwiliadau.

Chwedlau am y cyfoeth a geid yn yr adfeilion oeddynt yn barod wedi cyrhaeddyd Mosul, ac wedi cyffroi trachwant ac eiddigedd y Cadi, a phrif-drigolion y lle. Yr oedd yn amlwg y buasai raid i mi wrthsefyll gwrthwynebiad cadarn; ond yn gymmaint ag nad oedd y Pasha hyd yn hyn, yn gwrthwynebu yn gyhoeddus fy nghorchwylion, cyflogais rai Chaldæaid Nestoriaidd, y rhai oeddynt wedi gadael eu mynyddoedd am y gauaf, i chwilio am waith ym Mosul; ac anfonais hwynt i Nimroud. Ac ar yr un pryd, cyflogais oruchwylwyr i chwilio amryw grugiau yng nghymmydogaeth y dref, mewn gobaith o gael sicrwydd am fodoliaeth adeiladau cerfiedig mewn rhyw ran o'r wlad, cyn i fesurau gael eu gosod ar droed i'm rhwystro.

Pan ym Mosul, Mormous, Arabiad o lwyth Haddedeem, a ddywedodd wrthyf, bod arluniau, yn ddigwyddiadol, wedi cael eu diorchuddio mewn crug yn gyfagos i bentref Tel Keff. Yn gymmaint ag iddo gynnyg fy nghymmyd i'r lle, marchogasom allan ynghyd;

ond ni wnaeth efe yn amgen na nodi allan hen chwarel, gyd âg ychydig o gerrig wedi eu naddu yn arw. Y cyfryw siomedigaethau a a ddigwyddent yn feunyddiol; a bliniais fy hun wrth wibio drwy y wlad i weled gweddillion a ddarlunid yn fanol i mi fel cerfiadau, neu lechau gorchuddiedig âg ysgrifeniadau; a'r rhai yn gyffredinol a brofid eu bod yn adfeilion rhyw adeiladaeth ddiweddar, neu gerrig beddau boreuol, a llythyrennau Arabaidd yn ysgrifenedig arnynt.

Y crugiau, am y rhai y rhoddais gyfarwyddiadau i'w hagoryd, oeddynt grugiau Baasheikha (o faintioli mawr,) a Baazani, Karamles, Karakush, Yara, Jerraiyah. Yn gyssylltiedig a'r adfail olaf, yr oedd amryw chwedlau dieithrol yn cael eu hadrodd yn y wlad. Dywedid bod yn yr amser gynt, ar bigwrn uchel y crug, deml o gerrig duon yn sefyll, ac yn barchus iawn gan y Yezidiaid, neu addolwyr y diafol, bod ei furiau yn orchuddiedig a phob rhyw arluniau cerfiadol, ac argraphiadau mewn iaith anadnabyddus. Pan syrthiodd y Bey o Rowandiz ar y Yezidiaid, a llofruddio y rhai ni allent ddiengyd, iddo ddinystrio y tŷ eilun-addolgar hwn. Ond dywedid am falurion yr adeilad, nad oedd wedi cael ei orchuddio ond gan ychydig o ysgarthion. Dygwyd i mi y parth isaf o arlun Assyriaidd, mewn lledlun ar fynor, a gloddiwyd o'r crug, yn ol fel y dywedid; ond gwedi hynny cefais le i gredu mae yn Khorsabad y darganfyddwyd ef. Y cloddiadau a ddygwyd ym mlaen am ryw amser yn Jerraiyah, ond ni ddygwyd dim o weddillion teml y Yezidiaid i'r goleuni.

Wedi gorphen fy ngorchwyllion ym Mosul, dychwelais i Nimroud ar y 19eg. Yn fy absennoldeb, yr oedd fy Nghawass wedi myned â'r cloddiadau ym mlaen wrth gefn y mur, ynghongl Dde Orllewinol y crug,* ac wedi darganfod cyntedd, neu borth-ffordd.† Gan fy mod yn awyddus i fyned ym mlaen mor belled ag y gellid, ychwanegais nifer fy ngweithwyr i ddeg ar hugain, ac a'u rhennais yn dair rhan. Wrth agor ffosydd hirion cywir-onglau, mewn gwahanol ffyrdd, daethom ar ben mur, wedi ei adeiladu o lechau ac argraphiadau arnynt cyffelyb i'r rhai a ddarluniwyd yn barod. Yr oedd un o honynt wedi ei throï i'r gwrthwyneb, ac yn llawn o lythyrennau, ac yn fwy eu maintioli nag un a welsom hyd yn hyn. Wrth edrych yn graff a gofalus ar yr argraph, cefais ei bod yn gyffelyb

* Mur e. Cynllun 2.

† Cyntedd d. Cynllun 2.

i'r argraphiadau yn yr ystafell yn y gongl Ogledd Orllewinol ; ond yn gymmaint a bod ymylau hon, yn gystal ag ymylau y llechau eraill a ddarganfyddwyd yn adfeilion y De Orllewin, wedi eu torri ymaith, er mwyn i'r cerrig weddu yn y mur, yr oedd amrywiol lythyrennau wedi cael eu dinystrio. Oddi wrth y ffeithiau hyn, y mae yn amlwg, bod defnyddiau a gymmerwyd oddi wrth adeilad arall wedi cael eu rhoddi yn yr adeilad ag yr oeddym ni yn awr yn ei chwilio; ond hyd yma, ni ellid gwybod pa un a'i wynebau neu gefnau y llechau oedd wedi eu diorchuddio; canys ni ellid penderfynu ynghylch cynllun yr adeilad hyd oni symmudid ymaith y pentwr o ysgarthion a phridd, dan yr hwn yr oedd yn gladdedig. Ni ellid myned â'r cloddiadau ym mlaen yn bresennol ond yn araf. Yr oedd y llawr, yr hwn oedd gyd-gymmysgedig a phridd-feini wedi eu sychu yn yr haul, ac wedi eu crasu, llestri priddion, a darnau o gleinfaen, yn attalfa i offer y gweithwyr; a phan ryddheid hwynt, ni ellid eu symmud ond mewn basgedi, a'u taffu dros ymyl y crug. Y Chaldaëaid o'r mynyddoedd, y rhai oeddynt ddynion cryfion a chaledion, yn unig a allent drin y gaib; rhoid yr Arabiaid i ddwyn y pridd ymaith. Ni ellid defnyddio rhawiau, ac ni ellid defnyddio unrhyw foddion eraill, ond y rhai a gymmerais, i lanhan yr ysgarthion o'r adfeilion. Ni ellai neb ag a fyddai yn sefyll ar y crug weled gweddillion yr adeilad hyd oni ddeuai i ymyl y ffosydd, i ba rai y disgynnai y gweithwyr ar hyd risiau, lle yr oedd rhannau o'r muriau yn weledig.

Gan fod Arabiaid Abou-Salman a Tai, yn parhau yn eu difrodiadau ar wastad-tir Nimroud, a'r wlad oddi amgylch, ystyriais mai callach i mi symmud o Naiffa, lle yr oeddwn wedi aros hyd yma, i Selamiyah. Y mae y pentref hwn wedi ei adeiladu ar dwyn yn gyfagos i'r Tigris, ac yr oedd gynt yn lle o ryw bwys, canys crybwyllir am dano yn dra boreuol, fel tref farchnad, gan y daearyddwyr Arabaidd, pa rai yn gyffredin a'i cyssylltent âg adfeilion Athur neu Nimroud. Y mae ar sefyllfa hen; ac yn rhesau y crugiau hirion a amgylchynant y pentref, gellir olrhain muriau tref Assyraidd, neu yn fwy tebygol, un o faes drefi y brif dinas. Hyd yn oed pum mlynedd yn ol, yr oedd Selamiyah yn lle blodeuog, a gellai anfon allan 150 o farchogion arfog. Ond y Pasha a'i hyspeiliodd, a'r trigolion a ffoisant i'r mynyddoedd, neu i dalaith gymmyddog-aethol Baghdad. Deg o fwthynnod gwaelion yn unig a safent yn awr

ynghanol adfeilion masnachdai a heolydd, yn amgylchu "Kast," neu balas berthynol i hen Bashaid etifeddol Mosul, wedi ei adeiladu yn wych o gleinfaen, ond yn bresennol yn syrthio i ddadfeiliad. Yr oeddwn wedi bwriadu cymmeryd meddiant o'r adeilad hwn, yn yr hwn yr oedd ychydig nifer o "Hytaid," neu filwyr achlysurol; ond yr oedd yr ystafelloedd mewn cyflwr mor adfeiliedig, fel ag yr oedd bwthyn pridd isel y "Kia'yah," neu bennaeth y pentref, yn ymddangos yn gynhesach ac yn fwy diogel. Gan hynny lledais fy llorlen yn un o'i gonglau, a rhoddais i'r perchennog ychydig nifer o ddarnau o arian, i orphen preswylfeydd eraill ag oeddynt wedi eu dechreu ganddo, a gwnaethum fy nghartref yno dros y gauaf. Y tai, pa rai a orphenwyd yn fuan, oeddynt bedwar bwthyn, amgylchynedig gan fur llaid, ac wedi eu toi a chyrs a changhennau o goed. Cymmerais feddiant o hanner y breswylfod fwyaf, a'r hanner arall ydoedd at wasanaeth anifeiliaid aredig, a chreaduriaid doflon. Yr oedd mur rhyngddom, yn yr hwn yr oedd amryw dyllau drwy y rhai y siaradent â'u gilydd. Gwneuthum fy ngoren i gau y tyllau hyn am ryw amser. Bwthyn arall a roddwyd i wragedd, plant, a chreaduriaid plyfog y perchennog; y trydydd bwthyn a wasanaethai fel cegin a neuadd i'r gwasanaeth-ddynion; a'r pedwerydd bwthyn a wnaed yn farchdŷ i'm ceffylau. Yn y llannerch a ffurfiwyd gan y bwthynnod a'r mur allanol, yr oedd yr ychydig ddefaid a geifr a ddiangasant rhag gorthrais y Pasha, yn cael eu cadw dros y nos, a pha rai a frefent ac a fugunadent, hyd oni odrid hwynt, ac y troid hwynt allan i bori gyd â thoriad y dydd.

Gan nad oedd y cronglwydi wedi eu gwneuthur i gadw gwlawogydd y gauaf allan, ag oeddynt ar hyn o bryd wedi dyfod, yr oedd yn ofynol am ychydig o gywreinrwydd i ymgadw rhag y lli-feiriant a ddisgynnai i'm hystafell i. Yr oeddwn fynychaf yn treulio y nos, ar yr achlysuron hyn ym mhlug mewn congl, neu dan y bwrdd garw oeddwn wedi saernio. Gan fod ffosydd wedi eu gwneuthur o amgylch hwn, er mwyn i'r dwfr fyned allan, yr oedd yn gyffredin yn rhoddi gwell cysgodfa. Fy Nghawass, yr hwn oedd enedigol o Gaercystenyn, a achwynai yn chwerw oblegid yr hyn a ddioddefai, a chefais beth anhawsdra i gael gan fy ngweision i aros gyd â mi.

Trigolion presennol Selamiyah, a'r rhan amlaf o'r pentrefi ym Mhashaliaeth Mosul, ydynt Dyrcomaniaid, hanedigion llwythau a

ddygwyd gan y Sultaniaid Tyrcaidd boreuol o Ogledd Asia Leiaf, i boblogi gwlad anrheithiedig gan oresgyniadau tramor o bryd i bryd. Yn y parth hwn o'r Ymerodraeth Ottomanaid, nid oes ond ym Mosul a'r mynyddoedd, braidd olion yr hen boblogaeth. Y llwythau mawrion a breswylant yr anialwch, a ddygwyd o'r Jebel Shammar,* yn Nedjd, o fewn cof presennol. Trigolion y gwastad-diroedd o'r tu dwyreiniol i'r Tigris, ydynt gan mwyaf yn Dyrcomaniaid a Khurdiaid wedi ymgymmysgu â'r Arabiaid, neu â'r Yezidiaid,† y rhai ydynt ddieithriaid yn y wlad, a tharddiad pa rai ni ellir yn hawdd benderfynu. Ychydig o Gristionogion Chaldaëaidd ‡ a Jacobitiaidd,§ gwasgaredig ym Mosul a'r pentrefi cymmydogaethol, neu yn preswyllo yn rhannau mwyaf anhygyrch y mynyddoedd, ba rai oedd eu noddfeydd rhag milwyr difrodgar Tamerlane,|| yn debygol, ydynt unig hanedigion y bobl cedyrn hynny, a lywodraethent o'r gwastadedd hyn, hanner Asia.

Y Yuz-bashi, neu gadben y milwyr achlysurol, un Daoud Agha, genedigol o Ogledd Asia Leiaf, a alwodd arnaf, mor gynted ag yr ymsefydlais yn fy mhreswylfod newydd. Fel pob un o'r ddosparth, —Yspeiliwyr proffesedig,** yr oedd yn ddiroddres ac yn ymwybodus.

* Neu fynnydd y Shammariaid Arabaidd yn nhalaith Nedjd, parth o Arabia Ogleddol. Mae yn dalaith anymddibynol, llawn o bentrefi a llwythau Arabaidd; ac ni ymwelwyd a hi ond gan un neu ddau o Ewropiaid.

† Rhoir eglurhad cyflawn o'r enw hwn etto.

‡ Yn briodol genedigion o Chaldaëa; ond yn awr a roddir i sect o Gristionogion a breswylant lennydd y Tigris, a'r mynyddoedd cymmydogaethol. Proffesant athrawiaethau Nestorius, y rhai a wahaniaethant y personau yng Nghrist; ond mewn pethau eraill, ac yn eu disgyblaeth Eglwysig, a'u ffurfiau, maent yn ymdebygu mor agos i'n Heglwys ni, fel y gelwir hwynt yn fynych yn "Brotestaniaid Asia." Maent yn un o'r bobl Gristionogol henaf yn y byd; cofnodant eu dychweliad i amser yr Apostolion. Maent o dan y llywodraeth Dyrcaidd, ac wedi cael eu herlid yn fawr y blynyddoedd diweddaf, gan y Kurdiaid oblegid eu crefydd. Pennaeth y sect a elwir "Patriarch."

§ Sect arall o Gristionogion a breswylant yng nghymmydogaeth Mosul, a Gogledd Syria. Gelwir hwynt felly oddi wrth Iago neu Jacobus Baradaeus. Maent yn Monophysites, hynny ydyw yn profesu heresi wrthwynebol i'r Nestoriaid, ac yn cymmysgu y personau yng Nghrist. Yn gyffelyb i'r Nestoriaid, y mae ganddynt eu Patriarch.

|| Llygriad o Timour leng, neu Timour y Cloff.

** Y Marchogion achlysurol, (Hytaid fel eu gelwir yn y parth hwn o Dwrci, a Bashi-bozukiaid yn Roumelia ac Anatolia,) adnabyddus am ei wrodeb a'i eoffdra a gyfenwir yn Hytabashiad, neu bennaeth yr Hytaid, ac y mae yn cael ei gynnysgaeddu a "teskeres," neu archiadau am dal ac ymborth i nifer o farchogion, o bedwar a phum cant hyd fil neu fwy. Y mae yn casglu yr holl grwydr-

Efe a gynnygiodd i mi ei wasanaeth; a'm difyrrodd â'i helyntion, ac a gynlluniodd hyntiau helwriaethol. Ychydig anrhegion a wnaethant ei ymlyniad yn sicr, ac wedi hyn efe a brofodd ei hun yn gyfaill ffyddlon a defnyddiol.

Yr oedd yn rhaid i mi yn awr farchogaeth tair milldir bob bore i'r crug, a'm gweithwyr, gan ofn yr Arabiaid, ni phreswylient yn Naiffa, ond a ddychwelent ar ol gwaith y dydd, i Selamiyah. Ond er hynny y cloddiadau a ddygid ym mlaen mor brysur ag yr oedd y cyfeusderau yn caniatâu. Yr oedd cyntedd, neu borth-ffordd, yn awr gwedi ei lwyr lanhau, a chafnau ac amryw lechau argraphedig wedi eu diorchuddio.* Yr oedd congl-faen, yr hwn yn amlwg oedd wedi cael ei ddwyn oddi wrth adeilad arall, yn addurniedig iawn o flodau ac ysgrif-waith lledluniaidd; ond dim cerfiadau; ac ni ellid ffurfio etto unrhyw ddrychfeddwl am sefyllfa berthynasol y muriau. Gan hynny perais i ffos gael ei hagoryd o'r cyntedd i ran tu mewnol y crug, gan dybied y buasem yn y pendraw yn dyfod i'r ochr gyferbyn a ni o'r ystafell, i'r hon yr ymddangosai yn debygol, ein bod wedi cael mynedfa iddi. Gwedi symmud pentwr mawr o bridd cymmysgedig a golosg, coed dylog, a phridd-feini maluriedig, daethom ar ben mur newydd ar brydnawn yr 28 o Dachwedd. Er mwyn gwybod a oeddym o'r tu mewn i ystafell, perwyd i'r gweithwyr symmud ymaith y pridd o bob ochr i'r llechau. Yr oedd yr wyneb deheuol yn ddigerfiad; ond ergyd cyntaf y gaib ar yr ochr arall a ddiorchuddiodd ben uchaf lledlun. Nid oedd yr Arabiaid yn llai eu cynhyrfiad na minnau oblegid y darganfyddiad, ac er eu bod yn

aid a'r yspailwyr a all gael gafael ynddynt, i wneuthur y rhifi fyntu. Rhaid iddynt hwy barottoi eu harfau a'u ceffylau eu hunain, er ar brydian, y mae yr Hytabashi yn eu parottoi iddynt, ac yn cadw y gwerth yn ol o'u tal, hyd oni chaffo efe ei ddigolledu. Yr Hytaid goreu ydynt yr Albaniaid a'r Lazesiaid, ac y maent yn gwneuthur i fyntu gorph effeithiol o farchogion achlysurol. Eu tal ym Mosul sydd isel, ynghylch wyth swllt y mis, yn y taleithiau eraill, y mae yn llawer mwy. Cyfeir hwynt yn y pentrefi, ac y maent yn ddychryn i'r trigolion, y rhai a yspailiant, gan eu drwgdrin fel y gwelont hwy yn dda. Pan fyddo Hytabashi, wedi sefydlu briiddo ei hun, ei ganlynwyr ydynt yn lluosog, ac yn ymlyngar wrtho. Gwibia drwy y taleithiau, ac fel gwasanaeth-ryfelwr y canol oesau, gwertha ei wasanaeth, a gwasanaeth ei filwyr, i'r Pasha a rydd y tal mwyaf iddo, a'r olygfa oreu am yspail. Er pan ddygwyd y *tanzimat* i arferiad, neu y gyfundraeth ddiwygiedig o lywodraeth, mae nifer y milwyr achlysurol wedi eu lleihai yn fawr, ac nid ydyw yr Hytaid mwyach yn alluog i gam ymddwyn at drigolion y pentrefi fel cynt.

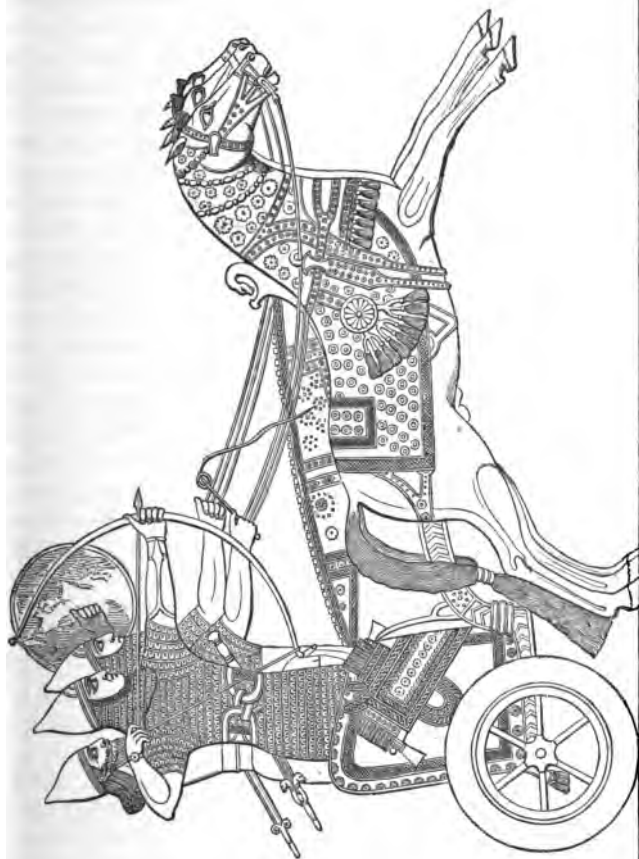
* Mur a Chyntedd d, Cynllun 2.

gwlawio yn drwm, gweithiasant hyd y tywyll hwyr, a dygasant ddwy o'r llechau yn hollol i'r amlwg.*

Ar bob un o'r llechau yr oedd dau ledlun, yn cael eu gwahaniaethu gan argraphiad. Yn y dosbarth uchaf yr oedd golygfa frwydrol, yn yr hon yr arddangosid dau gerbyd, a phob un yn cael ei dynnu gan geffylau mewn addurn-wisgoedd ardderchog ac ar lawn garlam, ac yn cynnwys tri rhyfelwr, y pennaf o honynt yn ddifarf, ac yn eunuch eglur. Yr oedd yr arlun hwn yn wisgedig a châd-ddillad o fettel gennog, amgauedig yn y canol, ac yn ymddangos yn gysylltiedig a chrys o frethyn llawban, neu liain. Y crys ydoedd rwymedig am y canol â gwregys. Ar ei ben yr oedd helm bigog, oddi wrth yr hon y crogai llip-ddarnau, gorchuddiedig a chennau, i ymddiffyn y clustiau a pharth isaf yr wyneb, a'r gwddf; yr oedd yr holl benwisg yn gyffelyb i'r un a ddefnyddid gan y Normaniaid cyntefig. Ei law aswy a ymaflai mewn bwa wedi ei dynnu i'r eithaf, a'i law ddeheu a dynnai y llinyn, a'r saeth oedd yn barod i'w gollwng. Yr oedd y fraich aswy yn amgylchynnedig a gward, fe allai o ledr, i'w diogelu rhag y saeth. Yr oedd ei gleddyf yn y wain, a'i garn wedi ei addurno yn hardd ag arlun dau lew. Yn yr un cerbyd yr oedd cerbydwr, yn cymhell y ceffylau âg awenau ac a fflangell, a thariannwr, yr hwn a droi ymaith saethau y gelyn â tharian gylchol, cyffelyb i dariannau Solomen, a gweision Hadad-ezer, brenhin Zobah, ac fe allai o aur morthwyliedig.† Yr oedd y cerbydau yn isel; yn grwn ar y pen uchaf, ac wedi eu hymylu ag addurn-gerfiad godidog, ac yn oreuredig, fel y mae yn debygol, neu wedi eu lliwio. Wrth yr ochreu yr oedd yn grogedig ddau gawell saethau wedi eu haddurno yn fawr, a phob un yn cynnwys dwy fwyall, heb law y saethau. Yr oedd i'r olwynion chwech o freichiau. Yr oedd pen y pawl, yn ffurfiedig fel pen tarw, yn cael ei gyssylltu a pharth blaen y cerbyd drwy ddyfais neillduol, ond ni ellir penderfynu ynghylch y diben o hono, na'i ddefnydd oddi wrth y cerfiad. Ymddengys ei fod wedi cael ei amcann i fod yn addurn yn gystal ag yn gynhaliaeth i'r pawl; a'i fod yn waith corfanog, gorchuddiedig â lliain neu sidan; y mae ei led yn symmud ymaith bob meddwl o'i fod o unrhyw ddefnydd arall. Yr oedd wedi ei liwio neu eu frodio yn gelfyddus âg arwyddluniau cyssegredig a dychymmygion tlysiion. Y cerbyd, yr hwn

* Rhif 1 a 2, Mur f, Cynllun 2.

† Bren. x. 17; 2 Sam. viii. 7.

Milwyr Assyriaidd mewn Cerbyd, ar lledun a ddarganfyddwyd yn Nimrud.

y mae yn debygol oedd o goed, ac yn agored o'r tu ol, a dynnid gan dri cheffyl, cêr pa rai oeddynt gwedi eu gwychu ag amllder o dusswau a rhosynau, ydoedd yn ddiau yn un o'r cerbydan mwyaf drudfawr. Fe allai i'r gwisgoedd gael eu gwau gan wehyddion Dedan, marchnatawyr pa rai yn y dyddiau gynt, a gynnysgaeddent y Dwyrain â "brethynnau gwerthfawr i gerbydan."* Y saethwr, megis ag y mae yn amlwg a berthynai i'r genedl fuddugoliaethus, ydoedd yn ymlid ar ol y gelynyon ffoedig. O dan olwynion y cerbyd yr oedd yn wasgaredig y gorchfygedigion a'r marwolon, a saethwr, yr hwn oedd ar gael ei sathru, yn ymdrechu attal cyflymdra y meirch yn eu gyrfa ym mlaen. Yr oedd dillad y gorchfygedigion yn wahanol hollol i ddillad y rhyfelwyr Assyriaidd. Gwisgent hwy huganau byrrion yn disgyn hyd y gluniau, a'u gwallt a glymmid âg ysnoden gyffredin oddi amgylch eu talcennau.

Sylwais mewn syndod ar harddwch a thlyzni yr addurniadau; lluniad manwl a chywir gluniau a gewynau y dynion yn gystal a'r meirch, ynghyd â'r dangosiad a roddwyd o wybodaeth y gelfyddyd ynghyfleud yr arluniau, ac yn y cyfansoddiad cyffredinol. Yn yr holl olygiadau hyn, yn gystal ag mewn diwyg, mae y cerfiad hwn yn ymddangos i mi, nid yn unig yn gwahaniaethu oddi wrth, ond yn rhagori ar ledluniau Khorsabad. Olrheiniais hefyd yn y llythyrennau ag oeddynt yn yr argraph, wahaniaeth neillduol oddi wrth y rhai oeddynt ar y golofn a ddarganfyddwyd gan M. Botta. Ond trueni mawr, yr oedd y llech wedi bod mewn tân, ac wedi cael ei niweidio i'r fath raddau fel ag buasai ei symmudiad yn ddinystyr iddi. Yr oedd yr ymylon hefyd wedi eu torri ymaith, er niwed i rai o'r arluniau a'r argraph; a chan fod y llech nesaf wedi gwrthdroi, yr oedd yn amlwg bod pob un o honynt wedi ei chymmeryd o adeilad arall.

Yr oedd y lledlun isaf ar yr unrhyw lech yn arddangos gwarthead castell, neu ddinas gaerog. Ar y tu aswy yr oedd dau ryfelwr, yn arfog â chleddyfau hirion, a thariannau cylchog, wedi ymwisgo mewn huganau, a rhes o dusswau ar eu hymylon, ac yn cael eu clymu yn y canol â gwregys llydan. Pob un a ddugai gawell saethau ar ei gefn, a bwa ar ei fraich aswy. Gwisgent yr helmau pigog y crybwyllwyd am danynt o'r blaen. Yr oedd y rhyfelwr blaenaf yn dringo ysgol a osodwyd wrth y castell. Tri thwryn, a mur-gan-

* Ezeiel xxvii. 20.

llawiau onglog, a gyfodent uwch y muriau, addurniedig mewn cyffelyb fodd. Yn y twryn blaenaf, yr oedd dau ryfelwr, un yn gollwng ei saeth, a'r llall yn dyrchafu ei lurig, ac yn tasfu carreg at yr ymosodwyr, oddi wrth ba rai yr oedd y gwarchaedig yn wahaniaethol yn eu gwisgoedd,—ysnoden gyffredin yn rhwymo y gwallt uwch yr arleisiau. Yn y drws yr oedd tafiedydd yn parottoi ei ffondafl. Yn cyfwng rhwng y twr hwn a'r trydydd, a thros borth-ffordd fwaog, yr oedd arlun benyw, a adnabyddid wrth ei gwallt hir yn disgyn yn grych-gyddynnog ar hyd ei hysgwyddau. Ei deheulaw oedd ddyrchafedig, megis pe buasai wrth y gorchwyl o ofyn am drugaredd. Yn y trydydd twr yr oedd dau yn ychwaneg o'r gwarchaedigion; un yn gollwng ei saeth, a'r llall yn dyrchafu ei lurig, ac yn ymdrechu a fflaglau i losgi offeryn cyffelyb i luchbeiriant, yr hwn a ddygwyd i fynu i'r mur ar ffordd leddefol, a ymddangosai ei bod wedi ei gwneuthur o ganghenau coed ac ysgarthion. Yr oedd yr arluniau hyn allan o bob cyfartaledd gyd â golwg ar faintioli â'r adeilad. Rhyfelwr mewn helm bigog, yn penlinio gan ddal flaglen yn ei ddeheulaw, oedd yn rhoddi porth y castell ar dân, pan ag oedd un arall mewn llawn arfogaeth yn gwthio cerrig o'r muriau gyd âg offeryn o haiarn, yn gyffelyb i biccelfwl. Rhyngddynt yr oedd dyn clwyfedig yn syrthio bendramwnwgl o'r canllawiau.

Y llech gyfagos, yr hon oedd o ddull onglog, ac a ffurfiar gongl, ydoedd a'r rhan fwyaf o honi wedi cael ei thorri ymaith er mwyn ei gwneuthur o faintioli cyfleus. Yr oedd yn y parth uchaf, neu yr isaf, gan eu bod yn wrthdroedig, ddau ryfelwr: y blaenaf mewn helm bigog, yn marchogaeth ar un ceffyl ac yn tywys un arall; y llall heb un helm yn sefyll mewn cerbyd, ac yn dal yr awenau yn ei ddwyllaw. Yr oedd y meirch wedi eu dinystrio, ac yr oedd olion y cŵn yn weledig ar amryw rannau o'r llech, a'r cerflad mewn rhai manau wedi ei ddileu yn ofalus. Y lledlun a arddangosai ganllawiau a thyllau castell. Safai benyw ar y muriau yn tynnu ei gwallt fel arwydd o'i gofid. Yn îs, wrth ochr afonig, a ddangosid drwy amryw linellau gwedd-donnog, yr oedd pysgottwr yn plygu, ac yn tynnu pysgod o'r dwfr. Yr oedd y llech hon wedi bod yn agored i dân yn gyffelyb i'r un gyfagos, ac wedi cael gormod o niweid i'w symmud.

Pan ag yr oeddwn yn myfyrio yn y prydawn ar fy narganfyddiad, daeth Daoud Agha i mewn, a chan eistedd wrth fy ochr

â draddododd araeth hir-faith, i ddangos, ei fod ef yn was i'r Pasha, yr hwn drachefn oedd gaethwas i'r Sultan; a bod gweision yn rhwym o ufuddhau i'w mheistr, gan nad pa mor anhyfryd ac anghyfiawn y byddent. Canfyddais ar unwaith ben draw y rhaglith hon, ac yr oeddwn yn barod i'w derbyn, canys lled-gredwn ei fod wedi derbyn cennadwri o Mosul, i fygwth y rhai hynny a weithient drosof fi. Gan hynny, yn y bore canlynol, marchogais tu a'r dref, ac aethum at ei ardderchogrwydd y Pasha. Cymmerai hwn arno na wyddai ddim am y peth, a gwadai, nad oedd efe wedi rhoddi y cyfryw orchymyn, a pherodd i'w ysgrifenydd yrru yn union-gyrchol at lywydd y milwyr achlysurol, i roddi i mi bob cynnorthwyon, yn hytrach na rhwystro fy ngwaith. Addawodd roddi y llythyr i mi y prydnhawn cyn fy nychweliad i Selamiyah; ond daeth swyddwr attaf yn fuan ar ol hyn, ac a ddywedodd wrthyf, nad oedd y Pasha am fy nghadw yn hir, ac am hynny yr anfonai y llythyr y noson honno. Marchogais yn fy ol i'r pentref, a mynegais i Daoud Agha, yr ateb a gefais. Ynghylch hanner nos, dychwelodd attaf, ac a ddywedodd wrthyf, fod marchogwr newydd ddyfod atto â gorchymynion caethach nag oedd efe wedi dderbyn etto; ac nad oedd efe, ar un cyfrif, i roddi caniatad i mi gloddio ym mhellach.

Gan ryfeddu, mi ryfeddais oblegid yr anghysondeb hwn, a dychwelais yn fore drannoeth i Mosul, a gelwais drachefn ar y Pasha. "Mewn gofid mawr," ebai ef, "y deallais, ar ol i chwi ddychwelyd ddoe, bod y crug, yn yr hwn yr ydych yn cloddio, yn fynwent gan y Mussulmaniaid,* ac yn llawn beddau; a gwyddoch ei fod yn waharddedig gan y gyfraith i agor y cyfryw feddau: ac y mae y Cadi a'r Mufti, newydd osod y peth ger fy mron." Gan fy mod yn hollol gydnabyddus a'r crug, mi atebais fel hyn,—“Yn gyntaf, gallaf ddywedyd wrthyh, na wnaed unrhyw lanastr ar y beddau; a chyd â golwg ar yr ail bwngc,—ar ol y *“politica”* doeth a grymmus a ddangosodd eich Ardderchogrwydd yn Siwass, ni allasai cerrig beddau fod yn anhawsdra. A rhynged bodd i Dduw, dysgodd y Cadi a'r Mufti ryw gymmaint oddi wrth y llith a roddasoch i Ulema y ddinas honno.” “Yn Siwas,” ebai ef, gan ddeall fy meddwl yn

* Gair Arabaidd ydyw Mussulman, yn arwyddo un ag sydd yn arddel ffydd Islam, crefydd y gau brophwyd Mohammed.

uniongyrchol, nid oedd yno ond "*tanzimat*."* Eithr yma, nid oes gennym ond Kurdiaid ac Arabiaid, a, Wallah! bwystfilod ydynt hwy. Na, ni allaf ganiattau i chwi fyned ym mlaen ym mhellach; chwi yw fy nghyfaill goreu, a mwyaf mynwesol; ac os digwydd rhyw beth i chwi, pa flinder na wnaef ei ddioddef; mae eich bywyd yn fwy gwerthfawr nâ hen feini; ac heb law hynny, bydd y gofal am danoch wrth fy nrws i." Gan ddeall bod y Pasha wedi penderfynu rhwystro fy ngwaith, cymmerais arnaf fy mod wedi cael fy moddloni yn ei attebiad deisyfais ar fod i Gawass ag oedd yn ei wasanaeth ef, i gael ei anfon gyd â mi i Nimroud, am fy mod yn awyddus i dynnu arluniau, ac adysgrif o'r argraphiadau ag oeddynt wedi eu gwneuthur yn amlwg eisioes. Cydsyniodd â hyn, a gorchymynodd ar fod i swyddog i'm dilyn.

Ar fy nychweliad i Selamiyah, nid oedd yr anhawsdra yn fawr, i gael caniatad Cawass y Pasha i oddef i ychydig weithwyr i ofalu am y cerfiadau yn ystod y dydd; a chan fod Daoud Agha, yn ystyried presennoldeb y swyddog hwn, yn ei ryddhau ef oddi wrth gyfrifoldeb, ni ymhyrrodd ym mhellach â mi. Gan fy mod yn ewyllysio gwybod rhyw beth am y beddau, yn gystal ag am dynnu y lledluniau ag oeddynt wedi eu darganfod, marchogais at yr adfeillion bore drannoeth, a'r Hytaid a'u Cadben gyd â mi, pa rai oeddynt yn myned oddi amgylch i chwilio am yr Arabiaid ysglyfaethgar. Cyfaddefodd Daoud Agha wrthyf, ar y ffordd, ei fod ef wedi derbyn gorchymyn i wneuthur beddau yn y crug, a bod ei filwyr wedi bod ddwy noswaith yn cludo cerrig beddau o bentrefi pellennig i'r diben o wneuthur beddau yn y crug hwn.† "Ac," meddai ef, "yr ydym wedi dinystrio mwy o feddau gwir Gredinwyr, yng ngwneuthuriad y rhai ffugiol hyn, nag a allasech chwi eu halogi rhwng y Zab a Selamiyah. Yr ydym wedi lladd ein ceffylau a ni ein hunain, i gludo y cerrig melldigedig hyn." Dechreuodd wlawio yn ddwys; gadewais y marchogion, a dychwelais i'r pentref.

Yn y prydnewn, dygodd Daoud Agha, garcharor gyd âg ef yn ol, a dau o'i wyr wedi eu clwyfo yn llymdost. Yr oedd wedi cyfarfod

* Y gyfundraeth ddiwygiedig, ag ydoedd braidd yn holl daleithiau Twrci, ond heb gyrhaeddyd Mosul a Baghdad.

† Yn Arabia, mae un garreg wrth ben, a charreg arall wrth droed y bedd, a cherrig yn bentwr arno.

â mintai o farchogion perthynol i Sheikh Abd-ur-rahman, yr hwn yntau a berthynau i Arabiaid Abou Salman, amcan y rhai yn croesi y Zab, ydoedd fy yspeilio wrth fy ngwaith yn y crug. Wedi brwydr fer, gorfu ar yr Arabiaid ail groesi yr afon.

Parheais i gadw ychydig wyr i agor ffosydd, er mwyn gweled y canlyniad, ac ni fuwyd yn hir cyn cael cerfiadau eraill. Darganfyddwyd yn ymyl gorllewinol y crug, y parth isaf o arluniau mawrion; ac wrth droed y gongl Dde Ddwyreiniol, lew gorweddog wedi ei gerfio yn anghelfydd mewn math o fynor du, (Basalt,) ac yn y canol, dau darw adeiniog, anferth eu maintioli; ond yr oedd y pen a hanner yr esgyll wedi eu dinystrio. Ar gefnau y llechau ar ba rai yr oedd y teirw wedi eu cerfio, yr oedd yn gerfiedig mewn lledlun uchel, argraphiadau yn y llythyrennau cŷnffurf. Ac ar y tu aswy, yn ffurfio drws i ystafell, yr oedd dau lew adeiniog, a lledlun naw troedfedd o uchder, yn arddangos llun dynol, yn dyrchu ei ddeheulaw, ac yn dwyn cangen, ac arni dri blodeny, cyffelyb i flodau y pabi, yn y llaw aswy, hefyd a ddiorchuddwyd. Ond nid oedd y rhai hyn yn rhoddi unrhyw gyfarwyddid gyd â golwg ar natur yr adeiladau, o ba rai nid oedd etto ond darnau o furiau ang-hyssylltiedig wedi eu dwyn i'r amlwg.

Yr oedd prawf teg wedi ei wneuthur yn awr, ac nid oedd unrhyw ammheuaeth, nid yn unig gyd â golwg ar hanfodiad cerfiadau ac argraphiadau; ond hefyd fod adeiladau mawrion o'r tu mewn i crug Nimroud; gan hynny, ni chollais ddim amser cyn rhoddi hyspysrwydd i Syr Stratford Canning o'r pethau a ddarganfyddais; ac ar yr un pryd i wasgu ar ei feddwl yr angenrheidrwydd o gael "Ffirman" neu orchymyn awdurdodol oddi wrth y Porte,* i fyned â'r gwaith ym mlaen, neu am ryw orchymyn arall er rhwystro yr awdurdodau i ymhyrraeth ym mhellach, yn gystal a thrigolion y wlad.

Yr oedd yn awr yn dynesu at y Nadolig, a chan y dymunwn symmud o'r crug y beddau a wnaed drwy orchymyn y Pasha, a'r gwir feddau eraill a gaed yn ol llaw, deallodd Daoud Agha a minnau ein gilydd ynghylch hyn, Gorchuddiais y cerfiadau a ddygwyd i'r amlwg, ac ymadawais yn hollol a Nimroud, ond gadewais olygwyr yn Selamiyah.

* Y llywodraeth Dyrcaidd.

Pan aethom i Mosul ar fore y 18fed o Ragfyr, cefais yr holl drigolion yn orlawn o orfoledd. Yr oedd Tartariad, y bore hwnnw, wedi dwyn y newydd croesawgar o Gaercystenyn, bod y Porte wedi diswyddo y llywodraethwr, o dosturiat gwflwr truenus y dalaith, a thrugaredd at y trueiniaid; ac wedi pennodi Ismail Pasha, cadfridog yn ol y drefn newydd, i fyned â'r llywodraeth rhagddi, hyd nes y gallai Hafis Pasha, yr hwn oedd i lywodraethu yn lle Keritli Oglu, gyrhaeddi Mosul.

Yr oedd Ismail Pasha, yr hwn oedd wedi bod yn llywyddu y byddinoedd yn Diarbekir, wedi ynnill iddo ei hun enw mawr am uniondeb ym mhlith y Mussulmaniaid, ac am ei oddefgarwch ym mysg y Cristionogion. O ganlyniad yr oedd ei bennodiad wedi rhoddi boddlonrwydd mawr i drigolion Mosul, y rhai oeddynt yn barod i'w dderbyn mewn gorfoledd. Ond efe a ddaeth yn ddistaw i'r dref yn y nos, ryw gymmaint o amser cyn y disgwyliad am dano. Erbyn bore drannoeth, yr oedd cyfnewidiad wedi cymmeryd lle yn y palas, a Mohammed Pasha a'i ganlynwyr oeddynt wedi eu dwyn i gyfyngderau, Yr oedd gan Ddragoman y *Gonsuliaeth* ryw neges i'w gwneuthur â'r Llywodraethwr diweddar, ac efe â'i cafodd yn eistedd mewn ystafell adfeiliedig, trwy yr hon yr hidlai y gwlaw yn ddirwystr "Fel hyn y mae," ebai ef, "gyd â chreaduriaid Duw. Ddoe, yr oedd yr holl gŵn hyn yn cusanu fy nhraed; ac heddyw y mae pob un, a phob peth yn syrthio arnaf, hyd yn oed y gwlaw."

Yn y cyfryw amser yr oedd cyflwr y wlad, o'r fath nad oedd modd i fyned â'r ymchwiliadau ym mlaen yn Nimroud, a phenderfynais fyned tu a Baghdad, er mwyn trefnu symmudiad y cerfiadau mewn amser dyfodol.

PENNOD III.

DYCHWELYD I MOSUL.—ISMAIL PASHA.—CYFNEWIDIAID INGYFLWR Y WLAD.—DYCHWELYD I NIMROUD.—YR ADFFILION YN Y GWANWYN.—ADGTMMEYD AT Y CLODDIADAU.—DARGANFYDDION FELLACH.—RHWYSTRAU NEWYDDION.—SHEIKH ABD-UR-RAHMAN AC ARABIAID ABOU-SALMAN.—LLEDLUNIAU YN Y GONGL OGLED D ORLEWYNOL.—DARGANFOD Y PRIF BALAS.—LLEDLUNIAU PERFFAITH.—DARGANFOD LLEWOD ANFERTHOL.—SYNDOD YR ARABIAID.—CYNWRFF YN MOSUL.—AC YMDDYGIAD Y PASHA A'R CADI.—ATTALY CLODDIADAU.—DARGANFYDDIADAU FELLACH.—DARLUNIAU O'R LLEWOD PEN-DDYNOL.—MYFYRDODAU AR EU HYNAFIARTH A'U DIBEN.—ARABIAID JEBOUR.—EU SHEIKHIAID.—NIMROUD YN MIS MAWETH.—DARLUNIAD O'R GWASTADEDD AR FACHLUDIAD HAUL.—CRUFFORDD NEGOUR.—ARGRAFF ASSYRIAIDD.

AR fy nychweliad i Mosul yn nechreu Ionawr, yr oedd Ismail Pasha wedi cael ei sefydlu yn ei lywodraeth. Derbyniodd fi yn hynaws, ac ni chynnygiodd unrhyw wrthwynebiad i fy ymchwil- iadau yn Nimroud; a rhoes orchymyn i'r milwyr achlysurol sefydl- edig yn Selamiyah, i roddi pob cynnorthwyon ac ymddiffyniad i mi. Darfu i ychydig nifer o gymmwynasau caredig gan y Llywodraeth- wr newydd, ynghyd â gorchymyn oddi wrth y Porte, i ymholi ynghylch yr arian a gyfodwyd oddi ar y bobl yn anghyfiawn gan y Pasha diweddar, er mwyn eu talu yn ol, ynghyd âg addewid o ys- gafnhad y trethi, gefnogi y rhai hynny a ffoisent i'r mynyddoedd a'r anialwch, fel ag yr oeddynt hwy a thrigolion y pentrefi yn dych- welyd yn bwylllog yn eu hol i'w hen breswylfeydd: ac yr oedd hyd yn oed y llwythau Arabaidd, porfeydd pa rai oeddynt yng nghym- mydogaethau Mosul, drachefn yn lledu eu pebyll ar lennydd y Tigris.

Yn fy absenoldeb, nid oedd fy nghoruchwylwyr wedi bod yn segur. Yr oedd amrywiol ffosydd wedi cael eu hagog yng nghrug mawr Baaskeikha; ac yr oedd gweddillion cerfiadau ac argraph- iadau, a llestri pridd a phriddfeini wedi eu darganfod yno. Yn Karamles yr oedd llawr gwneuthuredig o briddfeini wedi ei ddi- orchuddio; ac yr oedd o wneuthuriad Assyriaidd, megis ag y profai yr argraph ar y priddfeini, yr hon a gynhwysai enw brenhin Khor- sabad.

Marchogais i Nimroud ar yr 17eg o Ionawr, ar ol i mi yn gyntaf gyflogi nifer o Chaldaëaid Nestoriaidd i fyned gyd â mi.

Nid oedd y cyfnewidiad a gymmerasai le ar wyneb y wlad yn fy absenoldeb, yn fwy hynod na chyfnewidiad gwladwriaethol y dalaeth. I mi, yr oedd y naill fel y llall, yr un mor hyfryd a chroesawgar. Yr oedd y gwlawogydd a ddisgynnasant yn ddidor er dydd fy ymadawiad i Baghdad, wedi peri i dyfiant buan y gwanwyn gymmeryd lle. Nid oedd y crug bellach yn bentwr sych ac anffrwythlon; ond ei wyneb a'i ochrau yn orchuddiedig gan wyrddni. O grib y pigwrn, fy llygad a wibdremmiai un ochr, dros y gwastadedd a gylchynid gan y Tigris a'r Zab; a'r ochr arall, dros wlad isel anwastad, yn cael ei hamgylchu gan fynyddoedd Kurdistan, trumiau pa rai oeddynt orchuddiedig gan eira: ac nid oedd mwyach yn anghyfannedd-dra llwm, megis ag y gadawais ef fis yn ol: yr oedd y tir wedi ymwisgo mewn gwyrddni, a phebyll duon yr Arabiaid yn britho gwastadedd Nimroud; a'u diadelloedd niferog yn pori ar y bryniau pellenig. Yr oedd yr Abou-Salman wedi adgroesi y Zab, ac wedi cael gafael ar eu hen wersylloedd. Yr oedd Arabiaid Jeshesh a Shemutti wedi dychwelyd i'w pentrefi, ac o'n hamgylch yr oedd y Jebouriaid crwydredig wedi gwersyllu, ac yn awr yn trin y y ddaear. Hyd yn oed ar y crug, yr oedd yr aradr yn agor ei chwysau, a'r ffd yn cael ei hau ar balasau y brenhinoedd Assyriaid.

Yr oedd diogelwch wedi ei adferu, ac yr oedd Nimroud yn breswylfod mwy hyfryd a chyfleus na Selamiyah. Gan hynny llogais dri bwthyn, a symmudais i'm preswylfod newydd. Ychydig o gadeiriau anghelfydd, bwrdd, a phren gwely, oeddynt fy holl ddodrefn. Fy Nghawass a ledodd ei lawr-len, ac a grogodd ei gwd ffwgs yng nghongl bwthyn a feddiannasai efe, a threuliai ei ddyddian mewn myfyrdod tangnefeddus. Adeiladodd y gweision gegin anghelfydd, a'r meirch-weision a gymmerasant ran o gorau y ceffylau. Daeth Mr. Hormuzd Rassam, brawd yr Is Swyddog Prydeinaidd, i aros gyd â mi, ac a gymmerodd arno y gorchwyl o dalu y gweithwyr yn ddyddiol, ynghyd â threfnu y gorchwyllion teuluaidd.

Yr oedd fy ngoruchwyliwr, trwy gynnorthwy pennaeth yr Hytaid, wedi cyflawni i'r dim y cyfarwyddiadau a dderbyniodd ar fy ymadawiad. Nid yn unig yr oedd y beddau ffugiol wedi eu symmud ymaith yn ofalus, ond y beddau eraill hefyd ag yr oedd mwy o hawl ganddynt i gael eu parchu, wedi eu glanhau o'r lle. Bum

mewn dadl gywrain â'r Arabiaid ynghylch y beddau hyn, a phroffais nad allasant fod yn feddau gwir-gredinwyr, am nad oedd y cyrph tu a Mecca.* Perais i'r gweddillion gael eu casglu ynghyd yn ofalus, a'u claddu wrth droed y crug.

Er fy ymweliad diweddaf, yr oedd llech gorfiedig, wedi ei rhanu yn ddau barth, wedi cael ei darganfod yn yr adfeilion De Orllewinol.† Yr oedd y lledlun uchaf, wedi ei ddinystrio; a'r isaf a gynnwysai bedwar arlun, yn dwyn anghenrheidiau i wledd, neu yspail wedi ei chymmeryd oddi wrth elynion. Ni allesid penderfynu pa beth a ddygid gan y blaenaf o'r arluniau; dygai yr ail, naill a'i ffrwythau neu dorth o fara; y trydydd a ddygai fasged, neu groen gwin; y pedwarydd a ymddygai groen cyffelyb, ynghyd â llestr heb fod yn un anhardd. Yr oedd y pedwar arlun wedi eu gwisgo mewn gwisgoedd llaesion rhidensog, yn cyrhaeddyd i'r migyrnau, ac ar eu pennau yr helm flaen-bigog a ddarluniwyd yn barod. Yr oedd y llech wedi cael ei gwneuthur yn llai, er niweid i'r cerfiad, ac yr oedd yn amlwg ei bod yn perthyn i adeilad arall. Yr oedd yr argraph gyffredin o bob tu iddi, ac yr oedd wedi ei niweidio gan dân i'r fath raddau, fel na ellid ei symmud.

Erbyn fy mod wedi ail gymmeryd at fy ngorchwylion, derbyniais hyspysrwydd bod Cadi Mosul yn ymdrechu cynhyrfu y bobl yn fy erbyn, a hynny yn bennaf dan yr esgus o'm bod yn symmud trysorau ymaith; a'r hyn oedd waeth, bod argraphiadau yn dyfod i'r amlwg, a brofent bod y Ffrangciaid unwaith wedi bod mewn meddiant o'r wlad, ac ar dystiolaeth yr argraphiadau hyn, eu bod yn bwriadu ei had-feddiannu yn uniongyrchol, a diwreiddio yn llwyr yr holl wir gredinwyr o'r wlad. Y chwedlau hyn, er mor anhygoel y gallant ymddangos, a gredid yn y dref, Yr hen Fohammed Emin Pasha a ddygodd allan ei Yakuti, ac a gadarnhaodd haeriadau y Cadi o hanes y daearyddwr hwnnw, am drysorau a gaed gynt yn Khorsabad. Yn y pen draw, gosodwyd y pwngc gan yr Ulema ger bron Ismail Pasha, a chan iddo arwyddo y dymunai fy ngweled, marchogais i Mosul. Dywedai, nad oedd na'r Cadi na'r Mufti, yn effeithio dim arno ef, ac nad oedd efe yn credu y chwedlau anhygoel a daenasant o amgylch. Y cawn weled mewn

* Dinas Mohammed yn Arabia.

† Rhif 12, Mur K, Cynllun 2.

amser byr, pa fodd y bwriadai efe ymddwyn at y cymdeithion trallodus hyn, ond ei fod yn gweled mai doethach ar hyn o bryd ydoedd eu boddhau, a'i fod ef yn dymuno arnaf yn bresennol i beidio â'r cloddiadau am ychydig amser. Cydsyniais yn ofidus â'i gais; ac unwaith yn ychwaneg dychwelais i Nimroud, heb allu boddloni yr ymgais gwresog a deimlwn i chwilio ym mhellaeh i'r adeilad rhyfeddol, natur pa un oedd etto yn ddirgelwch i mi.

Mae Arabiaid Abou-Salman, pa rai a wersyllant oddi amgylch Nimroud, yn adnabyddus am eu tueddiaddau lladrattgar, a gallasant beri i mi beth blinder. Gan feddwl mai callaf oedd i mi ynnill cariad y pennaeth, marchogais un bore drosodd i'r brif breswylfod. Derbyniodd y Sheikh Abd-ur-raham fi yng nghyntedd ei babell ehang o flew duon geifr, yr hon oedd yn llawn o berthynasau, canlynwyr, a dieithriaid, a gyfrannogent o'i letteugarwch. Yr oedd yn un o'r Arabiaid glanaf a welais erioed, yn dal, yn gydnerth, ac o wneuthuriad rhagorol, a'r wynebpryd, yn yr hwn nid oedd arwyddion dealltwriaeth yn llai amlwg na gwroldeb a diysgogrwydd. Gwisgai bendorch am ei ben o liain tywyll, ac o dano crogai cadach aml-lywiog dros ei ysgwyddau; ei wisg oedd grys gwyn cyffredin, yn disgyn hyd y migyrnau, a mantell Arabaidd wedi ei thafu yn llaes drosto. Yn groes i ddefod yr Arabiaid, yr oedd wedi eillio ei farf; ac er nad allasai fod lawer uwchlaw deugain oed, sylwais bod yr ychydig wallt a ellid weled o dan y bendorch yn llwyd. Derbyniodd fi gyd â phob dangosiad o letteugarwch, ac a'm harweiniodd i le uchaf y babell, yr hwn a wahanid oddi wrth yr harem gan len o flew geifr. Yr oedd y lle i dderbyn y gwesteion ar yr un pryd ym merchennogaeth dwy o'r hoff gessig ac ebolyn. Ychydig nifer o gamelod a benlinient ar y borfa oddi amgylch, a cheffylau y dieithriaid oeddynt wedi eu clymmu â chebystrau wrth hoelion neu fachau y babell. O'r llawrlenni a'r clustogau a daenwyd i mi, yr oedd rhes hir bob ochr o ddynion o'r ymddangosiad mwyaf amryliw, yn eistedd ar y llawr noeth. Cymmerodd y Sheikh ei le yn y pen pellaf, megis ag y mae yn ddefod gan rai o'r llwythau, er mwyn dangos parch i'w westeion; ac nid heb lawer o esgusodion a gwrthdystiadau, y cafwyd ganddo i gymmeryd rhan o'r llawrlen gyd â mi. Ynghanol y lliaws, wrth dân dom camelod, yr oedd Arabiad hanner noeth, yn ei gwrcwd, yn chwythu y tewynion oeddynt ym mron a diffodd, ac yn curo coffi cras mewn llestr efydd,

bob yn ail, i'w roddi yn y crochanau mawrion, oeddynt yn ei ymyl.

Wedi myned trwy y cymmediwiau arferedig a phawb o amgylch, gwnaeth un o'm gweinyddwyr amnaid ar y Sheikh, ac efe a adawodd y babell er mwyn derbyn yr anrhegion a ddaeth gennyf iddo,—gwisg sidan, a choffi, a sugr, Ymwisgodd yn ei ddiwyg newydd, ac a ddychwelodd at y gynulleidfa. "Inshallah," ebaï fi, "yr ydym yn gyfeillion yn awr, er mai prin mis yn ol, y croesasoch y Zab i'r diben i ledratta yr ychydig feddiannau a arferaf ddwyn gyd â mi." "Wallah, Bey," yntau a attebai, "chwi ddywedwch y gwir, yr ydym yn gyfeillion; ond gwrandewch; mae yr Arabiaid yn eistedd lawr, ac naill a'i yn gweini i'w Fawrhydi y Sultan, neu yn bwytta oddi wrth eraill, megis ag y bwyttai eraill oddi wrthynt hwythau. Yn awr, y mae fy llwyth i yn hanedig oddi wrth y Zobeide, ac a ddygwyd yma lawer o flynyddoedd yn ol gan Bashaid Abd-el-Jeleel.* Rhoddwyd y tiroedd hyn yn dâl i ni, am y gwasanaeth a wnaethom i'r Tyrciaid, trwy wrth-droi yn eu hol lwythau y Taiaid a'r Shammariaid, a groesasant yr afonydd i yspeilio y pentrefi. Holl fawrion yr Abou-Salman a ddinystriwyd mewn brwydrau â'r Bedouiniaid,† ar Injeh Bairakdariaid, a Mohammed Pasha, ar yr hwn y cymmerodd Duw drugaredd, a gydnabyddodd ein ffyddlondeb, ac a ymddygodd attom yn anrhydeddus. Pan daeth y ci dall, mab y Cretiad, a bydded i felldithion syrthio arno, i Mosul, ymwelais ag ef, megis ag y mae yn arferol i'r Sheikh wneuthur; a pha beth a wnaeth efe? A roes efe i mi fantell anrhydeddus? Na ddo; efe a'm rhoes, a mi yn Arabiaid o lwyth Zobeide,—llwyth a fu yn ymladd gyd â'r prophwyd,—efe a'm rhoes yn y cyffion cyhoeddus. Am ddeugain niwrnod toddai fy nghalon ymaith mewn cell wlyb, a gwnaed fi i ddioddef amryw boenedigaethau. "Edrychwch ar y gwallt hwn," meddai ef, gan ddrychafu ei bendorch, "troes yn wŷn yr amser hwnnw, ac yr wyf yn awr yn gorfod eillio fy marf, yr hyn sydd yn gywilydd ym mhlith yr Arabiaid. Rhyddhawyd fi o'r diwedd; ond ym mha gyflwr y dychwelais at fy llwyth?—Yn gardottyn, analluog i ladd dafad i'm gwesteion. Dygodd fy nghessig, a'm diadelloedd, a'm camelod, fel

* Llywodraethwyr etifeddol Mosul gynt.

† Tad, ewythrod, a dau neu dri o frodyr Abd-ur-rahman, heblaw eraill o'i berthynasau, a laddwyd fel y darlunasai efe.

pris fy rhyddhad. Yn awr dywedwch wrthyf, O Bey, yn enw Duw os bwytaodd yr Osmanlis oddi wrthyf fi a'm gwsteion, a beidiaf fi a bwyta oddi wrthynt hwy a'r eiddynt?"

Yr oedd tynged Abd-ur-raham wedi bod y cyfryw ag a ddarlun-
iwyd ganddo, ac yn yr un modd yr oedd amryw o bennaethiaid yr
anialwch a'r mynyddoedd wedi cael eu trin. Nid rhyfedd bod y
dynion hyn, a ymfalchient yn eu tarddiad, ac yn arfer bywyd
gwibiog anymddibynnol yn ymddial ar drigolion annedwydd y
pentrefi, y rhai nid oedd eu hachos i achwyn, yn llai na'u hachos
hwy eu hunain. Ond beth bynnag, addawodd y Sheikh i ym-
gadw rhag yspeilio am yr amser dyfodol, ac i gyflwyno ei hun i
Ismail Pasha, am ymddygiad heddychol pa un yr oedd wedi clywed
yn barod.

Yr oedd yn agos i ganol Chwefror, cyn i mi ystyried ei fod yn
gallineb ynof i wneuthur ymchwiliadau adnewyddol ym mysg yr
adeilion. I'r diben i beidio tynnu sylw, ni roddais ond ychydig
ar waith, a chyfyngais fy ymchwiliad at y rhannau hynny o'r crug
a ymddangosent eu bod yn cynnwys adeiladau. Y cynnygiad cyn-
taf yn y gongl Dde Orllewinol, lle darganfyddwyd mur newydd yn
dra buan, a'r holl lechau oeddynt gerfiedig, ac heb eu niweidio gan
dân, er yn anffodiog, eu bod wedi eu hanner dinystrio oblegid
dinoethiad hir yn yr awyr.* Ar dair llech olynol yr oedd un lled-
lun; ar y lleill nid oedd ond rhannau yn unig o arlun. Yr oedd
yn amlwg oddi wrth y dullwedd, yr addurniadau, a'r driniaeth
gyffredinol, nad oedd y cerfiadau hyn yn perthyn i'r un adeilad,
neu i'r un cyfnod a'r rhai a ddarganfyddasid yn flaenorol. Adna-
byddais ynddynt ddull Khorsabad, ac yn yr argraphiadau ryw lyth-
yrennau perthynol i gof-golofnau yr oes honno. Yr oedd y llechau,
yn gyffelyb i'r rhai oeddynt yn rhannau eraill yr adeilad, wedi cael
eu dwyn o le arall.

Yr oedd y perffeithiaf o'r lledluniau, ar amryw gyfrifon yn
dyddorol. Arddangosai frenhin, a adnabyddid wrth ei diara† uchel
flaen-fain, yn dyrchafu ei ddeheulaw estynedig, a'r llaw aswy yn
gorphwys ar fwa. Wrth ei draed yr oedd rhyfelwr yn plygu, fe
allai mai gelyn neu wrthryfelwr wedi ei gymmeryd ydoedd, nid
annhebyg nad gwrthryfelwr, canys efe a wisgai yr helm big-fain

* Mur, G. Cynllun 2. † Talaeth Coron.

berthynol i'r Assyriaid. Yr oedd eunuch yn dal gwyntyll uwch ben y brenhin, yr hwn a ymddangosai megis yn ymddiddan, neu yn cyflawni rhyw ddefod gyd â swyddog a safai ger ei fron,—fe allai ei Vizir neu ei weinidog.* O'r tu ol i'r person hwn, pa un a wahaniaethid oddi wrth y brenhin gan ei benwisg,—ysnoden gyffredin yn rhwymo y gwallt,—yr oedd dau weinyddwr; y blaenaf yn eunuch, a'r ail yn arlun barfog. Yr oedd y lledlun hwn, yn cael ei wahanu oddi wrth yr ail ag oedd goruwch, gan argraph: yr oedd y cerfiad uchaf agos wedi ei ddinystrio yn hollol; a chyd â anhawsdra y gellid olrhain arlun clwyfedig, yn gwisgo helm a chrib grocca, cyffelyb i'r Groegiaid, a marchogion yn ymgydio mewn câd. Yr oedd yr hanes arluniol yn cael ei barhau ar y llechau cyssylltiadol, ond yr oeddynt wedi eu torri ymaith yn agos i'r gwaelod; a thraed rhes o arluniau, fe allai o weinyddion eraill, yn sefyll o'r tu ol i'r brenhin a'i weinidog, yn unig a ellid wahaniaethu.

Ar yr un mur, yr hwn mewn amryw fannau oedd wedi darfod yn llwyr, gellid olrhain twrr cyffelyb i'r un a ddarluniwyd eisioes, ac amryw arluniau adeiniog mawrion mewn lledlun isel.

Amrywiol ffosydd dyfnion a'm harweiniasant at ddau fur newydd,† a'r cerfiadau arnynt heb fod mewn gwell cadwraeth na'r rhai a ddarganfyddwyd yn flaenorol yn y parth hwn o'r crug. Gyd â golwg ar rannau isaf amryw o'r arluniau mawrion, yr oedd rhai o honynt wedi eu dileu yn fwriadol âg offeryn pigog, ac eraill drwy hir ddinoethiad wedi treulio agos i lyfndra.

Yr oedd y profion hyn yn ddigonol i sicrhau nad oedd yr adeilad, y chwiliwn iddo yn bresennol wedi cael ei ddinystrio yn hollol drwy dân, ond mewn rhan wedi adfeilio yn raddol. Hyd yma, nid oedd dim cerfiadau mewn cyflwr perffaith o gadwraeth wedi eu darganfod, ac un neu ddau yn unig a ddalient eu symmud. Penderfynais gan hynny i adael y gongl hon, ac i ail gloddio yn adfeilion y Gog-

* Rhagllaw bydd i mi alw y person hwn, a arddangosir yn barhaus yn y lledluniau Assyriaid, Vizir y brenhin, neu ei weinidog. Y mae rhai wedi tybied mai brenhin cyfeillgar neu deyrngedol ydyw, ond gan ei fod yn digwydd ym mhlith y gweinyddwyr yn cynnorthwyo y brenhin yn ei frwydrau, neu yn gweinyddu arno ynghyflawniad defodau crefyddol, a'r dwylaw wedi eu croesi ar y tu blaen, megis ag y mae yn arferiad yn bresennol yn y Dwyrain gan y gweision; ymddengys yn debycach mai cynghorydd neu ryw swyddog uchel yn y llys ydoedd.

† s a t. Cynllun 2.

ledd Orllewinol, yn gyfagos i'r ystafell a agorwyd gyntaf, lle yr oedd y llechau heb eu niweidio. Perwyd i'r gweithwyr gloddio o'r tu ol i weddillion y llewod bychain, pa rai a ymddangosent eu bod yn ffurfio cyntedd; ac wedi iddynt arloesi llawer o bridd, darganfyddasant ychydig o lechau angherfiedig, wedi syrthio o'u lleoedd, ac wedi torri yn amryw ddarnau. Ni allesid olrhain muriau yr ystafell a ffurfid ganddynt ar y cyntaf.

Yn gymmaint a bod y parth hwn o'r adeilad yn sefyll yn ymyl y crug, y mae yn debygol ei fod yn fwy agored, ac felly wedi ei niweidio yn fwy na'r llall. Penderfynais gan hynny i agor ffos yn fwy at ganol yr adeilad; ac i'r diben hwnnw detholais geunant, yr hwn mewn ymddangosiad a dreuliwyd gan wlawogydd y gauaf, ac a elai ym mhell i'r adfeilion. Mewn dau ddiwrnod, cyrhaeddodd y gweithwyr ben llech gyfan, yn sefyll yn ei lle gwreiddiol.* Ar un wyneb iddi, canfyddais er fy moddlonrwydd mawr ddau arlun dynol lawer yn fwy na'r maintioli naturiol, mewn lledlun isel, ac mewn cadwraeth rhagorol. Mewn ychydig oriau yr oedd y pridd a'r ysgarthion wedi eu symmud yn gyfan gwbl oddi wrth y cerfiad. Yr oedd yr addurniadau wedi eu cerfio gyd â manylwch ar y gwisgoedd, a'r tusswau, ar rhidensau, a'r breichledau; ac yr oedd crychgydynnau cywrain y gwallt a'r barfau oll yn gyfain. Yr arluniau oeddynt gefn yng nghefn, ac o ysgwyddau pob un o honynt y tarddai dwy aden. Ymddangosent fel yn arddangos duwiau, yn rheoli y y tymhorau, neu yn gofalu am ryw ddefodau crefyddol neillduol. Yr un ag oedd â'i wyneb tu a'r dwyrain, a ddygai hydd ar ei fraich ddeheu, ac yn ei law aswy gangen a phum' blodeuyn arni, oddi amgylch i'w arleisiau yr oedd ysnoden, addurnedig o'r tu blaen â rhosyn. Y llall a ddaliau lestr pedwar ochrog, neu fasedg,† yn y llaw aswy, a gwrthddrych cyffelyb i gyrnyn ffawydden yn y llaw dde-

* Rhif 30, Ystafell B. Cynllun 3.

† Yr oedd y llestr pedwar ochrog hwn, y mae yn debygol o fettel, wedi ei wneuthur weithiau yn gyffelyb i fasedg. Gellai ei fod yn cynnwys dwfr, fel un o'u elfennau cyssegredig; pan ag yr oedd cynrynŷy ffawydden, oblegid ei natur losgadwy, fe allai yn arwyddo tân, elfen gyssegredig arall. Y cyfryw ydyw yr unig eglurhad a allaf fi roddi o'r ddau wrthddrych a welir mor gyffredin yn y cerfiadau Assyriaidd.

y bywyd, a berchid yn gyffredinol yn amserau cyntefig y dwyrain, ac a gedwid yng nghyfundraethau crefyddol y Persiaid hyd y dym-

Addurn Assyriaid,

Addurn Gwyddwydd Roegaid.

Addurn Gwyddwydd Roegaid,

“Rhwydwaith o bomgranadau” ag oedd yn un o'r prif addurniadau yn Nheml Solomon.* Y cerfiad hwn, a'r ddwy ddelw adeiniog, oeddynt yn debyg yn eu dulliau a'u gwneuthuriad, i amryw o'r darnau hynny o hen gerfiadau a ddefnyddiwyd i adeiladu y palas De Orllewinol: ac yn profi ar unwaith o ba le y cafwyd y rhan fwyaf o'r defnyddiau at godi yr adeilad honno.

Yr oedd yn gyfagos i'r conglfaen hwn, ddelw gerfiedig o ddull rhyfeddol. Corph dynol oedd iddi; wedi ei wisgo mewn dillad gwyghion yn debyg i ynau y gwyr adeiniog a ddarluniwyd yn barod,

* Darganfyddwyd ynghanol palas Nimroud, luniau coedydd, ar ba rai yr oedd y blodau uchod wedi eu hadsefydlu a phomgranadau. Mae Mr. Fergusson, awdwr llyfr rhagorol ar balasau Nimroud a Persepolis, yn tybied bod y lluniau hyn yn arwyddocau y “llwyni” a arweiniasant yr Israeliaid i eilun addoliaeth. (Barnwyr iii. 7; 1 Brenhinoedd xiv. 23; 2 Brenhinoedd xxi. 3, 7, &c.) Mae Mr. Fergusson hefyd yn sylwi, “nad ydyw ar hyn o bryd yn alluadwy i amheu, nad ydyw pob peth ag sydd Ioniaidd yng nghelfyddydau Groeg, wedi tarddu o was-tadedd y Tigris a'r Euphrates.” (Tu dal. 340.)

chweliad olaf o'u hymerodraeth gan y goresgynwyr Arabaidd. Yr oedd y blodau wedi eu ffurfio gan saith dalen yn tarddu oddi ar ddwy o lysdyrch, neu rol-ebau dyblig, ac yn ymdebygu i'r addurn hardd a adnabyddir mewn adeiladau Ioniaidd, dan yr enw gwyddwydd. Mae gosodiad y blodeuyn hwn, bob yn ail ag un arall yn debyg i'r tiw-lip, yn y brodiadau ar wisgoedd y ddwy ddelw adeiniog blaenorol, ac ar amryw o led-luniau a ddarganfyddwyd ar ol hyn, yn egluro yn ddiamheuol o ba le y tarddodd un o'r addurniadau harddaf a mwyaf hoff o eiddo y Groegiaid. Adgofir ni hefyd gan osodiad a phlethiad neillduol y brigau, am y

ac iddi ben eryr neu ffwlur.* Ei phîg cam, o gryn hyd, ydoedd banner agored, a gwelid tafod cul blaenfain, ar yr hwn yr oedd yn aros ol

Eilun Pen Eryr: neu Nisroch. (Palas Nimroud.)

lliw coch. Ar yr ysgwyddau y disgynnai gwallt modrwyog a thew y delwau Assyriaidd yn gyffredin, a chrib o blyf a ymddyrrhai ar

* Y mae wedi cael ei led grybwyll mae hil ceiliog ydyw ; ond yn ddiamheuol aderyn rheibus o rywogaeth yr eryr ydyw.

er mwyn creu y dychymmygion mwyaf dieithriol. Y pen anferthol hwn, wedi ei gannu gan henaint, yn cyfodi fel hyn o ymysgaroedd y ddaear, a ellai fod yn perthyn yn briodol i'r bodau dychrynlyd hynny a arlunir yn nhraddodiadau y wlad, megis yn ymddangos i ddaearolion, gan esgyn yn araf o'r gwaelodion obry. Un o'r gweithwyr, pan gafodd yr olwg gyntaf ar yr anghenfil, a daflodd ei fased lawr, ac a redodd tu a Mosul mor gynted ag y gallasai ei draed fyned âg ef. Gofidiais pan ddywedwyd hyn wrthyf, canys rhagwelais y canlyniadau. Pan yr oeddwn yn goruchwyllo symmudiad y pridd ymaith, yr hwn oedd yn glynu wrth y cerfiad, a phan yn rhoddi cyfarwyddiadau i barhau wrth y gwaith, clywid swn marchogion; ac yn uniongyrchol Abd-ur-rahman, ac yn ei ganlyn hanner ei lwyth, oeddynt wedi cyrhaeddyd ymyl y ffos. Mor gynted ag y cyrhaeddodd y ddau Arab y pebyll, a chyhoeddi y rhyfeddodau a welsant, pob un a neidiodd ar gefn ei gasseg er mwyn cael ei foddloni yng ngwirionedd y pethau anhygred a ddywedid. Pan welsant y pen, cydlefasant oll, "Nid oes Duw ond Duw, a Mahommed yw ei Brophwyd!" Buwyd gryn amser cyn cael gan y Sheikh ddisgyn i'r pwll, er mwyn cael boddlonrwydd i'w feddwl mai carreg oedd y ddelw a welai. "Nid gwaith dwylaw dyn yw hwn," ebai ef, "ond gwaith y cewri anghrediniol am ba rai y dywedodd y Prophwyd, heddwch fyddo gyd âg ef, eu bod yn uwch na'r Balmwydden dalaf; hwn ydyw un o'r eilunod ddarfu i Noah, heddwch fyddo gyd âg ef, ei felldithio cyn y diluw." Cydsyniodd y gwyddfodolion â'r farn hon, ag oedd yn effaith ymchwiliad gofalus.

Perais yn awr i ffos gael ei chloddio yn union i'r Deheu oddi wrth y pen, mewn disgwyliad o gael gafael mewn arlun cyferbyniol, a chyn yr hwyr cyrhaeddais wrthddrych fy ymchwiliad ynghylch deuddeg troedfedd yn nes ym mlaen. Cyttunais a dau neu dri o'r dynion i gysgu yn ymyl y cerfiad, a dychwelais i'r pentref, a lladdwyd defaid yn goffadwriaeth o'r darganfyddiad, a chyfrannogodd yr holl Arabiaid cyfagos o honynt. Yn gymmaint a bod rhyw beroriaethwyr crwydrol yn digwydd bod yn Selamiyah ar y pryd, anfonwyd am danynt, a chadwyd dawnsiadau ym mlaen y noson honno. Bore drannoeth, Arabiaid o'r tu draw i'r Tigris, a phreswylwyr y pentrefi amgylchynol, a ymgynnullasant i'r crug. Ni allai hyd yn oed y menywaid attal eu hawydd i weled y rhyfeddodau, a daethant yn heidiau, hwy a'u plant o ffordd bell. Gosod-

wyd fy Nghawass drwy gorph y diwrnod, yn y ffos, i'r hon ni chan-
iatteis i'r dyrfa fyned.

Megis ag y disgwyliais, yr hanes am ddarganfyddiad y pen
aruthrol-fawr, a gludwyd i Mosul gan yr Arabiad a ddychrynasai,
ac yr oedd wedi taflu yr holl dref i gyffroad. Braidd yr oedd wedi
attal yn ei redegfa cyn cyrhaeddyd y bont. Brysiodd â'i anadl yn ei
wddf i'r masnachdai, a chyhoeddai wrth bob un a gyfarfyddai, bod
Nimrod wedi ymddangos. Cyrhaeddodd y newydd glustiau y Cadi yn
fuan, yr hwn a alwodd ar y Mufti a'r Ulema ynghyd, i ymgynghori
ynghylch y digwyddiad annisgwiliadwy hwn. Dibennodd eu
hymgynghoriadau mewn gorymdaith at y Llywodraethwr, ynghyd
â gwrthdystiad defodus ar ran Mussulmaniaid y dref, yn erbyn
gorchwyllion mor wyrthwynebus a chroes i gyfreithiau y Koran.* Ni
wyddai y Cadi yn gywir, pa un ai esgyrn yr heliwr cadarn oedd
wedi dyfod i'r amlwg, neu ynte ei ddelw; ac ni allai Ismail Pasha
gofio yn gywir pa un ai prophwyd gwir grediniol ydoedd Nimrod,
neu ynte anghredadyn. Mewn canlyniad i hyn, derbyniais gennad-
wri ag oedd ryw beth yn annealladwy oddi wrth ei Ardderchog-
rwydd, a'i hamcan oedd, ar fod i barch gweddus gael ei ddangos
i'w weddillion, ac nad oeddynt mewn un modd i gael eu hafon-
yddu ym mhellach, ac mai ei ewyllys ef ydoedd, i'r cloddiadau gael
eu hattal ar unwaith; ac y dymunai siarad â mi ar y pwngc.

Gelwais arno yn ganlynol i hyn, a chefais gryn anhawsdra i
wneuthur iddo ddeall natur fy narganfyddiad; a chan iddo ddy-
muno arnaf i roddi attalfa ar fy ngorchwyllion, hyd oni lonyddai y
cynnwrf yn y dref ryw faint, dychwelais i Nimroud, ac a ollyngais
fy ngweithwyr ymaith, ond dau, er mwyn cloddio gan bwyll gyd
â'r muriau, heb roddi achos o ymhyrraeth pellach. Erbyn diwedd
Mawrth, cefais sicrwydd o hanfodiaeth dau lew arall, a phenau dynol
iddynt, ac yn adeiniog,† yn gwahaniaethu oddi wrth y rhai a ddar-
ganfyddasid o'r blaen mewn dull; yr oedd y wedd ddynol yn par-
hau hyd y canol, ac yr oeddynt wedi eu cynnysgaeddu â breichiau
dynol, yn gystal ag â choesau y llew. Mewn un llaw ym mhob arlun,
yr oedd gafr neu hydd yn cael ei ddwyn, ac yn y llaw arall, a ym-

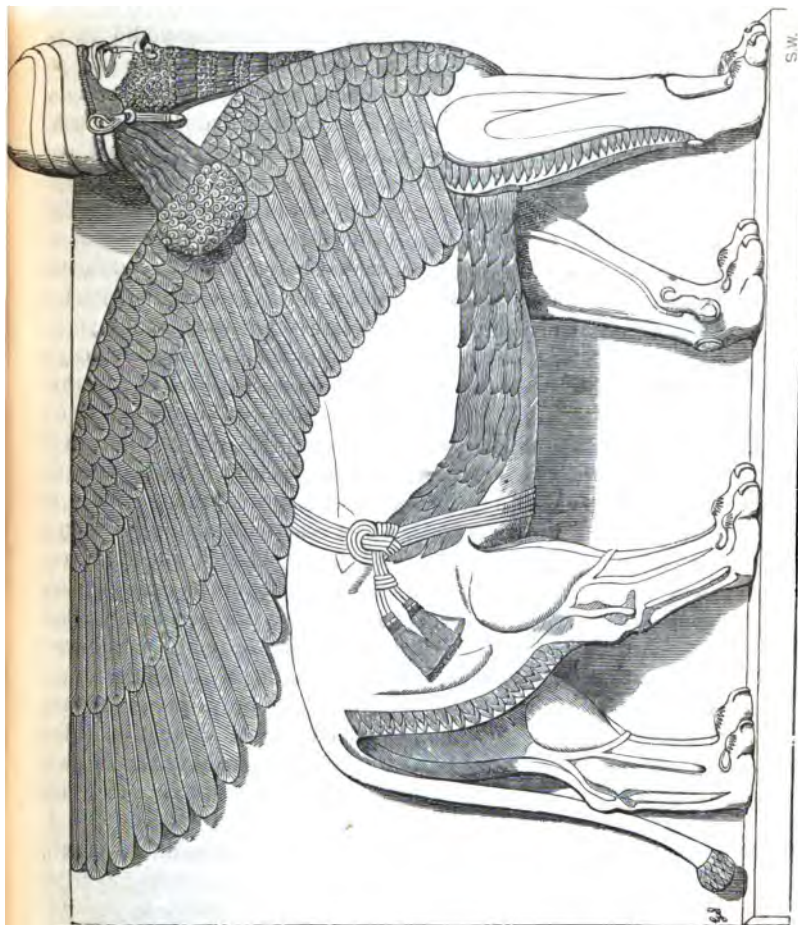
* Llyfr cyssegredig, hen fibl y Mahommediaid, a dybir ei fod wedi cael ei dra-
ddodi gan Dduw i Mahommed, a'i fod nid yn unig yn cynnwys yr hyn oll a ber-
thyn i grefydd, ond ar yr un pryd yn cynnwys corph o gyfreithiau.

† Cyntedd d i ystafell B, Cynllun 3.

ollyngai gyd â'r ochr, yr oedd cangen â thri blodeuyn. Ffurfient gyntedd Gogleddol i'r ystafell, yr hon y ffurfiai y llewod a ddarluniwyd eisioes ei phorth Gorllewinol. Diorchuddiais hwynt yn hollol, a chefais eu bod yn gyfein. Yr oeddynt ynghylch deuddeg troedfedd o uchder, a'r un nifer o droedfeddi mewn hyd. Yr oedd y corph a'r aelodau wedi eu delweddu yn rhyfeddol, ac er eu bod wedi eu gwneuthur i ymddangos yn gryfion, er mwyn gosod allan nerth y creadur, dangosent ar yr un pryd wybodaeth gywir o'i ddifyniaeth a'i ffurf, a'i ddull osgedd. Esgyll taenedig a gyfodent o'r ysgwydd, ac ymledent dros y cefn; gwregys gemnog yn terfynu mewn tusswan a amgylchynai ei lwynau. Y cerfiadau hyn, a ffurfient gyntedd, oeddynt mewn rhan yn llawn ledlun, ac mewn rhan yn is ledlun. Y pen a'r parth blaenaf a wynebent yr ystafell, oeddynt mewn llawn ledlun, ond un ochr yr unig i'r rhelyw o'r llech oedd gerffiedig, a'r cefn wedi ei osod yn erbyn mur o briddfeini wedi eu crasu yn yr haul. Tu ag at i'r edrychwyr gael parth blaen perffaith, a golwg ochrog ar yr arluniau, yr oeddynt wedi eu cynnysgaeddu a phump o draed; dwy wedi eu cerffio ar ben y llech i wynebu yr ystafell, a thair ar yr ochr. Yr oedd ledlun y corph yn uchel a thâl, ac yr oedd y llech yn orchuddiedig ym mhob parthau nad oedd y llun arni, gan y llythyrennau cŷnffurf. Gellid olrhain gweddillion lliw yn bresennol yn y llygaid. Y canwyllau oeddynt wedi eu lliwio yn dduon, a'r rhelyw wedi ei lenwi i fynu a dwblw gwyn tywyll; ond nid oedd dim ar y rhannau eraill o'r cerfiad. Yr oedd y profion hyn o gelfyddyd Assyriaidd mewn cadwraeth berffaith, a'r llinellau lleiaf yn rhannau yr adenydd a'r addurniadau, wedi cadw yn eu newydddeb gwreiddiol.

Byddwn yn arferol o fyfyrïo am oriau uwch ben yr arwyddluniau dirgeledig hyn, ac yn dyfalu ynghylch eu diben a'u hanes. Pa luniau ardderchocchach a allasent arwain y bobl i demlau eu duwiau? Pa ddarluniau mwy goruchel a allesid fenthycca gan ddynion heb gynnorthwyon crefydd ddatguddiedig, pa rai a ymdrechent gorphori eu hamgyffredion am ddoethineb, gallu, a holl bresennoldeb y Duwdod? Ni allasent gael gwell arwyddlun o ddeall a gwybodaeth, na phen dynol; nac o gryfder, na chorff y llew; nac o hollbresennoldeb, nag esgyll aderyn. Nid oedd y llewod pen dynol adeiniog yn ffurfiau gweigion, nac yn ddychymmyg yn unig, canys yr oedd eu hystyr yn argraphedig arnynt. Yr oeddynt wedi

Llew Adeiniog Pen Dynol.

dysgu, ac wedi cadw mewn ofn parchedig, genhedloedd a flodeu-asant dair mil o flynyddoedd yn ol. Trwy y cynteddau a warcheidwadid ganddynt hwy, yr oedd brenhinoedd, offeiriaid, a rhyfelwyr wedi dwyn eu haberthau i'w hallorau, ym mhell cyn i ddoethineb y Dwyrain dreiddio i dir Groeg, a chynnysgaeddau chwedl-ddysg y Groegwyr a chysgod-luniau a gydnabyddid yn yr hen amseroedd, gan yr addolwyr Assyriaidd. Dichon eu bod yn gladdedig, a'u hanfodiaeth yn anadnabyddus, cyn seiliad Rhufain, y ddinas dragywyddol. Am bum' cant ar hugain o flynyddoedd, buont yn guddiedig oddi wrth lygad dyn, ond yn awr, hwy a safent, unwaith yn ychwaneg, yn eu holl fawrhydi cyntefig. Ond fel yr oedd yr olygfa oddi amgylch iddynt wedi cyfnewid! Yr oedd gorlawndid a gwareidd-dra cenedl gadarn, wedi rhoddi lle i druenusrwydd ac anwybodaeth ychydig o lwythau hanner barbariaidd. Yr oedd golud temlau, a chyfoeth dinasoedd, wedi cael eu dilyn gan adfeilion a phentyrran affuniaidd o bridd. Uwch ben y neuadd ehang yn yr hon y safent, yr oedd yr aradr wedi tynnu ei chwysau, a'r ŷd yn awr yn ysgwyd. Mae gan yr Aipht golofnau mor hen, ac mor rhyfeddol; ond y maent yn yr amlwg, wedi dwyn eu tystiolaeth o'i chlod a'i gallu boreuol; pan ag yr oedd y rhai ger fy mron wedi ymddangos yn awr, i dystiolaethu yng ngeiriau y prophwyd, i'r Assyriad fod unwaith yn "Gedrwydden yn Libanus, yn dŷ ei cheingciau, a'i brig yn cysgodi, ac yn uchel ei huchder, a'i brigyn oedd rhwng y tewfrig."..... "Ymddyrchafodd ei huchder hi goruwch holl goed y maes, a'i cheingciau a amlhasant, a'i changhennau a ymestynasant, o herwydd dyfroedd lawer, pan fwriodd hi allan holl ehediaid y nefoedd a nythent yn ei cheingciau hi, a holl fwystfilod y maes a lydnent dan ei changhennau hi; i'e, yr holl genhedloedd lliosog a eisteddent dan ei chysgod hi;" canys yn awr, y mae "Ninefeh yn anghyfannedd, ac yn sych fel diffaethwch. A diadellau a orweddant yn ei chanol hi, holl anifeiliaid y cenhedloedd; y pelican a'r dylluan hefyd a lettyant ar gap y drws; eu llais a gân yn y ffenestri, anghyfannedd-dra a fydd yn y gorsingau."*

Yn y cyntedd a ffurfiad gan y llewod pen dynol, a arweiniai i ystafell, oddi amgylch i'r hon yr oedd arluniau cerfiedig adeiniog, cyffelyb i'r rhai a ddarluniais yn barod; yr oeddynt yn ddauoedd yn wyn-

* Ezech. xxxi. 3. &c. Sephaniah, ii. 13, a 14.

ebu eu gilydd, ac yn cael eu gwahanu gan y pren cyssegredig. Yr oedd y lledluniau hyn yn waelach mewn gwneuthuriad a pherffithiad, na'r rhai a ddarganfyddasid yn flaenorol.

Yng nghorph mis Mawrth, cefais ymweliadau oddi wrth brif Sheikhiad yr Arabiaid Jebouriaidd, canlynwyr y rhai oeddynt yn awr mewn rhan, wedi croesi y Tigris, ac yn porfelu eu diadelloedd yng nghymydogeath Nimroud, neu yn meithrin millet ar lennydd yr afon. Y Jebouriaid sydd gangen o hen lwyth Obeid,* ac y mae eu tir porfa ar lennydd y Khabour,† o'i chyssylltiad â'r Euphrates,—o'r hen Carchemish, neu Circesium,‡—hyd ei tharddiad yn Ras el Ain.§ Am i ymosodiad disymmwth gael ei wneuthur arnynt, ac am iddynt gael eu hyspeilio flwyddyn neu ddwy yn ol gan yr Aneyzaid, hwy a adawsant eu hen gyrchfannau, gan ymofyn am ddiogelwch yn y tiriogaethau oddi amgylch Mosul. Yr oeddynt y pryd hyn yn rhannedig i dair cangen, ac mewn ufudd-dod i Sheikhiad gwahanol. Enw y tri phennaeth oeddynt Abd'rubbou, Mohammed-Emin, a Mohammed-ed-Dagher. Er i'r tri ymweled â mi yn Nimroud, â'r cyntaf yr oeddwn yn fwyaf cydnabyddus, a hwn a roddodd i mi y cynhorthwy mwyaf. Tybiais mai gwell oedd i mi roddi anrhegion bychain i bob un o honynt, gwisg sidan, neu fantell frodiedig, ynghyd â phâr o fotasau helaeth, canys pe buasai rhyw gynhyrifiadau newyddion yn cymmyrd lle yn y wlad, yr oedd yn well i fod ar delerau cyfeillgar â'r llwyth.

Canol Mawrth ym Mesopotamia ydyw cyfnod mwyaf eiriannaidd y gwanwyn. Yr oedd cyfnewidiad newydd wedi dyfod ar wyneb gwastadedd Nimroud. Ei diroedd porfa, adnabyddus wrth yr enw "Jaiff," sydd yn enwog am eu porfeydd breision a ffrwythlon. Mewn amseroedd o lonyddwch, y mae ceffylau y Pasha, ynghyd â che-

* Hen lwyth Arabaidd.

† Afon ym Mesopotamia, yn ymarllwys i'r Euphrates. Chebar, Kebar, neu Kabor y Bibl, ar lennydd pa un y cyflewyr luddewon caethgludiedig Samaria, gan yr Assyriaid; ac y traddododd Ezeziel amryw o'i brophwydoliaethau. Y Groegiaid a'i galwant Caboras.

‡ Dinas wrth gysylltiad yr Euphrates â'r Khabour, lle y gorchfygodd Necho, brenhin yr Aipht, yr Assyriaid, yn amser y Brenhin Josiah, yr hwn a laddwyd gan wŷr bwaan yr Aipht yn Megido. 2 Chron. xxxv. Galwyd y ddinas Circesium gan y Rhufeiniaid. Glennydd y Khabour yn bresennol a gyfaneddir gan ystyddig o lwythau gwibiog Arabaidd.

§ Hen ddinas, o ryw enwogrwydd, yn gyfagos i darddiad y Khabour, yn awr yn ei hadfeilion.

ffylau yr awdurdodau Tyrcaidd, a marchogion, a thrigolion Mosul, yn cael eu hanfon iddynt i borfelad. Deuent yn feunyddiol yn rhesau. Y Shemuttiaid a'r Jeheshiaid a adawsant eu bwthynnod, ac a wersyllasant ar y tonennau gwyrddion a amgylchynant y pentrefi. Y gwastad-tir, mor belled ag y gallasai y llygad gyrhaeddyd, oedd frithedig gan bebyll yr Hytaid, a phebyll duon yr Arabiaid. Yr oedd nifer afrifed o geffylau wedi eu sicrhau oddi amgylch iddynt mewn addurniadau tlysiion, ac yn ymdrechgu i ymryddhau o'r rhwymau a'u rhwystrent i wibio ar hyd y porfeydd gwyrddion.

Blodau o bob lliwiau a frithent y dolydd; nid yn deneu yma a thraw, megis yn yr hinsoddau Gogleddol, ond yn dewion, fel ag yr oedd y gwastadedd yn ymddangos fel gwaith edau a nodwydd o amrywiol liwiau. Y cŵn, pan ddychwelent o hela, a ddeuent allan o'r borfa hir wedi eu lliwio yn goch, yn felyn, neu yn las, yn ol lliwiau y blodau y daethant drwyddynt ddiweddaf.

Yr oedd pentrefi Naiffa a Nimroud wedi eu gadael gan y trigolion, ac yr oeddwn wedi fy ngadael yn unig gyd â Said, fy llettywr, a'm gwasanaeth-ddynion. Dechreuodd y tai yn awr heigio o bryfed, ac ni chysgasom mwyach dan y cronglwydi, canys yr oedd yn bryd i ni ddilyn arferiad yr Arabiaid. Gan hynny mi a wersyllais ar ymyl pwll o ddwfr yn y cyffiniau tu allan i Nimroud. Daeth Said gyd â mi, a Salah, ei wraig ieuange, eneth Arabaidd lygad-lon, yr hon a adeiladodd ei luest, a fugeiliai ac a odrai ei ddiadell fechan o ddefaid a geifr.

Yr oeddwn yn cael fy amgylchynu gan Arabiaid, y rhai oeddynt naill ai wedi pabellu, neu yn rhy dlodion i brynu y brethyn du o flew geifr, o ba rai y gwneir y pebyll, oeddynt wedi adeiladu bwthynnod o gyrs a glaswellt sych.

Yn yr hwyr, ar ol llafur y diwrnod, eisteddwn yn fynych wrth ddrws fy mhabell, ac a ymollyngwn yn hollol i'r tawelwch a'r esmwythdra hwnnw a gyfrennir i'r teimladau drwy y cyfryw olygfeydd a'r rhai hyn; ac mi a syllwn yn ddiofal ar y tyrrau amrywiog oeddynt ger fy mron. Fel ag y machludai yr haul o'r tu draw i'r bryniau isel a wahanai yr afon oddi wrth yr anialwch,—yr oedd hyd yn oed eu hochreu creigiog wedi ymegnio i ymddangos mor hardd a gwisgiad gwyrddonog y gwastadedd. Yr oedd pelydron yr haul, fel ag y cilient yn raddol, yn gyffelyb i orchudd tryloyw, oddi ar yr olygfa. Tros yr wybren bur a digwmmwl, yr oedd llewyrch y

goleuni diweddaſ. Yn y pellder, ac o'r tu draw i'r Zab, Keshaff, hen adfail barchus, a ymgyfodai yn aneglur, i'r tARTH hwyrol. Ac ym mhellach fyth, ac fyth yn fwy aneglur, yr oedd bryn unigol megis yn crogi dros hen ddinas Arbela.* Yr oedd y mynyddoedd Kyrdaid, a'u trumiau yn orchuddiedig gan eira, a hwnnw megis yn cofleidio pelydron diweddaſ yr haul, ac yn ymdrechu â'r gogyfnos. Yr oedd breſladau y defaid, a buguniadau yr anifeiliaid, er ar y cyntaf yn wannaidd, eithr yn dyfod yn uwch, megis ag yr oedd y diadelloedd yn dychwelyd o'u porfeydd, ac yn gwibio oddi amgylch y pebyll. Y genethod a brysurasent dros y llennyrch gwyrddion i ymofyn anifeiliaid eu rhieni, neu a blygent i odro y rhai oeddynt wedi dychwelyd o honynt eu hunain i'w corlannau cynnefin. Rhai a ddychwelent o'r afon, gan gludo eu hystenau llawnion ar eu pen-nau, neu ar eu hysgwyddau; ac eraill heb fod yn fwy anhardd eu gwneuthuriad, nac yn llai unionsyth yn eu cerddediad, a gludent feichiau trymion o'r borfa hir a laddasent ar y gweunydd. Wethiau gellid gweled mintai o farchogion ym mhell, yn croesi y gwastadedd yn araf, a'r tusswau o bluf yr estrys ar bennau eu gwaewffyn, ac a ymddangosent yn dywyll gyferbyn â'r wybren hwyrol. Marchogent i fynu at fy mhabell, ac a roddent i mi y cyfarchiad cyffredinol o, "Heddwch fyddo gyd â chwi, O Bey," neu "Allah Aienak, Duw a'ch cynnorthwyo." Yna gwthient bennau eu gwaewffyn i'r ddaear, ac a ddisgynnent oddi ar eu cessig, gan sicrhau y cebaſtrau wrth y gwaewffyn. Wedi eistedd ar y borfa, adroddent eu gorcheſtion milwraidd ac yspeilgar, neu hwy a fryd-syllent ar ſefyllfa pebyll Soffuk† hyd oni chyfodai y lloer, ac yna a ymneidient i'w cyfrwyau, ac a aent ar hyd ffordd yr anialwch.

Yr oedd y gwastadedd yn bresennol yn goleuo gan dānau di rif. Fel ag yr ymestynnai y nos, diflannent o un i un, hyd oni oblygid yr olygfa mewn tywyllwch a distawrwydd, heb unrhyw gynnwrf ond a wneid gan gyfarthiad y ci Arabaidd.

Marchogodd Abd-ur-raham i'm pabell un bore, ac a gynnvgiodd fy nghymmeryd i dorriad nodedig mewn craig, yr hwn a ddarluniai efe fel gwaith Nimrod, y Cawr. Yr Arabiaid a'i galwant "Negoub," neu y Twll. Buom ddwy awr yn cyrhaeddyd y lle, yn gymmaint

* Hen ddinas, yn gyfagos i'r hon y gorchfygodd Alecsander Fawr, y brenhin Darius yn hollol, ac a sicrhodd ei frenhiniaeth ar Asia Ddwyreiniol. Galwyd y frywdr ar enw y ddinas. Y mae yn dref fawr yn bresennol.

† Pennaeth Arabaidd, am yr hwn y dywedir mwy yn ol llaw.

ag i mi fod yn hela gazeliad* ac ysgyfarnogod ar y ffordd. Ceuffordd drwy y graig a ymagorai gan ddwy fynedfa allan dan fwaau isel, ar yr afon. Y mae o gryn hyd, ac yn parhau am ynghylch milldir gan ffos ddofn, yr hon hefyd a dorwyd yn y graig, ond yn agored uwch ben. Meddyliais ar unwaith mai gorchwyl Assyriaid oedd hwn, a phan yn gwneuthur ymchwiliad o'r tu mewn i'r geuffordd, darganfyddais lech yn orchuddiedig gan lythyrennau cŷnfurf, yr hon a syrthiasai o'i lle, ac a sicrhaisid mewn holltiad. Trwy lawer o anhawsdra, cefais fod argraph hefyd wedi ei naddu ar gefn y llech. Gan dywyllwch y lle, yn brin y gallaswn adysgrifio yr ychydig lythyrennau a wrthsafasant dreuliadau oesau. Ychydig ddyddiau ar ol hyn, eraill, ag oeddynt wedi clywed yn ddigwyddiadol am fy ymweliad â'r lle, a chan dybied y gallai gweddillion Assyriaid fod yno, a anfonasant weithwyr i'r lle; pa rai, wedi cael y llech, a'i drylliasant yn ddarnau wrth gyunyng ei symmud. Mae dinystr afreidiol y llech hon, yn achos o ofid; yn gymmaint a'm bod yn gweled oddi wrth weddill yr adysgrif a wnaed, ei bod yn cynnwys amryw o enwau brenhinol anadnabyddus o'r blaen.†

Mae ceuffordd Negoub yn ddiamheuol yn waith nodedig, a gymmerwyd mewn llaw, megis ag yr ymddengys oddi wrth yr ysgrif, yn amser teyrnasiad adeiladydd Kouyunjik. Mae ei diben yn amheus. Dichon ei bod gynt yn dwyn dyfroedd y Zab i'r wlad amgylchynol er mwyn ei dyfrhau; neu dichon ei bod yn bendraw y camlas mawr, yr hwn y gellir olrhain yn bresennol drwy ddwy res o dwmpathau uchel yn gyfagos i adfeilion Nimroud; ac a ellai fod yn cyssylltu y Tigris â'r afon gymmydogaethol; ac fel hyn yn ffrwythloni helaethrwydd mawr o dir. Gan nad pa un o'r ddau, rhaid bod uchder y ddwy afon, yn gystal a gwyneb y wlad, wedi cyfnewid yn fawr er y pryd y gwnaed ef. Yn bresennol, mae Negoub yn uwch na'r Zab, ond yn nhymor y llifeiriant pan fyddo uchaf yn y gwanwyn; ac ar y pryd hwnnw, nid ydyw y dwfr yn myned ym mbellach na genau y geuffordd yn unig; mae yr holl rannau eraill wedi cau i fynu gan garthion a llaid yr afon.

* Math o hyddod neu fychod, nodedig am harddwch eu llygaid, meindra eu coesau a chytlymdra en rhediad.

† Er y pryd hwnnw, yr wyf wedi adferu y rhan fwyaf o'r argraph, oddi ar ddarnau y llech. Y mae o gryn bwys, am ei bod yn cynnwys enwau tad, ac fe allai daid brenhin Khorsabad, â'r rhai nid oeddym yn adnabyddus o'r blaen.

PENNOD IV.

PAROTTOADAU AM DAITH AT AL HATHER.—CYNHULLIAD Y CARAVAN.—YMDAEL A MOSUL.—YR ANIALWCH.—MINTHIOEDD O GAMELOD.—YR ARABIAID HADDEDEEN-AIDD.—CYFLUNIAETH ARABAIDD.—GWERSYLLFA.—LLWYTH ARABAIDD YN YMSYMMUD.—PEBYLL SOFFUK.—DARLUNIAD O SHEIKH Y SHAMMARIAID.—EI HANES.—HAREM SOFFUK A'I WRAGEDD.—EI GASSEG.—MARCHOGAETH I AL HATHER.—ARWEINWYR ARABAIDD.—DYCHWELTD I MOSUL.—LLOFRUDDIARTH NEJRIS.—A SOFFUK.

GAN fod y gorchwylion yn Nimroud wedi eu hattal yn hollol, hyd nes y derbynid cyfarwyddiadau o Gaercystenyn, meddyliais nad oedd yr amser yn anghyfadddas i ymweled a Soffuk, Sheikh llwyth mawr gwibiog Arabaidd y Shammariaid, y rhai a feddianant agos y cyfan o Fesopotamia. Yr oedd efe yn ddiweddar wedi gadael y Khabour, ac yn awr yn gwersyllu ar lan Orllewinol y Tigris, islaw ei chyssylltiad â'r Zab; ac felly nid yn nebell o Nimroud. Yr oedd dau amcan gennyf i fyned i'w pebyll; yn y lle cyntaf, yr oeddwn yn ewyllysio ynnill cyfeillgarwch pennaeth llwyth galluog o'r Bedouinaid, y rhai yn debygol a groesent yr afon ynghymydogaeht y cloddiadau yn y tymmor haf; a gallent, er colled i mi, ddangos eu tueddiadau yspeilgar; ac ar yr un pryd, yr oeddwn yn awyddus i ymweled âg adfeilion nodedig Al Hather, y rhai ni chwiliais ond gyd â brys ar fy nhaith flaenorol.

Mr. Rassam (yr Is Swyddog) a'i wraig, ynghyd âg amryw foneddigion genedigol o Mosul, Mussulmaniaid yn gystal a Christionogion a dueddwyd i ddyfod gyd â mi; ac fel yr oeddwn yn myned trwy byrth y dref, ac wedi ymgynnull yn y gladdfa boblogaidd gyferbyn a phalas y Llywodraethwr, yr oeddwn yn llywydd ar fintai gadarn. Ein pebyll, y rhai a gawsom oddi wrth y Pasha, a'n hymborth, a'r celfi anghenrheidiol, a gludid gan ddeuddeg o gamelod. Ar y pynnau hyn, ac ar asynnod, yr oedd byddin o yrrwyr camelod, gosodwyr pebyll, a gwirfoddoliaid yn barod i bob gwasanaeth. Yr oedd ychydig o farchogion achlysurol y Cawassiaid, gweinyddwyr boneddigion Mosul, boneddigion Mosul eu hunain, a'n gweision ein hunain, a phawb yn arfoll drostynt. Ali Effendi, pennaeth y gangen Fosluaidd o'r Omerecaid,

neu hanedigion Omar* yr hwn a gynnysgaeddodd y dalaeth âg amryw Bashaid,—hwn ydoedd ein prif gyfaill Mussulmanaid. Efe a farchogai ar yr Hedban, ceffyl Arabaidd gwyn tra adnabyddus, hardd yn ei ddull, a phur yn ei waed, ond y pryd hwnnw mewn gwth o oedran. Yn agos at sodlau ei geffyl, canlynai gwas ffyddlon; yr hwn wedi sicrhau ei hun ar y cyfrwy, a siglai o un ochr i'r llall ar ddwy gostrel fechan, na allesid gwybod eu defnyddioldeb, oni buasai arogl cryf y "raki" a ddeilliai oddi wrthynt. Yr oedd gwr bonheddig o Gristion wedi ei oblygu mewn mantellau mân flewog, ac yn ymddangos megis pe buasai yn ofni yr oerfel, er bod y gwresraddyr mor uchel a chant. Yr oedd y foneddiges Saesonig wedi ymwisgo mewn llaes-bais a chwccwll. Mr. Ross a minnau, a wisgem gymmysgedd nodedig o ddillad Ewropaidd a dwyreiniol. Boneddigion Mosul, mewn gorchuddiau gleision, a'u hwynebau yn guddiedig gan ograu duon o rawn ceffylau, oeddynt wedi eu codi ar uchaf pentyrrau o lawrlenni a chlustogan, oddi tan pa rai yr ochneidiai y mulod annedwydd. Milgwn mewn hoenynnau, a arweinid gan Arabiaid ar draed; pan ag yr oedd eraill yn chwarae a chŵn dieithr, y rhai a ddilynent y Caravan er mwyn cyfnewidiad awyr. Y marchogion a garlammant oddi amgylch ogyrch; a yrrent yn ddisymrwth i ganol y fintai; a daflent eu ceffylau ar eu ffolennau pan ar garlam gwyllt; neu a saethent eu drulliau a'u pistolion i'r awyr. Llumman fechan o liwiau Prydeinig a sicrhawyd wrth hen waewffon, ac a ymddiriedwyd i Gawass. Y fath ydoedd y Caravan cymmysglyd a adawodd Mosul drwy y Bab el Top,† lle yr oedd haid o fenywaid wedi ymgynnull i edrych ar yr orymdaith.

Nyni a gymmerasom y ffordd at adfeillion mynachlog Mar Elias,‡ lle ag y mae Cristionogion Mosul yn gwneuthur pererindodau iddo; aethom heibio iddo wedi awr o farchogaeth. Daliodd yr hwyr ni, cyn gallu o honom gyrhaeddyd yr anialwch, a gwersyllasom am y nos ar lannerch gyfagos i bentref ag oedd wedi ei adael gan y trigolion, yr hwn oedd ynghylch naw milldir o'r dref.

* Canlyniedydd Mahommed, a phennaeth yr Arabiaid a'r Mussulmaniaid, ac a berchid yn fawr gynt gan y Mahommediaid; mae hawl gan ei hanedigion i amrywio freintiau.

† "Porth y magnel," am ei fod yn arwain i luest y magnelau, ac i dawdd-dy y magnelau.

‡ Sant Elias. Sant Chaldaaidd.

Bore drannoeth, daethom yn fuan allan oddi rhwng bryniau isel o gerrig calch, y rhai, wedi cael eu torri i fil o ddyffrynoedd creigiog, a ffurfiant y terfyn rhwng y Tigris a gwastadedd Mesopotamia. Yr oeddym yn awr yn y diffaethwch, neu yn hytrach, yn yr anialwch; canys yn yr amser presennol o'r flwyddyn, ni allasai natur ddangos golygfa mwy amrywiedig, na thyfiant mwy cynydfawr. Sathrem megis ar lawrlen ddiderfyn, yn arluniedig o flodau o bob lliwiau. Ac nid oedd dwfr yn ddiffygiol; canys yr oedd cyflawnder y gwlawogydd wedi llenwi pob pwll yn, a phob ceunant. Y dwfr a gynhwysent, oblegid natur y tir oedd halenaid, ond nid yn afiach. Twrrau o bebyll duon oeddynt wasgaredig, a mintoioedd o ddefaid a chamelod, a grwydrent dros y gwastadedd. Y cyfryw o'r rhai hynny o'n mintai, a farchogent geffylau nerthol, a'u gyrrant drwy y gweunydd, ar ol diadelloedd o gazeliaid, neu ar ol y beidd gwyllt a ymguddient yn y borfa hir. Er y gellir darlunio golygfeydd cyffelyb i'r rhai hyn, etto ni ellir amgyffred y llonder a achosid gan awyr yr anialwch yn y gwanwyn, a'r teimlad o ryddid a gynhyrfid wrth dremmu ar yr ehangder diderfyn, cyn cael profiad o honynt. Y dieithrddyn, yn gystal a'r Arabiad a deimla hyfrydwch y syniadau a gynhyrchant.

Ynghylch hanner dydd yr oeddym ynghanol mintoioedd niferog o camelod. Perthynent i lwyth Haddedeem. Yr oedd lleisiau soniarus y bugeiliaid Arabaidd yn adseinio o bob ochr. Yr oedd ychydig nifer o farchogion yn carlammu oddi amgylch, ac yn gyrru yn eu holau y crwydriaid, ac yn cyfeirio arweinyddion y ddiadell yn eu ffordd. Yn fuan daliasom ryw deuluoedd ag oeddynt yn symmud i wersyllfa newydd, ac yn arweinydd iddynt, adnabyddais fy hen heliwr, Mormous. Mor gynted ag y gwelodd efe ni, efe a roes orchymyn i'r rhai a'i canlynent, ac ar ba rai yr oedd efe yn bennaeth, i sicrhau eu pebyll. Yr oeddym yn bresennol yn y Wadi Ghusub, a ffurfiad gan afonig fechan hallt, a ymwithiai ym mlaen yn araf drwy gyrs tewion a phrysg lwyni, oddi wrth ba rai y cafodd y dyffryn ei enw. Wedi sicrhau ynghylch pumtheg o bebyll, lladdwyd dafad gyferbyn a gwyneb y babell yr eisteddem ynddi; lloned phiolau coed o laeth sur, ac ymenyn newydd ar ddysglau coed, a osodwyd ger ein bron; tânau o dom camelod a gynneuwyd; hen wragedd methiedig a'u chwythent; y dynion a dorrent yr ysgerbwd yn ddarnau bychain; a chrochanau mawrion yn fuan a fwrient allan golofnau o anwedd.

Wedi berwi y ddafad, yr Arabiaid a gyfodent y gweddillion o'r crochanau, ac a'u gosodent ar ddysglau coed a'u byssedd. Gwasanaethem ninnau ein hunain yn ol yr un dull. Y dysgleidiau a roddid yn nesaf i'r gwasanaeth-ddynion; ac wedi hyny i yrrwyr y camelod, a gosodwyr y pebyll; ac yn ddiweddaf oll, pan nad oedd dim bwyttadwy yn weledig arnynt, elent i blaid liosog o Arabiaid a ddisgwyllient wrthynt; ac erbyn y cyrhaeddent haid o gŵn newynog, a ymgynnullasant ar yr achlysur, y mae yn hawdd dychymmygu cyflwr yr esgyrn.

Adgymmerasom at ein taith yn y prydnhawn, a blaenorid nigan Mormous, yr hwn o hono ei hun a ddaeth gyd â ni. Fel ag y marchogem dros y gwastadedd, cyfarfyddasom â Sheikh yr Hadddeenaiad ar gefn casseg lunaidd, ac yn cael ei ddilyn gan fintai liosog o Arabiaid, yn gyrru yr anifeiliaid oeddynt wedi cael eu llwytho â'r pebyll ynghyd â'r celfi. Cynnygiodd ein harwain at gangen o'r Shammariaid, gwersyllfa y rhai a allesid gyrhaeddyd cyn yr hwyr. Derbyniasom ei gynnyg yn llawen, ac efe a adawodd ei bobl ei hun, i farchogaeth gyd â ni.

Crwydrasom yma ac acw yn yr anialwch, mewn ansicrwydd o'r llwybr a ddilynem. Marchogodd y Sheikh yn awr tu ag at gyfeiriad y Tigris. Cyn yr hwyr, cyrhaeddasom wersyllfa fawr, ac yn ei phennaeth, adnabyddasom un Khalaff, Arabiad, a ddeuai yn fynych i Mosul, ac â hwn y cyfarfyddodd Mr. Rassam a minnau, pan ar ein taith flaenorol i Al Hather. Efe a'n derbyniodd yn dra gresawus; defaid yn uniongyrchol a laddwyd, a disgynnasom wrth ei babell. Hyd yn oed ei wragedd, ym mhlith pa rai yr oedd genethig Arabaidd liwdeg nodedig, a ddaethant attom, er mwyn boddloni eu cywreinder, drwy sylliad manol ar y foneddiges Ffrancaidd, Yn gymmaint a bod y cyfeillgarwch ag oedd wedi dechreu, ryw beth yn anghyfleus, perasom i'n pebyll gael eu gosod o fewn ychydig bellder, yn ymyl afon fechan. Yr oedd yn un o'r prydnhawnau tawel a hyfryd hynny, a wnant yr anialwch yn baradwys yn y gwanwyn. Yr awel, yn fwyn, ac wedi ei pherarogli gan sawyr y blodau, a anadlai yn dawel dros y gwastadedd. Fel ag y machludai yr haul, camelod a defaid yn ddi rif, a ddeuent at y pebyll, a llafar pruddaidd y bugeiliaid a glywid yn uwch na brefiadau y diadelloedd. Yr Arabiaid a arweinient eu cessig crych-neidgar i'r dwfr; yr ebolion, gan ddilyn, a chwareuent ac a ymdreiglent ar y

borfa. Lledais fy llawrlen encyd oddi wrth y lliaws, er mwynhau yn ddirwysr yr olygfa amrywiog. Yr oedd Rassam, erbyn hyn, yn ei elfen, ac wedi cynnull o'i amgylch lawer o'r Arabiaid; tynnai ei yspinddrychau yn rhyddion, gan ddangos dyfeisiau cywrain Ewrop, ac yn cael ei rwystro yn ei orchwylion gan y banllefau o syndod anghrediniol a ddeuent oddi wrth ei wrandawyr, oblegid ei adroddiadau rhyfeddol. Ali Effendi a'i gyfeillion Mussulmanaid, pa rai a ddewisent ddifyrwrch arall, a chyffroad mwy pennodol, a ymguddiasant yn y brwyn hirion, ac a estynnent o law i law o'u hamgylch, gwppan arian bychan, yn cynnwys gwirodydd cochion o arogl hyfryd, yr hwn a allasai wneuthur hyd yn oed galon Haffiz* yn llawen. Gyrrwyr y camelod a'r gweision a brysurasent dros y llannerch, i roddi ymborth i'w hanifeiliaid, neu i barottoi gyferbyn a swpper.

Yr oeddym yn awr wedi cyrhaeddyd tir porfa y Shammariaid, a dywedai y Sheikh Khalaff, na ellai fod pebyll Soffuk ym mhell. Ychydig ddiwrnodau cyn hyn, yr oedd wedi eu gosod ym mron ym mhlith adfeilion Al Hather; ond er y pryd hwnnw, yr oedd wedi eu gadael, ac ni wyddid ym mha le yr oedd wedi gwersyllu. Cychwynasom yn fore, ac aethom yn ol y cyfarwyddid a roddwyd i ni gan Khalaff. Yr oedd ein golygfa yn cael ei therfynu tu a'r Dwyrain, gan dir uchel. Pan gyrhaeddasom ei drum, edrychasom lawr ar y gwastadedd, yr hwn a ymddangosai yn heidio o wrthddrychau yn ymsymmud. Yr oeddym wedi dyfod am draws corph lliosoccaf y Shammariaid. Achosodd yr olygfa deimladau pruddaidd ynof, canys adalwodd i'm cof amryw oriau, a dreuliwyd fe allai yn ddi-ddefnydd, er yn ddiamheuol, yn ddedwydd; ac am amryw gyfeillion, rhai o honynt yn bresennol yn ochneidio mewn caethiwed, am y rhyddid gorfoleddus a fwynheid gan y llwythau gwibiog hyn; ac am gyfeillion eraill a drengasant wrth ei ymddiffyn. Yn fuan yr oeddym ynghanol diadelloedd niferog o ddefaid a chamelod. Mor belled ag y gellai golwg y llygad gyrhaeddyd, i'r dehau, i'r aswy, ac ym mlaen, nid oedd dim i'w weled ond yr un dorf yn ymsymmud. Rhessau hirion o asynod ac ychain, yn llwythog o bebyll duon, crochanau anferth, a llawrlenni amryliwiog; hen wragedd a

* Bardd Persiaidd, o gymmeradwyaeth mawr. Rhai o'i bryddestau ardderchoccaf a ysgrifenydd mewn canmoliaeth i adfeilion Shiraz, un o brif ddinasoedd Persia.

hen wŷr, heb allu mwyach gerdded, yn glymmedig wrth bentwr o ddodrefn teuluaidd ; babanod wedi eu gosod mewn cyfrwy-gydaŷ, a'u pennau bychain wedi ei gwthio allan drwy yr agoriadau culion,

Boneddides Shammaraid ar Gamel.

ac yn cael eu gwrthbwyso yr ochr arall i'r anifail gan fynnod neu wŷn wedi eu clymmu a'u sicrhau. Y genethod ieuaingc wedi eu gwisgo mewn crys Arabaidd tyn, yn unig yr hwn oedd yn am-

lygu, yn hytrach nag yn cuddio eu cyrph prydferth; mamau â'u plant ar eu hysgwyddau; bechgyn yn gyrru diadelloedd o ŵyn a mynnod; marchogion yn arfog o waewffyn hirion tusswog, ac yn carlammu dros y gwastadedd ar eu cessig buain; y rhai a farchogent ddromedariaid, a'u cymhellent ym mlaen â phrennau bychain cribachog, ac a arweinient eu meirch uchelrywiog wrth eu cebystrau; ebolion a garlamment ym mhlith y dyrfa; boneddigesau uchel a eisteddent ynghanol esgyll anferth, a ymestynnent fel adenydd gloen byw o bob ochr i grwth y camel; ac nid ydynt yn llai coegwych ac amryliwiog na'r gloen.* Y cyfryw ydoedd y dorf gymmysgliw, trwy yr hon yr oeddym i fyned am oriau lawer. Achosodd ein hymddangosiad deimlad bywiog; y menywaid a attalient ein ceffylau; y marchogion a ymgynhullent oddi amgylch i ni, ac a farchogent wrth ein hochrau; a'r plant a oernadent ac a redent ar ol y Ffrangciaid.

Yr oedd yn ganol dydd cyn i ni gael nifer fechan o honynt wedi sefyll, ac yn gosod eu pebyll. Casseg ieuangc gastanlliw perthynol i'r Sheikh, ydoedd un o'r creaduriaid harddaf a welais i erioed. Pan yr ymegniai i ymryddhau oddi wrth y waewffon wrth ba un yr oedd wedi cael ei chlymmu; dangosai ysgafnder a phrydferthwch y Gazel. Yr oedd ei haelodau yn berffaith gyfattebol; ei chlustiau ar eu sefyll, yn feindlysion, ac yn dryloywon; ei ffroenau yn uchel, yn llydain, a dyfngoch; ei gwddf yn fwaog, a'i mwng a'i chynffon fel llinynnau sidan. Arosasom fel o'n hanfodd i syllu arni. "Dywedwch Masha Allah,"† ebai y perchennog, ac edrychai yn foddus, am fy mod yn ei hoffi, ond a ofnai effeithiau y llygad mall. "Hynny a wna," atebwn innau "a chyd â hyfrydwch; canys o Arabiad,

* Yr esgyll hyn a ffurfir gan drestl wneuthuredig o gorsennau, yn amrywio o un ar bumtheg i ugain troedfedd o hyd, wedi eu gorchuddio a memrwn, ac wedi eu haddurno megis hefyd y mae corph a gwddf y camel, â thuswau a rhidensau o hir-wlan o bob lliwiau, ac â llinynnau o gregin a gleiniau gwydr. Y foneddiges a eisteddai yn y canol ar fath o gadair, gorchuddiedig â llawrlenni gorwch, a pha rai y cysgodir hi rhag yr haul. Y drestl hon a sigla o ochr i ochr, ac y mae yr ysgodiad yn anhyfryd iawn i bob un anghynnesin âg ef.

† Moliant fyddo i Dduw. Ystyrir ef yn anffodus yn y Dwyrain i fawrygu unrhyw berson neu beth, heb ar yr un pryd adrodd y geiriau hyn i roddi y Gogoniant, fel ei gelwir, i Dduw. Mae ofn y llygad mall yn gyffredinol yn y Dwyrain, ac y mae y rhan fwyaf o ddigwyddiadau a chlefydau yn cael eu priodoli i'r ffynhonnell hon. Tybir bod dywedyd Masha Allah yn cadw y drwg draw.

yr ydych yn meddiannu perlyn eich llwyth. Efe a ddygodd i ni loned phiol o laeth camel, ac a'n cyfarwyddodd i bebyll Soffuk.

Yr oedd gennym etto waith dwy awr o farchogaeth o'n blaen, a phan gyrhaeddasom wersyllfa Sheikh y Shammariaid, yr oedd ein ceffylau yn gystal a ninnau yn flinedig, oblegid gwres yr haul a meithder taith y diwrnod. Y pebyll oeddynt wedi eu gosod ar lannerch lydan mewn ceunant dwfn: yr oeddynt yn wasgaredig ym mhob ffordd, ac yn eu plith ymddyrrhai pebyll gwŷnion y marchogion achlysurol Tyrcaidd. Ferhan mab Soffuk, a rhyw nifer o farchogion, a ddaethant i'n cyfarfod ar ein dynesiad, ac a'n harweiniasant i babell y pennaeth, yr hon a wahaniaethid oddi wrth y lleill drwy ei maintioli, a'r gwaewffyn a wthiwyd i'r ddaear yn ei chyntedd. Daeth Soffuk ym mlaen i'n derbyn; canlynid ef gan ynghylch tri chant o Arabiaid, yn cynnwys amryw o brif Sheikhiaid y llwyth. Yn ei berson, yr oedd yn fyr a chorphorol, yn debyccach i Osmanli* nag i Arabiaid; ond yr oedd ei lygad yn loyw a chraffus, ei wynebpryd yn gysson, o agweddiad da, a chynhwysfawr. Nid oedd ei wisgoedd yn wahanol i wisgoedd ei ganlynwyr, ond yn ansawdd y defnyddiau. Napcyn tew, wedi ei linell-resu â choch, melyn a glas, a'i ridensu â llinynnau plethedig, ydoedd wedi ei dafu dros ei ben, ac yn crogi dros ei ysgwyddau. Delid ef yn ei le uwch yr ael, gan rwymyn o flew camel nyddiedig ac yma ac accw wedi ei glymmu âg edafedd sidan o amryw liwiau. Crys gwŷn llaes yn disgyn hyd y migyrnau, a mantell ddu a gwŷn drosto, ydoedd ei holl drwsiad.

Efe a dywysodd Rassam a minnau i barth uchaf y babell, lle yr eisteddasom ar lawrlenni agos wedi treulio. Pan gafodd pawb le-oedd, y cyfarchiadau croesawaidd, a gyfnewidiwyd rhyngom, cyn i ni ddisgyn, a ail adroddwyd. "Heddwch fyddo gyd â chwi, O Bey," ddywedai y Sheikh wrth y dieithrddyn nesaf atto. "Heddwch fyddo gyd â chwi, O Sheikh! bydded i Dduw i'ch amddiffyn," ydoedd yr ateb; a chyffelyb gymmediwiau a wnaed i bob osb, a chan bob person ag oedd yn wyddfodol, Pan ag yr oedd y foesffurf hon yn myned ym mlaen, yr hon a barhaodd ynghylch hanner awr, cefais hamdden i sylwi ar y rhai a ymgynhullasant i'n cyfarfod. Yn nesaf attaf yr oedd Ferhan, mab hynaf y Sheikh; dyn ieuangc o ym-

* Twrc.

ddangosiad hardd, a gwynebpryd deallus, er nad oedd ei leferydd yn foddus nac yn ddeniadol. Ei drwsiad oedd yn gyffelyb i drwsiad ei dad; ond o dan y napcyn ydoedd wedi ei dafu dros ei ben, yr oedd yn crogi gydynnau o wallt du wedi eu plethu yn amryw gynffonnau. Yr oedd ei ddannedd mor wŷned a'r ifori, yn gyffelyb i ddannedd y rhan fwyaf o'r Arabiaid. O'r tu cefn iddo, yr eisteddai haid o ddynion, a'r olwg allanol arnynt yn dra ffyrnig a chuch-iog—rhyfelwyr, a dreuliasent eu hoes mewn rhyfel a thrais, ac yn edrych ar y rhai na pherthynent i'w llwyth hwy fel gelynion greddf-fol, ac yn dewis eu rhyddid anwar yn fwy na chyfoeth yr holl ddaear.

Yr oedd Mrs. Rassam wedi cael ei dwyn i mewn i'r gynulleidfa liosog hon. Gan nad oedd y cip olwg a defnid arni o'i phen i'w thraed, gan y gwyddfodolion oll, yn gysurus; deisyfiasom ar fod iddi gael ei chymmyrd i babell y menywaid. Galwodd Soffuk ar ddau gaethwas duon, y rhai a'i harweiniasant i'r harem, yr hon oedd yng-hylch ergyd carreg o bellder.

Wedi gorphen o'r diwedd â'r cymmediwiau, ymddiddanasom ar bynciau cyffredinol. Coffi, cymmysgedig a llysiau pêr-arogledd a geid yn yr anialwch, trwyth ag yr oedd Soffuk yn nodedig am ei wneuthur, a gyfrannwyd oddi amgylch, cyn i ni ymddeol i'n pebyll ein hunain.

Yr oedd enw Soffuk mor adnabyddus yn yr anialwch, ac yr oedd wedi chwareu rhan mor amlwg ym mhethau glwadol Mesopotamia, fel y dichon i ychydig eiriau am ei hanes fod o ddyddordeb. Yr oedd wedi hanu oddi wrth y Sheikhaid a arweinasant y llwyth o Nedjd, yn Arabia briodol. Ar gychwyniad ei yrfa, yr oedd wedi bod yn rhannog yn y flaenoriaeth â'i ewythr, ac wedi marwolaeth hwn, efe a ddaeth i fod yn brif Sheikh y Shammariaid. O'i amser boreuol, yr oedd efe wedi bod yn flinderus i'r llywodraethwyr Tyrcaidd yn nhaleithiau y Tigris a'r Euphrates; ond a ynnillodd ymddiriad y Porte drwy ei ymosodiad nerthol ar wersyll Mohammed Ali Mirza, mab Feth Ali Shah,* a llywodraethwr Kirmanshah, pan ag yr oedd y tywysog hwnnw yn myned yn erbyn Baghdad a Mosul. Wedi yr orchest hon, i ba un yn bennaf y gellir priodoli diogelwch y dinasoedd Tyrcaidd, urdduniwyd Soffuk fel Sheikh y Shammarr-

* Hindaid brenhin presennol Persia.

iaid. Beth bynnag, ar amserau, pan ag yr oedd achos ganddo i achwyn ar gamdriniaeth Pasha Baghdad tu ag atto, neu pan fethai a rheoli y rhai oeddynt dan ei awdurdod, yr oedd ei bobl yn arferol o ddiwallu eu hawydd at anrheithio, drwy ymosod ar bentrefi, ac yspeilio mintoioedd. Yn y modd hyn efe a aeth yn arswydol i'r Tyrciaid, ac a adnabyddid fel Brenhin yr Anialwch. Pan gyfeiriodd Mehemet Reshid Pasha ei ryfelgyrch i Kurdistan a Mesopotamia, yr oedd Soffuk ym mhlith y pennaethiaid y mynnai efe eu dinystrio. Gwyddai na atebai unrhyw ddiben iddo i gynnyg gwneuthur hynny trwy rym arfau, am hynny efe a wahoddodd y Sheikh i'w wersyll, ar y ffug esgus o'i wisgo â'r fantell urddasol ddefodol. Ymaflwyd ynddo, ac anfonwyd ef yn garcharor i Gaer-cystenyn. Yno y bu amryw fisoedd, ond wedi iddo dwyllo y Porte drwy ei addewidion; caniattawyd iddo ddychwelyd yn ei ol at ei bobl. O'r pryd hwnnw, y mae ei Arabiaid wedi bod yn ddychryn i Bashaliaethau Mosul a Baghdad, ac wedi gwneuthur anrheithiadau hyd yn oed ar y tu dwyreiniol i'r Tigris. Beth bynnag Nejris, mab ewythr Soffuk, a gyfododd yn wrthwynebwyr iddo, ac amryw ganghennau o'r Shammariaid a gydnabyddasant y Sheikh newydd fel eu rheolwr. Bu hyn yn achos o ymrafaeliad yn y llwyth; ac ar adeg ein hymweliad ni, yr oedd Soffuk, trwy lawer o ymddygiadau bradwrus, wedi colli ei boblogrwydd, ac wedi ei adael braidd yn llwyr gan yr Arabiaid. Yn y cyfyngder hwn, efe a wnaeth ddeisyfiad am gymmorth at Basha Mosul, ac a addawodd wasanaethu y Porte, a chadw y Bedouiniaid dan reolaeth, os cynnorthwyid ef i ad-sefydlu ei awdurdod. Hyn oedd yr achos o bresennoldeb pebyll gwynion yr Hytaid ynghanol y wersyllfa.

Ei gyfeillach â'r awdurdodau Tyrciaidd, pa rai yr oedd yn rhaid eu hynnill drwy anrhegion newyddion, cyn y gallasid disgwyl cynnorthwyon oddi wrthynt, ynghyd â'r drudaniaeth ag oedd wedi bod am ddwy flynedd yn y gwledydd a amgylchent yr anialwch, oeddynt wedi bod yn niweidiol i lwyddiant teuluaid Soffuk. Yr oedd y cyfoeth a'r mawredd ag y bu efe yn enwog am danynt ym mhlith yr Arabiaid, wedi diflannu. Ychydig fisoedd yn ol, efe a anfonodd i Mosul fodrwyau arian fferrau ei wraig anwylaf—ei drysorau olaf—i'w cyfnewid am ŷd. Y mentyll mân-flewog, a'r wisg frodieg, nid oeddynt i'w cael mwyach. Yr unig lawrlen yn ei babell ydoedd ar y lle, ar yr hon yr eisteddai ei osbion; y lleill a eistedd-

ent ar eu cwrcwdau yn y borfa, neu ar y llawr noeth. Yr oedd yn byw yn hollol fel Bedouin, ac nid oedd gwahaniaeth rhyngddo a'r gwrengaf o honynt, ond yn helaethder ei sefydliad menywaidd—yr hyn bob amser a ystyrid yn wendid yn y Sheikh. Ond hyd yn oed yn nhymmor ei lwyddiant mwyaf, yr oedd yr Arabiad distadlaf yn edrych arno ei hun fel ei gystadl, ac yn ei annerch wrth yr enw "Soffuk," ac a eisteddai heb ei wahodd yn ei bresennoldeb. Mae y drefn o lywodraeth Batriarchaidd, a ddarlunir mor gywir gan Burkhardt, yn hanfodi yn bresennol yn yr anialwch, megis ag yr oedd er ys pedair mil o flynyddoedd.

Dygwyd y cyfluniaeth cyffredinol Arabaidd i ni yn fuan wedi ein dyfodiad—phiolau coed mawrion a dysglau, wedi eu llenwi â chig mollt yn nofio mewn ymenyn toddedig, a llaeth sur; a phan ag yr oeddym wedi bwytta, daeth Soffuk i'n pebyll, ac a arosodd gyd â ni dros y rhan fwyaf o'r diwrnod. Yr oedd efe yn brudd ac yn athrist. Achwynai oblegid ei dlodi, ac a ddifriai y Tyrciaid, i ba rai y priodolai ei ddinystyr; a chyfaddefai mewn dagrau fod ei bobl yn cilio oddi wrtho. Pan yr oeddym yn ymddiddan ynghylch y pyngciau hyn, dau Sheikh a farchogasant i'r wersyllfa, ac wedi clywed bod y pennaeth gyd â ni, clymmasant eu cessig wrth ddrws ein pabell, ac a eisteddasant ar ein llawrlenni. Yr oeddynt wedi bod ym mhlith y llwythau, er mwyn gwybod teimladau y Shammariaid at Soffuk, i ba un yr oeddynt yn ymlynwyr gwresog. Yr oedd un o honynt yn ddeugain oed; ac wedi duo trwy fod dan haul yr anialwch; ac yr oedd ei wynebpryd yn greulon a gwaedlyd. Ei gydymaith ydoedd ddyn ieuangc, a'i nodweddau mor dyner a menywaidd, a'i lygaid mor loyw, fel ag y gallesid ei gymmeryd yn lle menyw; ac yr oedd y cnwd o'r gwallt du a syrthiai yn blethedig i amrywiol gydynnau, ar ei ddwyfron a'i ysgwyddau, yn ychwanegu at ei fenyweiddwch. Cymmerodd siarad bywiog le ynghylch erlidiad y Nejmaid, cangen liosog o lwyth y Shammariaid. Nid oedd terfyn i benboethni ac ymroddiad y dyn ieuangc. Ymdeffai ar Soffuk, a chan ymlynu wrth ei wddf, a orchuddiai ei rudd a'i farf â chusanau. Pan darfu i'r pennaeth ymryddhau, ei ganlynwr a ymaflodd yn ymyl ei wisg, ac a ebychau yn nerthol pan ddaliai hi wrth ei wefusau. "Er-fyniaf arnat ti, O Soffuk!" ebai ef "i ddywedyd ond y gair; myn dy lygaid, myn dy farf, myn y Prophwyd, gorchymyn, a'r cleddyf hwn a chwilia ei ffordd i galon Nejrîs; pa un ai diengyd a wna i

gongl bellaf yr anialwch, neu gael ei amgylchu gan ryfelwyr cadarnaf ei bobl." Ond yr oedd yn rhy ddiweddar, a gwelai Soffuk bod ei awdurdod yn gwanhau.

Rhaid i mi wneuthur cynnyg i drosglwyddo i'r darllenydd ryw ddrych-feddwl am sefydliad teuluaidd Sheikh Arabaidd o enwog- rwydd mawr. Yr oedd Soffuk, ar amser ein hymweliad ni, yn wr i dair o wragedd, y rhai yr ystyrid bod hawl neillduol ganddynt i'w serchiadau a'i nodedd yn wastadol; canys yr oedd yn un o wendid- au Soffuk, ac yn cael ei achosi, naill ai oddi ar ddymuniaid i ar- graphu ar yr Arabiaid y dyb o'i fawredd a'i allu, neu oddi ar bleid- garwch i gyfnod cyntaf y bywyd priodasol, i gymmeryd cymdeithes newydd bob mis; ac ym mhen mis i'w hysgaru oddi wrtho, a'i phriodi ag un o'i weinyddwyr. Yr oedd y gwr dedwydd fel hyn yn byw ym mwynderau parhaus y lloer fêl. O'r tair boneddigesau ag oedd yn cyfansoddi ei harem yn bresennol, y pennaf oedd Amsha, boneddiges a glodforir yng nghân pob Arabiaid perthynol i'r anial- wch, am ei phrydferthwch a'i gwaed uchel. Yr oedd yn ferch i Hassan, Sheikh y Taiaid, llwyth a olrheinia ei darddiad o'r oesau mwyaf pellennig, ac y mae un o'i bennaethiaid, o'r enw Hatem, ac yn un o'i hynafiaid hithau, yn wron ffug-chwedl Ddwyreiniol. Lladrattaodd Soffuk hi drwy drais oddi ar ei thad; ond a ymddyg- odd atti bob amser gyd â'r parch mwyaf. Oblegid ei bonedd a'i harddwch, ynnillodd yr enw o "Frenhines yr Anialwch." Yr oedd ei dull, yr hwn a ellid olrhain drwy y crys teneu a wisgid ganddi fel y menywaid Arabaidd eraill, yn hardd ac yn gydgyfartal. Yr oedd yn dâl mewn uchder, ac yn deg ei phryd. Yr oedd ei gwy- neb-pryd yn rheolaidd, a'i llygaid yn fawrion, tywyllion, a gloy- won. Yn ddiau yr oedd ganddi hawl i fwy na glendid cyffredin; i'r Arabiaid yr oedd yn berffeithrwydd, canys pob cynnorthwyon yn eu celfyddyd hwy a ddefnyddiwyd er mwyn cwblhau yr hyn a ddechreuwyd gan natur. Ei gwefusau oeddynt liwiedig o lasddwfn; ei hamrantau oeddynt leision, ac yn cyfarfod uwch y trwyn; ei gruddiau a'i thalcen oeddynt wedi eu britho gan ysmotiau; a'i ham- rant-flew oeddynt wedi eu tywyllu gan y Kohl,* ac ar ei chluniau

* Llweh du, a ddefnyddir yn gystal gan y gwrrywaid yn y Dwyrain, i dywyllu ymylon y llygaid. Credir ei fod yn ychwanegu at harddwch y llygaid, ac ar yr un pryd yn diogelu y golygon.

a'i mynwes y gellid gweled blaenau blodau ac addurniadau dyfeisiol, y rhai a gyrhaeddent dros yr holl gorph yn dalflodwaith ac yn rwydwaith. Crogai oddi wrth bob clust iddi, gan gyrhaeddyd hyd ei chanol, glust-dlws anferth o aur, ac ar ei ben isaf daflen o'r un defnydd, wedi ei gerfio a'i addurno a phedwar gwyrfaen. Yr oedd ei thrwyn hefyd yn addurnedig â modrwy aur anferthol fawr, ac ynddi berlau o faintioli mawr, fel y gorchuddid ei genau ganddi, a byddai yn cael ei symmud pan fwyttai hi. Rhesau o gleinronos, troleddau Assyriaid, darnau o gwrel, agatau, a cherrig amryliw a grogent oddi wrth ei gwddf; modrwyau arian a amgylchent ei garddynau a'i migrynau, ac a dingciannent yn uchel pan gerddai. Pan elai hi allan o'i phabell, tefid mantell arw linell-resog dros ei chrys glas; a nacyn cyffredin du a rwymid yn llac oddi amgylch ei harleisian, â rhaff odidog o flew camel.

Ei sefydliad teuluaidd a gydgyssylltai, os gwirionedd yr hen gân, o bethau teuluaidd a brenhinesaidd, ac a ddygid ym mlaen, gyd â golwg neillduol ar y rhinwedd o gynnildeb. Y llen fawr o flew geifr a ffurfiai y babell, a gynhelid gan ddeuddeg neu bedwar ar ddeg o drostanau, ac yn agored hollol ar yr un tu. Gan ei bod yn hollol ar wahan oddi wrth bebyll y menywaid, nid oedd ynddi raniadau fel pebyll yr Arabiaid cyffredin, yn yr hon y mae congl wahan yn angenrheidiol er derbyn dieithriaid. Rhwng y trostanau canol, yr oedd yn sefyll yn syth wrth eu gilydd, sachau mawrion o flew geifr, yn llawnion o reis, fyd, haidd, coffi, ynghyd â nwyddau tŷ, a'u geneuau, fel y mae yn naturiol tu ag i fynu. Arnynt yr oedd llawrlenni a chlustogau wedi eu gosod, ar ba rai y lled-orweddai Amsha. Oddi amgylch iddi ar eu cwrcwdau ar y llawr, yr oedd hanner cant o law forwynion, yn gofalu am y crochanau mawrion; ac yn crasu bara ar y llechfeini haiarn a boethid ar yr eirias, neu a ysgydwent rhyngddynt gyda'u crwyn crogedig oddi wrth dri phawl ac yn llawn llaeth, er mwyn ei gorddi fel hyn yn ymenyn. Braint y brif wraig ydyw parottoi yn ei phabell giniawau i westeion y Sheikh, Tânau cynneuedig ar bob ochr, a anfonent allan gwm-mwl o fwg, yr hwn a ymgrogai yn drwm ym mhlygion y babell, ac a ddallasai er ystalm bob llygaid llai eu gloywder na llygaid Amsha. Pan ofynnid am ychwaneg gan y menywaid, hi gyfodai gongl y llawrlen, ac wedi dattod geneuau y sachau, rhannai eu cynnwysiad: yr oedd y cwbl oll yn myned drwy ei dwylaw hi. Er

mwyn dangos ei hawdurdod a'i gradd, tywalltai yn ddidor ar y rhai a weinyddent iddi, lifeiriant o ddifriaeth, ac a'u hanryddent âg enwau yr esgusodir fi am beidio cynnyg eu cyfieithu; yr oedd ei geiriadur yn gyfartal, os nid yn rhagori mewn cyflawnder ar eiriadur boneddigesau dysgedig y ddinas.* Yr oedd cydgyssylltiad pethau teuluaidd a'r awdurdol fel hyn yn gyflawn. Ei phlant oeddynt dri chrwttyn bychain noethion, yn dduon rhwng yr haul a'r llaid, ac yn addurnedig a chynffonnau hirion o wallt plethedig, yn crogi o goryn eu pennau; ac yr oeddynt yn ymdreiglo naill ai yn y llydw, neu ar y borfa.

Yr oedd Amsha, megis ag y sylwais, yn rhannol o serchiadau, er nad oedd yn cael cyfran, o babell Soffuk; (cans yr oedd i bob sefydliad babell berthynol iddo ei hun,)—A dwy foneddiges arall; Atonia, Arabes, heb fod nemmawr îs mewn ymddangosiad personol, nag Amsha; a Ferrah, yr hon yn wreiddiol ydoedd Yezidies gaeth, a'r hon ni allasai wneuthur unrhyw honiadau i harddwch. Ond yr oedd Amsha bob amser yn cynnal ei hawdurdod, ac nid ellai y lleill gael eistedd yn ei phresenoldeb hi, heb ei chaniattad. Iddi hi yn unig yr ymddiriedid agoriadau y bwydgell, ac nid ellid osgoi ei hawdurdod hi ar bob pyngciau perthynol i drefnidaeth deuluaidd.

Derbyniwyd Mrs. Rassam gyd â rhodres fawr gan y boneddigesau. I'r diben i ddangos gradd ac arferion gwleddgar ei phriod, cynnygiodd Amsha i'w gwsteies wydraid o "eau sucrée," yr hwn meddai Mrs. Rassam wrthyf, ni ellai hi yfed, yn gymmaint a'i fod wedi cael ei gymmysgu gan negro bawlyd i'r eithaf; yr hwn, gan ei fod heb lwy, a ddefnyddiai ei fyssedd i'w droi, y rhai a sugnai efe yn barhaus wrth ei gymmysgu.

Yn yr hwyr, ad-dalwyd ymweliad Mrs. Rassam, gan Amsha a Ferrah; ond nid cyn i Soffuk yn gyntaf, gael addewid bendant, y derbynid hwynt i babell, o'r hon yr oedd y boneddigion i gael eu cau allan. Yr oeddynt yn dra ymholgar, ac nid oedd yn hawdd boddloni eu cywreinrwydd anghall.

Yr oedd Soffuk yn berchennog ar gasseg o harddwch anghydmarol, ac a elwid, megis pe buasai yn feddiant i'r llwyth, y Sham-

* Fe allai nad ydyw yn wybodus bod boneddiges dëg yr harem, yr hon a ddychymmygwn ei bod yn siarad â'i chariad mewn iaith rhy degaidd a choethedig, i'w hadrodd drwy un dim ond blodau, yn defnyddio yn gyffredin eiriau, a ringeianant yng nghlustiau y rhai mwyaf llygredig yn ein plith ni.

meriyah. Ei mam, yr hon a drengasai ynghylch deng mlynedd yn ol, ydoedd y glodfawr Kubleh, enwogrwydd pa un a gyrhaeddai o ffynhonnellau y Khabour hyd derfyn eithaf y penrhyn Arabaidd; a diwnod marwolaeth pa un sydd yn gyfnod, oddi wrth yr hwn y mae Arabiaid Mesopotamia yn dyddio digwyddiadau perthynol i'w llwyth. Dywedodd Mahommed-Emin, Sheikh y Jebouriaid, wrthyf fi, ar ei air, iddo weled Soffuk yn rhedeg asyn gwyllt y Sinjar* lawr, pan yn ei marchogaeth; a'r chwedlau mwyaf rhyfeddol a adroddir yn yr anialwch am ei buandra, a'i nerth i barhau yn ei gyrfaoedd. Prisiai Soffuk hi a'i merch uwch law holl gyfoeth y llwyth; erddi hi, efe a difeddiasai ei hun o'i holl olud, ac hyd yn oed o Amsha ei hun. Oblegid ymweliad y milwyr achlysurol, yr oedd ceffylau goreu y Sheikh a'i ganlynwyr, wedi eu cuddio mewn ceunant neillduedig, ryw bellder oddi wrth y pebyll.

Yr oedd Al Hather ynghylch deunaw milldir oddi wrth wersyllfa Soffuk. Efe a anfonodd ddau o farchogion tra adnabyddus i fyned gyd â ni at yr adfeilion. Eu henwau ydoedd Dathan ac Abiram. Y blaenaf oedd gaethwas du, i'r hwn y rhoddes Soffuk ei ryddid, ynghyd â gwraig; a gellir sylwi bod hyn yn ddau beth hollol gysson, yn yr anialwch. Hwn oedd y ffyddlonaf a'r gwrolaf o holl ymlynwyr Soffuk, ac yr oedd clodydd ei orchestion wedi ymledu drwy holl lwythau Arabia. Fel ag y marchogem rhagddom, ymdrechais gael rhyw wybodaeth oddi wrtho am ei bobl, eithr ni siaradai efe ond am un pwng, "Ya Bej,"† meddai ef, "nid ydyw yr Arabiad yn meddwl ond am ddau beth, rhyfel a charu; rhyfel, Ya Bej, a deallir gan bob un, gadewch ni gan hynny siarad am garu."

Fel ag y marchogem tu ag Al Hather, aethom heibio i finteioedd mawrion o'r Shammariaid a symmudent gyd â'u pebyll, eu diadelloedd, a'u teuluoedd. O bob tu yr ymddangosai esgyll ymdaenedig mawrion cyfrwyau camelod y boneddigesau, yn edrych, pan yr ymddyrechent uwch y gorwel, fel gloen byw o faentioli aruthrol, yn dihyfennu y gwastadedd. Yr oedd Dathan yn adnabyddus i

* Talaith ym Mesopotamia Ogleddol, am ba un y dywedir ym mhellach rhagllaw.

† "O fy Arglwydd;" felly y dywedai efe o flaen pob ymadrodd. Yr Arabiaid Shammariaidd a seiniant y gair, Beg, yr hwn y mae gwyr Caergystenyn wedi ei feddalu i Bey, Bej.

bawb. Pan ddynesai y marchogion, disgynnent a chofleident ef, gan ei gysanu megis ag mae yn arferol, ar ei ddwy rudd, a chan ei ddal gerfydd ei law, hyd oni chyfnewidid cymmediwiau lawer.

Cyfodai cwmwl du taranllyd o'r tu ol i hen adfeilion treuliedig Al Hather pan ddynesem attynt. Yr haul gan barhau i dafu ei belydron ar y muriau, a lewyrchai ar y meini melynion hyd oni ddisgleirient fel aur.* Mr. Ross a minnau, ynghyd âg Arabiad oedd gyd â ni, a brysurasom ein ceffylau ym mlaen, fel y gallem ddiengyd rhag y dymhestl a ddynesai attom; ond hi a ymarllwysodd arnom yn ei holl angerddoldeb, cyn y gallasom gyrhaeddyd y palas. Y mellt a chwareuent drwy yr adeiladau mawrion, a'r cennlysg a wnaent i ni attal ein ceffylau, ac i droi ein cefnau ar y rhyferthwy. Yr oedd yn adeg addas i fyned i mewn i'r cyfryw adfeilion a'r rhai hyn. Ymddyrcient mewn ardderchogrwydd anghyfanneddol ynghanol yr anialwch, "in mediâ solitudine positæ,"† megis ag y safent bumtheg cant o flynyddoedd yn ol, pan ddarluniwyd hwy gan yr hanesydd Rhufeinig. Ar fy ymweliad blaenorol, nid oedd yr ardrem fe allai yn llai tarawiadol nac yn bresennol. Yr oeddym bryd hynny wedi bod yn crwydro yn yr anialwch am dri diwrnod, heb weled cymmaint ag un breswylfod ddynol. Ar y pedwarydd bore, nifwl tew a ymgrogai uwch y lle. Yr oeddym wedi rhoddi yr ymchwiliad heibio, pan sugnwyd y tARTH fynu fel llen, a gwelem yr adfeilion o'n blaen. Ar y pryd hwnnw, o'r tu fewn i'r muriau, yr oedd pebyll rhai o'r Shammariaid Arabaidd; ond yn awr fel ag yr oeddym yn croesi y pentyrrau cymmysgelyd o'r gweddillion a ffurfiant gylch oddi amgylch y ddinas, gwelem fod y lle heb breswyllydd ynddo. Ond diadelloedd ar y tir uchel cyfagos, a ddangosai nad oedd yr Arabiaid yn neppell.

Gosodasaom ein pebyll yn y cyntedd mawr gyferbyn a gwyneb y palas, ac yn gyfagos i borth y llannerch fewnol. Yng nghorph y tri diwrnod yr arosasom ym mysg yr adfeilion, cefais ddigon o amser i gymmeryd mesuriadau cywir, ac i wneuthur cynlluniau o'r adeiladau a safent mewn rhan hyd yn hyn o fewn y muriau. Yn

* Mae lliw auraid y cerrig calch, a pha rai y mae colofnau mawrion Syria wedi cael eu hadeilladu, yn adnabyddus i bob teithiwr, ag sydd wedi ymweled â'r wlad honno. Mae yr unrhyw liw disglair ar adfeilion Al Hather, edrychent megis pe buaent wedi cael eu trwytho ym mhelydron yr haul.

† Ammianus Marcellinus, Lib. xxv. cap. 8.

gymmaint a bod Al Hather yn barod wedi cael ei ddarlunio gan eraill, ac yn gymmaint a bod yr hyspysrwydd a ellais i gasglu, wedi ei osod o flaen y cyffredin,* ni raid i mi yn awr rwystro y darllenwydd a hanes manol o'r lle. Digon ydyw crybwyll, bod muriau y ddinas a ymylir a thyllau, yn ffurfio cylch agos cyflawn, ynghanol pa un yr ymddyrrha y palas; yr hwn sydd adeilad o orwychder mawr, wedi ei wneuthur yn gyfan-gorph o feini pedwar ochrog, ac wedi eu cerfio yn gywrain âg arluniau ac addurniadau. Mae ei ddechrenad, yn debygol, o deyrnasiad brenhinoedd Sassanaidd Persia.† Canys sicr yw, nad ydoedd o flaen y deyrnach Arsacianaidd,‡ er nad oes gennyf amheuaeth, nad oedd y ddinas ei hun wedi ei seilio mewn cyfnod boreuol iawn; canys yr oedd yn un o orsafon mawr y Caravan, fel Palmyra,§ yn cyssylltu dinasoedd Syria a'r dinasoedd ar lennydd y Tigris. Mae yr arwyddnodau neillduol ag ydynt ar y cerrig, pa rai, yn ol eu hymddangosiad, ydynt naill ai yn arwyddnod yr adeiladydd, neu yn gyfeiriad at ryw ddefod grefyddol, ac y maent i'w cael yn y rhan fwyaf o adeiladau o darddiad Sassanaidd yn Persia, Babilonia, a Susiana.||

Heblaw ebychiadau achlysurol yn y nos, a achosid gan ladron yn cynnyg lladratta ein ceffylau, ni aflonyddwyd ni yn adeg ein hymchwiliad. Yr Arabiaid o'r pebyll cymmydogaethol, a ddygent i ni laeth, ymenyn, a defaid. Yfem o ddwfr y Thathar,** yr hwn sydd âg

* Gwel Gofiant Dr. Ross yng nghyhoeddiad y Gymdeithas Ddaearyddol, ynghyd â theithiau Dr. Ainsworth. Cofiant am y lle gennyf finnau, ynghyd â chynlluniau, &c. a ddarllenwyd o flaen Sefydliad yr Arch-adeiladwyr Prydeinaidd.

† Teyrnach o Bersiaid a ganlynasant y deyrnach Arsacianaidd, neu Barthiaidd, ac a ddymchwelwyd yn hollol yn y seithfed ganrif, gan yr Arabiaid. Yr oedd Choeroes enwog, o'r hiliogaeth hon.

‡ Rhai o frenhinoedd Parthia, a gawsant eu galw yn Arsacidae, oddi wrth Arsaces sefydlydd eu hymerodraeth, a pharaodd eu llywodraeth hyd y flwyddyn 229 ar ol Crist, pan eu dymchwelwyd gan Artaxerxes brenhin Persia.

§ Hen ddinas adfeiliedig yn y diffaethwch i'r Dwyrain o Syria. Adeiladwyd hi gan Solomon, (2 Chronici viii. 4.) ac a adnabyddir yn bresennol wrth yr enw Tadmor, yn gystal ac wrth yr enw Palmyra, neu ddinas y Palmwydd.

|| Yr hen Elam, neu Elymais; talaith ym Mherisia, Orllewinol, yn yr hon yr oedd Susa, neu Shushan Daniel ac Esther, lle yr oedd Ahasuerus yn cynnal ei lys, yr hon oedd yn brif ddinas. Mae gweddillion y ddinas yn hanfodi yn bresennol, ac mae adeilad yn cael ei ddangos, yr hwn yn ol y traddodiad cyffredinol a gredir, sydd yn gorchuddio bedd y prophwyd Daniel.

** Afon fechan hallt, a'i tharddiad ym Mesopotamia, ac yn ymarllwys i llyn ar y ta Gogleddol i Bagdad.

ychydig halltni ynddo ; a'n gweision, ynghyd â gyrrwyr y camelod a lanwasant amryw fasgedeidiau o gnau y ddaear.

Yn ein dychweliad, croesasom yr anialwch, a chyrhaeddasom Wadi Ghusub y noson gyntaf, a Mosul bore drannoeth. Yr oedd Dathan ac Abiram, eu denodd, wedi gwneuthur eu hunain yn nodedig mewn anrheithiadau yn ddiweddar, ac oblegid hyn, yr oedd ganddynt gyfrifon i'w penderfynu a masnachwyr y lle; a chan y buasai y fantol yn debyg o droi yn bwysig yn eu herbyn, ni ellid mewn un modd gael ganddynt ddyfod i'r dref, yn yr hon, yr oeddynt yn dra adnabyddus. Yr oeddym wedi mynnu dwy neu dair o wisgoedd sidan Damascus, ac a'u rhoddasom i'n harweinyddion, fel cydnabyddiaeth o'u gwasanaeth. Esgyrnygodd Dathan wên bruddaidd pan y derbyniodd ei wobrw, "Ya Bej," ebai ef, fel ag yr oedd yn troi ei gasseg tu a'r anialwch; "bydded i Dduw roddi heddwch i chwi! Wallah! eich camelod fyddant fel camelod y Shammariaid. Pe byddai iddynt fod yn llwythog o aur, cant dramwy drwy ein pebyll yn ddiogel, ac ni oddefir i'n pobl gyffwrdd â hwynt."

Ym mhen y flwyddyn wedi ein hymweliad ni, dygwyd gyrfa Soffuk i'w therfyn. Crybwyllais bod ei wrthwynebwr, Nejris, wedi cael holl lwyth y Shammariaid o'i ochr. Ym mhen mis, yr oedd Soffuk wedi cael ei adael agos yn unig. Yr oedd ei berthynasau a'i ymlynwyr gwresoccaf, ym mhilth y rhai yr oedd Dathan ac Abiram, yn gwersyllu gyd âg ef; ond efe a ofnai ymosodiadau ei elynion, ac a enciliodd er mwyn ei ddiogelwch i diriogaethau Beder Khan Bey, o'r tu Dwyrain i'r Tigris, yn gyfagos i Jezirah.* Efe wedi hyn a geisiodd nodedd Nejib, Pasha Baghdad, o dan awdurdod pa un y tybid bod y Shammariaid; ac wedi iddo lwyddo i ddwyn yn ol, ran fawr o'i bobl, efe a gynnygiodd i Nejris, ar fod iddynt gyfarfod yn ei bebyll ef; i anghofio eu holl ymrafaelion; a rhannu yn gyfartal Sheikhiaeth y Shammariaid rhyngddynt. Y Sheikh anffodus hwn, a dueddwyd gan Ferhan, mab Soffuk, i ddyfod i wersyllfa ei wrthwynebydd, ac wedi ei dwyllo yno, efe a lofruddiwyd yn fradwrus, yn groes hollol i'r cyfreithiau lletteugar hynny, a berchir mor fawr gan yr Arabiaid. Synnodd y Shammariaid, a ffeiddient y cyfryw weithred o anudoniaeth, ag a ddygodd warth ar eu llwyth. Encil-

* Tref fechan ar y Tigris, i'r Gogledd o Mosul, a elwid gynt Nezabede.

iasant yr ail waith oddi wrth Soffuk, ac a osodasant eu hunain dan arweinydd newydd, perthynas i'r Sheikh llofruddiog. Cyflwynodd Soffuk ei achos etto i Nejib Pasha, gan gyflawnhau ei ymddygiad, am y byddai i'r ymraffaelion arwain i annhrefn barhaus ym Mesopotamia, pe buasai ymgeiswyr gwrthwynebol am y Sheikiaeth. Cymmerodd Nejib arno ei fod wedi cael ei foddloni, a chyttunodd i anfon mintai o filwyr achlysurol i gynnorthwyo Soffuk i osod ei awdurdod mewn grym drwy yr holl anialwch.

Derbyniwyd pennaeth y milwyr yn llawen gan Soffuk, yr hwn yn ddioed a aeth yn erbyn y llwyth. Ond wedi iddo yn brin adael ei babell, efe a ddeallodd ei fod wedi myned i fagl, o'r fath a osododd efe fwy nag unwaith i eraill. Ym mhen ychydig oriau wedi hyn, yr oedd ei ben ym mhalas y Pasha yn Baghdad.

Y cyfryw fu trange un ag y cofir ei enw yn hir yng ngwyllt-leoedd Arabia; yr hwn, oblegid ei gadernid a'i olud, a gafodd yr enw o "Frenhin yr Anialwch;" a'r hwn hefyd a arweiniodd y Shammariaid o lennydd y Khabour hyd adfeillion Babilon. Bydd hanesion yr Arabiaid am lawer o flynyddoedd i ddyfod, yn cynnwys gorchestion ac ardderchogrwydd Soffuk.

PENNOD V.

DARGANFOD GWETHDDRYCHAU BYCHAIN.—MAEN-LAWR YR YSTAFELLOEDD.—GWLEDD ARABAIDD.—DYFODIAD TAHYAR PASHA.—PARHAU Y CLODDIADAU.—YR HAF YN NIMROUD.—CORWYNT.—DARGANFYDDIADAU PELLACH O LEDLUNIAU.—DARLUNIAD O'R CERFIADAU.—CYMMEWD LLIWIEDIG.—DERBYNIAD LLYTHYR VIZERAIDD.—SYNDOD YR ARABAIDD.—Y CASGLIAD CYNTAF O GERFIADAU A ANFONWYD I LORGE.—YMWELIAD ODDI WETH TAHYAR PASHA.—GOLYGIADAU YTYECIAID YNGHYLCHY CERFIADAU.—SYM-MUDIAD I MOSUL.—DARGANFYDDIAD ADEILAD Mewn CRUG YN GYFAGOS I KOUTUNJIK.—YSTAFELLOEDD NEWYDDION YN CAEL EU HAGOR YN NIMROUD.

AR fy nychweliad i Mosul, brysiais yn ol i Nimroud. Yn ystod fy absennoldeb, ni wnaed ond ychydig waith, yn gymmaint ag mai dau ddyn oedd wrth y gorchwyl o symmud yr ysgarthion ymaith o'r ystafell, y ffurfiai y llewod mawrion pen dynol gyntedd iddi. Yr oedd y llewod o'r tu Dwyrain iddynt,* beth bynnag, wedi eu diorchuddio yn hollol; yr un ar y tu deheu a syrthiasai o'i le, ac a gynhelid gan y cerfiad oedd ar ei gyferbyn. Rhyngddynt yr oedd llech fawr, yn orchuddiedig gan lythyrennau cŷffurf.

Wedi symmud y pridd ymaith o'r cyntedd hwn, ac o'r tu cefn i'r llew syrthiedig, darganfyddwyd amryw addurniadau o efydd, dwy hwyad fechan mewn clai crasedig, a llechau o gleinfaen, âg argraffiadau o bob tu iddynt.† Ym mysg y gweddillion mewn efydd, yr oedd pen hwrdd, [neu darw,‡ amryw ddwyllaw, (y bysedd yn gauedig, ac wedi cammu ychydig,) ynghyd âg ychydig flodau. Fe allai bod y dwyllaw yn ateb y diben o orchudd i wrthddrychau cyffelyb mewn clai crasedig, a geir yn fynych yn yr adfeilion, âg argraffiadau arnynt yn cynnwys 'enwau, urddau, ac achos y brenhin, yn naddedig ar y bysedd. Mae pennau yr hwyaid wedi

* Cyntedd d, Cynllun 3.

† Y maent yn bresennol yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

‡ Perthynai y pen hwn, fe allai, i orsedd, neu eisteddfa.

eu troi, ac yn gorphwys ar y cefn, ac arnynt argraph yn y llyth-yrennau cŷnfurf. Gwrthddrychau cyffelyb i'r rhai hyn a gafwyd yn yr Aipht. Ymddengys bod y llechau ysgrifenedig, wedi cael eu gosod yn y muriau o briddfeini crasedig yn yr haul, i roddi hanes seiliad yr adeilad. Yr argraph arnynt oedd yn debyg i'r un ag oedd ar yr holl lechau yn y palas Gogledd Orllewinol.

Y mae yn nodedig, bod y cyfrwy rannau o'r neuadd fawr a ddi-orchuddiwyd wedi eu llorio a phridfeini crasedig, a'r cyntedd lleiaf iddi â llech fawr o gleinfaen; rhwng y ddau lew mawr nid oedd ond priddfeini wedi eu crasu yn yr haul. Ynghanol y cyntedd hwn, yn gyfagos i rannau blaenaf y llewod, yr oedd ychydig nifer o gerrig pedwar-onglog wedi eu gosod yn ofalus. Disgwyliais gael oddi tanynt luniau bychain mewn clai, yn gyffelyb i'r lluniau a ddarganfyddwyd gan M. Botta yng nghynteddau y drysau yng Nghorsabad; ond nid oedd yno ddim o'r cyfrwy.

Yn gymmaint a bod amryw o'r prif deuluoedd Cristionogol ym Mosul yn awyddus i weled y cerfiadau, am ba rai yr oedd y sôn wedi ychwanegu dros y dref a'r dalaith, yr oeddwn am foddio eu cywreinrwydd cyn i wres yr haf wneuthur gwastadedd Nimroud agos yn anghyfanneddol. Yr oedd hefyd gyfleusdra ar yr un pryd i ynnill a diogelu ewyllys da y llwythau Arabaidd, a wersyllent yn gyfagos i'r adeilion, trwy barottoi gwledd, yr hon a foddlonai bob pleidiau. Yr oedd y boneddigesau Cristionogol, pa rai nad oeddynt erioed wedi bod allan o olwg muriau eu tai, yn awyddus i weled rhyfeddodau Nimroud, ac yn llawen iawn o'r caniattad a gawsant drwy anhawsdra gan eu gwyr, i adael eu cartref-leoedd. Y prif swyddog Ffrengig a'i wraig, Mr. a Mrs. Rassam, a unasant â'r blaid. Y diwrnod wedi eu dyfodiad, rhoddais wahoddiad cyffredin i holl Arabaidd yr ardal, yn wrywaidd a benywaidd.

Pebyll gwynion a fenthycwyd oddi ar y Pasha, ac a osodwyd yn ymyl yr afon, a'r lannerch lydan, yr hon etto oedd yn llawn blodau. Y rhai hyn oeddynt at wasanaeth y boneddigesau, ac er mwyn derbyn y Sheikhaidd ynddynt. Pebyll duon a barottowyd gyferbyn a rhai o'r gwesteion, a'r gweinyddwyr, ac at gegin. Ychydig nifer o Arabaidd a wersyllent oddi amgylch i ni, er mwyn gwilio y ceffylau, pa rai oeddynt glymmedig ar bob tu. Gadawyd lle agored ynghanol y twrrau pebyll tu ag at ddawnsio ynddo, ac amrywiol arddangosiadau a barottoid er mwyn difyrru y gwahoddedigion.

Yn fore iawn daith Abd-ur-rahman, yn marchogaeth caseg wên uchel. Yr oedd wedi addurno ei hun a phob gwycheder ag oedd yn ei feddiant. Dros y keffiah, neu napcyn y pen, yr oedd pendorch gwyn wedi ei blygu, ac ar ei ymylau ridensau hirion yn myned dros ei ysgwyddau, ac ym mron a chuddio ei wynebpryd hardd. Yr oedd am dano wisg laes o sidan coch, a bottasau melyn-ddisglaer, a ystyrir yn werthfawr gan yr Arabiaid. Efe a amgylchid gan farchogion yn dwyn picellau, ar ba fai yr oedd pluf yr estrys.

Fel ag yr oedd Sheikh yr Abou-Salmanaid yn dynesu at y pebyll, marchogais i'w gyfarfod. Côr o berorwyr Kurdaidd a ddaethant ym mlaen ar yr un pryd i anrhydeddu y pennaeth Arabaidd. Fel ag y dynesai ym mlaen at y wersyllfa, y marchogion, a arweinid gan Schloss, ei nai, a osodent eu cessig ar garlam eithaf, gan chwareu rhyfel dynwaredol, a llanw yr awyr â'u câd-floedd wyllt. Ond eu bloeddiadau, beth lynnag, a foddid agos gan y Kurdaid, pa rai a gurent eu tabyrddau, ac a chwythent yn eu pibau gyd âg egni adnewyddol. Wedi i'r Sheikh Abd-ur-rahman ddisgyn, eisteddodd gyd â difrifwch dyladwy ar esmwythfainge a barottowyd i wahoddeddigion o'i radd ef; ac ar yr un pryd yr oedd ei Arabiaid yn clymmu eu cessig, drwy sicrhau y cebystrau wrth biccellau a wthiwyd i'r ddaear.

Dilynwyd yr Abou-Salmanaid gan y Shemuttiad a'r Jeheshiaid, pa rai a ddaethant gyd â'u gwragedd a'u plant ar eu traed, ond y Shekhiaid a farchogent. Hwythau hefyd a ddyrchafent eu câd-floedd nodedig fel ag y dynesent. Pan gyrhaeddasant y pebyll, y pennaethiaid a eisteddant ar y brif-fainge, pan ag yr eisteddai y lleill yn gylch ar y donnen werdd.

Gwraig a merch Abd-ur-rahman, ar eu cessig, ac yn cael eu hamgylchynu gan eu caethion a'u llawforwynion, a daethant ym mlaen yn nesaf; disgynnasant wrth gyntedd pebyll y boneddigesau, lle yr oedd cyflawnder o fwydydd melusion, halwa, crasbys, a gwylaethau, parottoedig ar eu cyfer.

Yr oedd pedair ar ddeg o ddefaid wedi cael eu pobi a'u berwi i wleda y dorf oedd wedi ymgynnull. Gosodwyd hwynt ar ddisglau coed mawrion, ac wedi i'r gwrrywaid gael eu digoni, hwy a estynnid ym mlaen i'r menywaid. Wedi i'r giniaw gael ei bwyta hyd at y tammaid diweddaf, dechreuwyd ar y dawns. Gorfu arnom ddileu rhyw amheuan perthynol i'r menywaid cyn yr ymunent, gan fod yno lwythau eraill, heb law eu llwyth eu hunain, yn bresennol; ond o'r

diwedd, trwy egniadau Mr Hormuzd Rassam, gorchfygwyd yr anhawsdra hwn, hwy a ymffurflasant i amryw bleidiau. Y Sheikhiaid a arosasant ar eu meingciau. Mae dawnys yr Arabiaid, y Debkè, fel ei gelwir, yn gyffelyb mewn rhai pethau i ddawns yr Albaniaid, ac nid ydyw y dawnswyr yn llai eu tanbeidrwydd mewn ystumiau, neu yn llai rhyfedd yn eu cyffroadau, na'r mynyddwyr gwylltion hynny. Ffurient gylch, gan ddal y naill y llall gerfydd y llaw, ac ymsymmud yn araf oddi amgylch ar y cyntaf, ac yna gwnaent gamau cymmysdro, gan nyddu eu cyrph i amrywiol agweddau. Fel ag y mae y beroriaeth yn bywiocau, mae eu hysgogiadau hwythau yn myned yn fwy bywiog; oernadent eu câd-floedd, a neidient pan fyddent yn prysuro o amgylch y peroriaethwyr. Nid ydyw ysgogiadau y menywaid yn anhardd; ond yn gymmaint ag y mynant oblygu eu hunain yn eu mentyll geirwon cyn ymuno yn y dawnys, mae eu hagweddau, a ddangosir mor nodedig gan y crys Arabaidd, yn cael eu cuddio yn hollol.

Pan ag yr oedd y rhai hynny a gyflawnasant y Debkè wedi blino yn hollol drwy eu hymdrechion, deuent at yr edrychwyr, ac a eisteddent ar y ddaear. Dau ryfelwr o lwythau gwahanol, a chanddynt dariannau a chleddyfau noethion, a ddaethant wedi hyn i'r cylch, ac aethant trwy y clêdd-ddawns. Megis ag yr oedd y beroriaeth yn bywiocau, yr oedd cyffroad y dawnswyr yn cynnyddu. O'r diwedd, gorfu ar yr edrychwyr gyfryngu, a chymmeryd eu harfau oddi wrth yr ymladdwyr; ac yn eu lle rhoddwyd pastynau cryffon iddynt. A'r pastynau hyn hwy a'i rhoddent y naill i'r llall yn ddidrugarodd, er difyrrwch mawr i'r edrychwyr. Gyd â phob ergyd llwyddiannus, dyrchafai llwyth yr hwn a'i rhoddai, eu câd-floedd a'u llefau cymmeradwyol; ac ar yr un pryd y menywaid a'u byddarent â'u *tahlehl* gwichialaidd, yr hyn sydd swm a wneir drwy ysgogiad cysylltiad y tafod, y gwddf, a chwareuad y llaw ar y genau. Pan ag y byddo un o'r Arabiaid neu o'r Kurdiaid yn clywed y *tahlehl* hwn, y mae agos a cholli ei synwyrâu drwy gyffroad, ac yn barod i gyflawni unrhyw weithred enbydus. Nifer o gellweirwyr Kurdaidd, o'r mynyddoedd a ddifyrrasant yr Arabiaid â'u chwareuon a'u dynwarediadau, pa rai oeddynt yn fwy digrifol nag oeddynt mewn purdeb. Chwerddid yn uchel yng ngwyneb chwareuon y rhai hyn. Dawnsid wrth oleu y lloer, dros y rhan fwyaf o'r noson.

Bore drannoeth, Abd-ur-rahman a'n gwahoddodd i'w bebyll, a difyr-

rwyd ni drachefn â'r Debkè ynghyd â'r clêdd-ddawns. Y menywaid, heb fod ym mhresenoldeb llwyth arall, a ymaffasant yn fwy cyflawn yn y difyrrwch, ac a ddawnsient yn fwy bywiog. Mynnai y Sheikh i mi uno âg ef i flaenori mewn dawn, yn yr hwn y dilynid ni gan ryw bum cant o ryfelwyr a menywaid Arabaidd.

Parhaodd y gwleddoedd dri diwrnod, a chawsant yr argraphiad ag oeddwn wedi ragweled, cefais enw mawr a pharch mawr o'u plegid, a siaradai yr Arabiaid yn hir wedi hyn am eu derbyniad a'u croesawiad. Pan ag y byddai raid am eu gwasanaeth, yr oeddwn yn gweled gwerth y teimlad tu ag attaf, yr hwn a gynhyrchid drwy ddangos ychydig o garedigrwydd i'r bobl hynny a gamdrinir mor fawr.

Wedi i Haffiz Pasha, yr hwn a bennodwyd i ddilyn y llywodraethwr diweddaf, gael swydd mwy ynnillgar, gwerthwyd y dalaeth i Tahyar Pasha, yr hwn a ddaeth yn gyhoeddus i Mosul yn gynnar ym mis Mai, a chanlynid ef gan y milwyr, y Cadi, y Muffti, yr Ulema, a phrif drigolion y dref. Ni chafodd y Mosuliaid eu twylllo yn yr hanesion da a gawsant am ei haelioni a'i gyflawnder, pa rai a ragflaenorasant ei ddyfodiad. Yr oedd yn enghraifft perffaith o wr bonheddig Tyrciaidd o'r hen amser, na cheir yn bresennol ond ychydig o honynt yn Nhwrci: yr oedd yn barchus yn ei ymddangosiad, yn fwyn ac yn foesgar yn ei ymddygiadau, yn hynaws at Ewropiaid, ac yn dra gwybodus ynghylch y pyngciau a berthynent i lêenyddiaeth a hanes ei wlad. Yr oeddwn wedi cael fy nghynnysgaeddu â llythyrau o gyflwyniad atto, y rhai fuont o wasanaeth i mi; derbyniodd fi yn nodedig o barchus, ac ar unwaith a ganiattaodd i mi barhau y cloddiadau. Mewn ffordd o drefn, efe a enwodd Gawass i arolygu y gwaith o'i dŷ ef. Cydsyniais yn ewyllysgar â'r drefn hon, yn gymmaint a'i bod yn fy ngwaredu rhagllaw oddi wrth ychwaneg o anghyfleusdra ynghylch trysorau; am ba rai yr oeddid yn credu yn barhaus fy mod yn chwilio yn llwyddiannus. Enw y swyddog hwn oedd Ibrahim Agha. Yr oedd wedi bod flynyddoedd gyd â Tahyar Pasha, ac yn fath o ddewis-ddyn ganddo. Efe a'm gwasanaethodd yn ysbaid fy arosiad yn Assyria, ac yn fy nhaith ar ol hynny i Gaercystenyn, gyd â ffyddlondeb mawr, a chyd âg onestrwydd mawr, yr hyn ni cheir ond yn anfynych yn y frawdoliaeth hon.

Cynhorthwy Tahyar Pasha a'm rhyddhaodd oddi lawer o'm an-

hawsderau; canys nid oedd mwyach ddim rhwystrau o du yr awdurdodau. Ond yr oedd yn gyfyng arnaf oblegid y draul, am nad oedd fy arian ond ychydig i fyned â'r cloddiadau ym mlaen fel ag y dymunwn. Dychwelais, beth bynnag, tu a Nimroud, a gwnaethum i fynu gorph o weithwyr, ac er eu bod yn ychydig, etto yr oeddynt yn effeithiol, gan ddethol y rhai hynny ag oeddynt yn barod wedi profi eu hunain yn atebol i'r gwaith.

Yr oedd gwres yr haf yn bresennol wedi dechreu, ac ni ellid mwyach fyw dan babell wên. A'r un modd ni ellid byw yn y bwthynnod, pa rai a heigient o bryfed. Yn y cyfyngder hwn, perais i dwll gael ei dorri yng ngheulan yr afon, lle y cyfodai yn syth o ymyl y dwfr. Trwy gysgodi yr wyneb a chysrs ac â changhennau coed, a gorchuddio y cwbl â'r unrhyw ddefnyddiau, ffurfiwyd ystafell fechan. Ond trallodid fi yn fawr gan ysgorpionau, ac ymlusgiaid eraill, pa rai a ddeuent allan o'r pridd ag ydoedd yn furiau i'r ystafell: ac yn ddiweddarach yn yr haf, blinid fi gan y gwybed a chan gylion y tywod, a chwyfient ar noswaith dawel uwch ben yr afon. Gwnaed ystafelloedd cyffelyb i'm gweision. Hwynt hwy oeddynt y rhai diogelaf a allesid eu dyfeisio, pe buasai yr Arabiaid yn ymgymmeryd at ledratta yn y nos. Fy ngheffylau a glymmid ar ymyl y lan uwch ben, a phebyll y gweithwyr a osodwyd yn haner cylch o'r tu ol iddynt.

Y cyfnewidiad i haf ydoedd mor brysur a'r cyfnewidiad a ddaeth â'r gwanwyn i mewn. Yr oedd gwyrddni y dyffryn wedi diflannu megis mewn un diwrnod. Yr oedd yr awelon poethion, a ddeuent o'r anialwch, wedi llosgi y prŷsgwydd, ac wedi eu cludo ymaith: heidiau o locustiaid a dywyllent yr awyr, ac a ddinystriasant yr ychydig fannau yr oedd cynnyrch arnynt, ac a gwblhasant y dinystr a ddechreuwyd gan wres yr haul. Yr oedd Arabiaid yr Abou-Salmanaid wedi tynnu eu pebyll duon lawr, ac yn byw yn awr mewn *ozailis*, neu luestai gwneuthuredig o gyrs a glaswellt, ar hyd glennydd yr afon. Yr oedd y Shemuttiaid a'r Jeheshiaid wedi dychwelyd i'w pentrefi, ac ymddangosai y gwastadedd yn yr un noethni ac anghyfannedd-dra ag a welid arno ym mis Tachwedd. Yr oedd y gwres yn awr agos a bod yn annioddefol. Corwyntoedd nerthol yn achlysurol a ysgubent wyneb y wlad. Gellid eu gweled fel ag yr oeddynt yn dyfod o'r anialwch, ac yn cludo gyd â hwynt gymmylau o dywod a llwch. Yr oedd ages a bod yn dywyll hollol pan

fyddent yn myned heibio, yr hyn a barhai ynghylch awr, ac nid oedd dim a allasai wrthsefyll eu hangherddoldeb. Pan yn dychwelyd adref un prydnhawn ar ol tymhestl o'r fath hyn, ni allwn weled olion fy mhreswylfeydd; yr oeddynt wedi cael eu cludo ymaith yn gyfangwbl. Yr oedd gwaith coed pwysig wedi cael ei gludo dros y geulan, a'i chwirllo i ryw gannoedd o lathenni o bell-der: yr oedd y pebyll wedi diflannu, a'm dodrefn yn wasgaredig ar hyd y gwastadedd. Pan ar y crug, fy unig le o noddfa ddiogel ydoedd dan y llew syrthiedig, ac yn y lle hwn, gallaswn roddi herr i angherddoldeb y corwynt: yr Arabiaid a beidient â'u gwaith, ac a ymlechten yn y ffosydd, ac yn agos a chael eu mygu a'u dallu gan y ewmmwl tew o lwch a thywod mân yr anialweh, nad ellai dim eu cadw allan.*

Er mai ychydig ydoedd nifer fy ngweithwyr, etto yr oedd y clodd-iadau yn cael eu dwyn ym mlaen mor brysur ag yr oedd modd. Yr oedd y ddau lew pen dynol wrth gyntedd y neuadd fawr, a ddarluniwyd yn barod, yn arwain i ystafell arall, neu at furiau cerfiedig a ffurfient yr wyneb allanol i'r adeiladaeth.† Yr oedd y llechau ar y tu deheu ac ar y tu aswy, wedi syrthio o'u sefyllfa gyntefig, ac oddi eithr un yn unig, wedi dryllio. Cefais beth anhawsdra i gyfodi y darnau oddi ar y ddaear. Yn gymmaint a bod wyneb y llechau tu ag i lawr, yr oedd y cerfiad wedi cadw yn dda.

I'r deheu, arddangosid brenhin yn dal bwa mewn un llaw, a dwy saeth yn y llaw arall. Dilynid ef gan yr eunuch a weinyddai arno, yr hwn yntau a ddygai ail fwa a chawell at ei wasanaeth, ynghyd â ffon, pen yr hon oedd yn gyffelyb i ysnoden-glwm, yr hon a ellai fod yn un o'r ffyn coed, â haiarn ar ei phen, a grybwyllir gan Herodotus fel arf a ddefnyddid gan yr Assyriaid; neu ynte un o'r ffyn hynny a addurnid âg afal, rhosyn, lili, neu eryr, a ddarlunir gan yr unrhyw hanesydd, eu bod yn cael eu dwyn gan y Babiloniaid.‡

* Mae tymhestloedd o'r natur hyn yn fynyeh yn nechreu yr haf, trwy Mesopotamia, Babylonia, a Susiana. Y mae yn anhawdd i drosglwyddo drychfeddwl am eu hangerddoldeb. Ymddangosant yn ddisymmwth ac heb unrhyw arwydd ragflaenorol, ac anfynech y parhant dros awr. Pan chwythai un o'honynt, yr aeth yn llongddrylliad ar yr agerdd-long "Tigris," yn yr Euphrates, yr hon a lywyddid gan y Milwriad Chesney; ac mor dywyll oedd yr awyr, fel y meddylir i amryw bersonau ag oedd yn y llong, er ei bod o fewn ychydig bellder o lan yr afon, golli eu bywydau, am na wyddent pa ffordd i nofio.

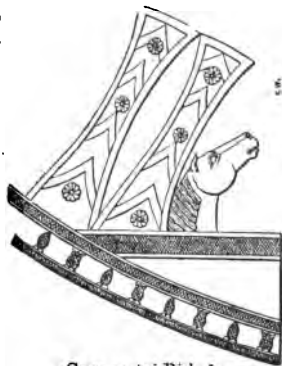
† Mur D, Cynllun 3.

‡ Herod. lib. vii. 68. a lib. i. c. 195.

Yn sefyll ger ei fron, yr oedd ei Vizir ac eunuch, â'u dwylaw yn groes o'u blaen, y dull a gymmerir yn bresennol yn y Dwyrain fel arwydd o barch ac ymostyngiad gan îs-raddolion ym mhresennoldeb personau uchel-radd. Mae yn ddyddorol i olrhain yr un defodau yn yr unrhyw wledydd, ar ol i gynnifer o ganrifoedd fyned heibio. Yn y lledlun, a arddangosa wrthddrych cyffelyb ag a ddarganfyddwyd yn yr adfeilion De Orllewinol, dyrchafa y Vizir ei ddeheulaw o flaen y brenhin,—Ystum, a ymddengys ei bod yn arwyddo llw neu wirolaeth, ym mha agwedd y gwelir ymddibyniaid ar golofnau diweddaraf y teyrnachau Achæmenaidd* a Sassanaidd. Dejoces,† yr hwn oedd ganlynydd brenhinoedd Assyria, ni chanatai i neb i'w weled, oddi gerth rhyw bersonau y rhoddid y fraint honno iddynt; ac yr oedd person y brenhin Persiaidd yn cael ei ystyried mor gyssegredig, fel ag yr oedd hyd yn oed y frenhines ei hun i gael ei chospi â marwolaeth, os rhyfygai i ymddangos ger ei fron heb gael ei galw, "oddi eithr yr hwn yr estyno y brenhin y deyrn-wialen aur iddo, fel y byddo byw,"‡ Gellid disgwyl, gan hynny, yn y cerfiadau Assyriaidd, bod y rhai hynny a safent ger bron y presennoldeb brenhinol, i gael eu llunio yn yr agwedd ostyngieiddiaf o ymostyngiad. Yr oedd yr arluniau hyn ynghylch wyth troedfedd o uchder; y lledlun yn isel, a'r addurniadau yn wychion a chywrair. Yr arddyrn-ledau, y breich-ledau, a'r arfau, oeddynt oll wedi eu haddurno â phennau ceffylau, teirw, a hyrddod, dullweddau y rhai ni fuasent yn annheilwng o'r oesau canol yn eu gwneuthuriadau; yr oedd y lliw etto yn aros ar y gwallt, y farf, a'r sandalau.

Y llech gyssylltiol, a ffurfiai fur cyfongl â'r lledluniau hyn, ydoedd o faintioli dirfawr, ond wedi cael ei

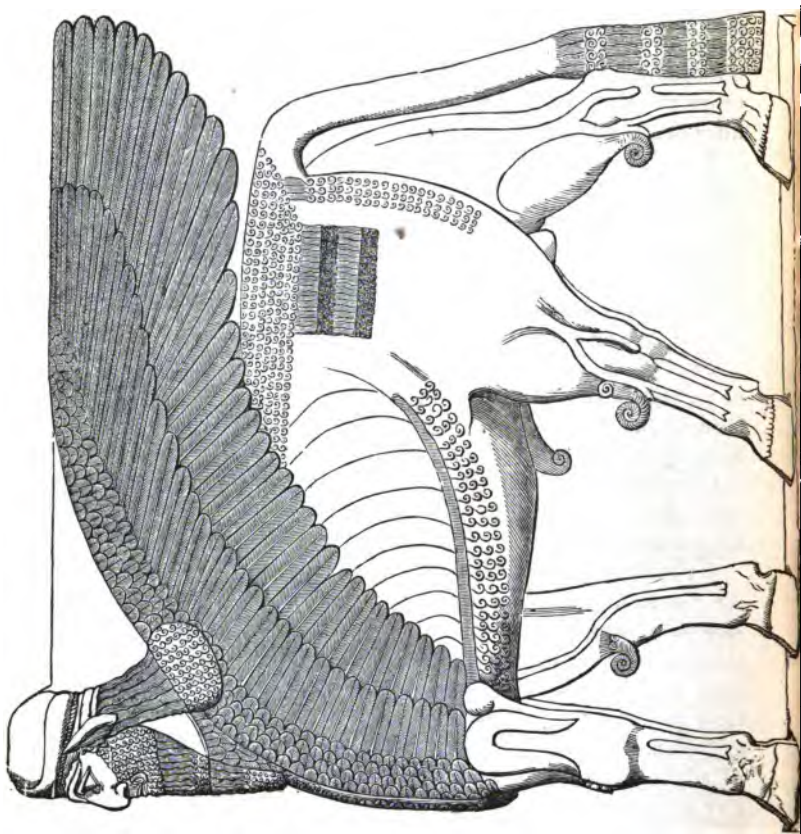
Carnau tri Bidog.

* Rhan o wlad Persia a elwid Achæmenia, oddi wrth ei brenhin cyntaf, yn nheulu pa un yr arosodd y Llywodraeth hyd ei goresgyniad gan Alecsander Fawr. Yr oedd y Darius a sonir am dano yn yr Ysgrythyr, yn un o'r hiliogaeth Achæmenaidd.

† Brenhin Media, yr hwn a ddymchwelodd frenhin Assyria, ynghylch 800 o flynyddoedd cyn Crist.

‡ Herod. lib. i. c. 99; Esther, iv. 11.

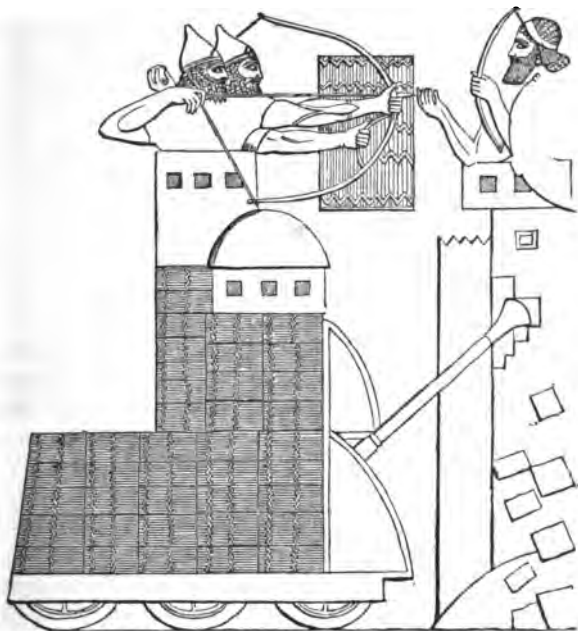
un, yn y lledlun, yr oedd y nofiadwyr wedi eu darlunio megis yn dal yn eu geneuau y twll drwy yr hwn y llenwid y croen âg awyr. Y trydydd ydoedd drywanedig gan saethau dau ryfelwr a ben linient

ar y lan, ac a ymdrechai yn ddigymmorth yn erbyn y firwd. Tri phren anghelfydd a gwblhaent y lle o'r tu ol.

Dosbarth uchaf y llech nesaf a arddangosai warchead dinas, yn yr hon yr oedd brenhin, a ganlynid gan ei yswain a'i weinyddwyr, i'w weled yn gollwng saeth at y gelyn. Yr oedd dyrnhwrdd â thŵr

o wiail-waith, ar olwynion, yn cynnwys dau ryfelwr wedi eu llusgo at y muriau, o'r rhai yr oedd amryw gerrig yn barod wedi cael eu taflu lawr. Ymddangosai y gwarchaedig megis eu bod wedi rhagweld cwmp eu dinas, ac yn gofyn am arbediad.

Dyrnhwrdd a Thwr symmudol yn cynnwys Rhyfelwyr.

Oddi tan y ddau ledlun a ddarluniwyd eisioes, yr oedd un gwrth-ddrych. Yr oedd y brenhin, a ddilynid gan ei eunnuchiaid a chan ei gerbyd, o'r hwn yr oedd wedi disgyn, yn derbyn rhes o garcharorion a ddygwyd ger ei fron gan ei Vizir. Rhai a ddygent yr yspeiliadau, neu y dreth, megis cawgiau, cochlau, a dannedd cawrflod; eraill oeddynt wedi eu cydrwymo â rhaffau, ac yn cael eu gyrru ym mlaen gan ryfelwyr Assyriaidd â'u cleddyfau noethion.

Dosbarthiadau uchaf y drydedd a'r bedwaredd lech, a gynnwysent olygfeydd helwriaethol. Arddangosid y brenhin yn gollwng saeth at lew ag ydoedd yn neidio at y cerbyd, pan ag yr oedd llew

arall, yr hwn yn barod oedd yn drywanedig gan saethau, wedi syrthio dan draed y meirch. Dau ryfelwr â chleddyfau noethion a ymddangosent megis yn rhedeg i gynnorthwyo y brenhin. Y lledlun hwn, oblegid yr wybodaeth gelfyddydol a ddangoswyd yn ei wneuthuriad, a lluniad cywir ac effeithiol y dynion a'r anifeiliaid, ynghyd â'u cyflead rhagorol yn dwrrau, sydd un o'r cynlluniau gorau a ddarganfyddwyd hyd yn hyn o gerfiad Assyriaid. Mae cynddaredd y bwystfil syrthiedig, yr hwn a ymdrecha i dynnu y saeth o'i wddf, wedi ei arlunio yn rhyfeddol; ac y mae y mawrhydi a'r nerth a drosglwyddir yn null y llew ag sydd yn neidio, yn deilwng o wybodaeth uchel yn y gelfyddyd. Mewn lledlun arall, mae y brenhin yn ei gerbyd i'w weled yn trywanu tarw gwyllt â chleddyf byr; ail darw clwyfedig gan saethau sydd dan y ceffylau. Marchogwr gan ddilyn y cerbyd, a dywysa ail geffyl, megis i wasanaeth y brenhin. Y creadur a arddangosid yn y cerfiad hwn, ydoedd ych gwyllt, fe allai, yr hwn unwaith a drigiannau ar wastadedd Assyria, ond wedi diflannu er ys amser hir, gan nad ydyw traddodiad na hanes yn mynegi am ei hanfodiad yn y parth hwn o Asia. Fe allai iddo fod yn gwibio drwy Assyria mewn cyfnod tra boreuol, ac wedi ei lwyr ddifetha pan gynhyddodd y poblogrwydd, ac y gorchuddiwyd y gwastadedd â dinasoedd ac â phentrefi.* Y mae yn cael ei wahaniaethu oddi wrth yr ych gwâr drwy nifer o nodau bychain a orchuddient ei gorph, ac mewn ymddangosiad yn dangos blew hirion cedennog; ac a arddangosir fel ag un carn, megis ag y gwneir yn fynych â' cheffylau, heb iddynt ond dwy droed neu un clust, am na chynnygiai y cerfiwr Assyriaid roddi y ddwy mewn ardrem un ochrog ar y creadur. Oddi tan y lledluniau hyn yr arddangosid y brenhin ar ei ddychweliad o helwriaeth, yn tywallt diod-offrwm, neu yn yfed o'r cwppan cyssegredig uwch ben y llew a'r tarw syrthiedig. Ei weinyddwy'r a safent oddi amgylch

* Ni cheffais arluniad o'r creadur hwn mewn unrhyw gerfiadau o ddyddiad diweddarach na'r rhai hynny ym mhalas Gogled Orlewinol Nimroud; yr adeilad Assyriaid cyntaf ag yr ydym yn adnabyddus ag ef. Pe buasai yn preswyllo ym Mesopotamia ym amser Xenophon, digon tebyg y buasai efe yn ei ddarlunio pan yn adrodd am greaduriaid gwylt y dalaeth honno. Crybwyllir am ych gwyllt yn Deut. xiv. 5. ym mhlith y creaduriaid yr oedd rhyddid i'r Iuddewon i fwytta ei gnawd. Cyfeirir hefyd at "darw gwyllt mewn rhwyd" gan Esay, li. 20. Y gair Hebraeg a gyfieithir "tarw gwyllt" yn y Targumiau, ac "oryx" yn y Vulgate; ond rhai a gredant mai y creadur a feddylir, sydd rywogaeth o'r antelope. (Gensenius, Lex. in voce.)

iddo, a pheroriaethwyr ar offer tannau a ddatganentei fuddugoliaethau ar fwystfilod gwylltion yr anialwch.*

Mae yr arddangosiadau mynych o olygfeydd helwriaethol, ym mha rai y mae y brenhin yn brif-weithredwr, yn brawf o'r gymmeradwyaeth uchel a roddid i helwriaeth gan drigolion cyntefig Assyria. Yr oedd buddugoliaethwr a seilydd ymerodraeth, ar yr un pryd yn heliwr mawr. Yr oedd ei wroldeb, ei ddoethineb, a'i ddehurwydd, yn cael eu dangos yn o gymmaint mewn ymgyrchiadau â bwystfilod gwylltion, ac mewn gorchestion milwraidd; gwasanaethai ei ddeiliaid yr un mor effeithiol, gan nad pa un a wnelai ddifodi bwystfilod rheibus o'r wlad, neu gilgwrthio y gelyn yn ol. Y Nimrod ysgrythyrol, yr hwn a osododd sail yr ymerodraeth Assyriaidd, ydoedd "heliwr cadarn ger bron yr Arglwydd;" a Ninus hanesyddiaeth a thraddodiad, adeiladydd Ninefeh, a'r mwyaf o'r brenhinoedd Assyriaidd, oedd yn enwog am ei ymgyrchiadau â'r llew ac â'r llewpart, ac am ei fuddugoliaethau ar genhedloedd rhyfelgar. Y Babiloniaid, yn gystal a'r Assyriaid, a addurnent furiau eu temlau a'u palasau, âg arluniau a cherfiadau arddangosiadol o helwriaeth; a'r cyfryw destunau a osodid hyd yn oed ym mrodiadau eu gwisgoedd. Yr Assyriaid yn debygol a ddyfeisiasant yr hydd-gaeau, neu y paradwysau, y rhai yn ol llaw a gynhelid gyd â chymmaint traul gan y brenhinoedd Persiaidd o lin achau Achæmenaidd, a Sassanaidd. Yn y caeau mawrion hyn y cedwid creaduriaid gwylltion o amrywiol rywogaethau, er difyrwrch y brenhin a'r rhai hynny a freintid i ymuno âg ef mewn helwriaeth. Cynnwysent lewod, dywalgwn, beidd gwylltion, antelopiaid, ac adar amrywiaethog. Fe allai, bod y cerfiadau a ddarluniwyd yn awr, yn arddangos y brenhin yn hela yn un o'r paradwysau brenhinol hyn.

Tebygol bod y dynion ieuainge Assyriaidd, fel yr ieuengctyd Persiaidd, yn cael eu haddysgu mewn helwriaeth ym more eu hoes. Rhydd Xenophon hanes dyddorol iawn am un o hyntiau helwriaethol y Persiaid yn amser Cyrus. Yr oedd gyd â'r brenhin hanner ei warchawdlu, a phob un yn arfog, megis pe byddai yn myned i frwydr; bwa, cawell saethau, tarian, a dwy waew-ffon,—gan fod helwriaeth, megis ag y crybwylla Xenophon, y moddion mwyaf

* Yr holl ledluniau a ddarlunir yn bresennol sydd yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

effeithiol i ymarfer a phob peth ag sydd yn perthyn i ryfel.* Y cyfryw hefyd, yn ol a ddangosai lledluniau, oedd yr arferiad ym mhlith yr Assyriaid; canys arddangosir y brenhin ynghyd â'i ryfelwyr gyd âg ef, yn barod hollol i frwydr.

Ar y llawr, dan y cerfiadau, darganfyddwyd cymrwd lliwiedig yn glynu yn barhaus wrth briddfeini crasedig yn yr haul, y rhai a ffurflent y rhan uchaf o'r mur, uwchlaw y llechau cerfiedig. Yr oedd y lliwiau, yn neillduol y gleision a'r cochion, morglaerwych a bywiog pan symmudwyd y pridd ymaith, ag y gallent fod ar y cyntaf; ond wedi eu dwyn i'r awyr, diflannent yn fuan iawn. Yr oedd y cynlluniau yn dlysion ac yn gywrain. Nid oedd modd i gadw unrhyw ddarn o'r addurniadau hyn, canys syrthiai y ddaear yn ddarnau pan gynnnygid eu cyfodi hwynt,

Ynghylch yr amser hyn y derbyniais oddi wrth Syr Stratford Canning, y llythyr viziriaidd,† yn awdurdodi parhad y cloddiadau, a symmudiad y cyfryw wrthddrychau a ddarganfyddid. Yr oeddwn yn cysgu ym mhabel y Sheikh Abd-ur-rahman, yr hwn a'm gwa-hoddodd i hela gazeliaid gyd âg ef cyn torri o'r wawr ar y bore canlynol, pan y dihunwyd fi gan Arabiad. Efe ydoedd cludydd y llythyrâu o Mosul, a darllenaais wrth oleu tân bychan o dom cam-elod, y papyr ag oedd yn diogelu i'r genedl Frythonaidd, hanesion Ninefeh, a'r casgliad boreuaf o golofnau o gelfyddyd Assyriaidd.

Yr oedd yr archeb viziriaidd mor gyflawn ag y gallesid dymuno iddo fod, ac wrth iddo gael ei ganiattau ar ymadawiad y Cenhadwr Prydeinig, yr oedd hon y dystiolaeth uchaf a allai y llywodraeth Dyr-ciaidd roddi o'u parch a'u cymmeradwyaeth o gymmeriad Syr Stratford Canning, ac o'r gwerth a osodent ar y gwasanaeth a wnaeth efe iddynt.

Yr oedd un o'r anhawsderau, ac nid y lleiaf o honynt, yn awr wedi cael ei symmud yn hollol. Ond er hynny, yr oedd yr angen am arian yn parhau, ac oblegid y diffyg hwnnw, ni ellid myned a chloddiadau helaeth ym mlaen. Ond brysiais i hyspysu cynhwysiad llythyr y Grand Vizir i'r Pasha, ac i wneuthur y cyfryw drefniadau er myned â'r ymchwiliadau ym mlaen mor effeithiol ag y gellid.

* Cyrop. lib. 1. c. 2.

† Archeb a nodid gan y llywodraeth Dyr-ciaidd, wedi ei arwyddo gan y Grand Vizir, neu y prif weinidog, ac nid gan y Sultan fel y mae y firman.

Gan fy mod hyd yn hyn heb chwilio crug mawr Kouyunjik, yr hwn yn ol cred teithwyr ydoedd gwir sail Ninefeh; penderfynais i agor ffosydd ynddo. Nid oeddwn yn flaenorol wedi gwneuthur felly; canys yn gymmaint a bod cymmydogaeth yr adfeilion yn agos i Mosul, buasai cyfleusdra gan y trigolion i wilio fy ysgogiadau, ac o achosi rhwystrau parhaus cyn y gallesid cael cymmeradwyaeth yr awdurdodau i'm gorchwylion. Wedi gosod ychydig nifer o weithwyr mewn trefn, dechreuwyd â'r cloddiadau ar yr wyneb deheuol, lle yr oedd y crug uchaf; am y buasai y cerfiadau, os oedd yno rai, mewn gwell cyflwr o gadwraeth dan yr ysgarthion mwyaf. Ond beth bynnag, ni bu llwyddiant mawr ar fy ymchwiliadau, darganfyddwyd ychydig weddillion o gerfiadau ac argraphiadau, a'r rhai hyn a'm galluogasant i farnu gyd â rhyw gymmaint o hyder, bod y gweddillion hyn yn perthyn i adeilad cyfoed, neu yn agos felly, â Khorsabad, ac o ganlyniad o oes ddiweddarach na hen balas Nimroud. Yr holl briddfeini a gloddiwyd allan, a ddygent enw yr un brenhin, ond ni ellais gael unrhyw olrhiniad o'i hiliogaeth.

Ar fy nychweliad i Nimroud, ynghylch deg ar hugain o ddynion, Arabiaid yn bennaf, a roddwyd i gloddio yn y palas Gogledd Orllewinol.

Wrth gloddio tu hwnt i'r pum llech gerfiedig a ddarluniwyd yn ddiweddaf, darganfyddwyd congl-faen, a'r pren cysegredig arno, yr hwn a ffurfiai derfyn Dwyreiniol nenadd fawr yn 154 o droedfeddi o hyd, a dim ond 33 o droedfeddi o led. Mae y cyfartaledd hwn, sef bod yr hyd yn gymmaint yn hwy na'r lled, yn perthyn yn neillduol i adeiladaethau mewnol Assyriaidd; ac fe allai y gellir priodoli hyn i'r anhawsdra a brofid i doi lled mwy. Wrth y congl-faen hwn yr oedd arlun adeiniog; o'r tu draw iddo lech 14 troedfedd o hyd, wedi ei thorri yn gilfach, yn yr hon yr oedd pedwar arlun. Dau frenhin a safent wyneb yng ngwyneb, a'u deheulaw yn ddyrchafedig mewn gweddi neu addoliad. Rhyngddynt yr oedd y pren cysegredig, ac uwchben y chwyfiai yr arwydd hwnnw o'r goruchaf Dduwdod—arlun dynol, gyd âg esgyll a chynffon aderyn, yn gauedig mewn cylch,—yr hyn a fabwysiadwyd gan y Persiaid, ag sydd yn gysgod o Ormuzd,* neu dduw mawr y gyfndraeth Zoroaster-

* Enw y Duw Goruchaf ym mhllith y Persiaid boreuol.

aidd,* ar golofnau Persepolis. Yn neheulaw yr arlun hwn yr oedd modrwy. Y brenhinoedd, pa rai oeddynt yn wahaniaethol, neu yn arddangosiad dyblyg o'r un person, oeddynt wedi eu gwisgo gyferbyn a rhyw ddefod grefyddol. Yr oedd eu canolau wedi eu hamgylchynu gan wregysau clymmog, a'u pennau yn crogi agos hyd at eu traed. Oddiamgylch eu gyddfau y crogai rhyw arwyddion dirgeledig, a dygent yn eu dwylaw ryw fath o ffon swyddogol, yn terfynu yn grwn. Pob brenhin a ddilynid gan arlun adeiniog, a'r cynryn ffaydden, a'r bagged.†

Ar y tu aswy i'r llech yr oedd arlun adeiniog, cyffelyb i'r un ar y deheu, a chongl-faen arall a'r pren cyssegredig arno, ydoedd y cwbl ym mhen draw Dwyreiniol y neuadd. Yr oedd rhan o bob un o'r arluniau adeiniog yn ymyl y llech ganol, yn gystal a pharth o'r llech honno, yr hwn oedd yn ymestyn o'r tu hwnt i'r cerfiad, wedi eu dinystrio yn fwriadol, ac yr oedd nodau y cŷn arnynt etto.

Cloddiadau ar ol hyn a ddygasant i'r amlwg yng ngwyneb lledlun mawr y ddau frenhin, lech gleinfaen deg troedfedd wrth wyth, ac ynghylch dwy droedfedd o drwch, wedi ei naddu yn risiau ar y tu a wynebai y cyntedd mawr, ac yn orchuddiedig o'r ddau tu, âg argraphiadau. Wedi ei chyfodi, yr hyn oedd orchwyl o anhawsdra mawr, cefais o dani ychydig ddarnau o ddalen aur a gweddillion esgyrn, pa rai a friwsionasant yn llwch pan ddygwyd hwynt i'r awyr. Mewn congyl o'r un rhan o'r ystafell, yr oedd dwy garreg bedair onglog, wedi eu ceno ychydig, ac oddi amgylch y llech fawr yr oedd dyfr-badell gleinfaen, mewn ymddangosiad wedi ei bwriadu i gludo ymaith ryw wlybwr, fe allai, mai gwaed yr aberthau.

A'r lech gyntaf y mur gogleddol, wrth y congyl-faen, yr oedd arlun dynol ac iddo bedair asgell; y llaw ddeheu yn ddychafedig, a'r aswy yn dal ffon swyddogol. O'r tu hwnt, yr oedd dan lew,‡ yn cydweddu â'r rhai a ffurfient y cyntedd arall yr ochr hyn i'r neuadd,

* A sefydlwyd gan Zoroaster, deddfroddwr a phrophwyd nodedig yr hen Bersiaid. Mae yr amser y blagurodd yn dra amheus; yn ol rhai yr oedd bum cant o flynyddoedd cyn Crist, ac yn ol eraill lawer yn ddiweddarach. Efe ydoedd sefydlydd, neu yn ol eraill, ddiwygiwr y grefydd Bersiaidd, yr hon a gynnwysai addoliad tân fel elfen sanctaidd. Y mae llyfrau ar bynciau cyssegredig, a ysgrifenydd, fel y tybir ganddo ef, yn awr ym meddiant y Parseciaid yn India, hanedigion yr hen dân addolwyr Persiaidd ag sydd yn cadw i fynu grefydd eu hynafiaid.

† Mae yr arlun hwn yn yr Amgueddfa Brydeinig.

‡ Cyntedd c, Ystafell B. Cynllun 3.

ond oddi wrth y rhai hynny hwy a wahaniaethent ychydig mewn dull; yr oedd y dwylaw yn gyssylltiedig o'r tu blaen, yn lle cludo creadur. Arweinient hefyd at fur allanol, ar yr hwn yr oedd yn gerfiedig orymdaith o arluniau, wedi eu gwisgo mewn cyffelyb fodd a'r rhai a ddarluniwyd yn barod, yn dwyn treth neu yspail. Yr oedd y gongl hefyd wedi ei ffurfio gan arlun adeiniog anferth-fawr, yr hwn a gyssylltid â'r cerfiad cyfattebol gan bedwar, neu ychwaneg o deirw a llewod adeiniog o faintioli dirfawr. Yr oedd dau o'r arluniau cawraidd hyn wedi syrthio ar eu hwynebaw, ac wedi eu dryllio yn ddarnau. Ymddengys bod y cynhulliad hwn o lewod pendynol adeiniog, a theirw, yn ffurfio cyntedd mawr y palas, ac y mae yn rhaid eu bod yn wir ardderchog.

Yn gymmaint a bod ymyl y ceunant yn awr wedi ei gyrhaedd, rhoed cyfarwyddid i'r gweithwyr i ddychwelyd at y teirw melynion, pa rai a ffurfient gyntedd i ystafell bellach,* wedi ei phedronglynio â lledluniaun arwyddnodiduwiau eryr-bennog, yn wynebu y naill y llall, ac yn cael eu gwahanu gan y pren cyssegredig, ond ar y tu Dwyreiniol, lle yr oedd brenhin yn sefyll rhwng yr arluniau dammegol. Oddi amgylch gwddf y brenhin crogai y pum arwydd cyssegredig. Cynnwysant yr haul, seren, hanner lleuad, fforch ddwybig, a chappan cornog cyffelyb i'r un a wisgid gan y teirw pendynol.†

Y pum arwydd cyssegredig.

Mynedfa, a ffurid gan bedair llech, dwy a lledluniau o arluniau dynol yn dwyn y blodeuyn dirgeledig,‡ a'm harweiniodd i ystafell newydd, nodedig am gywreinrwydd a gorpheniad gofalus ei cherfiadau Dynoethais y mur Gogleddol, a'r Dwyreiniol hyd at yr ail gyntedd.§

Nid oedd ym mhen draw yr ystafell Ogleddol ond un twrr, a'r prif arlun ydoedd brenhin yn eistedd ar orseddfa neu ystôl, yn dal

* Ystafell F. Cynllun 3.

† Y mae yn deilwng o sylw, bod yr arwyddion hyn i'w cael ar golofnau cyssegredig India, oddi gerth y cappan cornog; ac y mae yr arwyddion hyn, ym mhlith pa rai y mae y tarw cyssegredig, yn dwyn tebygoliaeth neillduol i rai Assyria.

‡ Cyntedd a. ch. F. Cynllun 3.

§ Cyntedd e, Ystafell G.

cwppan yn ei law ddeheu, a'i âs wy yn gorphwys ar ei benlin. Yng ngwyneb y brenhin y safai eunuch, yn dyrchafu gwyntyll ag un llaw, ac yn dal yn y llall glawr neu gynnal ydd cwppan, o'r hwn yr yfai y brenhin, neu y tywalltai ddiod-offrwm. Dros ysgwydd y gweinyddydd hwn yr oedd llawliain brodiedig wedi ei dafu, cyffelyb i'r hwn a roddir yn bresennol gan weision yn y Dwyrain, i un a fyddo wedi yfed, neu wedi myned drwy ei ymolchiadau. Dilynid ef gan arlun adeiniog a'r cynryn ffawyddden a'r basged ganddo. O'r tu ol i'r brenhin yr oedd dau eunuch, ac ail arlun adeiniog cyffelyb i'r un ag oedd yn wynebu ar yr orsedd. Yr oedd yr holl dwrr, fe allai, yn arddangos gweinyddiad rhyw ddefod grefyddol, ar ol buddugolaeth fawr, yn yr hon yr oedd duwiau llywyddol Assyria,

Yr Addurn ar Wisgoedd yr Eunuchiaid.

neu offeiriaid wedi cymmeryd eu dull, yn gweinyddu i'r brenhin. Yr oedd y lledlun tlws hwn yn nodedig am fanyldeb a harddwch ei holl rannau. Yr oedd gwisgoedd y brenhin, ynghyd â gwisgoedd ei weinyddwyr, wedi eu gorchuddio â'r dyfeisiadau mwyaf cywraïn.

Yr Addurn ar wisg Brenhin.

Ynghanol ei ddwyfron yr arddangosid dau frenhin, yn y weithred o addoli ger bron cysgod-lun y Duw goruchaf; oddi amgylch yr oedd yn naddedig arluniau duwiau adeiniog, a'r brenhin yn cyflawni gwahanol ddefodau crefyddol. Ymylau o dwrrau cyffelyb, yn cynnwys gwahanol ddulliau o greaduriaid ac anghenfilod, meirch adeiniog, griffwnau, a bunfilod, a addurnent y tu blaen, ac a elent oddi amgylch godreu y wisg. Y brodiadau ar wisgoedd yr offeiriaid a'r eunuchiaid, oeddynt o'r un natur, a'r un mor brydferth. Yr oeddynt yn gynnwysedig yn bennaf o ddynion yn ymdrechu âg anghenfilod adeiniog; estrysiaid yn sefyll o flaen y pren cyssegredig, a dyfeisiau lliosog a heirdd, yn y rhai yr oedd y blodeun saith-dalenog bob amser yr addurn amlyccaf.

Yr oedd y dyfeisiadau hyn fe allai, wedi cael eu bwriadu i arddangos brodiadau ar sidan, lliain, neu ddefnyddiau gwlan, yng ngwneuthuriad a lliwiad pa rai, yr oedd yr Assyriaid wedi cyrhaeddyd y fath berffeithrwydd, fel ag yr oedd eu gwisgoedd yn parhau yn ddihareb am ganrifoedd lawer wedi i'w hymerodraeth syrthio. Ym mblith y rhai hynny a fasnachent â Thyrs, "am frethynau gleision, a gwaith edau a nodwydd," yr oedd masnachwyr Ashur, neu Assyria; a dywedai Achan wrth Josua, "pan welodd ym mysg yr yspail *fantell Fabilonig dég*, ac un llafn aur o ddeg siel a deugain ei bwys, iddo eu chwennychu hwynt."* Gwisgoedd o'r fath ag a welir yn y cerfiadau hyn, mae yn debygol oedd y rhai lliwiedig a brodiedig hynny, am y rhai y crybwyllir mor fynych yn yr Ysgrhythyr Lân, fel gwisgoedd tywysogion, ac fel anrhegion mwyaf drudfawr brenhinoedd. Gellai bod yr addurniadau â'r arluniau arnynt, naill ai wedi eu lliwio, neu eu gwau, neu eu brodio â'r nodwydd yn gyffelyb i'r "anrhaith o wisgoedd symmudliw, anrhaith o wniadwaith symmudliw, symmudliw o wniadwaith o'r ddeutu."†

Addurn ar wisg y ddelwadeiniog.

* Ezech. xxvii. 24. Josua vii. 21.

† Barn. v. 30. Yr ydym yn dysgu oddi wrth Pliny (lib. viii. c. 48.) bod edafedd aur yn cael en gosod yn yr arwe Assyriaidd, o amrywiol liwiau.

Yn y lledlun a ddarlunir gennyf, trwsiad y brenhin ydoedd gwisg laes helaeth, hyd y migyrnau, a rhidensau a thusswau ar ei hymyl, yn cael ei gwasgu am y canol gan wregys. Ymddangosai bod gwisg arall o gyffelyb addurniadau wedi cael ei thaffu dros hon, yn agored o'r tu blaen. Crogai oddi wrth ei ysgwyddau fath o benguwch, yr hwn hefyd oedd wedi ei addurno â thusswau, ac yn glymmedig wrtho ddwy ysnoden hir. Gwisgai y meitr bigyrn-aidd, neu y goron dairplyg, yr hon a ddynoda y brenhin Assyriaidd yn y lledluniau, ac a

Penwisg y Brenhin, ymddengys megis yn cael ei chadw iddo ef yn unig. Annichonadwy penderfynu oddi wrth y cerfiadau, natur y defnydd o ba un y gwnaed hi, ond gellir tybied ei bod yn gynnwys-edig o blygion lliain, neu sidan. Yr oedd yn addurnedig o flodau ac addurniadau eraill, ac ar y pen uchaf bigwrn bychan.* Oddi amgylch gwddf y brenhin yr oedd gwddf-dlws. Gwisgai glust-dlysau; a'i freichiau, y rhai oeddynt noethion o'i benelinod, a amgylchynid gan freich-ledau a garddyrn-ledau, y rhai oeddynt nodedig am harddwch eu gwneuthuriad. Y boglymmau oeddynt wneuthuredig o bennau creaduriaid, ac yn y canol ser a rhosynnau, ac fe allai yn frithedig â meini gwerthfawr.† Yr oedd ei farf wedi ei phlethu yn gywrain, a'i wallt, yr hwn a ddisgynnai yn grych-gydynnog dros ei ysgwyddau, a ellai fod yn gelfyddol fel gwallt y teyrniaid Persiaidd, pa rai, yn ol fel y dywed Xenophon,‡ a wisgent wallt gappan. Yr oedd y gwallt a'r farf, y mae yn debygol wedi eu lliwio; a'r llygaid wedi eu duo â rhyw ddefnydd cyffelyb i'r *kohl* neu *surma*, pa rai a ddefnyddir yn bresennol gan wrrywaid a benywaid yn y

* Y cyfryw oedd pen-wisgoedd brenhinoedd Persia, a elwid y "cidaris," ac ymddengys eu bod yn gyffelyb i'r penguwch Phrygiaidd, neu y Cappan rhyddid Ffrengig. Yr un a wisgid gan Darius ydoedd las, a gwŷn, neu wŷn a phorphor. (Quint. Curt. Lib. iii. ch. 3. a Lib. vi. ch. 6.)

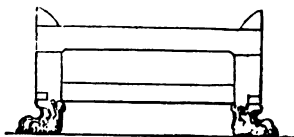
† Ymddengys bod trwsiad y brenhin Assyriaidd yn gyffelyb i'w olynnyddion yn Ymerodraeth y Dwyrain. Darlunia Xenophon Astyages megis wedi ymwisgo mewn hugan borphor a gwisg werthfawr, a gwddf-dlysau oddi amgylch ei wddf, a breich-ledau am ei freichiau. (Cyrop, lib. i. ch. 3.) Gwisgai Darius hugan o wŷn a phorphor, gwisgoedd brodiedig, gwregys aur, a chleddyf addurnedig â pherlau. (Quint. Curt. lib. iii. ch. 3.)

‡ Cyrop. lib. i. c. 3.)

Dwyrain. Yr oedd ei sandalau yn gorchuddio y tu ol o'i droed, ac yn gadael y tu blaen yn agored, ac yn cael eu sicrhau a rhwymynau, yn croesi y war ac yn amgylchynu y bawd. Ymddengys bod y sodlau wedi eu gwneuthur o goed neu ledr trwchus.

Sandalau.

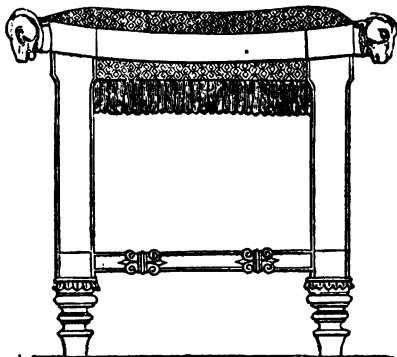
Troed-faingc y Brenhin,

Yr eunuchiaid a'r arluniau adeiniog a wisgent fentyll llaesion ac addurniadau cyffelyb i'r rhai a wisgid gan y brenhin. Ond nid oedd gan yr eunuchiaid ben-wisgoedd, amgen na chrych-gydynnau cywrein-wych.

Yr arfau, a ddygid gan yr eunuchiaid i'w gwasanaeth eu hunain, yn gystal ag i wasanaeth y brenhin, oeddynt wedi eu haddurno yn orwych â phennau llewod; pigau eryrod a ddalient linynnau eu bwaau, a'u cewyll oeddynt orchuddiedig â thwrrau o arluniau dynion ac anifeiliaid. Gorsedd y brenhin a'i droed-faingc oeddynt yn

Blaen gwain cleddyf.

Gorsedd-faingc y Brenhin.

gyffelyb i'r lleill. Yr orsedd, neu yn hytrach yr ystol, canys nid oedd iddi na chefn na breichiau, ydoedd wedi ei cherfio yn dlws, ac yn addurnedig â phennau hyrddod; traed y droed-faingc a derfynent

ym mhalfau llew. Gellai ei defnydd fod o goed neu efydd, wedi ei frith-addurno âg ifori, neu ddefnyddiau gwerthfawr, neu âg aur dilin, yn gyffelyb i'r byrddau a'r gwelyau yn nheml Belus ym Mabilon.

Yr arluniau yn y lledluniau prydferth hyn oeddynt wyth troedfedd o uchder. Yr oeddynt mewn cyflwr o gadwraeth rhagorol; yr oedd y del-gerfiadau mwyaf cynnil yn awr yn weledig, a'r amlin wedi cadw ei holl ddull gwreiddiol.* Ar y llechau eraill a ffurfient furiau yr ystafell hon, yr oedd twrrau bob yn ail, yn arddangos brenhin yn dal bwa mewn un llaw, a dwy saeth yn y llaw arall, ac yn sefyll rhwng arluniau adeiniog, a'r brenhin hefyd yn ei syth, yn dyrchafu y cwppan cyssegredig, a'r eunuchiaid yn gweinyddu iddo. Yr oedd y manyldeb yn y cerfiadau hyn yn gyffelyb mewn nodweddiad i'r rhai a ddarluniwyd yn barod. Ond yr oeddynt yn amlygu llawer o dwrrau newyddion dyddorol, megis ymladdau, arluniau adeiniog, ac anghenfilod o amrywiol ddulliau; golygfeydd helwriaethol; geifr a theirw, yn penlinio o flaen y pren cyssegredig, a'r brenhin yn cyflawni rhyw ddefodau crefyddol.

Rhyfeddai yr Arabiaid oblegid y lluniau dieithrol hyn. Fel ag yr oedd pob pen yn cael ei ddiorchuddio, hwy ddangosent eu syndod mewn ystumiau gwylltion, neu mewn banllefau o ryfeddod. Os byddai yn ddyn barfog, hwy benderfynent ar unwaith mai eilun, neu Jin ydoedd, a hwy a'i rhegent, neu a boerent arno. Os eunuch, hwy a ddywedent mai arlun menyw brydferth ydoedd, ac a'i cusanent, neu a gnithient ar ei rudd. Daethant yn fuan i deimlo fel fy hun yn y darganfyddiadau, ac a weithient gyd âg egni adnewyddol, pan gynhyrfid eu cywreinrwydd yn ymddangosiad cerfiad newydd. Ar y cyfryw achlysuron, hwy ddihatreant hyd at fod agos yn noethion, gan dafu eu napcynnau oddi ar eu pennau, a gadael i'w gwallt chwifio yn y gwynt, ac a ruthrent fel gwallgofiaid i'r ffosydd i gludo ymaith y basgedeidiau pridd, gan waeddi ar yr un pryd gadlel y llwyth.

Wrth fyned drwy gyntedd a ffurfiad gan yr arluniau adeiniog cyffredin, cyrhaeddais ystafell wedi ei phedrolyngio â llechau, ar y

* Maent yn awr yn yr Amgueddfa Brydeinaidd; ond, yn anffodus, cawsant eu niweidio yn fawr, oblegid yr esgeulusdra a ddangoswyd wrth eu trosglwyddo i'r wlad hon.

rhai yr oedd brenhin wedi ei gerfio, yn dyrchafu cwppan wedi ei addurno yn rhagorol, ac yn sefyll rhwng dau dduw, arleisiau pa rai oeddynt yn cael eu hamgylchu gan dalaithau addurnedig âg ysnodennau.*

Gadewais yr ystafell hon, wedi diorchuddio parthau uchaf pedwar neu bump o ledluniau, a chan ddychwelyd at fur Gorllewinol yr ystafell a chwiliwyd yn barod, darganfyddwyd dau o lewod eraill pen-dynol, cyffelyb, ond yn llai na'r rhai hynny a ffurfient brif gyntedd y neuadd fawr. Yr oedd y llinellau lleiaf yn y fath gyflwr o gadwraeth, fel oni buasai eu bod wedi hollti ychydig, gallawn feddwl mai y dydd o'r blaen y daethant o ddwylaw y cerflwr. Yr oedd casgliad y pridd a'r ysgarthion uwch ben y parth hwn o'r adfeilion, mor fawr, fel ag y mae yn debygol mai hyn oedd yr achos eu bod wedi cadw i'r fath raddau rhag cael eu niweidio.

Yr oeddwn erbyn hyn yn awyddus am anfon i Baghdad, neu Busrah, er mwyn trosglwyddo i Bombay, y cyfryw gerfiadau ag a allwn symmud, yn ol y moddion oedd yn fy ngallu. Cynnygiodd Major Rawlinson yn garedig, gyd â golwg ar ddwyn hyn i ben, ar fod i'r agerdd-long fechan a hwyliai ar y parth isaf o'r Tigris, gael ei hanfon i Nimroud, a disgwyliwn am y cynhorthwy mwyaf i symmud y llechau, yn gystal ag i ffurfio cynlluniau y cloddiadau rhagllaw, oddi wrth ei Chadben galluog, yr Is-Lywydd Jones. Yr oedd yr Euphrates, un o'r ddwy long a adeiladwyd i'r diben o hwylio ar afonydd Mesopotamia, ychydig flynyddoedd cyn hyn, wedi llwyddo i gyrhaeddyd bedd y Sultan Abd-Allah, ychydig filldiroedd yn is na Nimroud. Ond y rhwystrau a gyfarfyddodd yng ngwely yr afon, er nad oeddynt yn fwy na'r rhai a orfuddodd yn barod, a achosasant ei dychweliad i Baghdad. Nid oes unrhyw amheuaeth gennyf, na allasai llong o faintioli hon, â pheiriannau o'r un nerth, gyrhaeddyd cored Awai, yr hwn y mae yn debygol, fuasai yn rhwystr i esgyn y Tigris yn uwch. Ond cafwyd allan fod peiriannau y Nitocris, naill ai allan o gyweiriad, neu yn rhy weiniaid i wthio y llong drwy y ffrydiau sydd yn yr afon. Ar ol esgyn rhai milldiroedd ym mhellach na Tekrit,† rhoddwyd y cynnygiad heibio, a hi a ddychwelodd i'w gorsaf flaenorol.

* Ystafell H. Cynllun 3.

† Tref fechan, hanner y ffordd rhwng Mosul a Baghdad.

Heb offer priodol, nis galleid symmud y llewod mawrion, neu hyd yn oed un llech gyfan. Yr oedd rhaffau y wlad mor ganolig, fel na allasant ddal pwysau trwm. Penderfynais gan hynny i lifio y llechau a gynnwysent y lledluniau dyblig, yn ddau ddarn, a'u hysgafnhau mor belled ag y byddai modd, drwy eu teneuo yn eu cefnau. Gan fod yr argraphiadau yn ail-adroddiad o'r un ffurfiau, nid ystyriais hwynt yn angenrheidiol i'w cadw, gan eu bod yn ychwanegu at y pwysau. Trwy gynnorthwyon trosolion coed, a thrwy gloddio ymaith y mur o bridd-feini crasedig yn yr baul, galluogwyd fi i symmud y cerfiadau i ganol y ffosydd, lle y lleihawyd hwynt i'r maint-ioli angenrheidiol. Yna gwnaed llwythau o honynt, a chludwyd hwynt o'r crug ar droiliau buail anghelfydd a berthynent i'r Pasha, at yr afon, lle y dodwyd hwynt ar ddwfr-glwydi, a wnaed o grwyn wedi chwythu iddynt, ac o drawstiau poplyswydd. Nofwyd hwynt ar hyd y Tigris mor belled a Baghdad, ac yno trosglwyddwyd hwynt i fadau y wlad, a chyrrhaeddasant Busrah ym mis Awst. Y cerfiadau a anfonwyd adref ar yr achlysur hwn, a ffurfiasant y casgliad cyntaf a ddangoswyd i'r bobl yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

Pryd yr oeddwn yn symmud y lledluniau, ymwelodd Tahyar Pasha â mi. Er mwyn ei ddiogelwch, yr oedd wedi dwyn gyd âg ef nifer lliosog o filwyr rheolaidd ac achlysurol, a thri magnel. Ei Ddiwan Effendesi,* cludydd y Sêl, a mawrion ei dŷ oeddynt hefyd gyd âg ef. Gwleddais y niferoedd lliosog hyn am ddau ddiwrnod. Gosodwyd pebyll y Pasha ar ynys yn yr afon, yn gyfagos i'm lletty. Ymwelodd â'r adfeilion, ac nid oedd ei syndod yn llai, pan welodd y cerfiadan, na syndod yr Arabiaid eu hunain; ac nid oedd eu dyfaliadau gyd â golwg ar eu gwneuthuriad cyntaf, a natur yr hyn a arddangosent lawer yn fwy rhesymol, na dyfaliadau plant yr anialwch eu hunain. Y llewod pen-dynol anferth a berent ddychryn yn gystal a syndod i'w ganlynwyr Osmanliaidd. "La Illahi il Allah," (nid oes Duw ond Duw,) a adseidid ar bob llaw. "Y rhai yna ydynt eilunod yr anghredinwyr," ebai un mwy gwybodus na'r lleill. "Gwelais lawer o'r cyffelyb pan oeddwn yn Italia† gyd â Reshid Pasha, y Cenhadwr. Wallah! y maent gan-

* Swyddog yn nheulu Pasha Tyrciaidd, neu lywodraethwr Tyrciaidd; math o ysgrifenydd; yn llythrennol "Arglwydd y Diwan."

† Yr Eidal.

ddynt yn eu holl Eglwysi, ac mae y Papas (offeiriad) yn penlinio ac yn llosgi canhwyllau ger eu bron." "Nag ê fy oen," ddywedai hen Dwrc mwy profiadol, "Gwelais ddelwau yr anghredinwyr yn Eglwysi Beyoglu;* y maent wedi eu gwisgo mewn amryw liwiau, ac er bod gan rai o honynt adenydd, nid oes gan yr un o honynt gorph na chynffon ci; y rhai hyn ydynt waith y Jin, yr hwn y darfu i Solomon sanctaidd, heddwch fyddo arno ef! ei ddwyn i ufuddod, a'i garcharu dan ei sêl." Minnau ddywedais, "Mi welais ryw beth cyffelyb iddynt ym masnachdai eich cyffeirwyr a'ch eillwyr," gan gyfeirio at yr arlun tra adnabyddus, hanner menyw a hanner llew, a welir mor fynych ym marchnadfeydd Caercystenyn. "Is-taffer Allah," (na atto Duw,) ddywedai y Pasha yn dduwiol, "hwnnw sydd arwydd cyssegredig, am yr hwn y mae y gwir gredinwyr yn siarad yn barchus, ac nid gwaith yr anghredinwyr ydyw." "Nid oes un anghrediniwr yn fyw," meddai y peiriannydd, yr hwn a ys-tyrid yn awdurdod ar byngciau fel hyn, "yn Ffrangistan,† neu yn Yenghi Dunia, (America,) a all wneuthur dim cyffelyb i'r rhai yna; gwaith y Majus,‡ (Magi,) ydynt, sydd yn cael eu hanfon i Loegr i wneuthur porth i balas y Frenhines." "Bydded i Dduw fell-dithio yr holl anghredinwyr a'u gweithiau," ebai dirprwywr y Cadi, yr hwn a ddaethai gyd â'r Pasha; "yr hyn sydd yn dyfod o'u dwylaw sydd oddi wrth Satan; rhyngodd bodd i'r Hollalluog iddynt fod yn alluocach ac yn gywreiniach na'r gwir gredinwyr yn y byd hwn, fel y byddai i'w cospedigaeth hwynt, a gwobrwy y ffyddloniaid fod yn fwy yn y nesaf."

Yr oedd y gwres erbyn hyn wedi dyfod mor angherddol, fel ag yr oedd fy iechyd yn dechreu dioddef, trwy fy mod yn agored yn barhaus i'r haul, ynghyd â'r gwaith ym beichid âg ef gan y cloddiadau. Yn y ffosydd, ym mha rai y treuliwn lawer o oriau bob dydd, yr oedd y gwres-raddyr yn gyffredinol o 112° i 115° yn y cysgod, ac ar un neu ddau o achlysuron yn cyrhaeddyd 117°. Y poeth-wyntoedd a

* Yr enw a roddir i ran o ddinas Caercystenyn a gyfanneddir gan Ewropiaid, a Christianogion. Mae yn fwy adnabyddus wrth yr enw Pera.

† Y wlad a gafanneddir gan y Ffrangciaid. Yr enw a roddir gan y Tyrciaid i Ewrop Gristionogol.

‡ Offeiriad y tâu-addolwyr Persiaidd; yr oeddynt yn enwog am eu doethineb, a'u gwybodaeth mewn swyn gyfaredd; a llawer o weithredoedd mawrion a briodolir gan draddodiad y Dwyrain iddynt.

ysgubent fel chwa o ffwrnes dros y gwastadedd drwy gydol y dydd, ac a ymlidient gwsgr ymaith yn y nos. Penderfynais, gan hynny, i wneuthur noddfa am wythnos o selerau Mosul; ac er mwyn peidio colli amser, i wneuthur cloddiadau pellach yng nghrug Kouyunjik. Wedi gadael arolygwr ac ychydig warchodwyr i wilio dros y cerfiadau a ddiorchuddiwyd, marchogais i'r dref.

Mae ystafelloedd dan y ddaear yn perthyn i'r tai yn Baghdad a Mosul, yn y rhai y treulia y trigolion y dydd ym misoedd yr haf. Nid ydynt yn gyffredinol yn oleu, a'r awyr sydd gyfyng ac afiach ynddynt; etto y maent yn cynnyg encilfa roesawgar yn nhymmor yr hin boeth, pryd na ellir eistedd mewn ystafell. Ar fachludiad haul, daw y bobl allan o'r ystafelloedd tan-ddaearyl hyn, ac a ymgynhullant ar nennau y tai, lle y taenant eu llawrlenni, y bwyttant eu hymborth hwyrol, ac y treuliant y nos.

Ar ol llawer o ymfyniadau ofer am y lledlun a ddarlunir gan Mr. Rich,* yr hwn y dywedid iddo gael ei ddarganfod yn y crugiau a ffurfiant y petruall ym mha un y cynnwysir Nebbi Yunus,† a Kouyunjik, cyfarfyddais a hen naddwr cerrig, yr hwn a ddywedodd, ei fod ef yn bresennol pan ddarganfyddwyd ef, a'i fod yn un ag fu yn ei ddarnio. Dangosodd y fan, yn rhes Ogleddol yr adfeilion; ac mi ddechreuais yn uniongyrchol i gloddio. Ni fu y gweithwyr yn hir cyn dyfod o hyd i weddillion gleinfawr cerfiedig, ac wedi gweithio am ddau neu dri diwrnod, darganfyddwyd cyntedd a ffurfiad gan ddau arlun adeiniog, y rhai oeddynt wedi cael eu dinystrio yn fwiadol. Y coesau a godreu yr hugan yn unig oeddynt heb eu dinystrio. Yr oedd y rhannau yn anferthol fawr, a'r lledlun yn uwch nag yn un o'r cerfiadau a ddarganfyddwyd hyd yn hyn yn Assyria. Y cyntedd hwn a arweiniais i ystafell, a godreion y muriau, pa rai oeddynt wedi eu pedronglu â llechau o gerrig calch, yng-hylch pum troedfedd o uchder a thair o led. Yr oedd olion y cŷn arnynt oll, megis pe buasai rhyw beth wedi cael ei ddileu; ond oddi wrth eu maintioli, ymddengys yn amheus a gerfiwyd arluniau erioed arnynt. Yr oedd parthau uchaf y muriau wedi eu gwneuthur o briddfeini haul-grasedig. Yn yr ysgarthion a lenwai yr ystafell, darganfyddwyd amryw briddfeini crasedig, ac arnynt

* "Residence in Kurdistan and Nineveh," vol. ii, p. 39.

† Y Prophwyd Jonah. Gelwir y crug felly oblegid bod yr adeilad sydd arno, yn ol fel ag y mae pobl y wlad yn credu, yn cynnwys bedd y Prophwyd Jonah.

enw brenhin Kouyunjik. Y palmant ydoedd o gerrig calch. Wedi olrhain muriau un ystafell, rhoes heibio chwilio ym mhellach i'r adfail, yn gymmaint ag nad oedd olion cerfiadau i'w cael, ac yr oedd pentwr yr ysgarthion yn fawr.

Ymddengys bod y crug hwn naill ai yn gorchuddio cyntedd i'r ddinas, neu i deml, neu i dŵr, neu yn ffurfio rhan o'r muriau. Oddi wrth ei uchder, gellai bod i'r adeilad ddwy neu dair o lofftydd.

Yr oedd yr orphwysfa a gefais ym Mosul wedi adferu fy nerth mor belled, fel ag y dychwelais i Nimroud erbyn canol Awst, a thrachefn mi gynnygiais i adnewyddu y cloddiadau. Diorchuddiais bennau llawer o'r llechau yn yr ystafell a ddarganfyddwyd yn ddiweddaf, a chefais ddwy ystafell yn arwain allan o honi.* Yr oedd y cerfiadau yn gyffelyb i'r rhai a ddarluniwyd eisioes; y brenhin yn sefyll rhwng dau arlun adeiniog; yn dal cwppan mewn un llaw, a bwa yn y llall. Yr unig nodwedd newydd, ydoedd cilfach wedi ei thorri allan o ran uchaf un o'r llechau. Yr wyf yn hollol yn y tywyllwch i fynegi am ei diben; oddi wrth ei sefyllfa, gellid ei chymmyrd am ffenestr; yn agor i'r ystafell nesaf, ond yn yr hon nid oedd twll cyferbyniol. Gellai ei bod yn cael ei defnyddio fel lle i ddodi llestri cyssegredig ynddi, ac offrymmau; neu fel allor i aberthu, yn gymmaint a bod carreg fawr bedair-ongl, wedi ei cheuo ychydig yn y canol, er mwyn derbyn glwybwr, fe allai, yr hon a geir yn gyffredin ar gyfer llechau cyffelyb.

Muriau yr ystafell fechan i'r Gorllewin oeddynt angherfiedig. Y palmant a wnaed o lechau gleinfaen, âg argraphiadau arnynt. Y cyntedd oedd ym mhellach,† a'm harweiniai i ystafell hirgul amgylchynedig gan ledluniau dyblyg, yn cael eu gwahanu gan yr argraph gyffredin; yr uchaf (yn gyffelyb ar yr holl lechau) yn arddangos dau arlun dynol adeiniog, yn penlinio o flaen y pren cyssegredig; yr arluniau isaf eryr-bennol a wynebent eu gilydd yn bârau, ac a wahrenid gan yr unrhyw arwydd.

Cyflwr fy iechyd a fu yn achos i mi drachefn roddi fy llafur heibio am ryw hyd yn Nimroud. Yn gymmaint a'm bod yn gofyn am hinsawdd oerach, penderfynais i ymweled â mynyddoedd Tiyari, pa rai a breswylir gan y Cristionogion Chaldaëaidd, ac i ddychwelyd i Mosul ym Medi, pryd y byddai angherddoldeb y gwres drosodd.

* Ystafelloedd I ac B, Cynllun 3.   † Cyntedd b.   Ystafell H.

PENNOD VI.

YMADEWIAD I FYNDDOEDD TIYARI.—KHORSABAD.—SHEIKH ADI.—GWERSYLLFA
GURDAIDD.—PENTREF CHALDEAIDD.—AMADIAH.—LLYWODDARTHWR TYRCAIDD.—
ALBANIAID ACHLYSUROL.—PENNAETH ALBANAIDD.—DYFFREYN BERWARI.—PENTREF
CHALDEAIDD.—BET KURDAIDD.—ASHEETHA.

CWBLHAWYD fy mharottoadau gyferbyn a'm taith erbyn yr 28 o Awst, ac ar y dydd hwnnw cychwynais o Mosul. Y personau oeddynt gyd â mi, oedd M. Hormuzd Rassam, Ibrahim Aga, dau filwr Albanaidd, y rhai oeddynt i ddyfod gyd â mi mor belled ag Amadiyah, gwas, a marchwas, ac un Ionan, neu Ionunco, fel y gelwid ef, Nestoriad hanner call, a chwareuwr meddwol, pa un a gedwid i ddifyrru y Patriarch, a'r hwn a gymmerwyd i'n caravan, er mwyn rhoddi difyrrwch i'r fintai. Marchogem ein ceffylau ein hunain. Yn gymmaint ag y cymmerai Ionunco arno ei fod yn adnabyddus â holl ffyrdd y mynyddoedd, a chan iddo gynnig ei hun yn arweinydd i ni, rhoddasom ein hunain dan ei arweiniad. Yr oedd gennyf Bouyourouldis, neu orchymynion oddi wrth y Pasha, at yr awdurdodau mor belled ag Amadiyah, a llythyr at Abd-ul-Summit Bey, pennaeth Kurdiaid Berwari, trwy diriogaethau pa un yr oeddym i fyned. Rhoes Mar Shamoun, y Patriarch, i mi lythyr o gyflwyniad cryf i'r meleks, ac i offeiriaid y taleithiau Nestoriaidd.

Gan fy mod yn awyddus i ymweled â'r cloddiadau Ffrengig yn Khorsabad, ar fy hynt i'r mynyddoedd, gadewais Mosul yn gynnar y prydnhawn, er bod poethder yr haul yn fawr. Yr oedd y chweched dydd o Ramazan,* ac yr oedd y Mahommediaid yn parhau i ymdrechu

* Un o'r misoedd Mahommedaidd, yng nghorph yr hwn nid oes un math o ym-borth, yn fwyd neu yn ddiod, yn cael ei gymmeryd o dorriad y wawr hyd fachlud haul. Mae y nos yn dymmor o loddest. Yn yr haf, mae yn orchwyl blin iawn, oblegid bod y gwres angherddol yn achosi cymmaint o syched. Ni chaniatier chwifio myglus; cedwir yr ympryd yn fanwl gan y Mussulmanaid.

cysgu eu newyn ymaith pan yr oeddwn yn myned trwy y pyrth, a chroesais y bont fadau. Gan adael fy nghlud a'm gweision i'm dilyn fel y gallent, carlammais ym mlaen gyd â'r Albaniaid, a chyrhaeddais Khorsabad mewn dwy awr.

Mae y crug ynghylch pedair milldir ar ddeg i'r tu Gogledd Og-ledd Ddwyreiniol i Mosul. Pentref bychan* a safai gynt ar ei drum, ond prynwyd a symmudwyd y tai gan M. Botta, pan gymmerodd y llywodraeth Ffrengig at y cloddiadau. Ail-adeiladwyd y pentref ar y gwastadedd, wrth droed y crug. Mae y Khausser, ffrwd fechan a ddaw o fryniau Makloub, yn cael ei rhannu i amrywiol ganghennau fel ag y dynesa at Khorsabad, ac a ddyfrha diroedd reis helaeth. Mae y lle gan hynny yn afiach iawn; ac yr oedd yr ychydig breswylwyr budron agos a bod yn fudion gan y ddeirthon, neu'r cryd. Bu dioddefaint gweithwyr M. Botta yn fawr oblegid y dwymyn, a bu llawer o honynt feirw o honi.

Dygwyd y cloddiadau ym mlaen megis yn Nimroud; ac y mae cynllun cyffredinol yr adeilad yr un fath a'r adeiladau Assyriaidd a ddarluniwyd eisioes. Ond y mae ei dramwyfeydd yn gulach, a'i ystafelloedd yn llai eu maintioli; eithr y llechau cerfiedig sydd yn gyffredinol yn uwch. Mae lledlun yr arluniau mwyaf yn uwch, a'r rhai lleiaf yr un fath. Y teirw pen-dynol a wahaniaethant yn benaf oddi wrth rai Nimroud, yn eu pen-wisgoedd; nid ydyw y cappan corniog wedi ei wneuthur yn grwn, ond yn uchel, ac wedi ei addurno yn rhagorol, yn gyffelyb i anghenfilod adeiniog Persepolis.† Gwynebaw amryw o'r teirw sydd wedi eu troi i mewn, yr hyn a rydd olwg chwithig arnynt.

Er pan ymadawodd M. Botta, mae ochrau y ffosydd wedi syrthio mewn, ac wedi llenwi y rhan fwyaf o'r ystafelloedd; mae y cerfiadau yn myned i ddinystr buan; ac heb fod yn hir, ni fydd ond ychydig yn aros o'r golofn nodedig hon. Nid oes nemawr ran o'r adeilad hwn wedi diengyd rhag y tân a'i dinystriodd, o ganlyniad

* Yn arlun y pentref hwn, pa un sydd wedi ei gerfio yng ngwaith mawr M. Botta ar Nineseh, dangosir y nennau yn llechweddol, ac o faintioli mawr. Ni welir y cyfryw nennau yn y parth hwn o'r Dwyrain, a'r pentref, yn gyffelyb i'r holl rai eraill yn Assyria, nid oedd ond casgliad o fwrthynnod truenus.

† Dinas enwog hen Bersia. Yr adfeilion, pa rai a hanfodant yn bresennol, sydd yn dra mawreddog a hardd. Y ddinas hon a losgwyd gan Alecsander Fawr, pan mewn gloddest feddwol, ac a ail adeiladwyd mewn rhan gan Darius Hystaspes.

ni allesid symmud ond ychydig nifer o'r lledluniau. Gyd â golwg ar y gwnenthuriad allanol, methais a chael unrhyw olion, ond tal-addurn cywrain, a grisiau o waith maen cyfan-gorph, ac yn ymddangos megis yn arwain i deml fechan o gerrig duon, neu golof-graig, sail pa un sydd yn aros etto. Wrth droed y crug y mae allor neu drybedd, cyffelyb i'r un sydd yn bresennol yn y Louvre, yn Paris.

Yr Allor. (Khorsabad.)

Crybwyllir am Khorsabad, neu Khishtabad, gan y daearyddwyr Arabaidd boreuol. Darlunir hi fel pentref ar sail hen ddinas Assyriaidd a elwid "Saraoun," neu "Saraghoun;" ac y mae Yakuti yn dywedyd bod trysorau gwerthfawr iawn wedi eu cael yn yr adfeilion, yn fuan ar ol yr oruchafiaeth Arabaidd; credid yn gyffredinol ym Mosul, lle mae ysgrif o waith Yakuti, mai y crybwylliad hwn, ynghyd â gobeithion o gael trysorau pellach, a wnaeth i M. Botta gloddio yn y crug; a hyn oedd yr achos i'r awdurdodau wneuthur cymmaint o wrthwynebiadau.

Yr oeddwn wedi darfod â'm ymchwiliad yn yr adfeilion erbyn yr amser yr oedd y glud wedi cyrhaeddyd y pentref. Yr oedd yr haul wedi machludo, ond gan fy mod yn anfoddlon i osod y bobl oedd gyd â mi yn agored i dwymyn drwy aros dros y nos yn y lle aflach hwn, marchogais i randir ynghylch dwy filldir ym mhellach. Yr

oedd yn dywyll pan gyrhaeddassom hi, ac yr oeddym ynghanol corsdir helaethach na chorsdir Khorsabad. Yn gymmaint ag nad oedd un pentref o'r tu hwnt, yr oeddwn dan yr angenrheidrwydd o aros yma, a chan ddringo i glwyd o ganghennau coed, wedi ei dyrchafu ar drostanau, treuliais y nos yno yn rhydd oddi wrth ymosodiadau yr heidiau o wybed oeddynt uwch ben y dwfr llonydd isod.

Gadawsom y rhandir cyn cyfodiad yr haul, ac yn fuan a gyrhaeddassom ffynhonnellau y Khausser, afonig fechan a dardda ym mhen Gogleddol pellaf y Jebel Maklub, ac a ddyfrha diroedd, a phentrefi niferog yn ei rhedegfa tu a Mosul, ac a ymuna â'r Tigris yn gyfagos i Kouyunjik, wedi trawsfyned heibio y petrual mawr, y ffurfiai y crug hwnnw ran o hono.

Ein ffordd a groesai y rhan Ogleddol o'r Jebel Maklub, ac yna a ymestynnai dros wastadedd maith at res gyntaf y brynau Kurdaidd. Daeth y gwres yn fuan yn angherddol; yr oedd y tir yn olog a diffwrth; muriau llaid yma ac accw a nodent adfeilion pentref, ac ni thorrid am draws y distawrwydd a'r anghyfanneddra, ond gan dyrrau o Gurdiaid, yn gyrru assynod, llwythog o rawnsypiau, o'r mynyddoedd, yn ddioglyd o'u blaen tu a Mosul.

Taith flinderus a'n dygodd i bentref y Yezidiaid o Ain Siffni. Ei dai gwynion, a'i feddau blaen-feinion, oeddynt wedi bod yn y golwg yn hir ar orwaered bryn isel; yr oedd ei lanweith-dra yn esmwythâd ar ol bryntni preswylfeydd Mussulmanaid a Christionogol. Yr oeddwn yn disgwyl cyfarfod Sheikh Naser, pennaeth crefyddol y Yezidiaid. Yn gymmaint a'i fod ef yn absennol, cyfrannogais o letteugarwch pennaeth y pentref, ac aethum ym mlaen yn fy nhaith at fedd Sheikh Adi. Wedi marchogaeth dwy filldir ym mhellach drwy gwm cul a hyfryd, a ddyfrheid gan ffrwd fynyddig, glennydd pa un a guddid gan y rhoswydd; cyrhaeddassom ddyffryn coediog, o ganol yr hwn y dyrchai pigwrn bedd y sant mawr Yezidiaidd.

Gan ymestyn ar fy hyd wrth ffynon yn y cysgod oeraidd, a wnaed gan goed hirion, canghennau pa rai a aent dros y bedd, rhoddais fy hun i fynu i dymher o ddiolchgarwch gwresog, am y cyfnewidiad disymmrth hwn, o wres mwell a ffrydiau hallt y gwas-tadedd, i wyrddni a ffynhonnau hyfryd y brynau Kurdaidd. Yr oedd digon o "leoedd hyfryd" i'm holl bobl, a phob un yn awyddus, a gymmerodd feddiant o'i goeden, yn gystal ag o'i ffynnon. Gwar-

cheidweid y bedd, ac ychydig grwydriaid o bentref cymmydog-aethol, a ymgasglasant oddi amgylch i mi, gan ateb fy holiadau mor belled ag y caniatatt eu pwyll a'u rhagfarnau.

Treuliasom y nos ar nen un o'r adeiladau o fewn cylchbarth yr adeilad cyssegredig, a chychwynasom i'n taith ar dorriad y wawr bore drannoeth.

Pan yn ymadael â'r dalaeth Yezidiaidd, aethom i'r mynyddoedd a gyfanneddir gan y llwyth mawr Kurdaidd o'r Missouriaidd. Yr oedd y dyffrynoedd yn dra choediog; a chreigiau aml-ddulliog a ymddyrechent uwch ein pennau, neu a gyfodent o ffrydiau y Gomel,* yr hon fu agos a thorri ar draws ein mynedfa drwy y culffyrdd. Yr oedd ychydig nifer o bentrefi yn wasgaredig ar y llechweddau, ond yr oedd y preswlyddion wedi eu gadael am y bwthynnod anghel-fydd, a adeileddid o ganghennau coed,—eu haf dai.

Mewn pedair awr, cyrhaeddasom bentref mawr Kaloni, neu Kallah-oni, yr hwn a ymgyfyd rhwng y gwinllannoedd, ac a ymgroga dros wely y Gomel. Y tai oll oeddynt yn awr yn weigion. Cyrn anferth yr Ibex a addurnent gappanau y drysau, a chonglau yr adeiladau. Yr oedd y trigolion mewn rhyw bellder, ar lennydd yr afon, yn byw dan y coed; yn y lluestai am y tymmor.

Yr oedd y Kurdiaid hyn o'r gangen Badinaidd o'r llwyth Missouriaidd. Y pennaeth, bwthyn pa un oedd ynghanol y twrr o'r adeiladau gwaelion hyn, ydoedd absennol; ond y wraig a'm derbyniodd gyd â lletteugarwch. Llawrlenni, gwneuthuredig gan ei benywaid ei hun, a daenwyd dan forwydden; a phioleidiau mawrion o laeth a hyfen, a dysglau coed llawnion o reis berwedig, ynghyd â thafellau o ddiliau mêl, a basgedeidiau o ffrwythau newydd eu casglu, a osodwyd yn fuan ger ein bronnau. Eisteddai y bobl mewn pellder parchus, ac mewn parodrwydd a atebent yr hyn a ofynnwn iddynt. Y benywaid, heb fod â'r gorchudd yn eu rhwystro, a ddygent wellt i'n ceffylau, neu a redent yma ac acw gyd â'u ystenau. Syrthiai eu gwallt yn gydynnau hirion lawr ar hyd eu cefnau; a'u talcennau oeddynt addurnedig â rhesau o fathodynau a gleiniau; ac nid oedd llawer o honynt heb fod yn deilwng o'r clod am lendid a fwynheir gan y menywaid Missouriaidd.

Yr oedd y llannerch yn gyfoethog mewn prydfferthion naturiol.

* Neu Gomer; y ffrwd hon a ffurfia brif gangen y Ghazir neu Bumadas.

Y dyffryn, pa un a amgeuid gan greigiau uchel, oedd yn llawn o goed ffrwythau.—Y morwydd, y pren afal gwlanog, y ffigysbren, y gollen ffreinig, yr olewydd, a'r pomgranadau; ac oddi tanynt y winwydden, neu ynte yr oedd yn lleiniau o fyd Indiaidd, sesame, neu gottwm. Y lluestai a adeiladwyd o ganghennau; ac yn feddiant i'r perchennogion,—llawrlenni, brethynau ceffylau, a llestri teulu-aidd, oeddynt wedi eu taenu o'u blaen. O bob tŷ braidd, yr oedd edafedd amryliw yn dyfod allan o'r gwŷdd, ac yn ymgymmysgu â'r borfa ac â'r blodau, canys yr oedd un fenyw ym mhob teulu, yn gyffredin yn eistedd wrtho. Yr oedd glanweith-dra, ac hyd yn oed gwycheder yng ngwisgoedd y gwrrywaidd a'r benywaidd; ac yr oedd yno ymddangosiad o gysur a diwydrwydd, yr hyn a gyferbynai yn am-lwg a chyflwr gresynol trigolion y gwastadedd; a'r hyn hefyd a brofai, i'r Kurdiaid hyn fod mor ffodus a diangc rhag sylw llyw-odraethwr diweddaf Mosul, a'u bod yn aros i gael eu hyspeilio gan Basha mwy llygadgraff.

Cydnabyddais letteugarwch y foneddiges Gurdaidd, drwy roddi anrheg i'w mab, ac a farchogais fynu i bentref bychan Chaldæaidd Bebozi, yr hwn sydd yn sefyll ar drum mynydd uchel. Yr oedd yr esgynfa yn serth, a chyd âg anhawsdra y gellai y ceffylau gyr-haeddud y lle. Cawsom dwrr o ddeg o dai, wedi eu hadeiladu ar ddibyn yn sefyll uwch ben y dyffryn, mor uchel, fel mai yn brin y gwelid yr afonig yn y gwaelod. Y trigolion oeddynt dlodion, ond a'n derbyniasant gyd â letteugarwch diragrith. Gadewais y ffordd gyffredin i Amadiyah, i'r diben o weled argraph ag y dywedid ei bod i'w chael yn gyfagos i'r pentref hwn. Cafwyd arweinydd yn fuan i'm tywys i'r llannerch am yr hon yr oeddwn wedi clywed; ond wedi ymegnio i ddringo llwybr anhawdd, dangoswyd craig i mi, ar yr hon nid oedd ond ychydig nodau anghelydd, heb fod yn dwyn unrhyw gyffelybiaeth i unrhyw ysgrifen a ddyfeisiwyd erioed. Yr oeddwn yn arferol â'r cyfryw siomedigaethau, ac yn barod bob am-ser i gyfarfod â hwynt. Dychwelais i'r pentref, ac ymwelais â'r Eglwys fechan. Mae trigolion Bebozi ym mhlith y Chaldæaid hynny a ddygwyd drosodd yn ddiweddar at ffydd Eglwys Rhufain. Dangosant enghraifft rhy gyffredin o'r modd y gwneir y cyfryw broselytiaid. Yn yr eglwys gwelais ychydig nifer o argraph-luniau Italaidd, gwael iawn, o wyrthiau y saint a'r Forwyn Fendigaid, wedi eu lliwio yn erchyll â coch, melyn, a glas.

Wedi gorphwys yn y pentref, cychwynasom i'n taith, a chroesasom res o fryniau, a orchuddid gan wîg o dderw bychain. Disgynasom i ddyffryn Cheloki, ac ynghylch machlud haul, cyrhaeddasom bentref Kurdaidd mawr Spandareh, a elwir felly oddi wrth ei boplyswydd.

Yr oeddym y pryd hyn yn cael ein gwahanu oddi wrth ddyffryn Amadiyah gan res o fynyddoedd uchel coediog a elwir Ghara. Croesasom hwn ar hyd ffordd na theithir yn fynych, ac mor serth, fel mai braidd y gallasai ein ceffylau gadw eu traed,—un, yr hwn ddygai ran o'r glud, a syrthiodd yn ddisymmwrth dros ymyl y graig, ac a gafwyd rhai cannoedd o droedfeddi yn y gwaelod, ar ei gefn, yn dŷn rhwng dwy graig; pa fodd yr aeth yno, heb ddim ond asgwrn ei gynffon wedi torri, oedd ddirgelwch tu hwnt i ddeall neb o honom. Mae dyffryn Amadiyah wedi ei dorri i amryw geunentydd gan y llyfogydd, pa rai a ymdywalltant o'r mynyddoedd, gan ymwrthio yn eu ffordd tu a'r afon Zab. Ond y mae yn llawn o goed derw, pa rai a gynnrychant gyflawnder o gnau, am ba rai y mae y parthau hyn yn enwog. Yr oedd pobl y wlad yn eu casglu, er mwyn anfon y nwyf gwerthfawr hwn ymaith.

Yr oedd tref ac amddiffynfa Amadiyah wedi bod yn weledig o grib mynyddoedd Ghara; ond yr oedd gennym daith hir o'n blaen, ac yr oedd agos a bod yn ganol dydd cyn i ni gyrhaeddwyd godre y graig uchel unigol ar ba un y mae wedi cael ei hadeiladu. Gorphwysasom ym mhentref Chaldaëaidd Bebadî, un o'r ychydig nifer yn y dalaeth ag sydd yn parhau i gadw y ffydd Nestoriaidd. Yr oedd y trigolion yn druenus o dlawd, a bu gorfod arnaf i wrando ar hanes hir o druenusrwyd a gormes. Yr oedd yn grogedig yn yr eglwys ychydig nifer o nappcynnau cottwm drylliedig, ac yr oedd gwisgoedd yr offeiriad yn gyffelyb iddynt. Rhoddais iddo ddau neu dri darn o gottwm cyffredin, o ba rai efe a wnaeth bendorch iddo ei hun, ac a harddodd yr allor.

Yr oedd Albaniaid hanner noethion a thwymynnog yn cysgu ar y meingciau cerrig pan oeddym yn myned drwy byrth yr ymddiffynfa, yr hon yn sicr yn amser y Ramazan, os nid ar bob prydiau eraill, y buasai yn hawdd i ychydig Gurdiaid gwrol i'w chymmyrd. Yr oeddym ynghanol pentwr o adfeilion—pyrth, masnachdai, ymolchleoedd, preswylfeydd, a phob peth yn agored i'r pen draw. Muriau gogwyddedig fuasant yn bygwth tramwyedigion, ond nid oedd-

ynt i'w cael; canys yr oedd y lle yn anghyfannedd. Cawsom beth anhawsdra i gael y ffordd at adfail syrthiedig, a anrhydeddid â'r enw Serai*—y Palas. Yma yr oedd yr un cwsg cyffredinol i'w weled. Nid oedd na gwarcheidwyr na gweision yn weledig, a chrwydrasom drwy yr adeilad hyd oni chyrhaeddassom ystafell y llywodraethwr. Yr oedd y rhai a weinyddent iddo mewn cysur a chwsg ar y meingciau, a chawsom beth trafferth i'w deffroi. Cymmerwyd ni o'r diwedd i ystafell ehang wedi ei lliwio yn goegaidd, mewn tŵr oedd wedi ei adeiladu ar ymyl y graig, o ba le y gwelid yr holl ddyffryn—dyma unig weddillion teyrniaeth hen Bashaid etifeddol Amadiyah. Deuai awel adfywiog i lawr o'r mynyddoedd; yr oedd yr olygfa yn helaeth a hardd, ac mi anghofiais yr anghyfannedd-dra a'r trueni a deyrnasai oddi amgylch

Daeth ychydig nifer o Galdæaid Nestoriaidd, ac un neu ddau o Iuddewon hanner newynllyd attaf gyd â'r chwedl gyffredinol bruddaidd o'u cyfyngder; ac yn fuan wedi hyn, Kasha Mendi, gwr eglwysig teilwng, a weinyddai i anghenion ysprydol hanner pentrefi y dyffryn, yr hwn, wedi clywed am fy nyfodiad, a ddaeth attaf. Yr oedd yr Offeiriad yn fwy gwybodus na'r lleill; ac efe a roes i mi yr hanes a ymofynwn gyd â golwg ar gyflwr y Caldæaid yn y dalaeth, yn gystal a'r modd y gallaswn gyrhaeddyd y Tiari. Yr oedd y milwyr Albaniaidd i ymadael â mi yma, gan nad oedd awdurdod Pasha Mosul yn cyrhaeddyd ym mhellach nag Amadiyah. Yr oeddym yn awr i fyned i diriogaethau y pennaethiaid Kurd-aidd, y rhai yn brin a gydnabyddent unrhyw ymddibyniaeth ar y Porte. Penderfynais logi mulod am y rhelyw o'r daith, ac anfonais fy holl geffylau ond un, gyd â'r Albaniaid i Dohuk, i aros yno hyd fy nychweliad.

Yr oedd yn awr wedi hanner dydd cyn i Selim Agha, y Muteselim, neu y llywodraethwr, ddyfod o'i harem; yr hwn mor belled ag yr oedd menywaid yn perthyn iddo, ydoedd yn wâg. Yr hen wr bonheddig, yr hwn oedd yn newynog, yn hanner cwsg, ac yn nhrydedd radd y ddeirthon, a brysurodd drwy y cyfarchiadau cyffredinol, ac ar unwaith a ofynodd am "quinine." Yr oedd ar y rhai a weinyddent iddo arwyddion o holl amrywiaeth y dwymyn; rhai a grynent,

* Enw Tyrciaidd am balas; oddi wrtho y deillia y gair Saesonig Seraglio, yr hwn enw a roddir yn anghywir i ystafelloedd y menywaid, pa rai a elwir yr "Harem."

eraill oeddynt wridog, a'r lleill a chwysent. Deisyfodd arnaf fyned gyd âg ef i'r harem; yr oedd ei ddau fab megis wedi eu claddu dan bentwr o fentyll, llawrlenni, a sachau f'd, ond yr oedd yr holl bentwr yn siglo oblegid eu cryndod. Rhoddais gyfogyddion a "quinine" yn helaeth iddynt, a dychwelais i'r Salamlik,* i wrando ar Selim Agha yn rhoddi hanes galarus am y dwymyn, lleihad y cyllid, ol-ddyledion, a Churdiaid gwrthryfelgar. Y dagrau a redent dros ei ruddiau pan yr adroddai ei amryw anffodion; ac efe a ddeisyfai arnaf gyfryngu gyd â llywodraethwr Mosul, ar fod iddo gael dyrchafiad neu ei alw o'r lle hwn. Gadewais ef â'i oriawr yn ei law, yn edrych yn awyddus am fachludiad haul, fel y gallai gysuro ei hun â'r "tartar emetic."†

Yr oedd Amadiyah gynt yn lle o enwogrwydd a chryfdwr mawr, yn cynnwys poblogaeth lliosog a blodeuog. Llywodraethid y lle gan Bashaid etifeddol—pennaethiaid gwriogaethol, a olrheinient eu haniad oddi wrth y Caliphiaid Abbasaidd,‡ ac edrychid arnynt ar y cyfrif hwnnw, gyd â pharch crefyddol gan y Kurdiaid. Nid oedd y parch a roddid i foneddigesau y teulu hwn yn llai, ac hwy fwynhaent yr enwad tra neillduol i fenyw o "Khan."§ Y diweddaf o'r pennaethiaid etifeddol hyn oedd Ismail Pasha; yr hwn yn hir a herriai, yn ei gastell ag oedd braidd yn annoresgynadwy, gynnygion Injeh Bairakdar Mohammed Pasha i'w gymmeryd. O'r diwedd gweithiwyd cuddglawdd dan ran o'r mur y meddyliai y Kurdiaid, ei fod yn ddiogel oddi wrth bob ymosodiad; a'r lle a gymmerwyd drwy ymgyrch. Anfonwyd Ismail Pasha yn garcharor i Baghdad, lle mae yn aros hyd heddyw; a'i deulu, ym mhlith y rhai yr oedd ei wraig landêg, Emsa Khan, adnabyddus i Ewropiaid Mosul, ynghyd â Mohammed Seyyid Pasha o Akra,|| o'r un hiliogaeth—y maent wedi byw yn hir ar garedigrwydd Mr. Rassam. Crybwyllir am Amadiyah yn fynych gan ddaearyddwyr a haneswyr boreuol

* Yr ystafell i dderbyn osbion neu ymwelyddion mewn tŷ Tyrcaidd,—yn llythyrennol, "lle y Salam neu y cyfarchiad, *Salam aleikum*, heddwch fyddo gyd â chwi," hwn ydyw y dull cyffredinol o gyfarch yn y Dwyrain.

† Cyfoglyn.

‡ Teulu a deyrnasent yn Baghdad, yn fuan wedi i'r Arabiaid fuddugoliaethu arni. Galwyd y teulu felly oddi wrth ei seilydd Abbas; o'r teulu hwn y deilliodd yr enwog Galiph Haroun al Rashid.

§ Enw Persiaidd pendefigaidd.

|| Talaeth i'r dwyrain o Amadiyah.

Arabia, ac y mae amser ei seiliad, y mae yn debygol, o gyfnod tra boreuol. Darfu i Kasha Mendi yn ddamweiniol gadarnhau yr hyn a ddywedwyd gan Mr. Rich, sef bod y dref unwaith yn cael ei galw Ecbatana, ac iddo ei gweled dan yr enw hwn mewn hen ysgrif Galdæaidd. Yr unig hen weddillion a ellais i ddarganfod, ydoedd lledlun anffurfiedig ar graig yn agos i'r porth Gogleddol, ond yr oedd ynddo ddigon i'm galluogi i bennodi yn agos yr amser y gwnaed ef—amser y brenhinoedd Arsacaid: yr oedd hefyd gloddiadau yn y graig o'r tu mewn i'r muriau, pa rai a ymddangosent eu bod wedi cael eu defnyddio mewn amser boreuol fel Eglwys Gristionogol. Mae Amadiyah yn ddjarhebol o afiach, er ei fod yn uchel ac yn amlwg. Ar yr amser hwn o'r flwyddyn, mae y trigolion yn gadael y dref er myned i'r mynyddoedd cymmydogaethol, yn nyfrynoedd pa rai y gwnant "ozailis," neu luestai, o ganghennau.

Aethum drwy yr heol anghyfannedd i gyntedd bychan, lle yr arosai yr Albaniad. Fe allai bod y nifer a ellid hebgor o'r milwyr yn cynnwys tri dyn; yr oedd y lleill yn ymestynedig ar bob ochr ac yn dioddef dan bob graddau o'r dwymyn, ynghanol pentyrrau o fryntni a chrwyn pompiynau y dwfr, yr hyn a ddangosai natur a helaethrwydd eu hystôr. Un o'r pennaethiaid a ymffrostiai ei fod wedi beiddio y dwymyn, ac a fynnai i mi yfed coffi a chwiffio "narguileh" gyd âg ef,* ymddangosiad yr hon nid oedd yn serchus iawn. Efe a ymroddes mor belled i lawenydd a gloddest, fel ag yr aflonyddodd ddyn crynlyd a gynhesai yn yr haul, ac a'i dygodd i chwareu ar y "santour,"† yr hwn oedd wedi colli y nifer amlaf o'i dannau. Tôn berthynol i'w fynyddoedd genedigol a'i gwnaeth yn bruddaidd, ac efe a siaradai am druenusrwydd milwr achlysurol, pan nad oedd na rhyfel nac yspail. Y magnel hwyrol a roes rybudd o fachludiad haul pan ag yr oeddwn yn eistedd gyd â'r pennaeth; ac mi adewais y gwarchawdlu pan yr oeddynt yn torri eu hympryd ar lwythi asynnod o ddwfr-bompiynau anaddfed.

Ar fy nychweliad i'r Serai, yr oedd y Llywodraethwr yn gwellhau oddi wrth effeithiau y cyfoglyn, ac yn awyddus am ei giniaw. Yn

* Pibell a ddefnyddir yn y Dwyrain, a mygllys o natur neillduol a chwiffir yn-ddi; a'r mwg a sugnir drwy ddwfr: yn India gelwir hi "hooker."

† Math o offeryn cerdd anghelfydd a ddefnyddir yn fynyeh gan y Dwyreinwyr; cynnwysa amryw o wyfrau wedi eu tynnu dros ystyllen, a tharawir hwynt a dau forthwyl bychan.

gymmaint a bod mis Ramazan, am y nosweithiau, yn fis o wledda a thŷ agored, Ismail Agha o Tepelin,* (y pennaeth Albanaidd ag oedd yn llywydd ar y gwarchawdlu,) y Cadi, casglydd y cyllid, pennaeth Kurdaidd, ac un neu ddau eraill a ddaethant yn osbion. Ein hymborth a roes brofion diamheuol o fychander defnyddiau arlwyadol Selim Agha, neu o dlodi y wlad. Pan aeth y ciniaw heibio, dygais bwngc duwinyddol dan sylw, am ei fod yn perthyn i'r tymmor; a'r Cadi a ymrwyfodd i ddyfnderau arfaeth ac ewyllys rydd. Y dull ammhwylllog y darfu i'r Albaniad gymmeryd rhan yn y ddadl a wnaeth i'r cymdeithion synnu, ac a roes dramgwydd i deimladau y Cadi. Yr oedd ei olygiadau am dyngedfen dyn, yn hyf a gwreiddiol; troai attaf fi am gadarnhad i'w olygiadau, ac a gymmerai yn ganiattaol fy mod yn gwbl o'i farn ef, a'i fod wedi distewi y Cadi, yr hwn a ddywedai yn dduwiol ei "Istaffer Allah" (bydded i Dduw faddeu iddo,) gorphenodd yr Albaniad drwy fy ngwahodd i foreufwyd drannoeth.

Y bore canlynol, gadewais fy ngwarcheidwyr a gweision y Llywodraethwr, i gynnwll mulod gyferbyn a'm taith, oddi wrth y gwladwyr a ddygent ymborth i'r dref, ac wedi rhyw faint o anhawsdra cefais allan y ffordd i letty Ismail Agha. Ei artref oedd mewn tŷ bychan, yr unig le cyfanneddol ynghanol pentwr o adfeillion. Oddi amgylch ei ystafell, yr oedd yn grogedig ddrulliau, cleddyfau, a "yataghans,"† ac ychydig o Albanaid bryntion, arfog o'r pen i'r traed, oeddynt yn sefyllian wrth y drws. Yr oedd y pennaeth wedi addurno ei hun i'r man eithaf. Yr oedd ei siacced hefyd wedi ei gorchuddio â llawnder o frodiadau auraid; ei arfau oeddynt o'r dull mwyaf drudfawr, a mentyll mân-flew mewn cyflawnder oeddynt daenedig ar y meingciau duon. Yr oedd yn ddangosiad rhyfedd o wychder ynghanol trueni. Derbynid fi yn dra gresawus; a phan ddeallodd fy mod i yn adnabyddus a'i hen drigfannau yn ei wlad enedigol, ac yn adnabyddus o'i gyfeillion â'i berthynasau, torrai ei gyfeillgarwch allan dros bob terfynau rhesymol. "Brodyr ydym ni oll, y Saeson a'r Tosques" (llwyth Albanaidd,) ebai ef, gan

* Tref yn Albania Ddeheuol. Y nodedig Ali Pasha o Yanina, oedd yn ened igol o'r lle hwn.

† Math o bidog hir, a wisgir yn gyffredinol yn y Dwyrain.

gynnyg fy nghofleidio; "yr ydym oll yn Framasons;* nid wyf yn gwybod dim am y Tyrciaid hyn na'u Ramazan, diolch i Dduw. Rhoddwyd ein cylla i ni i'w lenwi, a'n geneuau i gymmeryd pethau da i mewn." Pan yn llefaru y geiriau hyn, efe a roes amnaid o gryn arwyddocad i un o'i ganlynwyr, yr hwn gan ddeall ei feddwl, a wnaeth esgynfa o glustogau, ac a osodes gorn ei wddf mewn per-ygl, drwy ddringo i'w phen i gyrhaeddyd, oddi ar astell, gostrelaid o win a chostrelaid o raki.† Yna Ismail Pasha a roes ei law yn ddwfn i bwrs mawr hagr, allan o ba un y tynnodd efe ugain paras,‡ yr hyn oedd ei holl gynhwysiad, ac a anfonodd un o'r rhai a wein-ient arno yn ddiattreg i faelfa yr unig berlysieuydd, yr hwn, yn ol pob ymddangosiad, oedd yr unig fasnachwr ag oedd wedi gorfuch-eddu y dinystr oddi amgylch iddo. Dychwelodd y bachgennyn yn fuan gyd â sypyn bychan o bys crasedig, ac ychydig o balmaeron, a thri dernyn o sugr, pa rai a daenwyd ar lawfwrdd, ac a osodwyd ger ein bronnau fel chwaeth i'r gwin a'r brandi. Yr oedd yn am-lwg bod Ismail Agha wedi gwneuthur i fynu ei feddwl yn hollol gyferbyn a meddwdod boreuol; ac yr oedd fy nghyflwr i yn dra anghysurus. Ar ol iddo yfed ychydig nifer o wydrau o raki mewn mawredd wrtho ei hun, efe a wahoddodd ei ganlynwyr i gymmer-yd rhan gyd âg ef. Anfonwyd cenhadon i bob man am beroriaeth; ac Iuddew yn y ddeirthon, perorion y gatrawd, y rhai yr oedd eu hoffer cerdd yn gynnwysedig o ddau o dabyrddau pres bychain wedi hollti, a chwibanogl; dau o Gurdiaid gyd â chrwth a santour, a gasglwyd ynghyd. Mi gymmerais y cyfleusdra i fyned o'r ysta-fell heb i neb fy ngweled, ynghanol swm caniadau Albanaidd a'r llwch a gyfodai oddi wrth y dawnisiai Palicaraidd.

Pan ddychwelais i'r Serai, yr oedd dau ful yn barod; ac yr oedd eu perchennogion, ar ol llawer o siarad, wedi dyfod i ddeall fod yn fy mwriad i dalu eu llôg. Wedi penderfynu pob peth, a llwytho yr anifeiliaid, rhoes ddydd da iwch' i'r Mutesellim, gan addaw dwyn ei sefyllfa dan sylw y Pasha.

Yr oedd pennaeth Kurdaidd gyd â ni, ac ni ymadawsom âg

* Yr enw Framasoun (neu Freemason), yn gystal a Phrotestant, sydd yn y Dwyrain, fel y mae yn ddrwg gennyf ddywedyd, yn gyfystyr ag anghrediniwr. Mae y cenhadon Pabaidd wedi bod yn ddiwyd yn taenu yr enllib.

† Gwirod a dynnir o winrawn sych neu balmaeron.   ‡ Ynghylch ceiniog.

Amadiyah drwy borth cyferbyniol i'r hwn y daethom i mewn. Gorfus i ni i ddisgyn ar draed ar hyd y llwybr serth oedd yn myned tu a'r dyffryn isod. Wedi croesi rhai gerddi a drinid yn dda, dechreuasom ar esgyniad y mynyddoedd drwy geunant coedog, ac a ddaethom yn ddisymmwrth ar yr Yilakiaid, neu arosfeydd haf trigolion Amadiyah. Yr oedd callineb yn newisiad y llannerch. Yr oedd y cenllif wedi ei rannu yn fil o ffrydiau, pa rai a ymarllwysent dros y creigiau, ac â syrthient yn bistilloedd i'r dyffryn isod. Coed ffrwythau a derw a guddient y bwthynnod a'r pebyll, a llusgwydd o amryw liwiau a orchuddient ochrau y ceunant. Nyni oll a fwynhaem yr oerder hyfryd, ynghyd âg arogledd y lle; ac nid oedd yn syndod gennym bod pobl Amadiyah wedi gadael yr awyr wenyng am y cyrchfeydd hyn. Wedi marchogaeth awr, nyni a ddaethom i drum y gulffordd, o ba le yr ymagorodd ger ein bron olygfa fawreddog ar y mynyddoedd Tiariaidd. Aeth Ionunco yn hyawdl pan welodd fynyddoedd gwlad ei enedigaeth, ac efe a enwai y naill ar ol y llall o'r bannau uchel a ymddyrrhent o bentyrtau cymmysgelyd o fryniau; yr oedd ban Asheetha ynghyd âg amryw fannau eraill yn orchuddiedig gan eira; oddi tanom yr oedd dyffryn hir Berwari, yr hwn a wahana res fynyddig Amadiyah a'r wlad Nestoriaidd. O fewn ychydig bellder o grib y gulffordd, daethom i wastadedd bychan diffwrth, a elwir Nevdasht, yu yr hwn y mae y pentref Kurdaidd Maglana yn sefyll. Erbyn machludiad haul, cyrhaeddassom randir Nestoriaidd a elwir Hayis. Nid oedd ond pedwar teulu yn y lle, ac mor dlawd, fel na allasom gael dim i'n swpper, ond ychydig o flawd wedi ei ferwi, ac ychydig o fwyar Mair berwedig; ond gwnaeth y creaduriaid tlodion gymmaint ag oedd yn eu gallu, ac a roddasant i ni o'r hyn oedd ganddynt.

Mae dyffryn Berwari yn dra choedog o'r derw cneugog, a'r pentrefi yn amgylchynnedig gan erddi a pherllannau. Pennaeth presennol y dalaeth, Abd-ul-Summit Bey, sydd benboethyn, ac y mae agos wedi dinystrio y boblogaeth Gristionogol. Yn yr holl bentrefi drwy y rhai yr oeddem yn myned, gwelem yr un olygfa, a chlywem yr un chwedl o resynoldeb. Etto y mae y wlad yn gyfoethog; cyflawnder o ddwfr; a'r driniaeth ar y tir yn hawdd. Y coed ffrwythau o wahanol rywiogaethau sydd yn lliosog; a gellid cynhyrchu ffwgws, reis, ac fâd o wahanol rywiau, mewn cyflawnder. Nid ydyw cnau y derw ond yn rhoddi ynnill prinaidd i breswyl-

wyr y pentrefi, am fod y rhai a'u casglent dan orfod i'w gwerthu i'r pennaeth am bris isel. Mae y pentrefi yn cael eu poblogi mewn rhan gan Gurdiaid, ac mewn rhan gan Galdæaid Nestoriaidd; ac nid oes dim pabyddion yn eu plith. Mae amryw o'r pentrefi Crision-ogol wedi eu lleihau i bump neu chwech o dai, a rhai hyd yn oed i ddau neu dri. Arosasom yn amryw o honynt yn nhaith y diwrnod. Yr oedd y bobl, ynghyd â'r offeiriaid, yn absennol gan mwyaf, yn casglu cnau y derw; y menywaid a eisteddent yn gylchoedd dan y coed, yn torri y grawnsypiau, ac yn eu trochi mewn dwfr berwedig cyn eu sychu yn rhesin. Derbynid ni ym mhob man gyd â'r un lletteugarwch, ac ym mhob man yr oedd yr unrhyw dldi cyffelyb. Hyd yn oed Ibrahim Agha, yr hwn oedd wedi ei gynnefino a thru-enusrwydd aflywodraeth, a siaradai yn ddigllon yn erbyn Abd-ul-Summit Bey, ac a gyhoeddai wahanol fygythion yn erbyn aelodau gwrrywaidd a benywaidd ei deulu.

Mae castell Kumri neu Gumri, preswylfod Abd-ul-Summit Bey, yn sefyll ar bigwrn craig uchel neillduedig, a gellir ei weled agos o bob parth o ddyffryn Berwari. Ymddiffynfa fechan o laid ydyw, ond edrychir arni fel lle annoresgynadwy gan y Kurdiaid. Yr oedd yn amlwg bod y pennaeth wedi derbyn rhybudd o'm dynesiad, ac fe allai, yn tybied mai amcan fy ymchwiliad ydoedd taflu golwg dros ei ymddiffynfa i ddibenion nad oeddynt dda; canys fel ag y dynesem at droed y bryn, gwelem ef yn prysuro lawr ar hyd llwybr serth mor gynted ag y gellai y ceffyl ei gludo. Anfonwyd Mullah,* ac un o'i weision, i'n cyfarfod ar y ffordd, yr hwn a ddywedodd wrthym bod ei feistr wedi gadael y castell yn foreu, i fyned i bentref pellennig, i'r hwn y gallem ni ei ddilyn. Gan na ewyllysiwn yn neillduol i gael golwg agosach ar Kalah Kumri, cyfeiriais tu a'r brynau, ar hyd y llwybr a ddangoswyd i mi gan y Mullah.

Marchogasom drwy amrywiol bentrefi Kurdaidd, amgylchynedig gan erddi, ac yn cael eu dyfrhau yn dda gan y ffrydiau mynyddig. Yr oedd gennym gyfyng-le o ryw bellder i'w groesi cyn y gallasem gyrhaeddyd pentref Mia, lle yr oeddyn i aros dros y nos. Yn agos i'w drum yr oedd gwastadedd diffwrth, ar yr hwn yr oedd amryw o farchogion Kurdaidd, y rhai a ymunasant â ni, ac ynghyd â'm pobl

* Offeiriad; enw a roddir yn fynych i unrhyw un a all ddarllen ac ysgrifenu.

a aethant i chwareu y Jerid.* Yn fuan y gad ffugiol a achosodd gyffroad, a chan i hen arferion gael y trechaf arnaf, unais yn y gorchwyl. Troediad gan geffyl a roes derfyniad buan i'm hysgogiadau, a gorfu arnynt aros hyd oni ddaethum yn alluog i fyned ym mlaen yn ein taith. Yr oedd gan hynny yn fachlud haul cyn i ni gyrhaeddyd Mia. Mae dau bentref o'r enw hwn; yr uchaf a gyfan-neddir gan Fohammediaid, a'r isaf gan Chaldæaid Nestoriaidd. Cyfarfuasom âg un o'r Kurdiaid pan oeddym yn myned mewn i'r pentref uchaf, a chennadwri ganddo oddi wrth Abd-ul-Summit Bey, yn hyspysu, gan fod osbion yn ei dŷ, na's gallasai ein derbyn ni yno, ond ei fod wedi parottoi tŷ i ni yn y pentref Cristionogol, lle y deuai ef attom i giniaw. Marchogais ym mlaen i Mia isaf, ac yr oedd yno fintai o'r Kurdiaid yn ymosod ar y trigolion, ac yn casglu hen lawrlenni a dodrefn. Gan ddeall bod y gorchwylion hyn wedi cael eu bwriadu mewn rhan gyd â golwg ar fy nerbyniad i, er bod y rhan fwyaf o'r pethau a gasglwyd wedi eu bwriadu er cysur i osbion Mussulmanaidd y Bey, myfi a roes derfyn ar unwaith i'r trais, ac a ryddheais y trigolion. Esgynasom nen helaeth a glân, a thrwy gynnorthwyon pobl y tŷ, y rhai yn rhwydd a'n cynnorthwyasant pan ddeallasant mai Cristionogion oeddym, nyni a sefydlasom ein hunain yno dros y noson.

Yn fuan wedi y tywyll nos, daeth cenhadwr arall oddi wrth Abd-ul-Summit Bey, i ddywedyd, yn gymmaint a bod y Cadi ac osbion ardderchog eraill gyd âg ef, na allai efe ddyfod tan y bore. Yr oeddwn ar y cyntaf wedi drwgdybied bod gan y gohiriadau a'r esgusodion hyn eu hamcan; a bod y pennaeth yn ewyllysio rhoddi prawf o'i fawredd i'r Kurdiaid, a hynny trwy ymddwyn attaf fi yn y dull mwyaf anfoesgar: ond gelwais ar y Kurdiad, a chan ei gyfarch â llais uchel, fel y gellai y bobl oeddynt wedi ymgynnull oddi amgylch y tŷ glywed, dymunais arno fyned âg attebiad ag oedd braidd yn arw i'w feistr, ac mi gymmerais ofal ei fod yn ei ddeall yn llawn. Safai gwallt Ionunco yn syth ar ei ben, oblegid hyfdra yr araeth hon, a'r Kurdiaid a grynent oblegid y canlyniadau. Ibrahim Agha a chwarddai o hyfrydwch, a chan wthio y Kurdiad ymaith gerfydd ei ysgwyddau, dywedai wrtho am rodai yr attebiad yn llawn. Cafodd y gennadwri hon yr effaith ag oeddwn wedi

* Chwareu a chwareuir yn y Dwyrain ar gefnau ceffylau; math o ffug-frwydr; y chwareuwyr a darawant eu gilydd a phren yn lle â gwaewffon.

ragweled; canys ym mhen yr awr, daeth y Bey, gan ymwithio dros bennau y tai, er perygl i'w grimmogau, ynghyd â thebygolïaeth y gellai syrthio drwy ryw simdde neu gilydd. Yr oedd yn oblygedig mewn gwahanol fentyll, ac a wisgai, yn ol arferiad pennaethïaidd Bohtan,* bendorch o faintïoli anferth ynghylch pedair troedfedd o dryfesuriad; ac yr oedd wedi ei gwneuthur o napeynnau afrifed, a chadachau o bob lliwiau, coch, melyn, a dû; a hugan a llofrau llydan brodiedig; ac yn ei wregys yr oedd pob math o arfau. Yn ei gorph, yr oedd yn dal a glandeg; ei lygaid yn dywyllion; ei drwyn yn grwcca; a'i farf yn ddu; ond yr oedd agwedd ei wyn-ebpyrd ym mhell o fod yn serchus. Gadewais iddo ddechreu yr ymddiddan, yr hyn a wnaeth efe gyd â lliosogrwydd o esgusodion dros yr hyn oedd wedi myned heibio; ac nad ydoedd efe, myn y Prophwyd, yn gwybod gradd yr osb, pa un oedd wedi ei anrhyddedu â'i bresennoldeb. Nodais allan ddau neu dri thwyll yn ei haeriadau; ac ni a ddaethom i ddeall ein gilydd yn hollol, cyn myned at bethau cyffredinol. Eisteddodd gyd â mi hyd hanner nos; ac mewn siarad maith, ymdrechodd gyflawnhau ei ymddygiad at y Cristionogion, yr hyn a brofodd nad oedd ei awdurdod wedi ei sefydlu i'r graddau y dymunai efe.

Yn y bore, anfonodd y Bey foreufwyd i mi, ac a roes nifer o farchogion Kurdaidd i'm hymddiffyn mor belled a'r terfyn Tiyariaidd, yr hwn nid oedd ym mhell. O'r tu draw i Mia, aethom drwy Bedou, yr hwn oedd y pentref Kurdaidd ehangaf a mwyaf poblogaidd ag oeddwn etto wedi weled.

Ni anturiai ein gwarcheidwyr i dirogaethau y Tiyariaid, rhwng y rhai a'r Kurdiaid, y mae rhyfel parhaus; a hwy a'n gadawsant mewn dyffryn cul anghyfanneddol, trwy yr hwn yr oedd y ffordd i Asheetha yn bresennol yn myned. Rhoddais orchymyn i'm pobl i fod yn neillduol o ochelgar yn ein crwydriadau rhagllaw; ac a ddygais ar gof i'm Cawass a'm gweision Mohammedaidd, mai nid â Christionogion llonydd y gwastadedd yr oeddynt i ymwneuthur mwyach. Gan ymroddi i arweiniad Ionunco, yr hwn yn awr a deimlai ei fod ar ei ddaear ei hun, gwnaethom ein ffordd gyd âg anhawsdra dros y creigiau a'r cerrig, a pha rai y cauir y dyffryn i fynu, ac a aethom yn ol cyfarwyddiad ein har-

* Talaeth yn Kurdistan.

weinydd, ar hyd y ffordd agosaf i Asheetha. Gallasai fod y llwybr, ar rai achlysuron, yn cael ei ddefnyddio gan eifr y mynyddoedd; ond yr oedd yn wyrth bod ceffylau a mulod yn myned ar hyd y cyfryw. Ar ol taith flinderus iawn, cyrhaeddasom ben uchaf y cyfyng-le, ac a edrychasom lawr ar y pentref. Oddi ar y lle hwn, gorphwysai y llygad ar olygfa o brydferthwch mawr. Cyferbyn â ni ymddyrchai y pigwrn mawr, a'i eira a'i fynydd-rew, yn ganfyddedig hyd yn oed o Mosul. Wrth ein traed, yr oedd y pentref yn ymestyn dros yr holl ddyffryn; a thai, yma ac acw, amgylchynedig gan erddi a pherllannau, oeddynt wasgaredig ar lechweddau y mynyddoedd. Ar y tu deheu yr oedd y dyffryn a arweiniai i'r Zab. Nid oedd ein anhawsdra yn fawr i ddisgyn drwy y cerrig rhyddion a'r ffrwd-ysgarthion, a orchuddient wyneb y mynydd; etto, cafodd ein mulod a ninnau godymmau mynych. Pan gyrhaeddasom fwch y dyffryn, marchogasom ar unwaith i dŷ Yakoub, "rais," neu bennaeth Asheetha, yr hwn a'n derbyniodd gyd â lletteugarwch gresawgar.

PENNOD VII.

ASHEETHA.—TY NESTORIAIDD.—Y GYFLAFAN.—ZAWETHA.—OFFEIRIAID NESTORIAIDD.—MURGHI.—LIZAN.—GOLYGFA Y GYFLAFAN.—PONT DIYARIAIDD.—BAOLA.—TY Y MELEK.—TALARTH TKHOMA.—BRAW Y TRIGOLION.—GWASANAETH EGLWYSIG.—TKHOMA GOWAI.—PENNAETH KURDAIDD.—CUL-FFORDD I BAZ.—ERGUB.—DYCHWEL-YD I TKHOMA.—BE-ALATHA.—FFYRDD TIYARI.—CHONBA.—LLOFRUDDIAETH MELEK ISMAIL.—DYCHWELYD I ASHEETHA.—KASHA ABRAHAM.—MWN EFTYDD.—CHALLEK.—OURMELI.—SUBASHIAD.—SANT KURDAIDD.—MALTHAYIAH.—CERFIADAU.—ALKOSH.—BEDD Y PROPHWYD NAHUM.—RABBAN HORMUZD.—TELKEFF A'I TRIGOLION CRISTIONGOL.—DYCHWELIAD I MOSUL.—AIL GYFLAFAN AR Y MYNYDDOEDD NESTORIAIDD.—DALFA AC ALLTUDIAETH BEDER KHAN BEY.

MOR gynted ag y cyrhaeddasom dŷ Yakoub Rais, y waedd o "Y mae y Bey wedi dyfod;" a aeth trwy y pentref yn fuan, ac amgylchwyd fi gan dyrfa o wrtywaid, menywaid, a phlant. Fy llaw a gusanwyd ganddynt oll, a gorfu arnaf am hir amser ymostwng i'r ddefod flinderus hon. Gyd â golwg ar fy nghydymaith, bu agos iddo ef a chael ei fygu gan gofleidiadau y merched, pa rai oll agos a ryddhawyd o gaethiwed ar ol y gyflafan fawr, ac a gynhaliwyd yn eu cyfyngder gan ei frawd am rai misoedd ym Mosul.* Ym mhlith y dynion yr oedd llawer o'm hen weithwyr i, pa rai a wahaniaethid oddi wrth y lleill gan eu dillad a'u harfau gwyichion,

* Gellai ei fod yn gofus, i Beder Khan Bey, yn 1843 oresgyn y taleithiau Ti-yariaidd, ac mewn gwael per lofruddio agos i ddeng mil o'u trigolion, a dwyn ymaith yn gaethion nifer fawr o fenywaid a phlant. Ond fe allai, nad ydyw yn wybod yn gyffredinol, i ryddhad y nifer liosoceaf o'r caethion i gael ei ddwyn oddi amgylch drwy gyfryngiad a haelioni Syr Stratford Canning yr hwn a lwyddodd i gael gan y Porte i anfon dirprwywr i Kurdistan, i'r diben o dueddu Beder Khan Bey, a phennaethiaid Kurdaidd eraill, i roddi fynu y caethion a gymmerwyd ganddynt, ac efe ei hun a roddes swm fawr gyferbyn a'u rhyddhad. Mr. Rassam hefyd a gafodd eu rhyddhad i amryw o'r caethion, ac a'u cynhaliodd, ac a'u dilladodd ar ei draul ei hun dros amryw fisoedd; nid yn unig y Patriarch Nestoriaidd, ond amryw gannoedd o Galdæaidd ag oeddynt wedi diengyd i'r mynyddoedd.

yr hyn oedd effeithiau eu diwydrwydd am dymmor y gauaf. Yr oeddynt yn awyddus i ddangos eu diolchgarwch a'u hawyddfryd yn fy ngwasanaeth. Daeth eu hoffeiriad hefyd, Kasha Ghioorghis,* Kasha Hormuzd, ac eraill. Pan ddaethant i'r ystafell, cyfododd yr holl gynnulleidfia; a chan gyfodi eu pendorchau a'u capiau yn barchus oddi ar eu pennau, a gusanasant y llaw a estynid atynt. Yn y cyfryw amser yr oedd y genethod wedi ymadael, ond dychwelasant yn fuan, a phob un a ddygai ddysglaid o ffrwythau, pa rai a osodasant o'n blaen. Fy ngweithwyr a ddygasant ddysgleidiau mawrion o garas neu milet, berwedig, yn nofio mewn ymenyn. Yr oedd digon o ymborth i'r holl gymdeithion.

Yr ymofyniadau cyntaf oeddynt ynghylch Mar Shamoun, y Patriarch. Dangosais ei lythyr, yr hwn yn gyntaf a gusanwyd gan yr offeiriad, ac a osodwyd wrth eu talcennau. Yna hwy a'i rhoisant i'r prif ddynion henaf, pa rai a aethant drwy yr un ddefod. Yna Kasha Ghioorghis a ddarllenodd y llythyr yn uchel, ac ar ei derfyniad, y rhai hynny ag oeddynt yn bresennol a roddasant weddi dduwiol dros lwyddiant y Patriarch, ac a adnewyddasant eu cyfarchiadau o resawiad i ni.

Wedi terfynu y defodau rhag-arweiniol hyn, yr oeddynt i roddi boddlonrwydd i'r rhai oll ag oeddynt yn bresennol ynghylch diben, pellder, a pharhad ein taith. Yr oedd y pentref yn y braw mwyaf, oblegid y goresgyniad a fwgythid gan Beder Khan Bey. Talaeth Tkhoma, yr hon a ddiangodd rhag y gyflafan flaenorol, ydoedd yn awr yn wrthddrych o'i ddigllonedd benboethniadol. Yr oedd i ddyfod drwy Asheetha, ac yr oedd gorchymyn yn barod wedi ei anfon i'r trigolion i gasglu ymborth i'w bobl. Yn gymmaint ag nad oedd ei ryfel-gyrch i gymmeryd lle hyd ddiwedd y Ramazan, yr oedd amser ddigon i weled y taleithiau diofrydedig cyn i'r Kurdiad eu goresgyn. Ond penderfynais aros diwrnod yn Asheetha, er mwyn i'r mulod gael gorphwys.

Y bore ar ol ein dyfodiad, aethum gyd â Yakoub Rais i ymweled â'r pentrefi. Yr oedd y coedydd a'r cynnyrch mawr wedi cuddio anghyfannedd-dra y lle, ac wedi rhoddi i Asheetha, ymddangosiad blodeuog o'r tu allan. Ond wrth fyned drwy yr heolydd, ni chefais ond ychydig heb law adfeilion. Ychydig dai a ymddy-

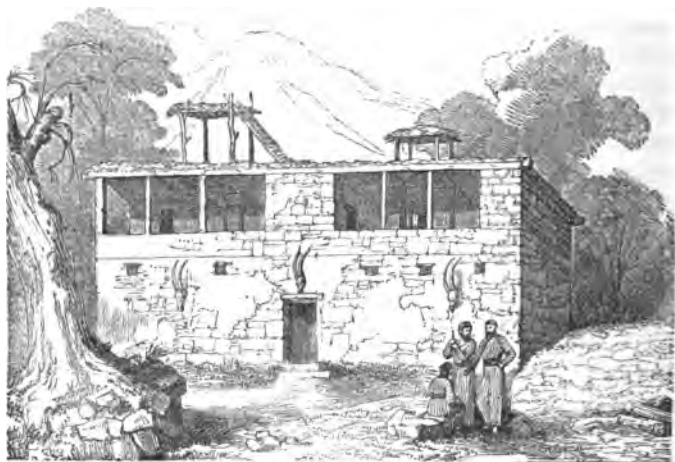
* Kasha y gelwir Offeiriad Chaldaidd.

chent o'r pentyrrau golosgedig; ond hyd yma, yr oedd y nifer fwyaf o'r tai maluriedig heb berchennogion, am fod yr holl deuluoedd wedi cael eu dynystrio. Dangosai Yakoub, fel ag yr oeddym yn myned ym mlaen, anneddau blaenorol preswylwyr cyfoethog, ac a adroddai wrthyf, ym mha le a pha fodd y cawsant eu llofruddio. Adeiladwyd un Eglwys er amser y gyflafan. Yr oedd y llwybrau etto yn gauedig gan fon-cyffion y coed a dorwyd i lawr gan y Kurdiaid. Y ffosydd, pa rai unwaith a gludent ffrwythlondeb i'r gerddi, oeddynt yn awr yn weigion a sychion; a'r tiroedd a ddyfrheid ganddynt, oeddynt wedi eu gadael yn noethion ac heb eu hau. Synnwyd fi gan effeithiau diwydrwydd a bywiogrwydd yr ychydig deuluoedd a adawyd, ac a ddychwelasant i'r pentref, ac eisioes wedi dwyn y rhan fwyaf o'r tir dan driniaeth.

Nid ydyw tai Asheetha wedi eu hadeilladu yn dwrryn, ond yn wasgaredig dros y dyffryn, yn gyffelyb i dai y taleithiau Tiariaidd.* Mae pob preswylfod yn sefyll ynghanol y tir a berthyna i'w feddiannydd; o ganlyniad, mae y pentref yn cadw mwy o le nag a fuasai yn angenrheidiol, oni bai hynny; etto y mae ei ymddangosiad yn llon a hyfryd. Y tai sydd ddiaddurn, etto wedi eu gwneuthur yn y fath fodd ag i roddi ymgeledd a chysur dros y gauaf a'r haf. Y parth isaf sydd o gerrig, ac yn cynnwys dwy neu dair ystafell, pa rai a gyfanneddir gan y teulu a'r anifeiliaid yn ystod y misoedd oerion, Y goleuni a ddaw drwy y drws, a thrwy dyllau bychain yn y mur. Nid oes iddynt ffenestri, canys yn gymmaint ag nad oes gwydr yn Kurdistan, byddai yr oerfel yn fawr yn y gauaf, lle mae y preswylwyr am ddiwrnodau meithion yn cael eu cau mewn. Y parth uchaf sydd o gerrig mewn rhan, ac mewn rhan o goed, a'i holl wyneb ag sydd tu a'r deheu yn agored. Trawstiau mawrion, yn sefyll ar golofnau ac ar y muriau, a gynhaliant y nen. Hwn ydyw y breswylfod am yr haf, ac yma y mae holl aelodau y teulu yn aros. Ym misoedd Gorphenaf ac Awst, cysgant yn gyffredin ar y nen, ar ba rai y gwnant esgyn-glwydi o ganghennau a phorfa, yn sefyll ar bawliau. Ac fel hyn, trwy fyned mor uchel ag y gallant, gochelant y pryfed a heigiant yn yr ystafelloedd, a'r gwynt nosawl a gluda ymaith y gwybed. Weith-

* Edrychid gynt ar Asheetha a Zaweetha fel taleithiau hanner anymddibynol, a chan bob un o honynt Rais neu bennaeth. Nid oeddynt o fewn tiriogaethau na than awdurdod Melekiad Tiari.

iau adeiladant yr esgyn-glwydi rhwng canghennau y coed hirion a amgylchant y tai; y gwair a'r gwellt i'r anifeiliaid dros y gauaf, a wneir yn ddasau yn gyfagos i'r ty, neu a roddir ar ei nen.

Ty Nestoriaidd yn Nhalaeth Tiyari,

Yn gymmaint ag mai hon ydoedd y flwyddyn gyntaf i drigolion gweddilledig Asheetha, pa rai oeddynt ynghylch 200 o deuluoedd, ddychwelyd i'r pentref, a thrin y tir, yr oeddynt agos a bod heb un fath o ymborth,—i'w fwytta. Buom dan yr angenrheidrwydd o anfon i Zaweetha am gig a reis; yr oedd hyd yn oed y llaeth yn brin, am fod y diadelloedd wedi cael eu cludo ymaith gan y Kurdiaid. "Garas" oedd y cwbl a allem gael i'w fwytta. Nid oedd ganddynt ddim fŷd, ond ychydig o haidd. Eu bara a wnaid o'r "garas" hwn, ac arno yn unig bywioliaethent, ond ar y gwyliau, pryd y berwent rawn, ac a'i mwydent mewn ymenyn toddedig.

Yr oedd y bobl yn awr yn ddiwyd yn dyfrhau y tir, ac yn ol yr arwyddion, yr oeddynt yn debyg o gael eu gwobrwyo a chynnyrch mawr o "garas," ac o wenith, haidd, reis, a thybacco. Y bechgyn a wnaent ysgrech neu chwibaniad main yn barhaus, i gadw ymaith yr adar bychain a ddeuent yn heidiau at yr fŷd addfed. Pan flinent wrth y gorchwyl hwn, ymgymmerent at eu petris. Mae agos pob bachgen yn y wlad hon, yn cludo un o'r adar hyn ar ei gefn

mewn cawell crwn o wiail. Mewn gwirionedd, pan ag y mae y mynyddoedd a'r dyffrnoedd yn heigio o betris gwylltion, mae y tai mor orlawn o rai doffion. Nid oedd y benywaid hefyd yn segur. Yr oedd y nifer amlaf o honynt, hyd yn oed y genethod, yn curo yr ŷd allan, neu yn gweithio yn y meusydd. Gwelid ychydig nifer wrth ddrysau y tai, yn gweithio yn y gŵydd, neu yn nyddu gwlan i wneuthur dillad i'r bobl. Ni welais erioed ddiwydrwydd mwy cyffredinol, na'i lonnach: ac hyd yn oed yr Offeiriaid a gymmerent ran yn llafur eu cynnulleidfaoedd.

Cerddais hyd adfeilion yr ysgoldy a'r breswylfod a adeiladwyd gan y cenhadon Americaidd, yn nhymmor byr eu harosiad ar y mynyddoedd. Bu yr adeiladau hyn yn achos o eiddigedd a drwgdybiaeth mawr i'r Kurdiaid. Safant ar drum bryn unigol, o ba le y gwelir yr holl ddyffryn. Gallesid yn ddiau ddewis lle llai dangosiadus, a gwneuthur adeiladau llai; ac y mae yn syndod i ddynion ag oeddynt mor adnabyddus a chymmeriad y llwythau, i blith pa rai yr oeddynt wedi dyfod i drigfannu, fod mor anghall a hyn. Ond yr oeddynt yn ddynion zelog a theilwng, a phe buasai eu cynlluniau yn llwyddo, nid oes gennyf yr amheuaeth leiaf, na buasent o leshad mawr i'r Caldæaid Nestoriaidd. Ni chlywais mo'u henwau yn cael eu crybwyll gan y Tiyariaid, ac yn neillduol enw Dr. Grant, ond gyd â'r parch mwyaf, a'r anrhydedd mwyaf.*

Dros yr amser ag y bu Asheetha ym meddiant y Kurdiaid, amgaerodd Zeinel Bey yn y tŷ a adeiladwyd gan yr Americaid; ac yr oedd yr orsaf hon mor gadarn, fel na allodd holl gynnygion y Tiyariaid ei yrru oddi yno, ac efe a gadwodd yr holl ddyffryn mewn ym-ostyngiad.

Yr oedd Yakoub Rais, yn naturiol yn fywiog a llawen, yn ei dymher, ond ni ellai attal ei ddagrau pan adroddai wrthyf hanes y gyflafan. Yr oedd efe yn un o'r rhai cyntaf a ddaliwyd gan Beder Khan Bey; a chan ei fod yn cael ei gadw gan y pennaeth hwn fel

* Dr. Grant, yr hwn a gyhoeddodd hanes o'i ymweliad â'r mynyddoedd hyn, a syrthiodd yn aberth i'w zêl ddyn-garol dros y Caldæaid, yn 1844. Ar ol y gyflafan, llanwyd ei dy ym Mosul gan ffoaduriaid, pa rai a gynhaliwyd ac a ddilladwyd ganddo. Eu dioddefiadau, a'r diffyg o anghenrheidiau cyn cyrhaeddyd o honynt y dref, a ddygodd arnynt dwymyn dyphusaidd, o'r hon y bu farw llawer o honynt; a'r hon hefyd a ymaflodd yn Dr Grant pan oedd yn gweinyddu i'r cleifion, a bu yntau farw. Mae gweddillion y nifer fu farw o'r cenhadon Americaidd at y Chaldæaid, yn aros ym Mosul.

math o wystl, yr oedd wedi gweled yr holl olygfeydd gwaedlyd a ddarluniai mor neillduol. Yr oedd yr ymosodiad ar Asheetha yn ddisymmwth ac annisgwiliadwy. Syrthiodd y nifer liosoccaf o'r trigolion yn aberthau i gynddaredd y Kurdiaid, y rhai a ymdrechasant ddinystrio pob olion o'r pentref. Aethom i'r Eglwys yr hon oedd newydd gael ei hadeiladu drwy gyd-ymdrechion y trigolion. Yr oedd y drws mor isel, fel ag yr oedd yn rhaid i un blygu i iselder ei benliniau cyn y gallai fyned trwyddo. Mae drysau yr Eglwysi yn gyffredinol yn y Dwyrain, wedi eu gwneuthur felly, er mwyn rhwystro y Mohammediaid i roddi eu ceffylau a'u hanifeiliaid cludo o fewn yr adeiladau cyssegredig. Yr oedd ychydig ddefodlyfrau, llyfr gweddi, a'r Ysgrythyrau, oll mewn ysgrifen, ar yr allor anghelfydd; ond yr oedd y nifer fwyaf o'r dail yn eisien, a'r rhai oedd wedi aros naill ai yn dra drylliedig, neu wedi eu hanffurfio gan leithder a dwfr. Yr oedd ysgrifeniadau yr Eglwysi wedi eu cuddio yn y mynyddoedd, neu wedi cael eu claddu mewn lle diogel, ar amser y gyflafan; a chan i'r nifer amlaf o'r Offeiriaid a'u cuddiasant, gael eu lladd, nid ydyw y llyfrau wedi eu cael. Yr oedd ychydig argraph-luniau Seisnig a napcynnau o Fanchester yn grogedig ar y muriau; yr oedd costrel a gwydr, a dysgl alcarn, at wasanaeth y Sacrament, ar y bwrdd; llen o frethyn garw a grogai o flaen yr ystafell fewnol,—y cyssegr sancteiddiolaf, a'r rhai hyn oedd-ynt holl addurniadau a dodrefn y lle.

Ymwelais â'm hen weithwyr, a'r Offeiriaid, a'r rhai hynny ag oeddwn wedi weled ym Mosul; a chan y disgwyliid i mi gyfrannogi o letteugarwch pob un, a bwytta o'r dysgleidiau a barottowyd ar fy nghyfer; pa rai yn gyffredinol a gynnwysent "garas" yn nffio mewn ymenyn toddedig drewllyd, a haen o laeth sur yn uchaf—erbyn yr amser yr oeddwn wedi cyrhaeddyd preswylfod Yakoub, yr oeddwn wedi cael fy nigonni yn gyflawn. Wrth y drws y safai Sarah, a haid o enethod a basgedeidiau o ffrwythau cymmysgedig a ia, wedi ei ddwyn o'r alprew; ac ni wnaent ymadael â mi, hyd oni phrofais bob peth.

Yr oeddym yn byw yn y dull patriarchaidd gyd â'r Rais. Fy ngwely a osodwyd yn un gongl o'r ystafell. Y gongl gyferbyniol a feddiennid gan Yakoub, a'i wraig, a'i ferched gweddwon; y dryddedd a roddwyd i'w fab a'i ferch-ynghyfraith, a holl aelodau teulu ei fab; a'r bedwaredd a roddwyd i'm cydymaith; ac amryw

eraill, am ba rai ni ellid dywedyd pa beth oeddynt yn y teulu, a gymmerasant feddiant o ganol yr ystafell. Ond er pob peth, nyni a gysgasom yn esmwyth, ac ni thrallodai neb mo hono ei hun yng-hylch ei gymmydog. Hyd yn oed Ibrahim Agha, paradwys yr hwn oedd Chanak Kalassi,* a'r Dardanelles, i'r rhai yr oedd efe bob amser yn cymharu fod pob peth yn waelach; ond yn awr, cyfaddefai nad oedd y mynyddoedd Tiitariaidd yn ddosparth annymunol o lywodraethau y Sultan.

Cynnygiodd Yakoub ddyfod gyd â mi y gweddill o'm taith drwy y mynyddoedd, ac yn gymmaint a'i fod mor adnabyddus, ac yn gwybod am y traws-ffyrrdd a'r bylchau, ac yn gydymaith diddan, derbyniais ei gynnyg yn rhwydd. Gadawsom gyfran o'r glud yn ei dŷ ef, a chyttunwyd fod iddo yn achlysurol gael marchogaeth un o'r mulod. Yr oedd efe yn ddyn tra golygus; wedi ymwisgo yn hoyw mewn siacced frodiedig a'r llodrau llinelllog, a chanddo amryw iol arfau wrth ei wregys.

Braidd y gallasai dim ragori mewn prydferthwch ac ardderchog-rwydd golygfeydd, ar y wlad yr aethom drwyddi, wedi gadael Asheetha. Y lleiniau tir ar lethri y mynyddoedd, a drinid gyd â dheurwydd a gofal mawr. Ond ein mulod a lusgwyd dros leoedd ag oeddynt braidd yn anhygyrch i ddynion ar draed; eithr nyni a anghosfem ein lludded a'n peryglon wrth dremmu ar yr olygfa ardderchog o'n blaen. Mae Zaweetha yn yr un dyffryn ag Asheetha, a'r ffrwd a ddeillia oddi wrth yr eira tragywyddol uwch law Asheetha, a ymarllwysa i'r Zab. Ar lechweddau y mynyddoedd mae y dalaeth fwyaf boblogaidd a gwrteithiedig yn Tiari. Mae y cwm islaw Asheetha yn rhy gul i fyned a ffordd ar hyd lennydd y ffrwd; a gorfu arnom ddringo dros bentwr o greigiau, a gyfodant i gryn uchder oddi arni. Yr oedd y lle dan ein traed yn fynych mor ansefydlog, fel ag yr oeddym yn gorfod cydymdrechu i fyned â'n mulod drostynt wrth eu clustiau a'u cynffonnau. Yr oeddym ni, y rhai anghynefin â llwybrau mynyddig, yn gorfod ymgropian drwy gynnorthwyon ein dwylaw a'n penliniau.

Disgwylid am danaf yn Zaweetha; a chyn i ni gyrhaeddyd y gerddi cyntaf, mintai o enethod yn dwyn basgedeidiau o ffrwythau, a ddaethant i'n cyfarfod. Eu gwallt, yr hwn oedd wedi ei blethu yn

* Castell pridd-weithfa. Enw a roddir gan y Tyrciaid i un o borthfeydd y Dardanelles, am fod gweithfa o lestri pridd yno.

dlws, a'i addurno â blodau, a syrthiai dros eu cefnau. Gwisgent napcynnau wedi eu lliwio ar eu pennau, pa rai a glymmid yn llac, neu gwisgent gappau brodiedig. Yr oedd amryw o honynt yn landeg, ond y dlysaf oedd Aslani, caethes wedi ei rhyddhan, a'r hon a fu am ryw hyd dan nodedd Mrs. Rassam; hon oedd arweinydd y fintai, ac a'm croesawodd i Zaweetha. Wedi iddynt oll gusanu fy llaw, ymdaflasant ar unwaith ar fy nghydymaith, ac a'i cyfarchasant yn wresog ar ei ddwy rudd; nid oedd y cyfryw ddull o gyfarchdyn o'm gradd i, fel yr oedd fwyaf fy annedwyddwch, yn cael ei ystyried yn barchus nac yn weddus. Canlynid y genethod gan y Rais a'r prif drigianwyr, a hwy a'm harweiniasant i'r pentref.

Yr oedd Rais Zaweetha, yn ffodus, wedi gwneuthur rhyw wasanaeth i Beder Khan Bey, a phan oresgynwyd Tiyyari, arbedwyd ei bentref ef. Ni ymadawodd y trigolion âg ef, ac ni niweidiwyd ei goed na'i erddi. Yr oedd y pentref hwn gan hynny, ar amser fy ymweliad âg ef, yn un o'r pentrefi mwyaf blodeuog ar y mynyddoedd. Y tai, pa rai oeddynt dlyson a glân, a gysgodid etto gan y gollen ffrengig ganghennog; pob troedfedd o ddaear a ellai dderbyn had, neu feithrin planhigyn, ydoedd dan driniaeth. Dygwyd pridd o le arall, a muriau oeddynt wedi eu hadeiladu ar ochrau llethrog y mynyddoedd i rwystro y ddaear i redeg. Llwybr bychan rhwng y gerddi a'n dygodd i dŷ y Rais.

Derbyniwyd ni gan Kasha Kana o Lizan, a Kasha Yusuff o Siatha; y cyntaf ydoedd un o'r ychydig offeiriaid dysgedig a adawyd ym mhlith y Chaldæaid Nestoriaidd. Yr oedd ein croesawiad mor ddiroddres ac mor ddiidwyll ag yr oedd yn Asheetha. Yr oedd darpariadau wedi cael eu gwneuthur gyferbyn â'n derbyniad, menywaid teulu y pennaeth oeddynt wedi ymgynnull o amgylch crochanau mawrion wrth ddrws y tŷ, yn trin dafad gyfan, gyd â "garas," a reis. Yr afu, y galon, a rhannau eraill o'r perfeddion, a dorrid yn uniongyrchol, ac a bobid ar flaenau gwiaill drulliau, ac a ddygid arnynt i'r ystafell. Y ffrwythau hefyd, pompiynau, pomgranadau, a grawnsypiau, oll o'r rhywogaeth oreu, yn daenedig ar y llawr, ger ein bronnau, a ddofent ein harchwaeth, hyd oni ddaeth y boreufwyd yn barod.

Darllenwyd llythyr Mar Shamoun gyd â'r dwysder cyffredinol gan Kasha Kana, ac yr oeddynt dan orfod i ateb gofyniadau lliosog y cymdeithion. Ystyrient eu Patriarch fel yn garcharor ym Mosul,

a disgwylid am ei ddychweliad yn ol i'r mynyddoedd gyd âg awyddfyd mawr. Ym mhob man, ond yn Zaweetha, yr oedd yr Eglwys wedi cael eu dinystrio hyd eu seiliau, a'r offeiriaid wedi eu rhoddi i farwolaeth. Yr oedd rhai o'r adeiladau cyssegredig wedi eu hail-adeiladu yn anghelfydd; ond yr oedd y bobl yn anewyllysgar i'w defnyddio hyd oni chyssegrid hwynt gan y Patriarch. Nid oedd digon o offeiriaid i weinyddu, ac ni ellid urddo rhai eraill hyd oni chyflawnai Mar Shamoun y ddefod. Yr oedd y diffygion hyn wedi bod yn achos i lawer o annhrefniadau a chymmysgedd yn Tiari; ac yr oedd y Chaldæaid Nestoriaidd, pa rai sydd yn naturiol yn bobl grefyddol, ac yn teimlo ymlyniad mawr at eu heglwys a'u gweinidogion, yn ymofidio mwy o'u plegid nac oblegid dim o'u hanffodion.

Yr oedd Kasha Kana yn gwneuthur ei ymweliadau wythnosol ym mhlith y pentrefi ag oeddynt wedi colli eu hoffeiriaid. Dygai o dan ei fraich gydaid o ysgrifeniadau, yn cynnwys defodau a chopiau o'r Ysgrythyrau; ond yr oedd ganddo gyfrol neu ddwy ar byngciau cyffredin, y rhai a werthfawrogai efe yn fawr iawn; yn eu plith yr oedd grammadeg gan Rabba Iohannan bar Zoabee, i'r hwn yn bennaf yr oedd efe yn ddyledus am ei ddysgeidiaeth.* Darllenai i ni,—gan ddal y llyfr a'i ben tu ag i lawr—ran o'r rhagymadrodd, a ymdriniai â philosophyddiaeth ac â natur ieithoedd, ac efe a eglurai y testun drwy amryw gynnygion at lunio y llythyrennau mwyaf rhyfeddol. Ymddengys bod archwaeth at y celfyddydau breiniol yn gyffredinol drwy y pentref, ac yr oedd muriau tŷ y Rais yn orchuddiedig â lluniau geifr gwylltion, a nadredd ym mhob amryw-

* Er mai ychydig weithiau ar byngciau eraill, ond y pyngciau cyssylltiedig â duwinyddiaeth a'gwasanaeth yr Eglwys, sydd yn hanfodi yn bresennol ym mhlith y Nestoriaid; etto y mae yn rhaid i ni gofio, mai ym mhlith y Chaldæaid yr oedd dysgeidiaeth y Dwyrain i'w chael yn amaer y goregyniad Arabaidd. Yr ydym yn ddyledus iddynt hwy am gadwraeth amryw weddillion gwerthfawr o ddysgeidiaeth Roegaidd, megis ag yr oedd y Groegiaid amryw ganrifoedd yn ol yn ddyledus i'w hynafiaid hwythau, sef Chaldæaid Babylon, am nodiadau arseryddiaeth ac elfennau celfyddyd Ddwyreiniol. Yr oeddynt yn dra boreu, wedi cyfieithu gweithiau y meddygon a'r philosophyddion Groegaidd, ac ar ddymuniaid y Caliphiad, pa rai oeddynt gefnogwyr a noddwyr dysgeidiaeth, a'u had-gyfieithasant i'r iaith Arabaidd. Anfonodd y Caliph Al Mamoun, Nestoriaid dysgedig i Syria, Armenia, a'r Aipht, i gasglu ysgrifau, ac a ymddiriedai eu cyfieithiad i'w ddeiliaid Chaldæaidd; ac ym mhlith eraill, draethodau Aristotle a Galen. Mae Alexander Von Humbolt (Cosmos, vol. ii. ch. 5.) yn cydnabod, ac yn canmol dylanwad y Chaldæaid Nestoriaidd ar wareiddiad y Dwyrain.

iaeth o ystumiau. Yr oedd y dynion ieuange yn hyawdl ar y pwngc o helwriaeth, ac a adroddent eu gorchestion gyd âg anifeiliaid gwylltion y mynyddoedd. Yr oedd cefnder i'r pennaeth, yr hwn oedd ddyn ieuange glandeg, ac wedi gwisgo yn hoyw, ychydig ddyddiau cyn hynny wedi saethu arth, ar ol ymgyrchiad peryglus. Dygodd y croen attaf fi, ac yr oedd yn saith troedfedd o hyd. Ar ddau beth yr achwynid yn fawr, sef ar y Kurdiaid ac ar yr eirth, y rhai, y naill fel y llall oeddynt dra niweidiol; yr eirth a ddygent ymaith y ffrwythau pan ar y coed, a phan allan yn sychu, a'r Kurdiaid a ledrattent yr ymborth a ddodid i gadw gyferbyn â'r ganaf. Yn rhai o bentrefi Berwari, cymmerai y trigolion arnynt eu bod yn ofni yr eirth i'r fath raddau fel nad anturient allan wedi y tywyll.

Pan ddeallodd y Rais na wnawn aros gyd âg ef am y noson, efe a ddaeth gyd â ni, a phrif drigolion y pentref a'n canlynasant hyd o'r tu allan. Gwnaeth ei ymddygiad rhwydd-galon a dynol, a'i garedigrwydd gwresog, argraph hynod arnaf yn ei ffafr, a chyd â hiraeth yr ymadawais âg ef. Yr oedd Kasha Kana hefyd, yn deilwng hollol o'r clod a roddid iddo gan bawb a'i hadwaenai. Yr oedd ei ymddangosiad yn fwyn ac yn barchus; a'i farf, yr hon oedd mor wynnued a'r eira a syrthiai ar ei ddwyfron; ond yr oedd ei ddillad yn henaidd ac yn garpiog. Rhoddais iddo ychydig napcynnau; defnyddwyd rhai o honynt yn uniongyrchol at glytio ei ddillad, a'r gweddill a gadwyd i harddu ei Eglwys blwyfol. Edrychir ar y Kasha fel meddyg, philosophydd, a doethwr Tiyari, ac ymddygir atto gyd â pharch mawr gan y bobl. Pan ag yr oeddym yn cerdded drwy y pentref, y menywaid a adawent eu drysau, a'r bechgyn eu chwareuon, er mwyn cusanu ei law; ond y mae hwn yn arwydd o barch a ddangosir bob amser at yr offeiriadaeth.

Mirza, yr hwn oedd was Mar Shamoun a ddaeth gyd â ni a'n mintai, a gynhyddwyd ym mhellach gan amrywiol ddynion ag oeddynt yn dychwelyd i bentrefi ag oedd ar y ffordd. Cadwodd Yakoub Rais ni oll mewn tymher dda â'i ohwedlau, ac ynfyrwydd ei ystumiau. Ionunco hefyd, wrth lusgo ei gasseg am draws y creigiau pigog, dros pa rai yr oedd ef yn barhaus yn syrthio, a ychwanegai at y llawenydd cyffredinol; ac fel hyn nyni a aethom ym mlaen drwy y dyffryn dan chwerthin.

O Zaweetha hyd y Zab, mae triniaethiad y tir ar bob ochr i'r dyffryn yn ddidor. Mae dau bentref, Miniyanish a Murghi, allan o'r

golwg mewn coed cyll ffrengig, a'u hymddangosiad heddychol a blodeuog a'm twyllodd, hyd nes y rhodiais rhwng eu hanneddau, a gweled yr un golygfeydd o drueni ac anghyfannedd-dra ag a welais yn Asheetha. Yr oedd gwyneb natur mor brydferth, fel y buom ym mron ag anghofio anrheithiad dyn, a chynfigennu wrth dawelwch y trigfannau unigol hyn. Yn Miniyanish, nid oedd ond deuddeg tŷ wedi ymddyrchu o'u hadfeilion, allan o ddeg a thrugain; yr oedd y teuluoedd a berthynent i'r lleill, wedi cael eu dinystrio yn gyfangwbl. Dangosodd Yakoub i ni fan lle y cafodd tri chant o bersonau eu llofruddio mewn gwaed oer; ac yr oedd gan bob un o'r cymdeithion ryw hanes arswydus i'w fynegi. Nid oedd Murghi yn llai ei anghyfannedd-dra na Miniyanish; am wyth tŷ yn unig y chwillwyd gan eu perchennogion. Cawsom hen offeiriad, dall a llwydaidd; yn grymmedig gan henaint a gofid, a hwn yn unig ydoedd wedi gorfucheddu o chwech i wyth o'i frodyr offeiriadol. Efe a eisteddai dan gysgod collen ffrengig, yn gyfagos i ffrwd fechan. Rhai o blant y pentref a'i porthent â grawnsypiau, a phan yr oeddym ni yn dynesu, ei ferch a redodd i dŷ hanner adfeiliedig, ac a ddygodd allan fasgedaid o ffrwythau a thorth o fara "garas." Ymdrechais loffa rhyw hyspysiaeth oddi wrth yr hen wr mewn perthynas i gyflwr ei ddiadell; ond ei feddwl a grwydrau at greulonderau y Kurdiad, neu a arosai gyd â gofidiau ei Batriarch; ac a wylai gyflawnder o ddagrau ynghylch ei dynged. Nid oedd neb o honom yn alluog i gysuro y Kasha, rhoddais ychydig nap-cynnuau i'w ferch, ac aethom ym mlaen yn ein taith.

Yr oedd ein ffordd drwy erddi y pentrefi, a thrwy allt o dderw a gynhyrchent gnau, (*galls*) a'r derw hyn a orchuddient y mynyddoedd sydd uwch law y tira drinid. Ond yr oedd ym mhob man yr un mor anhawdd a llethrog; ac yr oeddym yn gorfod gwthio ein ffordd drwy ganghennau plethedig y coed uwch ben, neu trwy ddail tewion y crepanogion a grogent oddi wrth bob cangen. Cornentydd afrifed, y rhai a gludent ddwfr y ffynhonnau mynyddig i'r caeau muriedig, a groesent ein llwybrau, ac a wnelet ein taith yn fwy blinderus. Ond ny ni a gyrhaeddasom Lizan, yn gynnar yn y prydnhawn, ac a aethom i waered i'r pentref drwy olygfa o brydferthwch ac arlderchogrwydd anarferol.

Mae Lizan yn sefyll ar yr afon Zab, yr hon a groesir yn gyfagos i'r pentref, gan bont anghelydd. Nid oes angen i mi ffino na gof-

idio y darllenlydd â darluniad o anghyfannedd-dra a thrueni, na all y cynnyrch mwyaf bras-dyfol, ond yn brin ei guddio. Marchogasom i fynwent Eglwys heb dŵ iddi, yr hon a ymddyrchai yn araf o'r adfeillion; hon oedd i'w hail-adeiladu gyntaf yn y pentref. Taenasom ein llawrlenni rhwng y beddau; canys nid oedd yno etto dai cyfanneddol. Yr oedd y Melek, ynghyd â'r ychydig nifer a orfucheddasant y gyflafan, yn byw yn y dydd dan y coed, ac yn cysgu yn y nos ar esgyn-glydydi o borfa a changhennau, wedi eu cyfodi ar bawliau uchel, a sierheid yngwely yr afon. Trwy y ddyfais hon yr oeddynt yn gallu dal pob awel o wynt a ddeuai lawr drwy geule yr afon, yn gystal a chael gwaredigaeth oddi wrth y gwybed a chilion y tywod a heigient yn y dyffryn.

Yn gyfagos i Lizan y cymmerodd un o amgylchiadau mwyaf arswydus y gyflafan le; a chan i un o'r mynyddwyr gynnyg fy nghymmeryd i'r lle, mi a'i dilynais fynu i'r mynydd. Erbyn ein bod allan o'r gerddi, yr oeddym wrth droed pentwr syth o fân-falurlion a cherrig rhyddion, ac yn terfynu fil o droedfeddi uwch ein pennau, mewn mur o greigiau uchel. Dringasom yr esgynfa hon am fwy nag awr; weithiau yn ymaflyd mewn prysgwydd bychain, gwreiddiau pa rai yn brin a gyrhaeddent y ddaear isod; weithiau nyni a gropianem ar ein dwylaw a'n penliniau; croesem y ffosydd er mwyn lle sefydlog i'n traed, neu cludid ni lawr gan y cerrig a roddem mewn ysgogiad wrth fyned ym mlaen. Yn fuan nyni a wel-em arwydd o laddfa. Ar y cyntaf, penglog yn llithro lawr gyd â'r ysgarthion; yna pentwr o esgyrn yn wŷnion; ac yn uwch i'r lan gweddillion dillad wedi pydru. Fel ag yr oeddem yn myned ym mlaen, cyfarfyddem a'r gweddillion hyn yn fynychach; yr oedd yr ysgerbwdiau agos yn gyfeuon, ac megis etto yn ymaflyd yn y prysgwydd bychain. Gorfua'r arnaf yn fuan roddi heibio y cynnyg o'u cyfrif. Fel ag y dynesem at y mur creigiog; yr oedd y goriwared yn orchuddiedig gan esgyrn, cydgymmysgedig â gwallt plethedig menywaidd, llarpiau o liain, a hen esgidiau. Yr oedd yno benglogau o bob oedran, o'r plentyn yn y groth, hyd at yr hen wr diddannedd. Ni allasem ymochelyd rhag sathru ar esgyrn fel yr oeddym yn myned ym mlaen, a'u treiglo gyd â'r cerrig rhyddion i'r dyffryn oddi tanodd. "Nid ydyw hyn ddim," ddywedai fy arweinydd, yr hwn a sylwai fy mod yn edrych mewn syndod ar y pentyrrau hyn; "nid ydynt ond gweddillion y rhai a daflwyd oddi

uchod, a'r rhai a gynnygient ddiango rhag y cleddyf drwy neidio dros y graig. Dilynwech fi." Neidiodd ar gefnen o graig a ymestynai o'r dibyn a ymddyrrchai o'n blaen, ac a gropianodd ar hyd wyneb y mynydd a grogai uwch ben y Zab, yr hon ni allwn ond braidd ei gweled dan ein traed. Mi a'i dilynais goreu gallaswn i ryw bellder; ond pan gulhaodd y gefnen hyd braidd i led llaw, a chan fod bylchau ynddi am o dair i bedair troedfedd, ni allaswn fyned ym mhellach. Y Tiyariad, yr hwn a orfodai yr anhawsderau hyn, a ddychwelodd i'm cynnorthwyo, ond yn ofer. Yr oeddwn yn barhaus yn dioddef yn fawr oblegid y troedriad a gefais ar fy nghoes, bedwar diwrnod yn ol; a gorfu i mi ddychwelyd, wedi cael cip olwg ar gylfach, neu esgynlawr gorchuddiedig gan weddillion dynol.

Pan ddarfu i'r ffoaduriaid a ddiangasant o Asheetha, daenu y newydd am y gyflafan drwy ddyffryn Lizan, trigolion y pentrefi oddi amgylch a gynhullasant y rhannau hynny o'u meddiant a allasant gludo ymaith, ac a redasant am noddfa i'r esgynlawr a ddarluniwyd gennyf, ac i'r graig uwch ben; gan obeithio yn y modd hwn diengyd rhag sylw y Kurdiaid, neu fod yn alluog i ymddiffyn eu hunain, yng ngwyneb unrhyw nifer, gan fod y lle braidd yn hollol anhygyrch. Menywaid a phlant ieuaingc yn gystal a dynion, a ymguddiasant mewn lle nad allasai gafr y mynydd braidd ei gyrrhaeddyd.* Ni fu Beder Khan Bey yn hir cyn darganfod lle eu henciliad; ond gan na allai ei oresgyn, efe a amgylchynodd y lle â'i bobl, gan ddisgwyl, hyd oni fyddai raid iddynt roddi fynu. Yr oedd yr hin yn boeth a mwrn; nid oedd y Cristionogion wedi dwyn ond ychydig o ddwfr ac ymborth gyd â hwynt; ym mhen tri diwrnod, dechreuodd y dwfr brinhau, a hwy a gynnygiasant roddi fynu. Y telerau a gynnygiwyd gan Beder Khan Bey, ac a gadarnhawyd â llŵ ar y Koran oedd, arbediad o'u bywydau, ond iddynt roddi fynu eu harfau a'u meddiannau. Caniatawyd i'r Kurdiaid ar hyn ddyfod i'r esgynlawr. Wedi iddynt ddarfogi eu carcharorion,

* Pan ym mhlith y Bakhtyariaid, gwelais enghraifft neillduol o siongerwydd menywaid y mynyddoedd. Yr oeddwn i yn aros yn ystafell uchaf tŵr, yr hwn a ffurfiai un o'r conglau yng nghadlas harem y pennaeth. Arferwn gloi fy nrws o'r tu allan a chlo egwd. Gwraig y pennaeth a'm cynghorodd i wneuthur y ffenestr yn ddiogel hefyd. Fel ag yr oeddwn yn chwervthin oblegid hyn, sef y gallasai neb fyned drwyddi, hi orchymynodd i un o'i llaw-forwynion i'm hargyhoeddi, yr hyn a wnaeth yn uniongyrchol, trwy wthio ei hun fynu yn y dull rhyfeddaf ar hyd y priddfeini. Wedi gweled hyn, gallwn gredu pob peth am fywiogrwydd y menywaid Kurdaidd.

dechreuasant a'u lladd yn ddiwahaniaeth; a phan flinasant ddefnyddio eu harfau, tafiasant y gweddill oddi ar y creigiau i'r Zab, yr hon oedd yn y dyfnder. Allan o fil o eneidiau, ag y dywedir iddynt ymgynnull yma, un yn unig a ddiangodd.

Ni chawsom ond anhawsdra bychan i ddisgyn i'r pentref; pentwr o gerrig, penglogau, ac ysgarthion llithredig a'n cludasant yn fuan i'r goriwared. Y Melek, yr hwn yn ddiweddar a gafodd ei ddyrchafu i'r gradd hwnnw, ar ol i'w ragflaenor gael ei ladd gan y Kurdiaid,—efe a barottodd ar ein cyfer bryd o "garas" ac ymenyn, a dyma yr unig ymborth a ellid gael. Yr ychydig grwydriaid a ddychwelasant i'w preswylfeydd blaenorol, a ymgynhullasant oddi amgylch i ni, ac a wnaent yr ymofynion cyffredinol ynghylch eu Patriarch, neu a adroddent eu blinderau. Pan arwyddais fy syndod at helaethrwydd y tir oedd yn barod dan driniaeth, dywedasant wrthyf, bod Kurdiaid rhyw bentrefi cymmydogaethol wedi cymmeryd meddiant o'r tiroedd a adawyd, ac wedi hau fyd a thybacco ynddynt yn y gwanwyn, a bod yn raid i'r Tiyariaid yn awr eu dyfrhau, a gofalu am danynt.

Pan oedd yr haul yn brin wedi machlud, gyrrwyd fi gan heidiau o bryfed i un o'r esgyn-glwydi ar yr afon. Daeth awel wan drwy y pant, a chysgais yn esmwyth.

Pont ar yr afon Zab, yn agos i Lizan.

Y bont dros y Zab yn Lizan sydd wedi ei gwneuthur o wiail. Polion wedi eu sicrhau gan wiail, yn glwyd hir, a hon a gyrhaedda dros yr afon. Gosodir y ddau ben ar drawstiau, yn gorphwys ar bentanau ar y ddwy lan, ac yn cael eu cadw yn eu lleoedd gan gerrig mawrion wedi eu pentyrru arnynt. Gall anifeiliaid, yn gystal a dynion fyned dros yr adeilad gwannaidd yma, yr hon a ysgydwa yma ac accw, fel y gellid meddwl ei bod yn syrthio ar bob cam. Mae y pontydd hyn i'w cael yn fynych yn y mynyddoedd Tiyariaidd.

Yn gymmaint a bod rhai o'r trawstiau wedi torri, yr oedd pont Lizan yn ffurfio llym ongl a'r ffrwd oddi tanodd, ac yn brin y gellid ei chroesi gan wr traed. Gorfu arnom ni oblegid hyn, nosio y mulod a'r ceffylau, yr hyn oedd yn waith blinderus ac yn anhawdd, am fod y ffrwd yn chwyrn, a gwely yr afon yn llawn creigiau. Treuliwyd mwy nag awr i chwilio am le cyfleus a digerrig, ynghyd âg i ddyfeisio rhyw ffordd i gael gan yr anifeiliaid gymmeryd yr afon. Cychwynasom drachefn i'n taith yr ochr draw i'r dyffryn. Ond cyn gadael Lizan, rhaid i mi grybwyll am ymroddiad gwronaidd deg o enethod Tiyariaidd o bentref Serspeetho, y rhai, pan arweinid hwynt dros y bont gan y Kurdiaid, wrth ddychwelyd o'r gyflafan fawr, gan ddewis angyu yn hytrach na chaethiwed, a gwadu eu crefydd, a dafasant eu hunain ar un waith i'r Zab, ac a foddwyd yn y dyfnder.

Aethom yn awr i ddyffryn a ffurfir gan y ffrwd a ymuna â'r Zab islaw Lizan. Ar yr ochr arall, ond draw yn y pellder, yr oedd pentrefi Kurdaidd talaeth Chal, yn cael eu hamgylchu gan goed a gerddi. Aethom trwy Shoordh, pentref bychan Chaldaëaidd, ond yn awr yn bentwr o adfeilion, ac yn cael ei gyfanneddu gan ychydig o deuluoedd tlawd, offeiriad pa rai oedd newydd ei roddi i farwolaeth gan Nur-Ullah Bey, pennaeth y llwythau Hakkiaraidd. O Shoordh, nyhi a ddisgynnasom i gwm gwyllt a chreigiog, a ymagora i ddyffryn Raola, yr hwn fu unwaith yn boblogaidd a chyfoethog. Yn fuan yr oeddym ar ymyl tir yn cael ei drin. Yr oedd ychydig droedfeddi o bridd wedi cael eu hachub o wely yr afon, ac wedi eu hau a thybacco a "garas." Y darnau gwasgaredig hyn a'n harweinasant at resau o berllannau a gerddi, yn ymestyn i dalaeth Tkhome.

Buom agos i dair awr cyn cyrhaeddwyd tŷ y Melek.* Yr oedd fy

* Yn llythyrennol, Brenhin, yr enw a roddir i bennaethiaid Tiyari.

mintai yn cynnyddu yn raddol, fel yr oeddym yn marchogaeth ym mlaen rhwng y bwthynnod gwasgaredig, a dilynid fi gan nifer lliosog. Yr oedd Melek Khoshaba,* wedi clywed am fy ymweliad bwriadol; canys efe, a'r offeiriaid, a'r prif drigolion, a'n cyfarfuasant o fewn rhyw bellder i'w dŷ. Synais yn fawr wrth ei ymddygiad pendefigaidd, a'i ymddangosiad hardd. Gwisgai, fel y pennaethiaid eraill, ddillad o liwiau pingaidd, cappan pigyrnaidd o frethyn llawban, ychydig frodiadau ar ei ymylau, ac wedi ei addurno â phlufyn eryr. Y dynion a daethant gyd âg ef, oeddent gan mwyaf yn dal a hardd, ac wedi gwisgo yn fwy pingaidd na thrigolion y pentrefi eraill drwy ba rai y daethom. Yr oedd eu pennau wedi eu heillio, megis y mae yn ddefod ym mhlith y Tiyariaid; ond bod twssw wedi ei adael ar y coryn, a hwnnw yn syrthio ym mhleth lawr hyd y cefn. Mae y gynffon hon, a'r cappan pigyrnaidd, yn rhoddi golwg Chiniiaidd arnynt. Y bechgyn, mewn ychwanegiad at y petrys a ddygent gyd â hwynt, a gludent bob un ei groes-fwa, ac a aflonyddent bob aderyn bychan a welent, ac yr oedd agos pob un o honynt a phluen eryr yn ei gappan.

Canlynasom y Melek i'w dŷ, yr hwn a safai ym mhell goruwch y ffrwd ar lechwedd y mynydd. Yr oedd yr ystafell uchaf, neu yr ystafell hâf, yn ddigon ehang i'n cynnwys ni oll. Y Melek a'r offeiriaid a eisteddant ar fy llawrlenni; a'r lleill a eisteddant ar y llawr noeth wrth y muriau. Y merched a ddygasant i ni fel arferol, fasedeidiau o ffrwythau, ac yna hwy a safent yng nghyntedd yr ystafell. Yr oedd amryw o honynt yn landeg iawn; ond yr oedd merch y pennaeth, geneth bedair ar ddeg oed, yn rhagori arnynt oll. Anfynych y gwelir corph harddach. Yr oedd yn deg yn ei phryd, ei gwedd-nodiadau yn rheolaidd, a'i llygaid a'i gwallt yn dduon hollol; gwên wastadol a chwareuai ar ei genau, a'i gwynebpryd a ddangosai gymmysgedd o syndod a chywreinrwydd, pan edrychai ar fy nillad, neu pan ddilynai ei llygaid fy ysgogiadau. Ei chydynau, pa rai ni rwymid â'r napcyn brith, oedd yn llac am ei phen, a syrthient yn annhrefnus ar hyd ei chefn hyd ei chanol. Yr oedd ei dillad yn fwy gwych, ac yn dlysach, na dillad y menywaid eraill; ac yr oedd yn amlwg bod y rhai hyn yn cydnabod ei harddwch a'i gradd.

* Llygriad o'r gair Khath Shaba, Dydd Sul.

Amneidiais arni i eistedd; ond yr oedd hynny yn anrhydedd a roid i fam y Melek, yr hon oedd ynghongl yr ystafell. O'r diwedd hi ddaeth yn nes, i edrych ar gwmpas llogell, yr hon oedd wedi gwneud i'r dynion synnu.

Bygythiad Beder Khan Bey i oresgyn Tkhoma, oedd y prif bwngc y siaredid yn ei gylch, ac yr oedd wedi achosi y cyffro mwyaf yn Raola. Cymmerent dan sylw y moddion ag oedd gan drigolion y pentrefi dedfrydiedig i ymddiffyn eu hunain; ond pan ag yr oedd-ynt yn dymuno eu llwyddiant yn erbyn y Kurdiaid, hwy a gyhoedd-ent eu hanalluogrwydd i estyn cynnorthwyon iddynt; canys hwy a grynent yn barhaus pan gofient am y gyflafan flaenorol, ac yr oedd hyd yn oed enw y pennaeth Bohtanaidd yn taro dychryn i galonnau y Tiyariaid. Attolygasant arnaf i ddyfeisio rhyw gynllun i'w gwaredu rhag y perygl. "Mae yn wir," ebai y Melek, "Pan ag y darfu i Nur-Ullah Bey ymuno â Beder Khan Bey, yn y gyflafan fawr, i bobl Tkhoma ddyfod gyd â'r Kurdiaid yn ein herbryn ni; ond pa fodd y gallasant wneuthur fel arall? Canys ofnent bennaeth Hakkiari. Brodyr i ni ydynt, ac ni a ddylem faddeu iddynt; canys yr Ysgrhythrau a orchymynant i ni faddeu hyd yn oed 'i'n gelynlion.'" Ymunai y gwyddfodolion oll yn y dywediad duwiol hwn.

Daeth amryw ddynion attaf, gwragedd a merched y rhai oeddynt etto mewn caethiwed, gan feddwl y gallaswn i esmwythau arnynt yn eu hadfyd; a braidd yr oedd cymmaint ag un yn bresennol heb fod ganddo ryw hanes adfydus i'w fynegi. Yr oedd amryw o aelodau teulu Melek Khoshaba, ac yn eu plith ei gefnder, yr hwn oedd y pennaeth blaenorol, wedi cael eu lladd yn y gyflafan. Ond gan fod y pentrefi yn nyffryn Raola wedi dioddef llai na'r pentrefi eraill yr ymwelasom â hwynt, yr'oeddynt yn brysur yn cyrhaeddyd eu llwyddiant blaenorol,

Mynnai y Melek, a'r offeiriaid, a'r trigolion pennaf, ddyfod gyd â ni hyd ben pellaf y dyffryn. Fel yr oeddym yn myned drwy y pentref, gwelem y menywaid yn ymolchi braidd wrth bob drws; ac nid oeddynt yn ymddangos eu bod yn wybodus o'n presennoldeb ni. Mae y dull gwreiddiol hwn o ymolchi yn cael ei arfer yn gyhoeddus ym mhlith yr holl lwythau Chaldaëaidd, yn neillduol ar ddydd Sadwrn.

Daeth Melek Khoshaba gyd â mi at golofn anghelfydd a gyfod-

wyd ar gyrph y deg a deugain o garcharorion, a lofruddiwyd yn amser y goresgyniad, ac a'm gadawodd wrth y pentref. Yr oeddym i fyned drwy gwm cul a diffwrth, a breunant creigiog, cyn myned i dalaeth Tkhoma. Ein llwybr oedd ar ymyl yr afon, a chan fod y mynyddoedd yn ymgyfodi yn syth bob ochr, yr oeddynt yn amgáu am olygfa wyllt ac unig ryfeddol. Hon oedd yr unig ffordd drwy ba un y gallem gyrhaeddyd Tkhoma, heb law croesi y rhesau uchel o greigiau a'n hamgylchynent o bob tu. Corph o ddynion gwrol a allasant ymddiffyn y cwm hwn rhag unrhyw nifer o bobl. Yr oedd hwn yn un o'r llwybrau mwyaf peryglus yr aethom ar hyddo yn ystod ein taith. Ar yr uchelion uwch ben, y mae un neu ddau o bentrefi a breswylir gan y Kurdiaid Apenshaidd, y rhai sydd bob amser mewn rhyfel a'r Tiyariaid, ac yn syrthio ar y rhai hynny ag sydd yn croesi terfynau Tkhoma. Yr oedd fy mintai yn lliosog ac yn arfog, a chan gadw yn nes at ein gilydd, teithiasom yn mlaen yn ddiofn.

Daethom allan yn ddisymmwth o'r anialwch hwn, ac ni a welem ddyffryn wedi ei drin yn rhagorol o'n blaen. Yr oedd diadelloedd defaid a geifr yn pori ar lechweddau y brynau, ac yr oedd min-teioedd ac anifeiliaid yn crwydro ar y dolau isod. Y rhai hyn oeddynt yr anifeiliaid gwâr cyntaf a welsom yn y wlad Chaldæaidd, ac yr oeddynt yn brawf bod Tkhoma hyd yn hyn wedi diengyd rhag crafange yr yspeilydd. Yr oedd dau bentref, un bob ochr i'r dyffryn; Ghissa, ar y llaw ddeheu; a Birijai, ar yr aswy. Marchogasom i Birijai; mae y tai wedi cael eu hadeiladu yn dwrr, ac nid yn wasgaredig ym mhlith y gerddi, megis yn Tiyari. Amgylchynid ni gan y trigolion mor gynted ag yr aethom i'r heolydd, yr oeddynt am y blaenaf yn eu cyfarchiadau croesawgar i ni, ac yn eu cynnygion o letteugarwch. Llwyddodd Kasha Hormuzd, y prif offeiriad, gyd â ni, i fyned i dŷ a barottoid ganddo ef, ac ar nen yr hwn y taenwyd llawrlenni yn fuan. Yr oedd y bobl mewn cyffro mawr oblegid y newydd o fod Beder Khan Bey yn bwriadu ymosod ar Tkhoma. Yn uniongyrchol hwy a ymdyrrasant oddi amgylch i ni, gan ymholi am newyddion. Yr oedd y dynion mewn gwell trwsiad na neb o'r Chaldæaid Nestoriaidd a welais hyd yn hyn. Yr oedd y cappan llawban wedi rhoddi lle i bendorchau o liain du a choch; ac yr oedd y lliwiau hyn ag oeddynt mor hoff gan y Kurdiaid, yn amlwg yn eu llodrau a'u siaccedi helaethion brodiedig. Yn gymmaint a'u bod yn dwyn

gyd â hwynt law-ddrulliau a bidogau, a drulliau hirion yn eu dwy-law, braidd y gellid gwahaniaethu rhyngddynt a thrigolion Mussulmanaid y mynyddoedd. Y menywaid a wisgent gappanau bychain brodiedig, o dan ba rai y crogai eu gwallt, naill yn llathraidd, neu yn blethedig. Yr oedd eu cryssau yn frodiedig, ac oddi amgylch eu gyddfau a'u mynwesau y crogai bathodau a gleiniau. Yr oeddynt yn ddedwydd eu bod cyhyd wedi diengyd rhag penboethni a rheibusrwydd y Kurdiaid. Ond hwy a ragwelent eu tynged. Yr oeddynt oll mewn cynnwrf ac anesmwythder mawr. Yr oedd y benywaid yn claddu eu haddurniadau a'u llestri teuluaidd mewn lle o ddiogelwch; a'r gwyr yn parottoi eu harfau, neu yn gwneuthur pylor. Aethum i'r Eglwys, lle yr oedd yr offeiriad yn casglu eu llyfrau, a'r llestri sanctaidd, i'w cuddio yn y mynyddoedd. Ym mhlith yr ysgrifau, gwelais amryw o hen ddefodion, a ffurfiau o weddian, a chyfieithiadau o'r Ysgrhythrau; Actau yr Apostolion, a'r Epistolau oeddynt ar femrwn; y ddalen gyntaf a'r ddiweddaf yn eisiau, eithr heb ddyddiad, ond ymddangosent eu bod er amser tra boreuol; yr oedd yno hefyd lyfr hardd o'r Efangylwyr, yr Actau, a'r Epistolau, ar femrwn, yn gyflawn, ac yn llawn addurniadau goleuadol; yr oedd hwn wedi ei ysgrifenu ym mlwyddyn y Seleucidæ, 1552,* yn amser Mar Audishio, Patriarch y Dwyrain, a'r Chaldæaid.

Teimlais yn fawr iawn oblegid lletteugarwch diragrith, a moesau annichellgar y ddau offeiriad, Kashaaid Hormuzd, a Khoshaba, y ddau a'm llettyasant; yr oedd y trydydd offeiriad yn absennol. Eu dillad, pa rai oeddynt ddrylliedig a brwnt, a ddangosent eu bod yn dlottach na'u cynnulleidfa. Yr oeddynt newydd ddychwelyd o'r gwinllannoedd lle buont yn gweithio drwy y dydd; etto ymddygid attynt gyd â pharch a bri; rhoddid y lleoedd uchaf iddynt; ymgynghorid â hwynt ar bob achlysuron; ac ni ddynesai neb attynt heb gusanu y llaw a galedwyd gan yr aradr, ac offer llafurwaith y maes.

Cynnysgaeddodd pob tŷ, agos, ryw beth at ein hymborth hwyrol,

* Yr oedd cyfnod y Seleucidæ (Y flwyddyn Roegaidd, neu Alecsandriaidd, neu gyfnod yr ammodau, fel ei gelwir weithiau,) unwaith mewn arferiad cyffredinol ym mhlith Cristionogion, Iuddewon, a Mussulmaniaid y Dwyrain, ac a arferir hyd y dydd hwn gan y Chaldæaid. Dechreu yn Hydref, 312 cyn Crist; neu flwyddyn yn ddiweddarach yn ol y Chaldæaid.

a rhes fawr o enethod a bechgyn ieuaingc, a ddygasant i ni seigiau o gig, adar, reis berwedig, garas, a ffrwythau. Yr offeiriaid a'r prif drigolion a wleddasant gyd â ni, ac yr oedd digon yngweddill i'm gweision, ac i'r tlodion a ymglasgasant ar nen tŷ yn gyfagos. Wedi i ni fwytta, daeth amryw o'r menywaid attaf, ac a unasant a'r gwr-rywaid i siarad am eu cyflwr peryglus, ac i ffurfio cynlluniau er diogelwch eu teuluoedd, ac ymddiffyniad eu pentref. Yr oedd gwedi hanner nos cyn i'r gynnulleidfa ymadael.

Gan mai y Sul oedd y dydd canlynol, galwyd arnom gyd â thoriad y wawr ddyfod i wasanaeth yr Eglwys. Gweinyddai y ddau offeiriad mewn gwŷn-wisgoedd. Y defodau oeddynt fyrion a syml. Rhan o'r Ysgrythyr a ddarllenwyd, ac yna a eglurwyd gan Kaasha Hormuzd, yn yr iaith a siaredid ar y mynyddoedd—ychydig a ddeallent Galdæaeg y llyfrau.* Yr offeiriad arall a gôrganai y gwedd-iau,—y gynnulleidfa a benlinient neu a safent, ac a ymunent yn yr atebion. Nid oedd yno unrhyw ffurfiau neu gyfarchiadau gweigion; arferai y bobl arwydd y groes wrth ddyfod i mewn, ac a ymgrymment pan enwid enw Crist yn y gweddiau. Y sacrament a weinyddid i bawb ag oedd yn wyddfodol—gwrwyaid, menywaid, a phlant, a gyfrannogent o'r bara a'r gwin, a'm cydymaith a'i derbyniodd ym mhlith y lleill. Braidd na theimlent yn dramgwyddedig wrthyf am i mi wrthod ymuno â hwynt, hyd oni roddais ar ddeall iddynt, nad oeddwn yn gwrthod oblegid unrhyw ragfarn grefyddol. Pan orphenodd y gwasanaeth, y gynnulleidfa a gofeidient y naill y llall, fel arwydd o gariad brawdol ac undeb,† ac yna a adawent yr Eglwys. Ni allaswn lai na chymharu yr arferion syml a hynafol hyn, â'r chwareuyddiaethau ynyd, a'r ffurfiau gwaelion, a arferid gan

* Iaith y Chaldeaid sydd gangeniaith Semeticaidd berthynol i'r Hebraeg, Arabaeg, a Syriaeg, ac a elwir yn bresennol y Chaldani neu Galdæaeg. Yn ei ddull ysgrifenedig, y mae yn dwyn tebygolïaeth agos i Galdæaeg Llyfr Daniel. Y dafodiaith a siaradir gan y llwythau mynyddig a wahaniaetha ychydig oddi wrth y dafodiaith a siaradir ym mhentrefi y gwastadedd; ac y mae y gwahaniaeth yn cyfodi yn bennaf oddi wrth amgylchiadau lleol. Mae yn ffaith neillduol, bod y Galdæaeg a siaradir yn Assyria ym mron yn un a iaith y Sabæniaid, neu Gristionogion St. Ioan, fel y gelwir hwynt yn gyffredin,—llwyth nodedig ag sydd yn aros yn nbalaeth Khuzistan, neu Susiana, ac yn y parthau cyfagos i enau yr Euphrates, a'r rhai yn debygol ydynt hanedigion hen drigolion Babilonia a Chal-dæa.

† Mae yn iawn cofio, bod y ddefod hon yn gyffredinol ym mhlith y Cristionogion cyntefig. Mae yr Eglwys Gatholig Rufeinaidd yn cadw coffadwriaeth o hono yn y "Pax"

Chaldæaid Pabaidd y gwastadedd,—cymharwn y muriau diaddurn a diddelwau, a'r arluniau brawychus, ynghyd â'r anferthwch anghenfilaidd a welir yn Eglwysi Mosul.

Ni fyddai allan o le i ddwyn ar gof i'r darlennydd, yr athrawiaeth neillduol a ynnillodd i'r Chaldæaid yr enw o Nestoriaid, enw, mae yn debygol, a roddwyd iddynt gan y cenhadon Pabaidd. Y Mussulmaniaid a'i galwant yn unig "Nasara, neu y Cristionogion," pan ag y maent hwy yn galw eu hunain, "Caldani," a "Souraiyah," neu ar y mynyddoedd wrth enw y llwyth y perthynant iddo. Er eu bod yn ddiamheuol yn proffesu yr athrawiaeth a ddysgwyd gan Nestorius, ar yr hwn yr edrychir fel ar un o dadau mawr yr Eglwys, gwadant na dderbyniasant eu hathrawiaeth oddi wrtho ef, a haerant, ei bod yr un fath yn awr ag y derbyniasant hi oddi wrth yr Apostolion. Y mae yn sicr i'r syniadau a bregethwyd gan Nestorius, ymlodaenu yn fawr yn y Dwyrain, ac iddynt yn neillduol gael eu dysgu yn ysgolion y Chaldæaid. Y pwnge mwyaf pwysig ag y mae yr eglwysi Chaldæaidd yn gwahaniaethu oddi wrth yr Eglwysi Cristionogol yw, bod y Nestoriaid yn haeru gwahanrwydd a hyrannedd y ddau berson, yn gystal a'r ddwy natur, yng Nghrist. Y mae hyn yn naturiol yn cynnwys gwrthodiad yr enw o "Fair Mam Duw" i'r Forwyn Fair, yr hyn sydd yn eu gwneuthur yn neillduol o adgas yngolwg Eglwys Rhufain; a hyn hefyd yn debygol, ydyw yr achos, o'u bod yn cael eu cyhuddo o fwy o heresiau nag a addefir gan y Nestoriaid. Y gyffes fydd ardeledig gan eu heglwys hwynt, ac a adroddir yn bresennol ddwy waith y dydd, ni wahaniaetha ond mewn ychydig bethau oddi wrth gredo Nicea, ac y mae yn amlwg, nid yn unig oddi wrth hon, ond hefyd oddi wrth ysgrifeniadau Nestorius ei hun, a thadau boreuaf yr Eglwys Ddwyreiniol, nad oes dim yn awdurdodi y cyhuddiad ffyrnig a wneir yn erbyn y Chaldæaid gan eu gelynyon. Caniatteir ar y llaw arall, eu bod wedi cadw yn eu holl burdeb lawer o athrawiaethiau a ffurfiau y Cristionogion cyntefig.

Mae Mosheim, yr hwn ni ellir braidd ammeu ei ammhleidgarwch, yn llefaru fel hyn am danynt:—"Er anrhydedd oesol i'r sect Nestoriaidd, o'r holl gymdeithasau Cristionogol a sefydlwyd yn y Dwyrain, hwynt hwy sydd wedi cadw eu hunain yn fwyaf rhydd oddi wrth y coel-grefyddau afrifed a gawsant ffordd i fyned mewn i'r Eglwys Roegaidd a Lladinaidd."* Mae y Protestant gan hynny

* Mosheim, Cent xvi. Sect. iii. Part 1.

yn chwennych gwybod ym mha beth y maent yn gwahaniaethu, heb law yn yr athrawiaeth a grybwyllwyd yn barod, oddi wrth sectau Cristionogol eraill, a pha beth mewn gwirionedd ydyw eu cred a'u defodau. Gellid cyd-grynhoi y pyngciau gwahaniaethol mwyaf pwysig mewn ychydig eiriau. Gwrthodant roddi yr enwau hynny i'r Forwyn, ynghyd â'r parch gormodol hwnnw iddi, oddi wrth ba rai y tarddodd y rhan fwyaf o ofergoelion a llygredigaethau yr Eglwysi Rhufeinig a Dwyreiniol. Gwadant athrawiaeth y purdan, ac y maent yn dra gwrthwynebol, nid yn unig i addoli delwau, ond hyd yn oed i'w dangos. Ceir arlun y grog yn eu heglwysi, ac y maent yn arferol o wneuthur arwydd y grog fel ag y gwneir hi gan Gristionogion eraill y Dwyrain; ond nid ydynt yn ystyried y ddefod hon yn hanfodol, ond yn hytrach fel nôd Cristionogaeth, ac arwydd brawdgarwch yn eu plith eu hunain, gan eu bod yn wasgaredig fel ag y maent, ynghanol pobl o ffydd wrthwynebol. Cydunant gyd â'r Eglwys ddiwygiedig i wrthod yr athrawiaeth o draws-sylweddiad; ac a rannant y bara a'r gwin ym mhlith y cymmunwyr. Ymddengys bod cryn ammhenuon gyd â golwg ar nifer a natur eu sacramentau; dywedir yn gyffredin eu bod yn cyfrif saith, ac yn cynnwys bedydd, priodas, ac urddiad. Mae y pum gradd isaf o'r offeiriad, o dan y gradd esgob, yn cael caniattad i briodi. Yn oesau boreuaf yr Eglwys, yr unrhyw fraint a roddid i'r esgob a'r archesgob, ac hyd yn oed i'r patriarch. Mae ymprydian y Chaldæaid yn lluosog, ac yn cael eu cadw gyd â manyldeb; ni fwyttant hyd yn oed bysgod. Mae 152 o ddyddiau yn y flwyddyn, ar y rhai y mae ymatialiad oddi wrth gig yn cael ei orchymynyn. Ar y Sabboth nid oes un Nestoriad yn teithio nac yn gweithio.

Yr oedd cyntedd Eglwys Birijai yn cael ei feddiannu gan fynaches afluniaidd fethedig. Matras oedd ei gwely, ac yr oedd hwn yng nghongl yr adeilad, ac yr oedd hi yn gwneuthur ei "garas" yn barod wrth dân bychan yn ymyl y drws. Mewn llawer o ddagrau, hi a ofynnai am Mar Shamoun, a phan ddeallodd bod fy nghydymaith wedi byw gyd âg ef, hi a ymsyrthai ar ei wddf. Anfynych y cymmerir addunedau o ddiweirdeb gan y Nestoriaid Chaldæaidd; a'r fenyw hon, y gallasai eu hafuneiddiwech gadw pob gobeithion o briodas draw, oedd yr unig enghraifft a gawsom ar y mynydd-oedd. Gwryfddai i wrrywaid a benywaid sydd anadnabyddus.

Yr oedd Birijai yn cynnwys, yn amser fy ymweliad i â'r lle, gant

o dai, a Ghissa, ddeugain. Yr oedd y trigolion ar y cwbl, yn gyfoethog, a chanddynt ddiadelloedd lliosog, ac yn trin helaethrwydd mawr o dir. Yr oedd offeiriaid, ysgolion, ac eglwysi yn y ddau bentref.

Un o Felekiaid y llwyth a ddaeth yn foreu o Tkhoma Gowaia,* y prif bentref yn y dalaeth, i'm croesawi i'w fynyddoedd, ac i'm harwain i'w dŷ. Dywedodd, yn gymmaint ag mai dydd Sul ydoedd, nad oedd y Chaldæaid yn arfer teithio, ac mai dyna pahan nad oedd y Melekiaid eraill, a'r prif drigolion wedi dyfod i'm cyfarfod. Canasom yn iach i bobl roesawgar Birijai, pa rai a ymddygasant mor lletteugar tu ag attom, ac a ddilynasom Melek Putros i fynu i'r dyffryn.

Ar y llaw aswy i ni yn uchel mewn cwm cysgodol, yr oedd y rhandir fechan Gurdaidd Hayshat. Rhes barhaus o erddi a'n dygodd at Eglwys Tkhoma Gowaia, yr hon a safai ynghanol tai gwasgaredig; yr oedd y pentref hwn wedi cael ei adeiladu yn gyffelyb i bentrefi Tiyyari, cawsom yr holl lwyth braidd wedi ymgasglu yma, ac mewn ymgynghoriad dwys ar gyflwr eu helyntion. Eisteddem mewn llofft uwch law yr Eglwys am y rhan fwyaf o'r diwrnod, i siarad am y dull goreu i gymmeryd tu ag at gyfarfod â'r anhawsderau presennol, yn gystal a pha fodd i ymddiffyn y dyffryn yng ngwyneb yr ymosodiad a ddisgwylid oddi wrth Beder Khan Bey. Y dynion, pa rai oeddynt mewn llawn arfogaeth, a ddywedent, eu bod hwy yn barod i farw wrth ymddiffyn eu pentrefi; ac oni orchfygid hwynt gan niferi y gelyn, yr ymddiffynent y bylchau yn erbyn galluoedd y pennaeth Kurdaidd. Y Kurdiaid, pa rai a breswylent ddwy neu dair o randiroedd yn Tkhoma, a ymgynhullasant hefyd. Dangosent deimlad at y Cristionogion, a chynnygient i ymarfogi yn eu hachos. Wedi cryn ddadl, penderfynwyd i anfon cennadwriaeth ar unwaith at Basha Mosul, i attolygu am ei nodedd a'i gymmorth. Dau offeiriad, dau berson o deuluoedd y Melekiaid, a dau o'r prif breswylwyr a ddewiswyd; ac ysgrifenwyd llythyr gan Kasha Bodaca, yr hwn oedd un o'r offeiriaid mwyaf parchus a dysgedig ar y mynyddoedd. Yr oedd hwn yn gyfansoddiad ag oedd yn myned at y galon; gosodai allan eu bod hwy yn ddeiliaid ffyddlon i'r Sultan; nad oeddynt wedi bod yn euog o unrhyw drosedd; a'u bod yn

* Hynny yw, Tkhoma ganol.

barod i dalu unrhyw arian, neu ymostwng i unrhyw delerau a dybiai y Pasha yn addas i'w gofyn. Wedi i'r llythyr gael ei gymmeradwyo gan y gwyddfodolion oll, a'i selio â seliau y pennaethiaid, efe a roddwyd i'r chwech Cenhadwr, pa rai a aethant ar unwaith ymaith ar eu traed tu a Mosul. Ar yr un pryd, ni esgeuluswyd unrhyw foddion gyd â golwg ar osod y dyffryn mewn cyflwr o ymddiffyniad, ac o ymbarottoi gyferbyn a dynesiad y Kurdiaid.

Yr oedd yn Tkhoma dri o Felekiaid, a phob un o honynt wedi ei ddewis o wahanol deuluoedd, gan y llwyth. Y pennaf oedd Melek Putros,—dyn tal-gryf, llawen, mewn trwsiad hoyw, ac mewn llawn arfogaeth. Yr oedd ei gymdeithion o ymddangosiad dwysach a mwy rhyfelgar. Nid oedd dim arwyddion tloidi ym mhlith y bobl; yr oedd gan y nifer amlaf o'r dynion arfau gwasanaethgar; a gwisgai y benywaidd addurniadau aur ac arian. Y dynion ieuaingc oll a ddygent fwaau croesion, ac yr oeddynt yn fedrus yn eu trin, canys hwy a saethent yr adar bychain a orphwysent ar y coed. Gallesid cynnull corph cadarn o bobl o'r pentrefi, pa rai ond cael eu cyfarwyddo yn briodol, a allent, megis ag y mae yn ddiamheuol gennyf, wrthsefyll yn effeithiol, oresgyniad Beder Khan Bey.

Treuliasom y nos ar nen yr eglwys, a chyfodasom yn foreu i fyned ym mlaen yn ein taith i Baz. Gan fod y dyffryn a'r bwlch, ag sydd yn gwahanu Tkhoma oddi wrth y dalaeth, yn ddibreswylwyr yr amser hwn o'r flwyddyn, ystyrir y lle yn unigol, o ganlyniad y Melekiaid a anfonasant nifer o ddynion arfog gyd â ni. Y pennaethiaid eu hunain a gerddasant gyd â ni i bentref Mezrai, gerddi pa un a ymunent â gerddi Tkhoma Gowaia. Mae yr holl ddyffryn, hyd i fynu at y terfyn creigiog, at y Gorllewin, oll dan driniaeth. Uwchlaw y dwfr-gafnau gwneuthuredig, a dderbyniant y dwfr ym mron o darddiad y ffrwd, ac a ddyfrhant holl diroedd y dalaeth, mae gwigoedd o dderw yn gwisgo y mynyddoedd, hyd o fewn ychydig i'w trumiau uchaf. Y mae cnau yma yn yr un cyflawnder ag yn Tiyari; a gwerthir hwynt yn Persia, lle mae gwell marchnad nag ym Mosul. Cynnyrchir reis a llin hefyd yn gyffredinol; ac y mae yma goed ffrwythau mewn cyflawnder.

Arosasom am ychydig funudau yn Gunduktha, y pentref olaf yn Tkhoma, i weled Kasha Bodaca, yr hwn, ar ddeisyfiad ei gynnull-eidfa, ydoedd yn ymbarottoi i fyned gyd â'r cenhadwyr i Mosul at y Pasha. Canasom yn iach iddo, ac efe a gychwynodd i'w daith. Yr

oedd efe yn ddyn hynaws ; ac ystyried ei fod yn wr mynyddig, yr oedd yn ddyn dysgedig, ac yn cael ei barchu yn fawr gan y llwythau Chaldæaidd. Gan mai efe oedd yr ysgrifenydd goreu, yr oedd galw mawr am ei ysgrifeniadau i'r eglwysi. Yr oedd efe yn dawel ac yn wledig yn ei ymddygiadau ; ac yr oedd ei ymddangosiad yn nodedig am yr addfwynder a'r mawredd dirodres hwnnw, a gefais mewn mwy nag un o'r offeiriaid Nestoriaidd.*

Mae y ffrwd yn myned i ddyffryn Tkhoma drwy gyfyng-le cul iawn, trwy yr hwn y mae ffordd anhawdd yn myned, yr hon a wnaed mewn rhan o gerrig geirwon wedi eu taflu ar eu gilydd yng ngwely yr afonig. Yn y gauaf, pan y mae y gwlaw yn chwyddo y dwfr, rhaid bod y fynedfa hon o'r fath fel na ellir ei thramwy ; ac hyd yn oed y pryd hwn, braidd y gallasem lusgo ein mulod a'n ceffylau dros y creigiau, a thrwy y pyllau dyfnion sydd yn lliosog yno. Yr oedd arwyddion o driniaeth tir yn awr wedi darfod. Mynyddoedd a ymddyrcient ar bob ochr, yn ddiffwrwyth ac heb goed arnynt. Ar eu trummiau, neu yn eu hagenau, yr oedd ychydig eifr yn chwilio am borfa. Yr oedd natur wyllt y lle yn ychwanegu oblegid ei anghyfannedd-dra.

Yn fuan wedi ein myned i'r cwm, cyfarfuasom â bachgen o fugail yn llusgo ar ei ol ddafad a laddwyd gan yr eirth ; ac ychydig yn nes ym mlaen, cawsom gelain waedlyd eidion, yr hwn yntau a laddwyd gan y creaduriaid ffyrnig hyn, am ysglyfaethiadau pa rai y clywem achwyniadau parhaus. Gwelais ar lechweddau y mynyddoedd amryw ddiadelloedd o'r ibex, a rhai o'n pobl a wnaethant gynnygion i fyned o hyd ergyd drull iddynt ; ond ar ol cyfodiad yr haul, y mae eu gwiliadwriaeth o'r fath, fel na ellir eu twyllo, a hwy a neidiant ymaith i'r pigyrnau uchaf, yn hir cyn y gellai ein saethwyr goreu fyned yn agos attynt.

Aethom ym mlaen dros y cerrig rhyddion, a'r creigiau llithrig, a gwelem haid o farchogion yn dyfod tu ag attom. Kurdiaid oeddynt, ac mi a orchymynais i'm mintai gadw yn agos at eu gilydd, fel y gallem fod yn barod i'w derbyn, mewn achos o angenrheidrwydd. Fel ag yr oeddynt hwy yn chwilio eu ffordd fel ninnau dros y

* Mae Mr. Ainsworth, pan yn ysgrifenu am Kasha Kana o Lizan, yn sylwi, ei fod yn gyffelyb yn ei ymddygiadau a'i ymddangosiad i offeiriad Saesonig. Llofruddiwyd Kasha Bodaca gan bennaeth Chaldæaidd, yn fuan ar ol ein hymwelriad ni.

lle garw, er perygl gyddfau eu ceffylau, a'u gyddfau eu hunain. Cefais amser i sylwi arnynt, fel ag yr oeddynt yn dynesu attom. Ym mlaenaf, ar geffyl bychan a theneu, yr oedd dyn mawr, wedi ymdrwsio yn yr holl wisgoedd coegdlws ag sydd mor hoff gan yr archwaeth Gurdaidd. Pendorch anferthol, yn agos a bod yn ddigon helaeth i gynnwys y march a'i farchog, oedd am ei ben. O ganol y pentwr hwn o ddarnau amryliw, y dyrchafai cap pigyrnaidd o frethyn llawban gwyn. Yr oedd y llwyth hwn yn achosi cerddediad sigledig a naill ochrog yr ysgerbwd a farchogai, a'r hwn yn brin oedd yn gallu sefyll dano. Llodrau helaeth o liw'r clærwin a ymestynai allan oddi wrth ochrau y ceffyl, ac yr oedd ym mron a chyrhaeddyd o un ochr i'r ceunant hyd yr ochr arall. Yr oedd pob math o liwiau coch a melyn yn ymddangos yn ei siaced frodiedig a'i fantell; ac wrth ei wregys yr oedd arfau o faintioli dirfawr, ac o'r gwneuthuriad mwyaf dychymmygol. Ei lygaid oeddynt dywyllion a threiddgar, yn cael eu cuddio gan amrantau cedennog; ei drwyn oedd ghweca, ei fochau yn bantiog, ei wyneb yn hir, ei farf yn ddu a thew. Ond er ffyrnigrwydd ac agwedd ysgeler ei wynebpryd, yr oedd braidd yn anhawdd i beidio a gwenu oblegid gwrthynwch y marchogwr, a'r gwahaniaeth oedd rhyngddo a'r anifail truenus a guddid dano. Yr oedd hwn yn un o'r urddasolion Kurdaidd o'r radd uchaf; yn ddyn adnabyddus oherwydd ei weithredoedd ysgeler a gwaedlyd; efe ydoedd y Mutesellim, neu Is-Lyw-ydd dan Nur-Ullah Bey, pennaeth Hakkiari. Dilynid ef gan ychydig nifer dan lawn arfau, ac yn gyffelyb i'w meistr yng nghymysgedd eu gwisgoedd; ond eu bod yn llai yn ol israddoldeb eu sefyllfaoedd. Yr oedd o'r tu ol i'r fintai hon, un yn gwahaniaethu yn fawr oddi wrth y rhai blaenaf. Yr oedd ei ên lefn ddisglaer, a lliw y gwirod "raki" ar ei ruddian, yn dystiolaethau diamheuol o'i fod yn Gristion. Yr oedd yn dew fel ei gymdeithion, ac yn marchogaeth, megis ag yr oedd yn weddus iddo, ar asyn bychan, yr hwn a gymhellai efe yn ei flaen a blaen cylllell garn-gauad. Nid oedd gwahaniaeth mawr rhwng ei wisgiad a'r Kurdiaid, ond yn unig ei fod yn cludo corn ingc yn ei wregys yn lle arfau rhyfel. Hwn ydoedd Bircham, y "Goulama d' Mira,"* fel ei gelwid yn gyffredin,—Cristion hanner gwrthgiliedig, yr hwn oedd oruchwyliwr, arianydd, ac ysgrifenydd y pennaeth Hakkiaraid.

* Gwas y Mir neu y Tywysog.

Cyfarchais y Mutesellim, fel ag yr oeddym yn myned heibio i'n gilydd; ond nid ymddangosai bod ganddo ef duedd i dalu y cyfarchiad yn ol, heblaw crychaid ei wefus, a rhoch aneglur; ac efe a'm gadawodd i ddeall hon yn y dull a welsw'n yn briodol. Nid oedd o un diben i ymrafaelio âg ef, ac felly aethum ym mlaen. Nid aethom yn nebpell, cyn i un o'i farchogion ddychwelyd attom, ac a alwodd ymaith Yakoub Rais, Ionunco, ac un o ddynion Tkhoma. Edrychais yn ol, a sylwais eu bod oll mewn ymddiddan â'r pennaeth Kurdaidd, yr hwn oedd wedi disgyn i ddisgwyl wrthynt. Marchogais yn fy mlaen, ac yr oedd awr agos wedi myned heibio, cyn i'r tri Chaldæaid ein goddiweddyd. Yr oedd llygaid Ionunco ym mron a saethu allan o'i ben gan ddychryn. Yr oedd hyd yn oed esgyrnygiad gyffredinol Yakoub wedi rhoddi lle i edrychiad ofnus. Yr oedd dyn Tkhoma yn llai cyffroedig. Dechreuodd Yakoub drwy ddymuno arnaf i ddychwelyd ar unwaith i Tkhoma a Tiyyari. Dywedai bod y Mutesellim yn defnyddio bygythion mawrion; gan ddywedyd, megis ag y darfu i Nur-Ullah Bey ymddwyn at un anghredadyn a ddaeth i yspio y wlad, ac i ddysgu y Tyrciaid am eu mw'nau, gan gyfeirio at Schultz,* yr ymddygai yntau yr un modd attaf finnau; a'i fod wedi anfon dyn at y pennaeth Hakkiaid, i fynegi iddo fy mod ar y mynyddoedd. "Rhaid i ni ddychwelyd yn ol ar unwaith," ddywedai Yakoub, gan ymaffyd yn fy ffrwyn, "neu, Wallah, bydd i'r ci Kurdaidd hwn ein lladd ni oll." Yr oeddwn i wedi ffurfio cynllun arall; a chan dawelu ofnau fy mhobl hyd y gallaswn, aethum yn fy mlaen yn fy nhaith tu a Baz. Ond yr oedd Ionunco yn chwilio ei gof am bob llofruddiaeth a briodolid i Nur-Ullah Bey; ac ar ol pob chwedl newydd arswydus, troai Yakoub ei ful, gan addunedu myned yn ei ol tu ag Asheetha.

Marchogasom am agos i bedair awr, trwy y dyffryn gwyllt disathr hwn. Yr oedd ar fy mhobl braidd ofn llefaru, a chrynhoent at eu gilydd megis pe buasai y Kurdiaid ar ymosod arnom. Dau neu dri o'r gwyr arfog a ddringent y creigiau, ac a redent o'n blaen fel peithwyr; eithr ni thorrid ar unigolrwydd y lle, ond gan eryr a ehedai uwch ein pennau, neu gan afr wyllt a groesai ein llwybr yn achlysurol. Yn y gwanwyn, ac yn gynnar yn yr haf, mae y llannerchau anghyfanneddol hyn yn orchuddiedig gan bebyll pobl

* Cofir i'r teithiwr hwn gael ei lofruddio gan Nur-Ullah Bey.

Tkhoma, a'r Kurdiaid, y rhai a gânt borfa fras ar lechweddau y brynau i'w diadelloedd.

Yr oedd yn ganol dydd cyn i ni gyrhaeddyd troed y mynydd a'n gwahanai oddi wrth dalaeth Baz. Y bwlch ag oedd gennym i'w groesi oedd un o'r rhai uchaf yn y wlad Chaldæaidd, ac ar y pryd hwn yr oedd eira arno. Yr oedd yr esgynfa yn hir, yn llethrog, ac yn flinderus. Gorfu arnom gerdded, ac hyd yn oed heb ein pwysau ni, yn brin y gellai y mulod ddringo y rhiwiau, ond cawsom ein gwobrwyo yn dda am ein llafur pan ddringasom ei grib. Golygfa o ardderchowgrwydd anarferol a ymagorodd ger ein bron. Wrth ein traed yr ymestynai dyffryn Baz, ac nid oedd ei bentrefi a'i erddi ond megis ysmotiau yn ymddangos yn y pellder. O'r tu hwnt i'r dyffryn, ac ar bob ochr i ni, yr oedd megis môr o fynyddoedd; ymddangosai pigyrnau o bob dulliau ac uchelderau; rhai o honynt yn orchuddiedig gan eira, eraill yn oerllyd a noeth; a'r trumniau pellaf a welid yng ngororau pellenig Persia. Rhifais naw rhes o fynyddoedd gwahanol. Dwy graig anferth a ffurfient fath o borth yn groes i'r bwlch, ac mi a eisteddais rhyngddynt am rai munudau, yn syllu ar yr olygfa ardderchog oedd o'n blaen.

Yr oedd ein disgynfa yn serth a pheryglus; 'mor serth ag y gallasai carreg braidd syrthio ar eglwys Ergub, a welid fel ysmottyn gwyn oddi tanom. Aethom heibio i graig a elwid "Craig Ymenyn," oblegid defod o darddiad baganaidd, y mae yn debyg, ag oedd yn hanfodi ym mhlith y bugeiliaid Chaldæaidd, o rodai arni, megis offrwm, y dernyn cyntaf o ymenyn a wnaed yn gynnar yn y gwanwyn. Fe ag y dynesem at y pentref, gwelem amryw o'r trigolion yn gweithio yn y meusydd; gadawsant eu gwaith, a dilynasant ni. Mae yr eglwys yn sefyll ryw bellder oddi wrth y tai; a phan gyrhaeddasom hi, perodd trigolion y pentref i'm holl weision ddisgyn, ac Ibrahim Agha, yn eu plith, yr hwn a fwngialai ar yr anghredinwyr pan yn tynnu ei draed o'r warthafl. Cyfodai y Cristionogion eu pendorchau, yr hyn sydd bob amser yn arwydd o barch ag a ddangosir ar achlysuron o'r fath hyn.

Mae tai Ergub wedi cael eu hadeiladu yn dwrrau. Arosasom mewn llannerch agored yn eu canol, ac mi a orchymynais am fod i'm llawrlen gael ei thaenu yn gyfagos i ffynnon a gysgodid gan dwrr o goed. Amgylchynwyd ni yn fuan gan drigolion y pentref. Eisteddodd y Melek a'r offeiriad gyd â ni. Yr oedd y dynion mewn

gwisgoedd ac arfogaeth dda; ac yn gyffelyb i bobl Tkhoma, braidd y gellid eu hadnabod oddi wrth y Kurdiaid. Yr oedd amryw o'r menywaid mor landeg a bod a hawl ganddynt i eistedd yn y llegedd blaenaf a gymmerent hwy yn y dorf. Gwisgent addurniadau arian a gleiniau ar eu talcennau, ac yr oedd am danynt siaccedi a llofran o liwiau coeg-wych.

Gwedi i lythyr y Patriarch gael ei ddarllen, ac wedi rhoddi bodd-lonrwydd i'r ymofyniadau yn ei gylch, trodd yr ymddiddan am ymgyrch ddisgwyliedig Beder Khan Bey yn erbyn Tkhoma, ac ys-gogiadau Nur-Ullah Bey, ynghylch yr hyn bethau, yr oedd pobl Baz mewn anesmwythder mawr. Er bod y dalaeth hon wedi bod yn hir dan bennaeth Hakkiari, ac yn talu treth flynyddol iddo, ac wedi cael ei gosod dan amrywiol o daleion poenus, a than orthrymder a thrais, etto ni ddarfogwyd hi erioed, ac ni fu yn agored i gyflafan cyffelyb i'r gyflafan a gymmerodd le yn Tiyari. Yr oedd achos yn awr i ofni y gellai cynddaredd benboethniadol Beder Khan Bey gael ei droi atti, yn gystal ag at Tkhoma: ac unig obaith y trigolion oedd ar gyfryngiaeth gyfeillgar Nur-Ullah Bey, deiliaid yr hwn yn bresennol a broffesent fod. Ond yr oeddynt wedi dechreu cuddio eu llyfrau eglwysig a'u meddiannau, gan ddisgwyl dyfodiad y trychineb.

Cymhellai y Melek a'r offeiriad fi i gyfrannogi o'u llettegurwch. Dewisais dŷ yr offeiriad, i'r hwn yr aethom yn y prydnhawn. Diodd-efai yr offeiriad yn fawr oblegid y ddeirthon, ac heb law hynny, yr oedd yn hen ac yn fethedig. Rhoddais iddo rai meddyginiaethau er attal ei dwymyn, am ba rai yr oedd efe yn ddiolchgar iawn. Daeth gyd â ni i'r eglwys; ond nid oedd dim yn sefyll, namyn y muriau yn unig. Yr oedd y llyfrau a'r celfi mewn rhan wedi cael eu cludo ymaith gan y Kurdiaid, ac mewn rhan wedi cael eu sym-mud i le o ddiogelwch gan bobl y pentref.

Ar ol digwyddiadau y bore, yr oeddwn wedi penderfynu yn fy meddwl i fyned ar unwaith at Nur-Ullah Bey, cartref yr hwn nid oedd dros daith fer o ddiwrnod o bellder; ond pan fynegais fy mwriad i Mr. Hormuzd Rassam, aeth mor ofnus, ac a ddywedodd mor benderfynol y dychwelai efe ei hun, yn hytrach nag ymddir-ied ei hun yn nwylaw Mir Hakkiari, fel y gorfu arnaf roddi heibio fy mwriad. Yng nghyflwr presennol y mynyddoedd, nid oedd ond dau lwybr yn agored i mi; naill ai ymweled a'r pennaeth, yr hwn, fe allai, wedi iddo wybod diben fy nhaith, a'm derbynai ac a'm

cynnorthwyai, megis y gwnaeth â Dr. Grant; neu ynte dychwelyd yn fy ol yn uniongyrchol. Gyd â gofid, penderfynais ddychwelyd yn fy ol yn ddiymaros. Cyn mynegu fy nghynllwyniau i neb, anfonais am ddau o weinyddwyr Nur-Ullah Bey, y rhai a ddigwyddent fod yn y pentref, a thrwy roddi anrheg fechan iddynt, mi a'u darbwyllais i fyned â llythyr bychan i'w meist'r. Tueddwyd hwynt i gredu fy mod yn bwriadu ymweled âg ef y dydd nesaf, ac anfonais Gristion i edrych a aent ar hyd y ffordd oedd yn myned tu a Julamerik. Yr oedd bradwriaeth ac eofndra Nur-Ullah Bey mor adnabyddus, fel y meddyliais mai y peth callaf a allwn wneuthur oedd ei dwyllo, rhag iddo osod cynllwyn yn fy erbyn ar fy nychweliad i Tkhoma. Cychwynais gan hynny cyn torriad y dydd, a chyn bod neb yn y pentref yn gwybod am fy ymadawiad, ac aethum ar hyd y ffordd y cyrhaeddais Baz drwy ei theithio y dydd o'r blaen.

Croesasom y bwlch mor gynted ag y gallem, a phrysurasom drwy ddyffryn hir diffwrth, a chyrhaeddasom Gunduktha, heb gyfarfod â neb ar ein taith; ac yr oedd yn gysur mawr i'm cymdeithion, canys ni allent guddio eu dychryn drwy gydol taith y bore.

Arosasom i gymmeryd ein lluniaeth boreuol yn Gunduktha, a gwelsom y Melekiad yn Tkhoma Gowaia. Yr oedd pobl y pentref hwn wedi teimlo yn dra blinderus o'n plegid, gan fod y Muteselim wedi aros yno am noson, ac wedi bytheirio bygythion ofnadwy arnom. Deallais ei fod yn myned i Chal, er mwyn penderfynu rhyw ymrysonau ag oeddynt wedi cymmeryd lle rhwng Kurdiaid y dalaeth honno a Churdiaid Hakkiari, ynghyd â bod Bircham wedi cael ei anfon i Tkhoma gan Nur-Ullah Bey i gymmeryd ei deulu a'i gyfeillion oddi yno; "canys y tro hwn," meddai y pennaeth, "mae Beder Khan Bey yn bwriadu gorphen â'r Cristionogion, ac nid gwneuthur caethion o honynt i Dyrchiaid a Chonsuliaid i'w rhyddhau."

Yn gymmaint ag y dymunwn ymadael â Tkhoma mor gynted ag y gallwn, gwrthodais y lletteugarwch a gynnygiwyd i mi gan Melek Putros, ac a farchogais ym mlaen tu a Birijai.

Gan na ddymunwn ddychwelyd i Asheetha drwy Raola a'r pentrefi yr oeddym wedi ymweled â hwynt yn barod, penderfynais—er a ddywedid gan bobl Tkhoma am anhawsderau y bylchau rhyngddom a'r Zab,—i groesi mynydd Khouara, yr hwn a ymgyfyd o'r tu cefn i Birijai. Nid oeddynt wedi darlunio yr anhawsderau yn

fwy nag oeddynt. Wedi i ni lusgo ein hunain am ddwy awr dros gerrig rhyddion, ac ar hyd gefnennau culion, cyrhaeddasom y drum yn flinedig ac allan o anadl. Oddi ar y grib, edrychem dros holl ddyffryn Tkhoma, a'i bentrefi llon, pa rai a derfynid ar y tu dwyreiniol gan fynyddoedd uchel Kareetha; ar y tu Gorllewinol, adnabum fannau Asheetha, dyffryn y Zab, Chal, a'r uchelion a gyfanneddir gan y Kurdiaid Apenshaidd.

Mynydd Khouara ydyw y Zoma, neu diroedd pori haf trigolion Ghissa a Birijai. Fel ag yr esgynem, aethom heibio i amryw o luestai ac ogofau anghelfydd, a'u drysau wedi eu hanner cau gan gerrig rhyddion; ac yn y lleoedd hyn y cedwir y diadelloedd yn y nos er mwyn eu diogelu rhag creaduriaid rheibus. Mae ffynnon o fewn ychydig bellder i ben y bwlch, ac ychydig o goed yn gyfagos; ond heb law hyn, mae y mynydd yn noeth, ac ar yr amser hwn o'r flwyddyn heb wyrddni o unrhyw fath.

Wedi disgynfa brysur am awr, cyrhaeddasom bentref Tiyariaidd Be-Alatha,—crug o adfeilion ar bob ochr i'r dyffryn. Yr oedd yr ychydig drigolion oeddynt yn fyw yn dlodion iawn; ac yr oedd y frech wen yn ffyrnig yn eu plith. Nid oedd y dyfr-ffosydd a ddinystriasid gan y Kurdiaid, wedi eu hadgyweirio, ac yr oedd y caeau gan mwyaf yn ddiriniaeth. Yr oedd hyd yn oed yr eglwys etto heb gael ei hail-adeiladu; a chan fod y coed a dorrasid yn gorwedd ar draws y ffordd; a'r coed golosgedig ar hyd y gerddi, yr oedd ar y lle olwg anghyfanneddol. Derbyniwyd ni yn garedig gan Shamasha, neu ddiakon, plant yr hwn oeddynt yn y frech wen, ac yn orchuddiedig gan grach aml-lywiog, ac a lanwent y bwthyn gwaelaidd. Menywaid a phlant a ddeuent attaf, pa rai oeddynt wedi cael eu hanffurfio gan y frech, ac a grefent am feddyginiaeth; ond yr oedd tu hwnt i'm gallu wneuthur daioni iddynt. Yr oedd ein lletteuwyr, fel y lleill o'r trigolion, mewn tlodi mawr. Nid heb anhawsdra y cawsom ychydig garas ac ymenyn drewllyd, yr hyn a gasglwyd drwy gyfraniadau o bob tŷ; ac nid oeddwn yn gallu dirnad pa fodd yr oedd pobl Be-Alatha yn byw. Etto yr oedd y diakon yn llon a boddlon, ac yn ymostwng dan yr anffodiau a ddigwyddasent i'w bentref, ynghyd â'r truenusrwydd a ddaeth ar warthaf ei deulu.

Wrth ymadael â'r pentref, yr hwn ni chynnwysai yn bresennol ond deg o deuluoedd, cyfarchwyd fi gan hen offeiriad, yr hwn fu yn

disgwyl hyd onid aethum heibio, ac efe a ddeisyfodd arnaf fwytta bara dan ei gronglwyd. Yn gymmaint a bod ei fwthyn ym mhell, gorfu arnaf wrthod ei garedigrwydd, er i'w garedigrwydd gwledig, a'i ddull addfwyn gyffwrdd â'm teimladau. Wedi iddo ddeall nad elwn gyd âg ef, mynnodd ddyfod gyd â ni i'r pentref nesaf, ac a gymmerodd gyd âg ef dri neu bedwar o fynyddwyr cryfion i'n cyn-northwyo yn ein taith; canys yr oedd y ffyrdd, meddai ef, agos a bod yn anhydraidd.

Heb gymmorth yr offeiriad da hwn, buasai ein cynnygiad i gyr-haedlyd Marth d' Kasra, yn sicr o fod yn anobeithiol. Troisom yn ol fwy nag unwaith, mewn anobaith, yng ngwyneb y creigiau llithrig a'r gorifynu llethrog. Yr oedd Ibrahim Agha yn y bottasau mawr-ion ag oeddynt wedi cael eu gwneuthur yn ol y dull Tyrcaidd, ac yn ddigon helaeth i draed teulu cyfan weddu ynddynt, mewn mwy o anhawsderau na neb o honom. Pan gynnygiai efe farchogaeth mul anghyfarwydd â chyfrwy, yr oedd yn sicr o lithro dros gynffon y creadur nes byddai yn ymgreinio ar y llawr, er difyrrwch mawr i Yakoub Rais, i'r hwn yr oedd ei helyntion yn destunau o siarad ac o chwerthin ganddo wrth bobl y pentrefi. Pan fyddai yn cerdded yr oedd ei fottasau, naill ai yn glynu rhwng agennau y creigiau neu yn cael eu llenwi â cherrig mân, er anghysur mawr iddo. O'r diwedd pan ag yr oedd yn cynnyg croesi gwely o gerrig rhyddion, collodd bob presennoldeb meddwl, gan aros yn sefydlog yn y canol, ac yn ofnus i fyned ym mlaen, neu i ddychwelyd yn ei ol. Yr ys-garthion a gilient rhag ei afaelion, ac efe a edrychai lawr i'r dyfnder du, tu ag at yr hwn yr oedd yn raddol yn ymsuddo gyd â'r cruglwyth a roed ganddo mewn cyffro. Yr oedd yma ddigonol achos yn ddiau i ddychrynu unrhyw Dyrriad, ac Ibrahim Aga a ymaffai yng ngwyneb y goriwared,—yn arlun o anobaith. "Pa beth y mae y Kurdiad yn ei wneuthur," ebai Tiyyariad, yr hwn a gymmerai bod pob Mussulmaniad yn Gurdiad, a'r hwn ar y pryd oedd yn disgwyl am le i fyned heibio; "A oes yma ryw beth i beri i wyneb dyn droi yn welw? Dashta, dashta ydyw hwn" (gwastadedd, gwastadedd.) Ibrahim Agha, gan ddyfalu oddi wrth y geiriau Kurdiada dashta, ystyr y rhai a wyddai, feddwl cyfarchiad y Kurdiad, a fu agos ag anghosio ei berygl yn ei ddigder a'i gynddaredd. "Gehannem i'ch dashta," floeddiai efe, gan ymaffyd yn y cerrig llithredig, "a dian-rhydded i'ch gwraig a'ch mam. Oh! na allwn ryw ffordd neu gilydd

ddangos i'r anghredadyn pa beth yw chwerthin am farf Osmanli, a'i alw yn Gurdiad hefyd." Trwy gymmorth y mynyddwyr, achubwyd ef o'r perygl yr oedd ynddo, ond ni adferwyd ef i'w londer. Trwy rym corphorol, llusgwyd y mulod dros hwn a lleoedd cyffelyb iddo; y Tiyariaid a ymaflent ynddynt gerfydd eu cebystrau a'u cynffonau, ac a'u taflent dros eu hochrau.

Buom ddwy awr yn ymorchestu drwy yr anhawsderau hyn, cyn cyrhaeddyd Marth d' Kasra, yr hwn gynt oedd bentref mawr, ond yn awr ni chynnwysai ond deugain o dai.* Ond yr oedd ei ymdangosiad yn fwy blodeuog na phentref Be-Alatha; ac yr oedd y gwinllanoedd a'r gerddi a'i hamgylchent, wedi cael eu trin a'u dyfrhau yn ofalus. Goruwch Marth d' Kasra, ar graig uchel grogedig, mae pentref Lagippa, yr hwn sydd wedi ei leihau i ddeg o dai. Ni all creaduriaid llwythog ddringo iddo. Marchogais i dŷ offeiriad, ac a eisteddais yno tra gorphwysai y mulod.

Nid oedd y ffordd rhwng Marth d'Kasra a Chonba yn llai ei hanhawsderau a'i pheryglon, na'r ffordd a deithiasom yn y bore. Mae gerddi pentref Marth d' Kasra yn cyrhaeddyd i'r Zab, a gallasem ddilyn y dyffryn; ond dewisai y bobl oedd gyd â ni y ffordd ferraf dros y mynydd, fel y gallem gyrhaeddyd Chonba cyn y nos.

Yr oedd pentrefi dyffryn y Zab wedi dioddef mwy oddi wrth y Kurdiaid nag unrhyw ran arall o Tiyari. Yr oedd Chonba ym mron a'i adael yn llwyr, ei dai a'i eglwysi oeddynt yn bentwr o adfeilion, a'i erddi a'i berllannau wedi eu hesgeuluso ac yn ddiriniaeth. Nid oedd yno un gronglwyd y gallasem dreulio y nos dani; a gorfu arnom daenu ein llawrlenni o dan dwrr o goed cyll ffrengig, yn gyfagos i ffynnon glaer lawn o ddwfr. Dan y coed hyn y gosodwyd pabell Beder Khan Bey, ar ol y gyflafan fawr; ac yn y fan hon y derbyniodd efe Melek Ismail, pan draddodwyd ef yn garcharor i'w ddwyllaw. Yr oedd Yakoub Rais yn bresennol pan gyflawnwyd y lofruddiaeth ar bennaeth Tiyari, ac fel hyn y darluniai efe y digwyddiad. Wedi i'r pennaeth flaenori ei bobl i ymddiffyn y bwlch, ac wedi cyflawni gorchestion o wroldeb, drylliwyd ei forddwyd gan belen drull, ac efe a gludwyd gan ychydig o ganlynwyr i ogof mewn cwm neillduedig; ym mha le y gallasai fod yn ddiogel yng ngwyneb ymchwiliad ei elynion, oni buasai i fenyw er mwyn achub ei bywyd,

* Mae yn y pentref ddwy eglwys a dau offeiriad.

fradychu ei ymguddfa. Llusgwyd ef lawr ar hyd y mynydd gyd â gorfoledd anifeilaidd, ac a ddygwyd ger bron Beder Khan Bey. Yma, syrthiodd ar y ddaear. "Paham y mae yr anghredadyn yn eistedd ger fymron i?" ebai y pennaeth ffyrnig, yr hwn oedd wedi gweled yr aelod drylliedig, "a pha gi ydyw hwn ag sydd wedi beiddio ty-wallt gwaed y gwir gredinwyr?" "O Mir," atebai y Melek Ismail, yr hwn ni frawychasid, ac a ymdrechai gyfodi, "mae y fraich hon wedi dwyn bywydau ugain o Gurdiaid ymaith; a phe buasai Duw yn fy arbed, cynnifer a hynny drachefn a syrthiasent drwyddi," cyfodod Beder Khan Bey, ac a gerddodd at y Zab, gan amneidio ar ei weinyddwyr i ddwyn y Melek atto ef. Trwy ei gyfarwyddid, dalwyd y Melek uwch ben yr afon, ac â chleddyf torrwyd ymaith ei ben oddi wrth y corph; a'r pen a'r corph a daflwyd i'r afon.

Hynododd holl deulu y Melek eu hunain drwy eu gwroldeb, yn amser y goresgyniad. Safai ei chwaer wrth ei ochr, a lladdodd bedwar dyn, cyn iddi syrthio dan glwyf marwol.

Yr oedd twrr o gyll ffrengig gynt yn cysgodi y ffynnon, wrth yr hon y disgynasom, ac yr oeddynt yn nodedig yn Tiyari am eu maintioli a'u harddwch, torrwyd hwynt i lawr gan y Kurdiaid, ac yr oedd eu paladrau yn bresennol yn gorwedd ar y ddaear. Gadawyd ychydig o goed llai ar eu traed, a'r rhai hyn a'n cysgodent. Y dwfr, yr hwn a darddai o droed craig grogedig, ydoedd bur ac adfywiol; ond y dyfr-bibelli a'i cludent i'r meusydd, oeddynt wedi cael eu dinystrio, ac yr oedd cors fechan wedi ymffurfio oddi amgylch y ffynnon. Yr oedd y lle gan hynny yn heigio o wybed gwenwynllyd, ac yr oeddym yn gorfod cadw tânau mawrion i gynneu drwy y nos, er mwyn gochelyd eu hymosodiadau.

Bore drannoeth esgynasom ddyffryn y Zab, am ynghylch tair milldir, er mwyn croesi yr afon. Y ffordd a arweiniai i dalaeth Tiyari uchaf, pentrefi yr hon oeddynt yn y golwg o'r dyffryn, naill ai ar gopaau creigiau unigol, neu yn ymguddiedig mewn cymmydd cysgodol. Mae yr olygfa yn ardderchog. Ymwithia yr afon drwy wddf cul, a'r mynyddoedd a ymddyrcant, y naill goruwch y llall, mewn cymmysgedd gwyllt, ac oll yn noethion a diffwrth, ond y mannau ag y mae y mynyddwyr wedi dwyn pridd iddynt, ac wedi amgylchynu eu bwthynod â gerddi a gwinllanoedd.

Yr oedd pont wiail yn y parth hwn o'r afon mewn gwell cyflwr na phont Lizan, ac aethom a'n mulod yn groes iddi heb anhawsdra.

Wedi disgyn i bellder bychan gyd â glennydd y Zab, troisom i'r mynyddoedd, ac wedi myned drwy Kona Zavvi a Bitti, dau bentref Kurdaidd ynghanol perllannau, nyini a gyrhaeddasom Serspeetho tu a chanol dydd. Eisteddasom am ddwy awr yn nhŷ offeiriad, yr hwn a'n derbyniodd yn dra charedig. O bedwar ugain o deuluoedd, deg ar hugain a orfucheddasant y gyflafan; y lleill a ddinystriwyd yn hollol. Yr oedd y ddwy eglwys yn aros yn eu hadfeillion; ac ychydig nifer o'r bwthynod oedd hyd yn hyn wedi cael eu hailadeiladu. Yn y prydnhawn, dechreuasom drachefn ar ein taith, ac wedi croesi mynydd uchel a diffwrwyth, disgynasom i Asheetha.

Yn gymmaint ag y dymunwn ymweled â rhyw fwnau efydd, am y rhai y crybwyllwyd wrthyf gan bobl yr ardal, cyttunais â Kasha Hormuzd, ac un Daoud, yr hwn fu yn gweithio gyd â mi yn Nimroud, i ddyfod gyd â mi. Gadawsom Asheetha, a dilynid ni gan Yakoub Rais, yr offeiriad, a'r prif breswylwyr, y rhai a ganasant yn iach i ni ryw bellder o'r pentref. Aethom ar hyd ffordd wahanol i'r hon a ddilynasom wrth fyned i'r mynydd, ac felly darfu i ni ochelyd esgynfa dra serth. Wrth ddisgyn i'r dyffryn sydd rhwng Berwari ac Asheetha, goddiweddasom fintai liosog o deithwyr, a meddyliais ar y cyntaf mai Kurdaid oeddynt. Pan ag yr oeddynt yn saethu o'u drulliau, ac yn aros ynghanol tewlwyn o frwyn, dynesem attynt. Chaldæaid Nestoriaidd oeddynt, yn dychwelyd o Mosul i'r mynyddoedd. Yn eu plith yr oedd Kasha Qraho*, offeiriad dysgedig a theiwlwg, yr hwn a ffodd i Asheetha, yn amser y gyflafan. Ar gyfrif ei ddysgeidiaeth, a'i wybodaeth hollol o gyflwr gwladwriaethol y llwythau, a'i adnabyddiaeth o ddaliadau yr eglwys Chaldæaidd, yr oedd wedi bod yn ysgrifenydd i Mar Shamoun yn amser ei alltudiaeth. Yr oedd tair blynedd agos er pan adawodd y mynyddoedd, ac yr oedd yn hiraethu am ei awyr enedigol. Yn wrthwynebol i gyngor ei gyfeillion, penderfynodd ymadael â'r dyffrnoedd; ac yn awr yr oedd efe a'i wraig, a'i fab, yn dychwelyd yn eu hol i Tiyyari. Eisteddais gyd âg ef am ychydig funodau, ac ymadawsom i beidio cyfarfod byth mwyach. Ychydig ddiwrnodau ar ol hyn disgynodd Beder Khan Bey a'i finteioedd i Asheetha. Gorchwyllion o greulondeb adnewyddol a alwasant i gof yr offeiriad y golygfeydd gwaed-

* Llygriad o Auraham Abraham.

lyd a ganfyddodd gynt, ac efe a fu farw o ofid, gan alaru oblegid cyflwr truenus y llwythau Cristionogol.

Gan adael y dyffryn yr esgynasom ar hyd-ddo yn ein dynesiad i Ti-yari, daethom i'r mynyddoedd ar y llaw ddeheu, ac wedi esgyn fynu yn fuan, aethom i ganol coedwig o dderw. Bu ein harweinyddion ryw gymmaint o amser cyn darganfod genau y mwn-glawdd, yr hwn nid oedd yn adnabyddus ond i ychydig o'r mynyddwyr. O fewn rhyw bellder i'r genau, yr oedd mwn efydd mewn cyflawnder yn wasgaredig rhwng y cerrig rhyddion. Disgynais gyd âg anhawsdra, a gwelwn amryw dramwyfeydd yn myned i amrywiol ffyrdd, wedi eu cau fynu, yn fwy neu yn llai, âg ysgarthion a phridd, y rhai yr oedd yn rhaid eu symmud cyn y gallwn chwilio y rhanau mewnol o'r mwn-glawdd.

Wedi gadael talaeth Holamoun a Geramoun ar y tu deheu, aethom i ddyffryn dwfn, ac a farchogasom am bum awr drwy goedwig o dderw, a ffawydd, a choed mynyddig eraill. Aethom heibio i ychydig o wersylloedd Kurdaidd, y rhai oeddynt wedi dewis rhyw lanerch mewn cwm anghyfannedd i osod eu pebyll duon arno; ond ni welsom ddim pentrefi hyd oni chyrrhaeddasom Challek. Wrth ochr y ffordd, pan oeddym yn disgyn i'r lle hwn, gwelais adfail mawr o wneuthuriad cadarn, o gerrig pedwar onglog. Methais a deall bod unrhyw draddodiad ynglŷn â'r gweddillion hyn; a methais gael enw arno; a methais a phenderfynu ynghylch natur yr adeilad. Yr oedd yn amlwg ei fod yn hên waith, a gellai mai ymddiffynfa Assyriaidd ydoedd, er mwyn rheoli y fynedfa i'r mynyddoedd. Gelwir y bwlch Kesta, oddi wrth bentref Kurdaidd o'r enw hwnnw.

Mae Challek yn bentref mawr, yn cael ei breswyllo mewn rhan gan Chaldæaid, ac mewn rhan gan y Kurdaid. Mae yno ynghylch pumtheg o deuluoedd Cristionogol, ac y mae yno eglwys ac offeiriad. Mae y gerddi yn helaeth iawn, ac yn cael eu dyfrhau yn dda; ac y mae y tai agos yn guddiedig gan fforest o goed ffirwythau. Treuliasom y nos ym mhreswylfod y Kiayah, ac ymddygywyd yn garedigol attom.

Yn y bore, marchogasom am ryw hyd gyd â glennnydd y Khabour, ac ym mhen pum awr a hanner o Challek, rhydiasom y Supna, yr hon sydd yn myned iddi. Arosasom ym mhentref Kurdaidd Ourmeli yn adeg canol dydd, a chyfarfuasom yno a Su-bashi—math o gasglwr

trethi—o Mosul, yr hwn a'n derbyniodd mewn modd teilwng o'n mawredd ein deuoedd. Yr oedd mewn trwsiad rhyfedd o wisgoedd Osmanlu a Churdaidd, a'r rhan fwyaf o honynt wedi cael eu cymmeryd drwy drais oddi ar breswylwyr yr ardal oedd dan ei ofal. Ymddygodd attaf mewn caredigrwydd drudfawr, ond ar draul y Kurdiaid, wrth ba rai y dywedodd fy mod yn gyfaill neillduol i'r Vizir, ac yn berson o werth mawr. Efe ei hun a ddygodd y ddysglaid gyntaf o pillau, yr hon a ddilynid gan isgell, a kibaubs cywion, mêl, yaghort, hufen, ffrwythau, ynghyd âg amrywiaeth o ddanteithion Kurdaidd. Gwrthodai eistedd, ac a weinyddai arnaf pan yr ymborthwn. Gan ei fod yn amlwg nad oedd y sylw parchus hwn o honof heb ei ddiben, gan berson mor fawr, cynnullais ychydig nifer o Gurdiaid, pan ymadawodd ef, ac wedi ynnill eu hyder drwy dalu am fy moreufwyd, deallais bod fy lletteuwr wedi ymddwyn yn galed at y pentrefi oedd dan ei lywodraeth, a bod y trigolion, ar ol cael eu gyrru i anobaith, wedi anfon dirprwy-aeth i osod eu hanghenion ger bron y Pasha. Rhoddodd hyn eglurhad hollol ar ddull fy nerbyniad, canys braidd y gallaswn briodoli hynny i'm haeddedigaethau fy hun. Megis ag yr oeddwn wedi meddwl, daeth fy lletteuwr attaf cyn i mi ymadael, ac a ddechreuodd ymadroddi ar gymmeriad y Kurdiaid yn gyffredinol, ac ar y ffordd i'w llywodraethu. "Wallah, Billah, O Bey!" meddai ef, "nid ydyw y Kurdiaid hyn yn Fussulmaniaid; maent yn waeth nag anghredinwyr; nid ydynt ddim ond lladron a llofruddion; torfnyglant ddyn am un 'para.' Chwi wyddoch pa beth i'w ddywedyd wrth y Pasha pan ymhola efe â chwi am danynt. Anifeiliaid ydynt ag sydd raid eu gyrru â genfa ac âg yspardyn; rhoddwch iddynt ormod o haidd," gan fyned ym mlaen â'i gymhariaeth, "hwy a dewychant, ac a ant yn anfad a pheryglus. Na, na, y mae yn rhaid cymmeryd ymaith yr haidd, a pheidio gadael dim iddynt, ond y gwellt yn unig." "Yn ddiammen yr ydych chwi," meddwn, gan edrych ar ei fantell Gurdaidd aml-lywiog, "wedi gofalu gadael iddynt mor lleied ag a allech, rhag iddynt dewychu." "Myfi ydyw y lleiaf o holl weision y Pasha," ddywedai yntau, gan wneuthur esgrynnygiad llydan, "ond etto, fel ag y mae Duw yn gwybod, nid ydwyf yn llai fy zel yn ei wasanaeth." Ond beth bynnag, y mae yn rhoddi boddlonrwydd i'r meddwl, bod cyfundaeth y Su-bashi o lywodraethu, yn gosod Kurdiaid a Christionogion ar yr un tir, a bod y Mussul-

maniaid eu hunain yn awr yn profi o'r truenusrwydd hwnnw a osodent mor hirfaith ar eraill heb unrhyw gospedigaeth.

Croesasom yn fuan ddyffryn Amadiyah, a chan gyrhaeddwyd y ffordd fawr rhwng Daoudiyah a Mosul, aethom dros ryw fryniau isel yn frith gan bentrefi Kurdaidd. Yn Kuremi, drwy ba le yr aethom, y preswylia Sheikh tra sancteiddiol, yr hwn a fwynha glod mawr am sancteiddrwydd a gwyrthiau drwy Kurdistan. Eisteddai yn yr Iwan, neu ystafell agored, mewn tŷ tlws, yr hwn a adeiladwyd, a gedwid mewn adgyweiriad, ac a wyngalchid yn barhaus gan drigolion y lle. Ei farf, yr hon oedd mor wynned a'r eira, a syrthiai ym mron hyd ei ganol; gwisgai bendorch, a gwisg laes o liain gwŷn heb frycheuyn arni. Yr oedd agos a bod yn ddall, ac a eisteddai gan ymdafu o un ochr i'r llall, a gosod ei fysedd ar ei ruddiau. Mae efe yn cadw ympryd gwastadol, ac nid yw un amser yn bwytta o dorriad y wawr hyd fachludiad haul. Ar lech yn ei ymyl yr oedd rhes o ddyfr-lestri o bob dulliau, yn barod i'w defnyddio pan fachludai yr haul. Nid oedd Ibrahim Agha yn fwy cyfeillgar i'r Kurdiaid nag oedd i'r Su-bashi; ac a roes enw tra dirmygedigar y Sheikh wrth fyned heibio; yr hwn enw, pe ei clywsid gan drigolion y pentref, a allasai achosi ymrafael. Er y dichon na buaswn i ddim yn llefaru mor gryf a'r Cawass, ni allaswn lai na chyttuno yn gyffredinol felly, yn ei farn, pan gofiwn mai y dyn hwn, âg eraill o'r un dosparth, oedd y prif achos o lofruddiad y Cristionogion, a bod ei fab y pryd hwnnw, sef Sheikh Tahar,* yn cymmell Beder Khan Bey i brofi ei grefydd drwy dywallt o'r newydd waed y Nestoriaid. Arosasom dros y nos ym mhentref mawr Chaldæaid Pabaidd Mungayshi, yr hwn a gynnwysa dros ddeugain o dai Cristionogol, eglwys newydd, a dau offeiriad.

Bwlch, dros res o fryniau cyfoethog o goed, sydd yn arwain o Mungayshi i wastadedd ffrwythlon, a ddyfrheir gan amrywiol ffrydiau, ac arno amrywiol bentrefi Kurdaidd. O'r tu draw, mae y mynyddoedd yn noethion ac yn ddiffrwyth hollol. Crwydrasom

* Yr oedd y penboethyn hwn, ag ydoedd yn un o brif-gynghorwyr Beder Khan Bey, pan fyddai yn myned mewn i Mosul, yn arfer taflu gorehudd dros ei wyneb, fel na byddai i'w olygon gael eu halogi gan y Cristionogion, ac ammhuredd eraill y lle. Mae ganddo ddylanwad mawr ar y Kurdiaid, pa rai a edrychant arno fel sant, ac fel un yn gwneuthur gwyrthiau.

am oriau ym mhlith pigyrnau, a thrwy gymmydd, a thros greigiau rhyddion o dywod-faen, a phob peth yn wasgaredig mewn cymmysgedd gwyllt. Nid oedd cymmaint a glaswelltyn i'w weled; yr oedd y ddaear yn ologedig gan yr haul; ac yma ac acw yn ddu gan weithrediad llog-fynyddol. Daethom at amrywiol ffynhonnau brwmstanllyd, yn bwrlymmu yn y dyffryn, ac yn ffurfio pyllau mawrion. Yn y gwanwyn, mae y Kurdiaid a phreswylwyr y pentrefi amgylchynol yn ymgynnull yn gyfagos i'r cronfeydd hyn, ac yn gwersyllu yno am ynghylch mis, er mwyn ymolchi yn y dyfroedd, i ba rai y rhoddir clodydd mawr am eu rhinweddau meddyginiaethol.

Culffordd hir a'n dygodd i dref Dohuk, lle ag oedd gynt o gryn enwogrwydd, ond yn bresennol agos a bod yn ei hadfeillion Y mae wedi ei hadeiladu ar ynys a ffurfir gan afon fechan, ac yn debyg o fod yn hen sail tref. Ei chastell, yr hwn oedd adeilad llaid, a thyllau iddo, a ymddiffynwyd am amser gan bennaeth Kurdaidd etifeddol, yn erbyn Injeh Bairakdar Mohammed Pasha; ond goresgynwyd ef, ac er y pryd hwnnw y mae yn cael ei gyfanneddu gan lywodraethwr Tyrcaidd. Derbyniodd Ismail Bey, y Mutesellim, fi yn dra moesgar, a chymmerais fy moreufwyd gyd âg ef. Yr oedd mab pennaeth Kurdaidd cymmydogaethol yn ymweld â'r Bey. Yr oedd wedi ei wisgo mewn dillad brodieidig cywrein-wych; torchau aur pwysig wrth ei glustiau; arfau anferthol wrth ei wregys; ac yr oedd wedi gosod yn ei bendorch gyflawnder o gold Mair a blodau eraill. Yr oedd yn fachgen glandeg, a gwybodus; ond er ei fod yn ieuange, yr oedd yn ysgolhaig rhag-aeddfed i Sheikh Tahar; a phan osodais ef ar bwnge crefyddol, aeth yn dra syml i ddadl er mwyn profi y rhwymedigaeth osodedig ar y Mussulmaniaid i ddifodi anghredinwyr, ac ymddiffynai ei olygiadau duwinyddol â dyfyniadau tra pherthynol o'r Koran.

Fy ngheffylau, y rhai a anfonwyd o Amadiyah, oeddynt yn aros am danaf yma, a chan adael ein mulod blinedig, aethom ym mlaen i bentref Cristionogol Malthaiyah, yr hwn oedd daith awr o'r tu hwnt, ond yn yr un dyffryn a Dohuk. Gan fy mod yn awyddus i weled y cerfiadau creigiog oeddynt yn gyfagos i'r lle hwn, cymmerais wladwr gyd â mi, a marchogais at droed bryn cymmydogaethol. Ychydig ffordd fynu i esgynfa anhawdd ei dringo, a'm dygodd at y colofnau.

Yr oedd pedair llech wedi eu torri o'r graig, a naw arlun ar bob un o honynt. Y pethau a arddangosir yn y pedwar lledlun sydd gyffelyb, ac yn eu hymddangosiad fel addoliad i'r duwiau gan ddau frenhin. Y duw blaenaf a wisga y cappan corniog pedwar onglog, ac ar ei goppa bigyn, neu Gammined, (*Fleur-de-lys*;) dalia fodrwy mewn un llaw, ac yn y llall garrai, neu neidr, ac a safu ar ddau anifail, tarw, a math o griffwn, neu lew a phen eryr iddo, ac heb adenydd. Yr ail dduw sydd ddifarf, ac y mae hwn hefyd yn dwyn modrwy, ac yn eistedd mewn cadair, breichiau a rhannau isaf yr hon a gynnelir gan arluniau dynol cynffonnog, a chan adar pendynol. Y cwbl a orphwysa ar ddau anifail, llew a tharw. Y trydydd duw sydd gyffelyb i'r blaenaf, ac yn sefyll ar darw adeiniog. Mae gan y pedwar a ganlynant ser a chwech pelydr ar y cappan corniog. Y blaenaf o honynt sydd a modrwy yn un llaw, ac yn sefyll ar griffwn heb esgyll iddo; yr ail hefyd a ddalia fodrwy, ac wedi ei gyfodi ar geffyl wedi ei wisgo yn gyffelyb i gerfiadau

Gau Dduw Assyriaidd
ar graig ger Mal-
thaiyan.

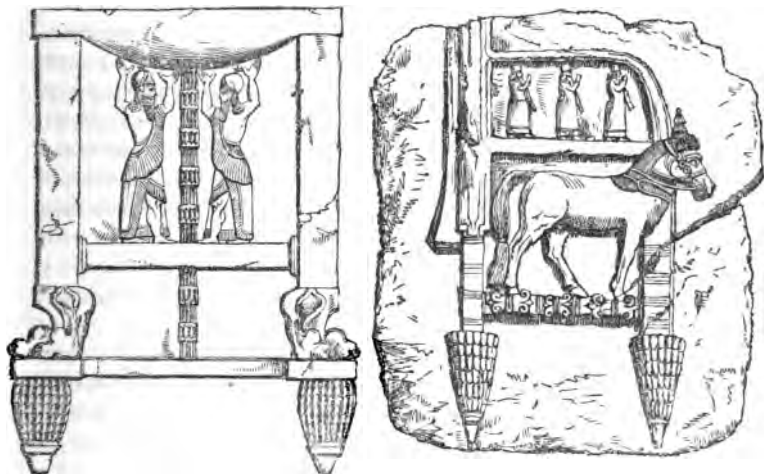
Khorsabad; y trydydd a lywia wrthddrych cyffelyb i daranfollt gymmanfaol yr Iou Groeg-aidd, ac a gynnelir gan lew adeiniog; y pedwerydd sydd ddifarf, ac yn dwyn torch, ac yn sefyll ar lew heb esgyll iddo.

Y ddau frenhin, y rhai a wynebant y duwiau, sydd ág un llaw yn ddyrchafedig, ac yn dwyn gwrthddrych cyffelyb i frysgyll, yr hwn a arddangosir ei fod yn cael ei ddwyn bob amser gan y brenhin pan yn cyflawni defodau crefyddol.

Mae yr holl lechau wedi dioddef yn fawr drwy fod yn agored i'r awyr, ac mae un o honynt agos wedi cael ei dinystrio yn hollol, gan fynedfa i fedd a dorwyd yn y graig, amser hir ar ol yr ymerodraeth Assyriaidd.

Mae y pethau eraill yn y lledluniau yn gyffelyb mewn cymmeriad i'r rhai hynny a geir ar golofnau Assyriaidd diweddarach, ac yn ddyddorol ar amrywiol ystyriaethau. Mae y gorseddau, neu y cadeiriau breichiau, a gynnelir gan anifeiliaid, ac arluniau dynol, yn gyffelyb i rai yr hen Aiphtiaid, ac i golofnau Kouyunjik, Khorsabad, a Persepolis. Y

maent hefyd yn dwyn ar gof i ni orsedd-faingc Solomon i'r hon, yr oedd "Canllawiau, (neu freichiau) o bob tu i'r eisteddfa, a dau lew yn sefyll yn ymyl y canllawiau. A deuddeg o lewod oedd yn sefyll yno ar y chwe gris o'r ddeutu."*

Cadeiriau Assyriadd.

Dychwelais i'r pentref ar ol machlud haul. Yr oedd fy Nghawass a'm gweision wedi sefydlu eu hunain am y nos ar ben yr eglwys; ac yr oedd y Kiayah wedi parottoi swpper sylweddol. Trigolion Malthaiyah ydynt Chaldæaid Pabaidd; ond nid ydyw eu dychwelriad i'r ffydd hon er ys blynyddoedd maith. Ymunodd y nifer liosoccaf â ni yn yr hwyr.

Bore drannoeth marchogasom dros wastadedd erchyll. Mewn cul-ffordd, rhwng y brynau o'r tu cefn i'r pentref, gwelais amryw-iol feddau mewn crugiau,—claddiadau cyffelyb i gladdiadau Malthaiyah; yr oedd addurniadau uwch law drysau rhai o honynt; a drysau rhai o'r lleill nid ydynt ond tyllau petrual yn unig yn y graig.

Alkosh sydd bentref Cristionogol. Y trigolion, pa rai gynt, oedd-ynt Chaldæaid pur, sydd wedi cael eu dychwelyd at Babyddiaeth.

* 1 Bren. x. 1, 2, 20.

O fewn i'r lle hwn, yn ol traddodiad cyffredinol, mae bedd Nahum, y prophwyd. Yr Elcosiad, fel y gelwir ef yn yr arweiniad i'w brophwydoliaethau. Mae y lle hwn mewn parch mawr gan y Cristionogion a'r Mohammediaid, ac yn neillduol gan yr Iuddewon, pa rai a adgyweiriant yr adeilad, ac a heigiant yno yn niferi lluosog ar rai tymhorau o'r flwyddyn. Nid ydyw y bedd ond blwch cymmrwd yn unig, wedi ei orchuddio â brethyn gwyrdd, ac yn sefyll ym mharth uchaf ystafell ehang. Ar furiau yr ystafell, mae papyrau culion wedi eu gosod, ar ba rai y mae yn ysgrifenedig, mewn llythyrennau Hebraidd afuniaidd, gynghorion crefyddol, ac amserau, a rhyw bethau neillduol perthynol i ymweliadau amryw deuluoedd Iuddewig. Y tŷ, yn yr hwn y mae y bedd, sydd wedi ei adeiladu yn ddiweddar. Nid oes nac argraphiadau, na gweddillion o hynafiaeth ynghylch y lle; ac nid ydwyf yn gwybod drwy ba ffordd y tarddodd y traddodiad, nac am ba hyd y mae yn dwyn cyssylltiad â phentref Alkosh.*

Ar ol ymweled â'r bedd, marchogais i fynachlog Rabban Hormuzd, yr hon sydd wedi cael ei hadeiladu ar lechweddau unionsyth creigiau uchel, yn cylchynu cilfach fechan, nad oes ond un ffordd i fyned o honi,—Cwm cul dibynnog, yn arwain yn serthog i'r gwas-tadedd. Mae y llannerch hon yn gymmwys iawn i unigolrwydd a duwiolder. Mae yr adeilad megis wedi ei hanner gladdu ym mhlith creigiau noethion, a braidd y gellir gwahaniaethu rhyngddo a'r pigyrnau naturiol a'i hamgylchynant. Braidd y gwelir cymmaint a deilen yn tyfu, oddi eithr ychydig o goed olewydd, pa rai sydd yn cael eu meithrin drwy ddyfalwch y mynachod, yn y lle diffwrwyth hwn. Oddi amgylch y fynachlog, braidd ym mhob man o'r mynydd y gellir ei gyrhaeddyd, y mae nifer liosog o ystafelloedd gwnenthuredig yn y graig, a dywedir iddynt fod yn wasanaethgar i leng o feudwyaid i encilio iddynt; ac o'r rhai y mae yn debygol y bwriwyd y meirw allan er mwyn rhoddi lle i'r rhai byw, canys ymddengys eu bod ryw oes bellenig draw, yn cael eu defnyddio fel lleoedd i gladdu ynddynt. Rhaid fod y cilfachau hyn ryw amser

* Yn ol St. Jerome, El Kosh neu El Koaha, lle genedigaeth y prophwyd, ydoedd bentref yn Galilea; a dangosid ei fedd yn Bethogabra ger llaw Emmaus. Ond yn gymmaint ag i'w brophwydoliaethau gael eu hysgrifenu ar ol caethiwed y deg llwyth, ac yn perthyn yn hollol i Ninesfeh, nid ydyw y traddodiad a nodâ bentref yn Assyria fel lle ei farwolaeth, yn ddibwys.

yn lliosog iawn. Maent yn bresennol yn myned o'r golwg, ag felly y maent mewn diflanniad am ganrifoedd lawer. Ond etto y mae ochrau y cwm, mewn rhai mannau yn llawn o honynt.

Nid ydyw y meudwyaid a gyfanneddasant y lle, wedi gadael canlynnyddion ar eu hol. Gellir gweled un o fynachod y fynachlog yn achlysurol, yn ymgropian dros y creigiau; ond heb law hynny, ni thorrir am draws yr unigolrwydd gan bresennoldeb unrhyw fod dynol. Mae yr esgynfa i'r fynachlog, o'r fynedfa i'r cwm, mewn rhan ar hyd risiau anghelfydd wedi eu gwneuthur o gerrig rhyddion, ac mewn rhan ar hyd llwybr traed wedi ei dorri yn y graig. Gorfu i ni gan hynny ddisgyn, a gadael ein ceffylau mewn ogof wrth droed y mynydd.

Yr oedd Rabban Hormuzd gynt, ym meddiant y Chaldæaid Nestoriaidd, ond y mae wedi cael ei feddiannu gan y Pabyddion er pan ddychwelwyd trigolion Alkosh, Tel Keff, a phentrefi mawrion eraill y gwastadedd. Dywedir iddo gael ei seilio gan un o'r patrieirch Chaldæaidd yn niwedd y bedwaredd ganrif. Mae y Sant, ar enw pa un y gelwir y fynachlog, yn cael ei barchu yn fawr gan y Nestoriaid, ac yn ol rhai traddodiadau, yr oedd yn ferthyr Cristionogol, ac yn fab i frenhin Persia. Mae y fynachlog mewn rhan, wedi cael ei chloddio yn y graig; ac mewn rhan wedi ei hadeiladu o gerrig wedi eu cymmynnu yn dda. Er pan yspeiliwyd y fynachlog hon gan y Kurdiaid, dan y Bey o Rowandiz, ni wnaed unrhyw gynnygiad i adferu yr addurniadau drudfawr a addurnent y capel, a'r neuaddau unwaith. Mae y muriau yn bresennol yn noethion, ond lle mae ychydig o arluniau anferth seintiau a theuluoedd duwiol, a gyflwynir neu a grugir arnynt gan y mynachod Italaidd a ymwelant yn achlysurol â'r lle. Yn y capel, mae beddau amryw batrieirch o'r eglwys Chaldæaidd, a gawsant eu claddu yma ym mhell cyn eu rhwyg, a'r teitlau, naddedig yn y colofnau, ydynt bob amser, "Patriarch Chaldæaidd y Dwyrain."* Mae chwech neu wyth o fynachod hanner newynllyd yn aros yn yr adeilad. Ymddibynnant am eu hymborth, yr hwn sydd yn brinaidd iawn, ar ffyddloniaid y wlad amgylchynol.

* Mae yr un teitl ar y sel a ddefnyddir gan Mar Shamoun; ac felly y mae y Patriarch yn galw ei hun ym mhob ysgrifeniadau cyhoeddus. Yn ddiweddar y mae efe wedi cael ei dueddu, ar ryw achlysuron, *pan yn annerch Ewropiaid*, i alw ei hun "Patriarch y Nestoriaid; ni arferwyd yr enw erioed gan y Chaldæaid eu hunain.

Yr oedd yn nos cyn i mi gyrhaeddyd pentref mawr pabaidd Tel Keff. Anfonais wr ar farch yn y bore, i hyspysu i'r bobl am fy mwriad i ddyfod; ac yr oedd Gouriel, y Kiayah, ynghyd ag amryw o'r prif breswylwyr, wedi ymgynnull i'm derbyn. Pan ag y dynesem, daethant allan o gilfach dywell, lle mae yn debygol yr oeddynt wedi bod yn disgwyl am danom. Cludent ychydig o ganhwyllau cwyr, y rhai a attebent y diben o oleuad, ac ysgogiadau parai, fel yr oedd y rhai a'u dygent yn dynesu, oeddynt mor ansefydlog, fel nad oedd unrhyw amheuaeth ynghylch cyfiwr y rhai a'u cludent.

Gouriel a'i gyfeillion a ymsiglent ym mlaen at fy Nghawass, yr hwn oedd y blaenaf o'r fintai; a chan gredu mai myfi ydoedd efe, a syrthiasant arno, gan gusanu ei ddwyllaw a'i draed, a chrogi wrth ei dillad. Ymdrechai Ibrahim Agha yn galed i ymryddhau, ond yn ofer. "Mae y Bey o'r tu ol," meddai ef, â holl gryfdwr ei lais. "Allah, Allah, a oes neb a wna fy ngwaredu rhag yr anghredinwyr meddwon hyn?" Gan lawenhau oblegid y camsyniad hwn, ymguddiais ym mhlith y marchogion. Ymaflodd Gouriel yn ffrwyn march Ibrahim Agha, ac yn ddiestr o'r ergydion a roddai y Cawass, a'i harweiniodd mewn gorfoledd i'w dŷ. Ac nid cyn i wraig y Kiayah a rhyw fenywaid ag oedd wedi ymgynnull i drin ein cinio, gyd â y rhai yr oedd canhwyllau, y darganfyddodd y dirprwywyr eu camsyniad. Yr oeddwn yn y cyfryw amser wedi disgyn, heb gael fy ngweled; ac wedi cyrhaeddyd nen y tŷ, lle yr oedd yr holl glustogau a ellid gael yn y pentref wedi eu gwneuthur yn bentwr ar gyfer bwrdd llawn o gostrelau o raki, a grawn sypiau, a phys crasedig, wedi cael eu parottoi mewn ffordd o anrhydedd i ni. Ymguddiais rhwng y clustogau, a bu y Kiayah ryw hyd cyn cael gafael ynof. Gwnaeth ei esgusodion dros ei gamsyniad hyd onid oedd allan o anadl gan yr eigian, a chynnygiai gusanu fy nhraed, a gofynai faddenant am y camsyniad a wnaeth. "Wallah, O Bey," meddai Ibrahim Agha, yr hwn oedd wedi bod yn chwilio am farchdŷ, "mae yr holl bentref yn feddw. Yn y modd hyn y mae bob amser gan yr anghredinwyr hyn. Mae ganddynt yn bresennol Basha da, yr hwn nid yw yn cymmeryd Jerums na Salian gormodol,* ac nid

* Ym Mosul, arwydda Jerums, dirwyon; Salian, treth ar feddiannau, neu drethi a osodid ar gorphoriaethau dan yr hen gyfundraeth.

ydyw yn eu beichio â Hytasiaid. Pa beth gan hynny y maent hwy yn ei fwytta? Yn lle adgyweirio eu tai, a hau eu meusydd, gwar-
iant bob para am raki, ac eisteddant i fwytta ac i yfed fel moch,
nos a dydd." Yr oeddwn dan orfod cyttuno âg Ibrahim Agha yn
ei syniadau, ac a ddymunwn eu cynghori, ond nid oedd un o hon-
ynt mewn cyflwr addas i dderbyn cynghor; ac nid oedd yn ddrwg
gennyf eu gweled ynghylch hanner nos yn wasgaredig ar hyd y
nen, mewn trwm-gwsg. Gorchymynais ar fod i'r ceffylau gael eu
llwytho, a chyrhaeddais Mosul erbyn bod y pyrth yn cael eu hagog
ar dorriad y dydd.

Dichon fod y darlennydd yn dymuno gwybod am dynged Tkhome.
Ym mhen ychydig ddyddiau wedi fy nychweliad i Mosul, er holl
ymdrechion Tahyar Pasha i ochelyd yr adfyd, aeth Beder Khan
Bey drwy fynyddoedd Ti-yari gan osod taliadau ar y llwythau, ac
yspeilio pentrefi y dalaeth ddiogydedig. O dan reolaeth eu Melek-
iaid, gwnaeth y trigolion ryw fath o wrthwynebiad, ond yn fuan
hwy a orchfygwyd. Lladdfa gyffredinol a gymmerodd le. Dygid y
menywaid o flaen y pennaeth, ac a lofruddiwyd mewn gwaed oer.
Y rhai a gynnygient ddiengyd, a dorrid lawr. Tri chant o fenyw-
aid a phlant, pa rai a ymdrechent ddiengyd i Baz, a laddwyd yn y
bwlech a ddarluniwyd gennyf. Y prif bentrefi a'u gerddi a ddinys-
riwyd, a thynnwyd yr eglwysi lawr. Syrthiodd hanner y trigolion
agos yn aberthau i gynddaredd benboeth y pennaeth Kurdaidd;
ym mhlith pa rai yr oedd un o'u Melekiaid, a Kasha Bocasa.
Gyd â'r offeiriad da hwn, a Kasha Auraham, bu farw y dysgediccaf
o'r offeiriad Nestoriaidd; a Kasha Kana ydyw y diweddaf a eti-
feddodd unrhyw gyfran o'r wybodaeth, a'r zel a wnaeth yr offeiri-
adaeth Chaldaidd unwaith mor nodedig.

Llwyddwyd gan y Porte i gospi y lofruddiaeth erchyll hon, ac
i ddarostwng deiliaid gwrthryfelgar a wrthwynebai ei awdurdod
cyhyd. Rhoddwyd milwyr o dan lywyddiaeth Osman Pasha, ac
wedi dwy frwydr, yn y rhai y gorchfygwyd y Kurdiaid gan y
byddinoedd Tyrciaidd dan Omar Pasha, amgauodd Beder Khan Bey
ei hun mewn castell mynyddig. Ymosodwyd ar y lle hwn, a phan
ym mron a chael ei gymmeryd, y pennaeth gan annobeithio ei ym-
ddiffyn, a lwyddodd i gael yr un telerau gan y swyddog Tyrciaidd ag
a gynnygiwyd iddo cyn dechreu y rhyfel. Yr oedd i gael ei alltudio
o Kurdistan; ond yr oedd ei deulu a'i weision i gael myned gyd âg

ef, a sicrhawyd iddo y mwynhad o'i feddiannau. Er fod y gweindogion Tyrcaidd yn amheus fod gan Osman Pasha ei resymmau dros ganiattau y telerau hyn, etto hwy a gyflawnasant yr ammodau yn anrhydeddus, ar ba rai yr ymostyngodd y pennaeth, er ei fod yn wrthryfelwr. Dygwyd ef i Gaercystenyn, ac yn ol llaw a anfonwyd i ynys Candia, yr hyn oedd gospedigaeth ry fechan i'w droseddau lliosog.

Wedi i Beder Khan Bey, ymadael â Tkhoma, ychydig o'r trigolion na laddwyd, a ddychwelasant i'w pentrefi dinystriedig; ond Nur-Ullah Bey, gan feddwl y gwyddent am feddiannau cuddiedig, a syrthiodd yn ddisymmrwth ar eu gwarthaf. Bu amryw o honynt feirw dan y poenau a roddwyd arnynt; a'r lleill, mor gynted ag y rhyddhawyd hwynt, a ffoisant i Persia. Yn y modd hyn, cafodd y dalaeth flodeuog hon ei dinystrio; a bydd yr amser yn faith cyn yr ymddyrechafa ei thai o'r adfeilion, ac y gwisgir llechweddau ei dyffrynoedd & ffrwythau llafur dyn.

PENNOD VIII.

GWAHODDIAD I WLAD YR YEZIDIAID.—YMAWIAID A MOSUL.—BAADRI.—HUSSEIN BEY, Y PENNAETH YEZIDIAIDD.—GENEDIGAETH EI FAB.—HANES YR YEZIDIAID.—MARCHOGAETH AT FREDD SHEIKH ADI.—SHEIKH NASR.—DARLUNIAID O'R BEDD.—DYFODIAD PERERINION.—DIGWYDDIAD.—SHEIKH SHEMS, NEU YR HAUL.—LLUGYEN CYSSGREDIG.—CYFLAWNIAD DEFODAU.—PERORIAETH YEZIDIAIDD.—ATHERAWIAETH AU AC ARFERION Y SECT.—YR EGWYDDOR DDEWIG.—TARDDIAD TERTOL EU DEFODAU.—URDDAU EU HOFFEIRIADAETH.—EU HIAITH A'U LLYFRAU.—DYCHWELIAD I MOSUL.—YMAWIAID I'R SINJAR.—ABBOU MARIA.—TEL AFFER.—MIRKAN.—DIHANGFA YR YEZIDIAID.—PENTREF SINJAR.—ASYNOD GWYLLTION.

GWEDI ychydig ddyddiau ar ol fy nychweliad i Mosul o'r mynydd-oedd Tiyaraid, anfonwyd offeiriad perthynol i'r Yezidiaid, neu fel y gelwir hwynt yn gyffredin, "Addolwyr y Diafol," gan y Sheikh Nasr, pennaeth crefyddol y sect nodedig honno, i wahodd Mr. Ras-sam a minnau i'w gwledd flynyddol. Yr oedd yr Is-swyddog yn annalluog i dderbyn y gwahoddiad; ond myfi, yn awyddus, a gymmerais afael yn y cyfleusdra, er mwyn bod yn bresennol i weled defodau na welwyd erioed gan Ewropiad.

Yr oedd achlysur fy ngwahoddiad yn profi y gall yr Yezidiaid wneuthur hawl i rinwedd, yr hon, fel mae fwyaf annedwydd, nid ydyw i'w chael yn y Dwyrain, sef diolchgarwch. Pan ddaeth Keritli Oglu, Mohammed Pasha, gyntaf i Mosul, yr oedd y sect hon yn un o wrthddrychau cyntaf ei drachwant a'i drais. Gafaelodd drwy frad mewn un archoffeiriad, fel y meddyliai efe; ond cafodd Sheikh Nasr gyfle i ddiange rhag y fradwriaeth, a gosodwyd yn ei le yr ail mewn awdurdod; a chymmerwyd hwn yn garcharor i'r dref. Y cyfryw ydyw yr ymlyniad a ddangosir gan yr Yezidiaid i'w pennaeth, fel na ddarfu i neb ddatguddio y twyll, a'r diprwywr

a ddioddefodd y carchariad a'r arteithiau a roddwyd arno yn amyneddgar. Crefwyd gan Mr. Rassam gyfryngu yn ei achos, ac efe a lwyddodd i'w gael yn rhydd oddi wrth y Pasha, wedi yn gyntaf dalu swm fawr o arian, yr hon swm a gymmerodd trigolion talaeth Sheikhau arnynt i'w had-dalu, mewn amser, oddi wrth gynnyrch eu meusydd; a chyflawnasant mewn cyweirdeb y cyttundeb hwn, ac a edrychent ar yr Is-swyddog Prydeinig fel eu noddwr.

Oblegid cyflwr cyffrous y wlad, a cham ymddygiadau y Pashaid diweddar, yr oedd amryw flynyddoedd wedi myned heibio er pan ymgynbulodd yr Yezidiaid yn Sheikh Adi. Darfu i reolaeth fer Is-mail Pasha, a mesurau heddychol y llywodraethwr newydd, adferu ymddiriad mor hollol ym mhlith personau o bob sect, fel ag y penderfynodd addolwyr y Diafol i gadw eu gwyl fawr gyd â mwy o ddwysder a llawenydd nag fyddai yn arferol o fod.

Ymadewais â Mosul, a chyd â mi Hodja Toma, (dragomam yr Is-swyddog Prydeinig) a'r Cawal, neu yr offeiriad, a anfonwyd gan Sheikh Nasr. Amryw o'r Yezidiaid a ymunasant â ni ar y ffordd, y rhai, fel ninnau oeddynt yn myned i'r cyfarfod. Arosasom dros y nos mewn ardal fechan yn gyfagos i Khorsabad, a chyrhaeddasom Baadri yn foreu drannoeth. Mae y pentref hwn, trigfa Hussein Bey, pennaeth gwladol yr Yezidiaid, wedi ei adeiladu wrth droed y rhes o fryniau a groesais ar fy nhaith flaenorol i'r mynyddoedd Chaldæaidd, ac ynghylch pum milldir i'r tu Gogleddol o Ain Siffni. Teithiasom dros yr un dyffryn erchyll, gan adael crug Jer-rahayah ar y tu deheu.

Pan yn dynesu at y pentref, cyfarfyddodd Hussein Bey â mi, yr hwn a ddilynid gan yr offeiriaid a'r prif drigolion ar draed. Yr oedd y pennaeth ynghylch deunaw oed, ac yn un or dynion ieuainge glanaf a welais erioed. Yr oedd ei wedd nodiadau yn rheolaidd a hardd; ei lygad yn oleulawn, a'r cydynnau hirion a syrthient o dan ei bendorch amryliw, yn ddu dwfn. Yr oedd mantell wen fawr, o ddefnydd rhagorol, wedi ei thafu dros ei siacced a'i wisgoedd drudfawr. Disgynais, pan ddynesai efe, ac efe a gynnygiodd gusanu fy llaw; ond gwrthwynebais yn benderfynol iddo gyflawni y ddefod hon; ac nyni a gosleidiasom ein gilydd, yn ol defod y wlad. Yna efe a fynnodd arwain fy ngheffyl, ac a grefai arnaf i'w farchogaeth, a thrwy anhawsdra y llwyddais ganddo o'r diwedd i gerdded gyd â mi i'r pentref. Arweiniodd fi i'w Salamlik, neu

ystafell y derbyniad, lle yr oedd llawrlenni a chlustogau wedi cael eu taenu. Trwy y canol, rhedai ffrwd o ddwfr croyw, a ddenai o ffynnon gyfagos. Pobl y lle a safent ym mhen isaf yr ystafell, ac a wrandawent mewn distawrwydd a pharch, ar yr ymddiddan a gymmerai le rhwng eu pennaeth a minnau.

Dygwyd boreunfyd i ni o harem Hussein Bey, a'r dorf a ymadawsant wedi i ni fwytta, a minnau a adawyd yng ngwres y dydd fwynhau naws oeraidd y Salamlik.

Deffrowyd fi yn y prydnhawn gan lais main y menywaid, yr hwn yn gyffredin a ddadgana ryw ddigwyddiad ffodus. Daeth y pennaeth ieuengaid mewn yn fuan wedi hyn, ac amryw yn ei ddilyn. Yr oedd yn amlwg oddi wrth ei wên bod ganddo ryw newydd o orfoledd i'w fynegu. Eisteddodd ar fy llawrlen, ac a'm cyfarchodd,—“O Bey, mae eich presennoldeb wedi dwyn dedwyddwch i'm tŷ. Oddi wrth eich dwylaw chwi nid ydym yn derbyn dim ond daioni. Yr ydym oll yn weision i chwi; a moliant fyddo i'r Goruchaf, mae gwas arall wedi cael ei eni yn y tŷ hwn i chwi. Eiddoch chwi yw y plentyn: efe yw ein cyntaf-anedig, ac efe a dyfa fynu dan eich cysgod. Bydded iddo dderbyn ei enw oddi wrthych chwi, ac i fod o hynny allan dan eich nodded.” Cyttunai y gynnulleidfa yn y deisyfiad hwn, ac a ddywedent fod y digwyddiad hwn, a berthynai i'r holl lwyth, i'w briodoli yn gyfan gwbl i fy ymweliad ffodus i. Nid oeddwn yn hollol wybodus o natur y ddefod hon, os oedd defod yn yr hon y disgwyliid i mi gymmeryd rhan wrth enwi y pennaeth oedd newydd gael ei eni. Er fy mharch i'r Yezidiaid, etto ni allwn lai na ffurfio meddwl amheus gyd â golwg ar briodoldeb eu daliadau a'u dull o addoliad; ac yr oedd yn naturiol i mi fod yn bryderus ynghylch natur yr atebolrwydd a allaswn fyned dano, wrth sefyll yn dad-bedydd i faban a ddygid fynu yn “addoliad y diafol.” Ond wedi i mi gael sicrwydd nad oedd unrhyw ddefod yn angenrheidiol ym mhellach na dethol enw, (canys yr oedd ei fedydd i fod yn yr amser dyfodol, pan ellid myned a'r plentyn at fedd Sheikh Adi, a phan ellai ddioddef cymmeryd ei drochi yn ei ddyfroedd cyssegredig,) mi atebais Hussein Bey fel hyn;—“O, Bey, yr wyf yn llawenychu yn y digwyddiad ffodus, am ba un mae yn rhaid i ni ddychwelyd diolchgarwch i Dduw. Bydded i'r mab hwn fod yn gyntaf o lawer, a gadwant, megis y cadwodd eich cyndadau, enwogrwydd ac anrhydedd eich tŷ. Yn gymmaint

a'ch bod yn gofyn i mi am enw i'r plentyn hwn, gallwn roddi i chwi lawer ag ydynt yn iaith fy ngwlad yn uchel ac yn anrhyddus ; ond ni all eich tafodau chwi eu dywedyd, ac heblaw hynny byddent yn ddiystyr. Pe byddai yn arferiad, myfi a'i henwn ar enw ei dad, rhinweddau yr hwn yn ddiamheuol a ddilyna efe ; ond nid ydyw yn arferol gwneuthur felly. Nid ydwyf wedi anghoffio enw ei daid,—enw ag sydd yn anwyl gan yr Yezidiaid, ac yn barhaus yn dwyn i'w cof ddyddiau eu llwyddiant a'u dedwyddwch. Bydded efe gan hynny yn adnabyddus fel Ali Bey ; a bydded efe byw i weled yr Yezidiaid megis ag yr oeddynt yn nyddiau yr hwn y gelwir ef ar ei enw." Yr araeth hon, ynghyd âg ychydig nifer o fathodau aur i'w gwnio yng nghappan y plentyn, a dderbyniwyd gyd â chymmeradwyaeth mawr ; a'r enw Ali Bey a fabwysiadwyd yn un llais ; a phrysurai perthynasau y pennaeth i'r harem, i'w fynegu i'r boneddigesau. Dychwelodd gyd â llawrlen a rhyw frodwaith, fel anrhegion oddi wrth y fam, ynghyd â gwahoddiad i fyned i'r harem i weled menywaid y teulu. Yno yr oedd mam y pennaeth, a'i ail wraig, canys yr oedd efe yn barod wedi cymmeryd dwy. Hwyl sicraent i mi, fod y foneddiges ag oedd newydd ddyfod â llawenydd i'r teulu, yn fwy diolchgar na'i gwr ; a bod ei diolchgarwch i mi, fel awdwr ei dedwyddwch, yn ddifedur. Dygasant fêl i mi, a llinyn o ffigys sychion oddi wrth y Sinjar, ac a'm diddanasant â hanesion teuluaid hyd oni feddylwn ei bod yn bryd i ddychwelyd i'r Salamlik.

Yr oedd yr Yezidiaid ryw flynyddau yn ol yn llwyth galluog iawn. Ew prif amddiffynfeydd oeddynt yn y dalaeth yr ymwelwn i â hi yn bresennol, ac yn y Jebel Sinjar, yr hwn sydd fynydd unigol yn ymddyrchafu ynghanol anialwch Mesopotamia, ar y tu gorllewinol i Mosul. Pennaeth anymddibynnol diweddaf Yezidiaid Sheikhan, ydoedd Ali Bey, tad Hussein Bey. Cerid ef gan ei bobl, ac yr oedd yn wrol ac yn fedrus mewn rhyfel i'w hamddiffyn am flynyddoedd, yn erbyn rhuthriadau y Kurdiaid a Mussulmaniaid y gwastadedd. Bey galluog Rowandiz, yr hwn a unodd y nifer fwyaf o lwythan Kurdaidd, taleithiau amgylchynedig y mynyddoedd, dan ei lumman, gan herio y Tyrciaid a'r Persiaid, a benderfynodd lethu sect gas yr Yezidiaid. Yr oedd byddinoedd Ali Bey lawer yn llai mewn nifer na byddinoedd ei erlidwyr. Efe a orchfygwyd, ac a syrthiodd i ddwyllaw y pennaeth Rowandizaidd, yr hwn a'i rhoddes i farwol-

aeth. Trigolion Sheikhan a ffoisant i Mosul. Yn y gwanwyn ydoedd hyn, a'r afon wedi llifo dros ei cheulannau, ac yr oedd y bont-fadau wedi ei symmud. Croesodd ychydig nifer yr afon; ond tyrfa, fawr o wyr, gwragedd, a phlant a adawyd yr ochr arall, ac a ymgynhullasant ar gryg mawr Kouyunjik, a chymmerwyd hwynt gan Bey Rowandiz. Lladdfa gyffredinol a wnaed arnynt; a gwelai trigolion Mosul, oddi ar eu rhodfeydd lofruddiaeth y ffoaduriaid anffodus hyn, pa rai a lefent arnynt am gynnorthwy, ond yn ofer; canys Cristionogion a Mussulmaniaid a lawenychent yn nifodiad sect gas ac anghrediniol, ac ni ddyrchafwyd braich yn eu hymddiffyniad. Dygwyd Hussein Bey gan ei fam i'r mynyddoedd, ac felly efe a ddihangodd rhag y lladdfa gyffredinol. Dygwyd ef fynu yn ofalus gan yr Yezidiaid, ac o'i fabandod a ystyrid fel eu pennaeth.

Gorchfygwyd trigolion y Sinjar yn fuan wedi hyn gan Mehemet Reshid Pasha; a'r ail waith gan Haffis Pasha. Bu llofruddiaeth ar y ddau achlysur hyn, a'r trigolion a leihawyd i dair rhan o bedair. Cymmerodd yr Yezidiaid noddfa mewn ogofau, ac a gawsant naill ai mygu gan danau a gynneuid wrth eu geneuau, neu a ddinystriwyd gan ergydion magnelau.

Cofir, fod y Mohammediaid, yn eu masnach â dynion o gredoau eraill, yn gwneuthur gwahaniaeth rhwng y cyfryw ag ydynt yn gredinwyr yn llyfrau cyssegredig, a'r cyfryw nad ydynt yn cydnabod llyfrau ysprydoledig. I'r rhai blaenaf y perthyn Cristionogion o bob enwadau crefyddol, fel rhai yn derbyn y ddau Destament, a'r Iuddewon, fel dilynwyr yr hen Destament, a gallant gyflafareddu â Christionogion ac Iuddewon, a gwneuthur heddwch, a bywioliaethu; ond am y rhai a gynnwysir yn yr ail ddosparth, ni all Mussulman zegog gyd-gyfeillachu. Nid oes cyttundeb na llw, pan ag y maent hwy yn perthyn iddo, yn rhwymiadol. Mae eu dewis iddynt, naill ai eu dychweliad, neu ynte y cleddyf, ac y mae yn anghyfiawn i gymmeryd treth oddi wrthynt. Gan nad edrychir ar yr Yezidiaid fel "Meistri Llyfr," maent wedi bod yn agored am ganrifoedd i erlidigaethau y Mohammediaid. Mae haremiaid Twrci Ddeheuol wedi eu had-lenwi o honynt. Gwneir ymgyrchiadau blynyddol gan lywodraethwyr taleithiau i'w hardaloedd, a phan y lleddid y gwrrywaid a'r benywaid, cludid y plant o bob ystlen ymaith, a gwerthid hwynt yn y prif drefydd. Yr oedd yr hyntiau blynyddol hyn yn un o ffynhonnellau cyllid Beder Khan Bey; a byddai

yn arferiad gan Bashaid Baghdad a Mosul, i ollwng y milwyr achlysurol yn rhyddion ar yr Yezidiaid anffodus, fel ffordd hawdd i foddioni eu gofynion am eu hol-ddyledion. Yr oedd y drefn hon yn cael ei dilyn i ryw raddau hyd o fewn ychydig fisoedd i'm hymweliad; ac a achosai greulonderau anghyfartal braidd yn y y gaeth-fasnach ag sydd yn fwy adnabyddus.

Nid oedd yn annaturiol i'r Yezidiaid ddial eu hunain, ar eu herlynwyr pa bryd bynnag y byddai cyfleusderau yn ymgynnyg. Ffurient eu hunain yn fintoedd, ag oeddynt yn hir yn ddychryn y wlad. Ni arbedid cymmaint ag un Mussulman a syrthiai i'w dwylaw. Carafannau a yspeilid, a marchnadwyr a lofruddid yn ddi-drugaredd. Ni flinid y Cristionogion, canys yr Yezidiaid a edrychent arnynt fel cyd-ddioddefwyr.

Y gorchwylion hyn o ad-daliad a roddes esgus i oresgyniad y Sinjar gan y Pashaiaid Mehemet Reshid a Haffia. Er y pryd y cymmerodd y llofruddiaethau mawrion le, mae yr Yezidiaid wedi cael eu darostwng yn hollol, ac wedi dioddef yn amyneddgar dan eu trallodion. Nid ydyw eu hymlyniad wrth eu crefydd yn llai nodedig nag ymlyniad yr Iuddewon; ac nid wyf yn gallu cofio am un enghraifft o ddyn mewn cyflawn oedran wedi gwadu ei grefydd; yn hytrach na hynny dewisant angu bob amser, ac ymostyngant yn ymroddgar i'r poenedigaethau a roddir arnynt.

Yr oedd Sheikh Nasr, arch-offeiriad y sect, yn barod wedi gadael Baadri, ac yn ymbarottoi gyferbyn â'r defodau crefyddol wrth fedd Sheikh Adi. Ymwelais â'i wraig, a chefais fy moddioni yn y lletteugarwch diragrith â'r hwn y'm derbyniodd, a chan lanweithdra y tŷ, a'r ychydig ddodrefn oedd ynddo. Yr oedd yr holl dai y bum ynddynt yr un mor lân, ac wedi eu hadeiladu yn dda. Safai rhai o honynt mewn gerddi bychain llawn o flodau, a cher llaw iddynt yr oedd ffrydiau o ddwfr a redai o'r ffynhonnau lliosog a darddent o'r bryn uwch y pentref.

Gyd â thoriad y wawr drannoeth, daeth Hussein Bey, o'i harem yn arfog, ac wedi ymwisgo yn ei ddillad gwyhaf, ac yn barod i fyned at fedd y sant. Ymgynhulodd prif bobl y pentref yn fuan, a chychwynasom ynghyd, gan ffurfio gorymdaith hir, ac o'n blaen beroriaethwyr a'r gogr-dabwrdd a'r bib. Yr oedd y menywaid yn brysur yn llwytho eu hasynod â'u llawrlenni, a'u llestri tŷ. Yr oeddynt hwy i ddilyn yn araf. Marchogai Hussein Bey a minnau

ynghyd, a chyhyd ag yr oedd y tir yn caniattau, y marchogion a'r gwyr traed a ddeuent gyd â ni, a gwnaent frwydr ddynwaredol, gan saethu i'r awyr, a chanu eu cad-floedd. Cyrhaeddassom yn fuan droed esgynfa serth, i'r hon yr oedd llwybr anhawdd a serth yn arwain. Y marchogion yn awr a elent, y naill ar ol y llall, a gorfyddai iddynt yn fynych ddisgyn, a llusgo eu ceffylau dros y creigiau. Cyrhaeddassom drum y bwlch ym mhen awr, ac edrychem lawr ar ddyffryn coedog Sheikh Adi. Mor gynted ag yr ymddangosodd pigwrn gwŷn y bedd uwch ben y coed, saethodd yr holl fintai eu drulliau. Yn brin y peidiodd yr adsain, cyn i'r arwydd-nod gael ei ateb gan saethu cyffelyb yn y gwaelod. Fel ag yr oeddym yn disgyn drwy wig dew o dderw, aethom heibio i lawer o bererinion ag oeddynt fel ninnau, ar eu ffordd tu a'r bedd; eisteddai y menywaid dan y coed, gan ymesmwythau oddi wrth eu plant, y rhai a gludent; a'r gwrrywaidd a gymhwysent y pynnau oeddynt wedi myned o'u lle wrth ddisgyn. Mor gynted ag y gwelai corph newydd o deithwyr wrthddrych eu taith, gollyngent eu drulliau, ac a ddyrchafent floedd y llwyth i'r rhai isod.

O fewn rhyw bellder oddi wrth y bedd cyfarfu Sheikh Nasr â ni, a haid o offeiriad, a gwyr arfog. Yr oedd y Sheikh wedi ei wisgo yn y lliain gwŷn puraf, megis ag yr oedd prif aelodau yr offeiriadaeth. Ni allasai ei fod nemawr uwchlaw deugain; yr oedd ei ddull yn esmwyth a hawddgar; efe a'm croesawodd yn wresog; ac yr oedd yn amlwg bod fy ymweliad wedi gwneuthur argraph serchogaidd ar bawb ag oeddynt yn bresennol. Wedi i mi goffleidio y pen-naeth, a chyfnewid cyfarchiadau â'i ganlynwyr, rhodiasom ynghyd tu a'r llannerchau cyssegredig. Yr oedd y cyntedd allanol, yn gystal a'r rhodfa a arweiniai iddo, yn llawn o bobl; ond cilient o'n ffordd pan ddynesem, a phob un a ymdrechai yn awyddus i gusanu fy llaw.

Mae yr Yezidiaid bob amser yn myned i'r cyntedd mewnol yn droed-noethion. Dilynais yr arferiad, a chan adael fy esgidiau yn y porth, a eisteddais gyd â y Sheikh Nasr Bey a Hussein Bey ar lawrlenni wedi eu taenu mewn deildŷ a ffurfd gan winwydden ganghennog. Y Sheikhiaid a'r Cawaliaid, dwy o brif urddau yr offeiriadaeth, yn unig, a ddaethant gyd â ni, ac a eisteddent ar eu cwrcwd oddi amgylch y buarth wrth y muriau. Y coed, pa rai a dyfent rhwng, ac oddi amgylch yr adeilad, a daflent gysgod cysurus dros yr holl gynnulleidfa.

Mae bedd Sheikh Ali mewn dyffryn cul, neu yn hytrach gwm, nad oes ond un fynedfa allan o hono, oblegid bod y creigiau yn ymygfodi yn syth bob ochr, ond lle mae ffrwd fechan yn ymwithio i ddyffryn mwy o'r tu draw. Mae yn sefyll mewn clos, ac yn cael ei amgylchynu gan adeiladau, pa rai a gyfanneddir gan warcheidwadwyr a gweision y cyssegr. Mae y tu mewnol wedi ei wahan-rannu yn y canol i neuadd fawr gan res o golofnau a bwaau, ac yn y pen uchaf gronfa a gyflenwir gan ffynnon fawr a dardda o'r graig; ac yr oedd dwy ystafell lai, yn y rhai y mae bedd y sant, a bedd person arall llai ei fri. Telir parch neillduol i'r dwfr yn y gronfa, a chredir ei fod yn dyfod o ffynnon sanctaidd Zemzem. Ynddo y bedyddir plant, a defnyddir ef hefyd at achosion cyssegredig eraill. Mae y bedd yn orchuddiedig gan gistan bedair-ongl, wedi ei gwneuthur o glai, ac wedi ei dwbio drosti, a brethyn gwyrdd brodieidig wedi ei dafu dros y cwbl. Mae yn yr ystafell fewnol, yr hon a oleuir yn wannaid gan lygorn fechan. Arno mae yn ysgrifenedig bennod o'r Koran, a elwir Ayat el Courci. Fel hyn y mae wedi ei wneuthur mor agos ag y gellid i fedd sant Mussulmanaid, i'r diben i'w gadw heb ei halogi gan y Kurdiaid.

Yn y brif neuadd y mae ychydig nifer o lygyrn yn goleuo yn gyffredin, ac ar fachludiad haul, dodir golenadau mewn celloedd ag ydynt yn wasgaredig dros y muriau.

Dau bigwrn gwŷn, yn ymddyrchafu goruwch yr adeilad, a gyferbyniant yn hyfryd a'r dail mawrion a'u hamgylchynant. Mae addurniadau goreuredig ar eu pennau, a'u hochrau ydynt wedi eu ffurfio i amryw onglau, ac mae yn achosi amrywiaeth hyfryd o oleuni a chysgod. Ar y mur yn gyfagos i'r drws, y mae llew cerfiedig anghelfydd, a neidr, a bwyall, dyn, a chrib. Y neidr, yr hon sydd wedi ei lliwio yn ddu, sydd yn amlwg neillduol. Er y gellid meddwl fod y lluniau yn arwydd-luniol, ni allwn gael unrhyw eglurhad gan y Sheikh Nasr, ond iddynt gael eu gwneud gan saer maen Cristionogol pan yn adgyweirio y bedd ryw flynyddau yn ol, fel rhyw addurniadau a darawsant yn ei feddwl. Sylwais fod bwyall, crib, a'r pren cam a ddygir yn gyffredin yn y wlad, wedi eu cerfio ar amrywiol o'r cerrig yn yr adeilad; ond sicrhed wrthyf, nad oeddynt ond nodau a osodwyd arnynt, ar ddymuniad y rhai hynny a gyfranasant arian at adferiad yr adeiladaeth, neu a gynorthwyasant yn y gwaith.

Ynghanol y cyntedd tu mewnol, a than y winwydden, y mae cistan gymmrwd betruol, yn yr hon y mae cell fechan yn llawn o belennau clai, wedi eu cymmeryd o fedd y sant. Gwerthir, neu rhennir y rhai hyn i'r pererinion, ac ystyrir hwynt yn greiriau tra chyssegredig,—ac yn ddefnyddiol i rwystro clefydau ac ysprydion drwg, ac i'w claddu gyd â'r meirwon. Rhyw aelodau o'r offeiriadaeth a'u teuluoedd yn unig, a gyfanneddant y pentrefi amgylchynol. Dewisir hwynt i wilio dros y cyffiniau cyssegredig, ac a gynnelir gan ymborth a roddir iddynt gan y llwyth.

Amgylchynir y cyntedd o'r tu allan gan adeiladau isel, a chelloedd iddynt, cyffelyb i farchnadfa Ddwyreiniol. Bwriedir hwynt i wasanaeth y pererinion, a marchnad-feingciau i grach-fasnachwyr dros yr amser y byddo yr wyl yn cael ei chadw. Amrywiol o goed mawrion a daflant eu cysgod dros y llannerch agored, a ffrydiau o ddwfr croew a arweinir oddi amgylch yr adeiladau.

Oddi amgylch y bedd, ac oddi tan y coed a dyfant ar lechweddau y mynyddoedd, y mae amryw adeiladau anghelfydd wedi eu gwneuthur, a phob un o honynt yn perthyn i dalaeth neu lwyth Yezidiaidd. Y pererinion, yn ol y lleoedd yr oeddynt wedi dyfod o honynt, a drigent ynddynt dros amser yr wyl ; ac felly, y mae pob rhan o'r dyffryn yn adnabyddus wrth wlad, neu lwyth y rhai fydd yn myned iddynt.

Eisteddais hyd agos canol dydd gyd â'r gynnulleidfa, wrth ddrws y bedd. Yna cyfododd Sheikh Nasr, a minnau a'i dilynais i'r cyntedd oddi allan, yr hwn oedd yn llawn o bererinion. Yn y cilfachau, ac ar y llawr, yr oedd nwyddau y mân-fasnachwyr wedi eu taenu, pa rai, ar yr achlysuron hyn, a ddeuent i'r dyffryn. Napcynnau amryliw, a brethynnau cotwm a grogent wrth ganghennau y coed ; ffigys wedi sychu, o'r Sinjar, grawn-sypiau o Amadiyah, palmaeron o Busrah, a chnau ffrengig o'r mynyddoedd, a ddangosid yn bentyrrau ar y palmant. Oddi amgylch y trysorau profedigaethus hyn, yr oedd twrrau o fechgyn a genethod yn ymgynnulledig. Yr oedd y gwrrywaid a'r benywaid o bob tu yn wresog mewn siarad, a swm lleisiau dynol a glywid drwy yr holl ddyffryn, Pawb a gyfarchent y Sheikh yn barchus, ac a wnaent ffordd i ni, pan ddynesem. Aethom allan o'r prif adeilad, ac eisteddasom yn ymyl ffynnon a wnaed wrth ochr y ffordd, ac ar ben draw rhodfa o goed a arweiniai at y bedd. Edrychir ar y llechau a amgylchynant y bedd i ryw raddau

yn gyssegredig; ac ar y pryd hwn, ni chaniatteid ond i Hussein Bey, Sheikh Nasr, a minnau, i eistedd arnynt. Hyd yn oed ar achlysuron eraill, mae yr Yezidiaid yn anfoddlon i edrych arnynt yn cael eu halogi gan y Mussulmaniaid, pa rai yn gyffredin a ddewisant y man hwn i ledi eu llawrlenni arnynt, am ei fod mor gyfleus i orphwysu. Cedwir dwfr y ffynnon yn ofalus rhag ammhuredd, ac yfir efgan y rhai hynny a ymgynnullant yn y dyffryn. Yr oedd y menywaid erbyn hyn, yn prysuro yma ac accw gyd â'u hystenau, ac yn ymddigrifu fel ag y disgwylient eu tro i roddi eu llestri yn y gronfa. Y prif Sheikhaid a'r Cawaliaid a eisteddant yn gylch oddi amgylch y ffynnon, ac a wrandawent ar beroriaeth y pibau a'r gogr-dabyrddau.

Erioed ni welais olygfa fwy hynod a bywiog. Rhesau hirion o bererinion a ddeuent yn flinderus fynu drwy y rhodfa. Yno yr oedd preswlydd melynndu y Sinjar, a'i gydynnau duon, ei lygaid treiddgar, a'i weddnodiadau rheolaidd—ei wisgoedd gwynion yn hofio yn yr awel, a'i ddrull mawr wedi ei dafu dros ei ysgwydd. Yna yn canlyn, deuluoedd cyfoethog y Kocheraid,—y llwythan orwydriol, a drigent mewn pebyll ar y gwastadedd, ac ym mhlith bryniau hen Adiabene; y gwrywaid mewn siaccedi hoyw a phen-dorchau amryliw, ac arfau coeg-falch yn eu gwregysau; y menywaid oeddynt wedi eu gwisgo yn ddrudfawr mewn "antaris" sidan; eu gwallt yn blethedig i amryw gydynnau, ac yn syrthio dros eu oefnau, wedi eu haddurno â blodau gwylltion; eu talcennau oeddynt agos a bod yn guddiedig gan fathodau aur ac arian; a llinynnau mawrion o gleiniau gwydr, bathodau, a cherrig cerffiedig, a ymgrogent oddi amgylch eu gyddfau. Yn nesaf, ymddangosai teulu tlawd o bentref yn nhalaeth Mosul; y menywaid mewn diwyg wên, yn welw, ac yn flinedig dan bwysau eu plant; y gwyr yn cymhell yr asyn llwythog. Twrrau cyffelyb a ddisgynent o'r bryniau. Erygdion mynych arfau tân, ynghyd âg arwydd dra adnabyddus arall, a fynegai i'r bobl isod am ddyfodiad pob plaid newydd.

Pawb a droent at y ffynnon cyn myned i'r gorsafon a roddid iddynt, a chan ddodi eu harfau ar y llawr, a gusanent ddwyllaw Hussein Bey, Sheikh Nasr, a minnau. Wedi cyfarch yr offeiriad ymgynnulledig, aent i'w ffordd ar ochrau y mynyddoedd, ac a ddewisent dderwen ganghennog, neu nen adeilad, yn orphwysfa, dros amser eu harosiad yn y dyffryn. Yna hwy a daenent eu llawr-

lenni, ac wedi cynneu tânau â changhennau sychion, a barottoent eu hymborth. Twrrau oeddynt i'w gweled ym mhob man. Braidd yr oedd coeden heb ei phobl.

Cyn myned i'r dyffryn cyssegredig, yr oedd pawb yn golchi eu hunain a'u dillad, yn y ffrwd a redai o hono. Deuent fel hyn yn bur i'r wledd. Erioed ni welais gymmaint o gynnulliad glanwaith yn y Dwyrain. Eu gwisgoedd, pa rai oeddynt yn gyffredin yn wynnion, oeddynt ddifrychau.

Yn y prydnhawn, dawnsid o flaen y Bey a minnau. Ymdebygent i'r Debkè Arabaidd, ac i'r Tchopee Kurdaidd. Cynnifer o ddynion ieuangc a allent fyned i'r llannerch agored yng ngwyneb y ffynnon, a unasant yn y dawns. Eraill a ganent mewn cyd-gerdd gyd â'r beroriaeth. Pob lle ag y ceid golwg o hono ar y dawnsywyr, oedd wedi ei feddiannu gan edrychwyr. Yr oedd hyd yn oed y canghennau uwch ein pennau yn plygu gan y twrrau plant, y rhai a gawsant allan y gallent oddi yno gael golwg gyflawn ar yr hyn oedd yn myned ym mlaen oddi tanodd. Darfu i ystrywiau un o'r crytiaid fod yn achos o ddigwyddiad ag ydoedd braidd yn ddifyrus, a'r hwn a ddengys ofer-goeledd y sect neillduol hon. Ymwithodd i ben blaen cangen wan, yr hon oedd wrth fy mhen, ac yn ol ei hymmddangosiad, ni wyddid pa funud y byddai iddi dorri. Pan edrychais fynu, canfyddais y perygl, a chynnygiais, drwy ddywedyd wrth y pennaeth, i'w ochelyd. Dywedais wrtho, "Os bydd i'r Sheit——* accw,"—gan feddwl defnyddio gair arferol yn y Dwyrain, a roddir i'r cyfryw fechgyn anturiol : ond ffrwynais fy hun yn uniongyrchol; eithr yr oedd yn barod wedi myned yn rhy ddiweddar; ymaflodd dychryn yng ngwedd y rhai hynny ag oeddynt yn ddigon agos i'm clywed; a'r rhai oeddynt ym mhellach a gyfrannogasant o hono yn uniongyrchol. Y wên hyfryd a chwareuai yn gyffredin ar wynebpryd y Bey ieuangc, a roddes le i olwg sobr a digllon. Gofidiais am i mi yn y modd hwn, yn anewyllysgar archolli teimladau fy lletuwywyr, ac nid oeddwn yn deall pa fodd yr oedd i mi wneuthur iawn, am fy ffolineb,—yr oeddwn yn amheus pa un a'i i'r yspryd Drwg neu ynte i'r pennaeth y disgwyliid i mi wneuthur fy esgus. Beth bynnag, mi ymdrechais beri iddynt ddeall, heb anturio gwneuthur

* Y gair Sheitan, cyfystyr a Satan, a ddefnyddir yn gyffredinol yn y Dwyrain, am ddyn medrus, cyfrwys, neu anturiol.

syllwadau a allasent fy nwyn i fwy o ddyrswch, fod yn ddrwg iawn gennyf am yr hyn a gymmerodd le ; ond treuliwyd rhyw gymmaint o amser, cyn i'r bobl ddyfod attynt eu hunain, a mwynhau eu llawenydd blaenorol.

Fy llawrlenni a daenwyd ar nen adeilad o ryw faintiol, a berthynai i bobl Semil. Oddi amgylch i mi, ond mewn rhyw bellder, yr oedd twrrau o bererinion o'r ardal honno, yn wasgaredig. Gwrrywaid, menywaid, a phlant, oeddynt ymgynnulledig oddi amgylch eu crochanau, ac yn parottoi eu hymborth hwyrol ; neu yr oeddynt yn estynedig ar lawrlenni geirwon, yn gorphwysu ar ol hirdaith y dydd. Yn gyfagos i mi yr oedd y pennaeth, castell llaid pa un a goronai grug pentref Semil. Yr oedd yn ddyn o edrychiad llym ; wedi ymwisgo yn hoeyw, ac mewn llawn arfogaeth. Derbyniodd fi gyd â phob dangosiad o hynawsedd ; ac eisteddais am ryw hyd gyd âg ef a'i wragedd ; yr oedd un o honynt yn ieuangc a glân ; ac a ddewiswyd yn ddiweddar oddi wrth y Kocheraid, neu y crwydriaid. Yr oedd ei gwallt wedi ei addurno mewn cyflawnder â blodau, ac â bathodau aur. Yr oeddynt wedi aberthu dafad, ac yr oeddynt oll (gan gynnwys y pennaeth, breichiau yr hwn oeddynt noethion hyd yr ysgwyddau, ac yn diferi o waed,) wedi ymgynnull oddi amgylch y gelain ; a chan ryddhau yr aelodau, hwy a roddent dammeidiau i'r tlodion a ymgynnullasant i'w derbyn.

O fewn rhyw bellder oddi wrth bobl Semil, yr oedd gwraig a theulu Sheikh Nasr, yr hwn yntau a laddasai ddafad. Yr oedd y Sheikh ei hun yn aros o fewn yr adeilad cyssegredig, a'i orchwyl drwy y diwrnod ydoedd derbyn pererinion, a chyflawni yr amryw- iol ddyledswyddau gorphwysedig arno ar yr achlysur. Ymwelais â'i harem ; taenodd ei wraig ffrwythau a mêl ger fy mron, a rhoes hanes hir i mi am ei gorchwylion teuluaid.

Yn îs na'r twrr o adeiladau at wasanaeth pobl Semil, mae pigwrn gwyn bychan, yn ymddyrchafu o adeilad isel, o wneuthuriad destlus, ac yn gyffelyb i holl leoedd cyssegredig yr Yezidiaid, ac yn cael ei wneud mor bur ag y gall gwyngalchiad ei wneuthur. Gelwir ef "cyssegr Sheikh Shems," neu yr Haul ; ac wedi cael ei osod yn y fath fodd, fel ag y byddo i belydron y goleufer hwn syrthio arno mor fynych ag y byddo modd. Yn gyfagos i'r drws, mae gweddi at Sheikh Shems, wedi ei naddu mewn llech ; ac un neu ddau o fyrdau addunedol, wedi eu cyfodi gan dad Hussein Bey, a phennaethiaid

Yezidiaidd eraill, ac wedi cael eu hadeiladu i'r muriau. Mae y tu mewn, yr hwn sydd le sanctaidd iawn, wedi ei oleuo gan nifer fechan o lygyrn. Ar fachludiad haul, pan yr oeddwn yn eistedd mewn cell fwd yng ngwyneb y cyntedd, bugail a yrrai i fuarth yr hwn oedd yn gyssylltiedig â'r adeilad, fintai o ychen gwŷnion. Gofyn-nais i Gawal, yr hwn oedd yn sefyll yn gyfagos attaf, i bwy yr oedd yr anifeiliaid yn perthyn? "Y maent wedi cael eu cyssegru," ebai ef, "i Sheikh Shems, ac nid ydynt byth yn cael eu lladd ond ar brif wyliau, pan y rhennir eu cig rhwng y tlodion."* Yr ateb an-nisgwyliadwy hwn a achosodd fyfyrddau hyfryd i mi; ac mi a eist-eddais braidd yn ddisylw o'r olygfa oddi amgylch i mi, hyd oni ymledodd y tywyllwch dros y dyffryn.

Fel ag y diflannai y gwyll, y Ffakiriaid, neu y radd isaf o offeiriaid, wedi eu gwisgo mewn dillad llwydion o frethyn garw, yn dŷn am eu cyrph, a phendyrch duon am eu pennau, a ddaethant oddi wrth y bedd, a phob un yn dwyn goleuni mewn un llaw, a llestr ac olew, a sypyn o babwyr cottwm yn y llall. Llanwasant a thrwsiasant eu llygyrn, pa rai oeddynt mewn celloedd ym muriau buarth y cyn-tedd, ac yn wasgaredig drwy yr adeiladau ar ochrau y dyffryn, ac hyd yn oed ar greigiau unigol a phaladrau ceuon y coed. Ser afrifed a ymddangosent yn tywynnu ar lechweddau duon y mynyddoedd, ac yng nghilfachau tywyllion y goedwig. Fel ag yr oedd yr offeiriaid yn dyfod drwy y bobl i gyflawni eu gorchwylion, gwrrywaid a benyw-aid a dynnent eu deheulaw drwy y fflam, ac yna a'u dodent yn gre-fyddol wrth eu gwefusau, wedi rhathu yr amrant deheu â'r rhan a gafodd ei phuro gan yr elfen gyssegredig. Y rhai a ddygent blant yn eu breichiau, a'u henneiniasant yn yr un cyffelyb fodd, pan ag yr oedd eraill yn estyn allan eu dwylaw i'w cyffwrdd gan y rhai fu yn fwy ffodus na hwy eu hunain i gyrhaeddyd y fflam.

Y llygyrn ydynt offrymmau addunedol oddiwrth bererinion, neu oddi wrth y rhai a alwasant ar Sheikh Adi mewn amser o berygl neu afiechyd; ac y mae swm flynyddol yn cael ei rhoddi i warcheid-iaid y bedd am olew, ac i gynnal yr offeiriaid. Goleuir hwynt bob

* Mae yn debygol i gyssegrïad y tarw, yr hyn sydd mor gyffredinol yn gymysgedig yng nghyfundraethau yr hynafiaid, i darddu yn Assyria, a gall yr Yezidiaid, yn anwybodus iddynt eu hunain, fod wedi cadw y cysgod hwn o eiddo y tadau.

hwyr tra parhao yr olew. Yn y dydd, mae y muriau myglyd yn dangos y mannau y doded hwynt ; a gwelais yr Yezidiaid yn greffydol yn cusanu y cerrig myglyd.

Ynghylch awr gwedi machludiad haul, y Fakiriaid, pa rai ydynt weision y bedd, a ymddangosent gyd â dysgleidiau o reis berwedig, a chig wedi ei bobî, a ffrwythau. Anfonid hwynt i mi o gegin gyssegredig yr adeilad. Gwraig Sheikh Nasr hefyd a gyfrannodd rai dysgleidiau tu ag at y gyfluniaeth.

Fel ag yr oedd hi yn nosi, y rhai hynny ag oeddynt ymgynnull-edig—ac yr oeddynt yn bresennol ynghylch pum mil—a oleuent ganhwyllau, y rhai a gludent gyd â hwynt, fel ag yr oeddynt yn crwydro drwy y coed. Yr oedd yr effaith yn rhyfeddol. Braidd y gellid gwahaniaethu rhwng y twrrau amrywiog yn y tywyllwch ; y gwyr a brysurent yma ac accw ; menywaid a'u plant, a eisteddent ar nennau y tai ; a thwrrau yn ymgasglu oddi amgylch y mân-fasnachwyr, a daenent eu nwyddau ar lannerch y cyntedd i'w gwerthu. Miloedd o oleuadau a adlewyrchid yn y ffynhonnau a'r ffrydiau, a dywynnent rhwng dail y coed, ac a ddawnsient yn y pellder. Fel ag yr oeddwn yn syllu ar yr olygfa ryfeddol hon, pob lleisiau dynol a ddistawodd ar unwaith, a chânddwysa phruddaidd a ymgyfodai o'r dyffryn. Yr oedd yn gyffelyb i gôr-gân fawreddog y bum flynydd-oedd yn ol yn gwrando arni mewn gwlad belleng. Peroriaeth mor bêr-wresog a hyfryd, erioed ni chlywais o'r blaen yn y Dwyrain. Yr oedd lleisiau y gwrrywaid a'r menywaid yn gyd dymheredig mewn cynghanedd, â seiniau melusion y chwibanogl. Yn awr ac yn y man, ar amserau gosodedig, torrid ar y gân gan anghydsain uchel symbalau a gogr-dabyrddau ; ac yna y rhai oeddent allan wrth y bedd a ymunent yn y beroriaeth.

Brysiais i'r cyssegr, a chefais Sheikh Nasr yn amgylchynedig gan offeiriaid, yn eistedd yn y cyntedd tu mewnol. Yr oedd y lle wedi ei oleuo gan ganhwyllau a llygyrn, y rhai a daflent oleuni gwan-aidd ar furiau gwynion y bedd, a dail gwyrddion y deildŷ. Y Sheikhiaid yn eu pendyreh a'u gwisgoedd gwynion, oll yn ddynion hybarchus, a barfau llwydion hirion, oeddynt yn rhes un ochr ; ac ar eu cyfer, yn eistedd ar gerrig, yr oedd ynghylch deg ar hugain o Gawaliaid, yn eu gwisgoedd cymmysg o ddu a gwyn ; pob un yn chwareu ar y chwibanogl, neu yn curo gogr-dabwrdd. Oddi amgylch, safai y Ffakiriaid yn eu gwisgoedd tywyllion, a'r menywaid o urdd-

au yr offeiriadaeth yn eu gwisgoedd o wŷn pur. Ni dderbynid neb eraill o fewn y cyntedd.

Yr un rhyw dôn ddwys ac araf, ond yn amrywio yn achlysurol yn y beroriaeth, a barhaodd agos awr; rhan o honi a elwid "Makam Azerat Esau," neu gân yr Arglwydd Iesu. Hi a genid gan y Sheikhaïd a'r Cawaliaïd, a'r benywaid, ac yn achlysurol gan y rhai oddi allan. Ni allwn ddal ar y geiriau, ac ni allwn lwyddo gan neb o'r presennolion i'w hadrodd wrthyf. Yr oeddynt yn yr Arabaeg; a chan mai ychydig o'r Yezidiaïd a allent siarad, neu swnio yr iaith honno, nid oeddynt yn ddealladwy hyd yn oed i glust profiadol Hodja Toma, yr hwn oedd gyd â mi. Ni rwystrau y gogr-dabyrddau gân yr offeiriad, ond yn awr ac yn y man. Fel ag yr oedd yr amser yn bywiocau, torrent mewn yn fynychach. Gorfus i'r gôr-gân yn raddol roddi lle i beroriaeth fywiocach, yr hon gan gynhyddu mewn mesur, a gollwyd yn y diwedd yng nghymysgedd seiniau. Y gogr-dabyrddau a gurid gyd âg egni mwy na chyffredin; y chwibanogiau a daflent allan lifeiriant o seiniau; y llafar â ddyrchefid i'w uchder eithaf; y dynion a unent yn y wawch; pan ag yr oedd y menywaid yn gwneuthur i'r creigiau adseinio gan y *tahlehl* wichlyd. Chwareuwyr yr offer cerdd, gan ymollwng gyd â'r cyffroad, a daflent eu hoffer i'r awyr, ac a daflent eu haelodau i bod ystum, nes y syrthient o wendid ar y llawr. Erioed ni chlywais oernad mor frawychus a'r oernad a gyfodai o'r dyffryn. Yr oedd yn hanner nos. Yr oedd yr amser a'r lle yn eithaf cyfaddas i'r achlysur; ac edrychwn mewn syndod ar yr olygfa ryfeddol oedd oddi amgylch i mi. Ni ryfeddwn fod y fath ddefodau gwylltion wedi rhoddi bodoliaeth i'r chwedlau hynny o ddefodau halogedig a dirgelion ffaidd, yr hyn sydd wedi gwneuthur enw Yezidiad yn ffeidd-dra yn y Dwyrain. Er y cyffroad afreolus a ymddangosai ar bawb ag oedd yno, ni welid unrhyw ystum anweddu, nac un ddefod ammhrydferth. Pan flinodd y peroriaethwyr a'r cantorion, darfu y swm yn ddisymmwth; a'r amrywiol dwrrau a aethant yn llon fel cynt, ac a grwydrent drwy y dyffryn, neu a eisteddent dan y coed.

Cymmerodd rhyw ddefod le wrth y bedd cyn i mi ymuno â'r gynnulleidfa, pryd na chaiff estron fod yn bresennol, ac ni allwn gael gwybodaeth ynghylch natur hon gan y Cawaliaïd. Rhoes Sheikh Nasr ar ddeall i mi, fod eu harwydd sanctaidd, y Melek Taous, yn cael ei ddangos y pryd hwnnw i'r offeiriad; ac a ddywed-

odd wrthyf, mor belled ag y perthynai iddo ef, nad oedd ganddo unrhyw wrthwynebiad i mi weled yr holl ddefodau, ond bod llawer o'r Sheikhiad yn wrthwynebol i hynny, ac nad ewyllysiai efe greu unrhyw deimlad drwg yn y llwyth. Mewn gwirionedd, mi a'i cefais yn'rhydd a siaradus ar bob pyngciau.

Ar ol i'r defodau yn y llannerch fewnol ddibennu, dychwelais gyd â'r Sheikh a Hussein Bey, i'r ffynnon yn y rhodfa. Oddi amgylch iddi yr oedd gwrrywaid a benywaid a chanhwyllau ganddynt, pa rai a daflent eu pelydrau cochion ar y dwfr. Daeth amryw o'r Cawaliaid gyd â ni i'r lle, a chanent a chwareuent ar eu chwibanoglau a'u gogr-dabyrdau agos hyd dorriad y dydd.

Yr oedd y dydd wedi dechreu gwawrio cyn i'r pererinion ymofyn am orphwysfa. Distawrwydd a deyrnasai drwy y dyffryn hyd ganol dydd, pan gyrhaeddodd teithwyr eraill y bedd, ac a gyfodasant yr adseiniau drachefn drwy saethu âg arfau tân. Erbyn yr hwyr, yr oedd ynghylch saith mil o bersonau wedi ymgynnull. Yr oedd mwy o nifer wedi dyfod i'r wyl hon, nag a welwyd am flynyddoedd o'r blaen, a Sheikh Nasr a lawenychai yn y drem o amseroedd o lwyddiant ar ei bobl. Yn yr hwyr, aed trwy ddefodau y nos o'r blaen ganddynt. Yng nghorph y tri diwrnod yr arosais yn Sheik Adi, crwydrais drwy y dyffryn, a thros y mynyddoedd amgylchynedig; ymwelwn â'r twrrau amrywiol o bererinion; siaradwn â hwynt am eu preswylfeydd; a gwrandawn ar eu hanesion o drais a thywallt gwaed. Derbyniwn oddi wrth bawb yr un moesgarwch a charedigrwydd; ac ni chefais unrhyw achos i gyfnewid yn y farn dda a ffurfiawsyn yn barod am yr Yezidiaid. Nid oedd neb Mohammediaid yn bresennol, na Christionogion, ond y rhai oedd-ynt gyd â mi, a hen wraig, yr hon fu yn hir yn byw gyd â'r sect, a'r hon oedd yn osb rhydd i ddyfod i'w gwyliau. Y menywaid a anghofient eu hofnau naturiol, gan nad oedd presennoldeb dieithriaid yn attalfa arnynt, a hwy a grwydrent yn ddiorchudd dros y mynyddoedd. Fel ag yr oeddwn yn eistedd dan y coed, genethod chwerthingar a ymgasglent o'm hamgylch, gan edrych ar fy ngwisgoedd, neu roddi gofyniadau i mi. Rhai, yn hyfach nag eraill, a ddeuent a'r llinynnau gleiniau, a'r cerrig cerfiedig a grogent oddi amgylch eu gyddfau i mi, ac a ganiattaent i mi edrych ar y gweddillion Assyriaidd a gesglid ynghyd fel hyn: ond eraill, ag oedd-ynt yn fwy ofnus, er nid yn anwybodus o'r argraph a grëid gan eu

swynion, etto a safent draw, ac a daſent fiodau gwylltion i'r awyr.

Y gwrrywaidd a ymgynnullent yn dwrrau o amgylch y ffynhonnau, ac o amgylch y bedd. Siaradent a gwnaent yn llawen; ond nid oedd ymrafael na geiriau digllon yn terfysgu y dymher dda. Sain peroriaeth a sain cân a ddyrchafent bob ochr yn uwch na swm siarad. Yr offeiriaid a'r Sheikhaidd a rodient ym mysg y bobl, neu a eisteddient gyd â'r teuluoedd ymgynnulledig agos dan bob coeden.

Yr Yezidiaidd a gydnabyddant un Bod Goruchaf, ond mor belled ag y deallwn i, nid ydynt yn offrymmu unrhyw weddi neu aberth yn uniongyrchol atto Ef. Ymdrechai Sheikh Nasr gilio oddi wrth fy ngofyniadau ar y pwngc hwn; ac ymddangosai ei fod yn gochelyd, gyd â dychryn ofergoelus bob pwngc cyssylltiedig â hanfod ac â pherffeithiau y Duwdod. Ond mae y drefn Fohammedaidd gyffredinol o lefaru, hanner llw, a hanner gweddi, yng ngeneuau y bobl, ond yn debygol oddi wrth arferiad. Ond beth bynnag, enw yr yspryd drwg ni chrybwyllir ar unrhyw amser; ac unrhyw gyfeiriad atto gan eraill, a'u blinant ac a'u cynhyrfant yn y fath fodd, fel y dywedir eu bod wedi rhoddi rhai i farwolaeth, a archollent eu teimladau drwy ei ddefnyddio yn ddiachos. Mae eu hofn o dramgwyddo yr yspryd Drwg yn myned mor bell yn eu plith, fel ag y gochelant yn ofalus bob gair a all debygu mewn swm i satan, neu i'r gair Arabaidd am "felldigedig."

Pan ag y siaradant am y Diafol, gwnant hynny yn barchus, fel am *Melek el Kout*, yr angel cadarn. Cyfaddefodd Sheikh Nasr yn bendant bod ganddynt arlun aderyn o efydd neu bres, ond yr oedd yn ofalus i ddywedyd nad edrychid arno ond fel arwydd, ac nid fel eilun. Mae amryw o'r arluniau hyn, ac mae un o honynt bob amser gyd âg ef, ym mhob man yr elo ef ar daith. Pan anfonir dirprwywyr i ryw bellder i gasglu arian at gynnal y bedd a'r offeiriaid, rhoddir un o'r delwau hyn iddynt, ac a ddangosir i'r rhai hynny y byddant yn myned yn eu plith, fel eu hawdurdod dros eu cennadwri. Gelwir yr arwydd hon y Melek Taous, a pherchir hi yn fawr. Mae llawer o amheuaeth wedi hanfodi ym mhlith teithwyr ynghylch hanfodiad yr arwydd, neu y ddelw hon;* ond Sheikh Nasr, pan gefais gyfleusdra i siarad yn gyfrinachol âg ef, a gyfaddefodd hynny mor rhwydd,

* Ar ol hyn cefais gyfleusdra i weled y Melek Taous. Delw ddychymmygol ydyw o aderyn yn sefyll ar waelod tebyg i ganhwyllyr; a'r cwbl o bres, neu elydwr.

fel ag yr wyf yn ystyried y gwirionedd o hynny yn bresennol yn ddi-ddadl. Ac heb law hynny, mae cyfaddefiad y Sheikh yn cael ei gadarnhau gan attebiad gwarcheidwad y bedd i ofyniad a roddais iddo ar fy ymweliad cyntaf, a hynny yn ddifeddwl.

Credant mai Satan ydyw pennaeth y llu angylaidd, yn bresennol yn dioddef cospedigaeth am ei wrthryfel yn erbyn yr ewylllys ddwyfol; ond etto yn alluog iawn, ac i gael ei adferu ar ol hyn i'w sefyllfa uchel yn yr eglwys nefol. "Rhaid ydyw ymheddychu âg ef a'i barchu," meddynt, "canys yn gymmaint ag y gall yn awr wneuthur drwg i ddynolryw, felly hefyd yn ol llaw bydd ganddo y gallu o'u gwobrwyo." Yn nesaf i Satan, ond yn îs nag ef mewn gallu a doethineb, y mae saith archangel,* y rhai a ddylanwadant yn fawr ar y byd;—eu henwau ydynt Gabrail, Michail, Raphail, Agrail, Dedrail, Azrapheel, a Shemkeel. Yr oedd Crist hefyd yn ol eu tyb hwynt, yn angel mawr, yr hwn a gymmerodd ffurf dyn. Ni bu farw ar y groes, ond a esgynodd i'r nefoedd.

Rhoddant barch mawr i'r Hen Destament, a chredant yn y gradigaeth yn ol Genesis, y Diluw, a digwyddiadau eraill ag y rhoddir eu hanes yn y Bibl. Nid ydynt yn gwrthod y Testament Newydd, na'r Koran; ond a'u hystyriant yn llai eu hawl i'w parch. Ond y maent bob amser yn dethol ymadroddion o'r Koran i'w doddi ar eu beddau a'u lleoedd cyssegredig. Edrychant ar Mohammed fel prophwyd; ac felly y gwnant ar Abraham a'r patricirch.

Disgwyliant am ail ddyfodiad Crist, yn gystal ag yn ymddangosiad Imaun Mehdi,† a chredant y chwedlau Mussulmanaid am dano.

Sheikh Adi ydyw eu sant mawr; ond ni allwn gael gwybodaeth am ddim yn neillduol yn perthyn iddo; mewn gwirionedd yr oedd cyfnod ei fodoliaeth yn amheus: ac ar un achlysur, haerau Sheikh Nasr ei fod yn byw o flaen Mohammed.

Gyd â golwg ar darddiad eu henw, y mae yn wybodus fod y Mus-

* Mae yn gofus yr adroddir yn llyfr Tobit (xii. 15.) bod Raphael yn dywedyd, "Myfi yw Raphael, un o'r saith angel sanctaidd, y rhai a gyflwynant weddïau y saint, a'r rhai sydd yn myned mewn ac allan ger bron gogoniant yr un sanctaidd." Sonir am "Y saith yspryd yn sefyll ger bron Duw," yn y Datguddiad i. 4; iv. 5. Y rhif hwn saith, yn Eglwys y Llu nefol, ac mewn amrywiol o bethau sanctaidd, sydd yn dwyn cyssylltiad â thraddodiadau Chaldeiaidd, a sylwadau nefol.

† Sant Mussulmanaid, yr hwn y meddylir ei fod yn guddiedig yn y ddacar, a'r hwn hefyd a ymddengys yn y dydd diweddaf.

sulmaniaid yn ei olrhain i'r nodedig Ommiade Caliph,* Yezidiad, yr hwn a arddangosir fel erlyniwr teulu Ali yn eu hanes crefyddol hwynt; ond y mae yn fwy rhesymmol i gredu bod yn rhaid chwilio am dano mewn rhyw le arall, am yr arferid ef yn mhell cyn Mohammediaeth, ac nid ydyw heb fod yn dwyn cyssylltiad âg enw Persiaidd boreuol am y Bod Goruchel.† Mae yn anhawdd olrhain eu defodau o unrhyw ffynhonnell neillduol. Bedyddiant yn y dwfr megis ag y gwna Cristionogion, os gellir, ym mhen saith diwrnod wedi yr enedigaeth. Enwaedant ar yr unrhyw oed, ac yn yr un dull a'r Mohammediaid; a pharchant yr haul, ac y mae ganddynt yr unrhyw ddefodau a'r Sabæaid, gall fod yr holl ddefodau hyn o'r un tarddiad, neu iddynt gael eu himpio ar wahanol amserau yn eu credo gwreiddiol. Fe allai iddynt arfer enwaediad, er mwyn gochelyd eu cael allan gan y gorthrymwyr Mohammedaidd; a gellai eu bod wedi dethol ymadroddion o'r Koran, i'w cerfio ar eu beddau a'u lleoedd cyssegredig, am eu bod yn cydweddu â'u tybiadau, ac yn addasach i wlad yn yr hon y siaredid yr iaith Arabaidd, fel yr arwyddai Sheikh Nasr i mi. Mae ganddynt fwy o bethau yn gyffelyb i'r Sabæaid, nag i unrhyw sect arall. Cyfeiriais yn barod at eu parch i'r haul, a darluniais y deml a'r ychen cyssegredig i'r goleuad hwnnw.‡ Mae yn ddefod ganddynt i gusanu y gwrthddrych y syrthia ei bel-ydron cyntaf arno; gwelais hwynt yn fynych yn cyflawni y ddefod hon, pan y teithiwn gyd â hwynt. I'r tân, fel yn arwyddoccaol, y mae ganddynt yr un parch; ni phoerant ar unrhyw amser iddo, ond tynnant eu dwylaw yn fynych drwy y fflam, a'i cusanant, ac a'i rhwbiant dros yr amrant deheu, neu weithiau dros yr holl wyneb.§ Mae lliw glas yn ffeidd-dra iddynt hwy, megis ag i'r Sabæaid, ac

* Llinach o bennaduriaid Arabaidd, a elwir felly oddi wrth enw ei seilydd.

† Crybwylla Theophanes (*Chronographia*, p. 492. ed. Bon.) am sefydliad o Iedemiaid, ar y Zab leiaf, yn gyfagos i'r fan y gweryllodd yr ymeradwr Heraclius. Gellai mai Yezidiad oeddynt, a hynafiaid y sect bresennol. Mae Major Rawlinson wedi nodi allan yr enw fel yn digwydd yn Adiabene.

‡ Rhaid i mi sylwi, er bod yr argraphiadau yn y cyssegr a ddarluniwyd, oll yn gyfeiriedig at Sheikh Shema, a bod Sheikh Nasr a'r Cawaliaid wedi sierhau wrthyf, ei fod wedi cael ei gyssegru i'r haul, gellai ei fod yn debygol, mai rhyw wrthddrych yn lle yr haul a olygid dan yr enw Sheikh Shema, neu mae rhyw ber-sion neillduol a ddynodid, ag yr oedd fy hyspyswyr yn anewillyagar i roddi unrhyw eglurhad arnynt.

§ Mae rhai teithwyr wedi haeru na wnant ddiffodd canwyll; ond nid ydyw hyn yn wir: ac nid ydyw yn sarhad i boeri yn eu presennoldeb.

nid ydyw byth yn cael ei wisgo mewn dillad, neu ei ddefnyddio yn eu tai. Eu Kubleh, neu y lle yr edrychant iddo pan yn cyflawni eu defodau sanctaidd, sydd yn y rhan honno o'r wybren lle mae yr haul yn cyfodi; a thu ag at yr haul y troant wynebau y meirw.* Yn eu hoffder o liain gwŷn, yn eu harferion o lanweithdra, ac yn eu golchiadau mynych, ymdebygant hefyd i'r Sabæaid.

Gwylaethau, a'r bamiyah,† ynghyd â llysiau eraill, ni fwytteir un amser ganddynt. Mae cig moch yn anghyfreithlon; ond yfir gwin gan bawb o honynt. Er yr haerant na ddylid bwytta cig, os na bydd i'r anifail gael ei ladd yn ol y gyfraith Foeseinaidd neu Fohammedaidd, etto ni wrthodant gyfrannogi o ymborth Cristionogion.¹

Ni ellais gael gwybod a oedd ganddynt unrhyw ddefodau crefyddol mewn priodas. Dywedid wrthyf gan y Cawaliaid, nad oedd y gwrwyaid a'r benywaid, ond yn unig yn myned ger bron y Sheikh, yr hwn oedd i fynnu gwybod am sicrwydd eu cydsyniad. Rhoddir modrwy weithiau i'r briodas-ferch, neu arian weithiau yn ei lle. Penodir diwrnod i lawenychu, ar yr hwn yr yfant Sherbet, a dawn-siant, ond ni chyflawnant ddefodau crefyddol. Cyfyngir nifer y gwragedd i un; ond y mae gallu gan y pennaeth i droseddu y gyfraith.

Mae eu blwyddyn yn dechreu yr un amser a blwyddyn y Cristionogion Dwyreiniol, a'r rhai hyn hefyd a ddilynant yn nhrefn ac enwau y misoedd. Rhai a ymprydiant dri diwrnod ar ddechreuad y flwyddyn; ond ni ystyrir hyn yn angenrheidiol. Nid ydynt yn cadw y Ramazan Mohammedaidd. Dydd Mercher ydyw eu dydd gwyl; ac er fod rhai yn ymprydio bob amser ar y dydd hwn, nid ydynt yn ymattal oddi wrth waith arno, megis ag y mae Cristionogion yn gwneuthur ar y Sabbath.

Dywedodd Sheikh Nasr wrthyf, bod ganddynt gyfnod o'u heiddynt eu hunain, a'i fod ef yn credu ein bod ni y pryd hwnnw, yn ol eu

* Ymddengys bod eu Kubleh, neu eu pwngc sanctaidd, gan yr holl sectau Dwyreiniol, at ba un y troid yr wyneb pan yn gweddo. Mae yn wybodus bod yr Iuddewon yn edrych tu a' Jerusalem. Y Sabæaid, yn ol fel y dyweda rhai, a edrychent at y seren ogleddol, neu yn ol eraill, at y dosparth hwnnw o'r nefoedd lle mae yr haul yn cyfodi. Y Cristionogion boreuol a ddewisent y Dwyrain; Mohammed, yr hwn a ymostyngai i'r arferiad cyffredinol, a'i hystyriai yn angenrheidiol i lynu wrthi, a bennododd y Kaaba sanctaidd ym Mecca i fod yn Gubleh i'w ddisgyblion.

† Hibiscus Esculentus.

cyfrif hwynt, yn y flwyddyn 1550. Yr oedd hyn yn arwyddo rhyw gyssylltiad â Manes;* ond ni allwn drwy unrhyw ofyniadau gael gwyrbod a oeddynt yn gydnabyddus â'i enw; neu yn ei gydnabod mewn unrhyw fodd yn sylfaenydd eu hathrawiaethau neillduol gyd â golwg ar yr yspryd Drwg.

Eu henwau, yn wrrywaid a benywaid, ydynt yn gyffredinol, yr un enwau ag sydd ar Gristionogion a Mohammediaid, neu yr enwau ag sydd yn gyffredin ym mhlith y Kurdiaid, ac nid yn hollol o darddiad Mussulmanaid. Ond mae yr enw *Georgis* (George) yn wrthodedig; ac fel yr wyf yn credu, ni roddir ef un amser ar Yezidiad.

Mae ganddynt bedwar gradd yn yr offeiriadaeth, y Piriaid, y Sheikhiad, y Cawaliaid, a'r Fakiraid; a'r hyn sydd yn dra nodedig, ac fel yr wyf yn credu, yn ddigyffelyb, yn y Dwyrain, mae y swyddogaethau hyn yn etifeddol, ac yn disgyn i fenywaid, pa rai, tra y maent ynddynt, a gânt yr un parchi a'r un ystyriaeth a gwrrywaid.

Y *Piriad*,† neu y seintiau, a berchir fwyaf ar ol y prif Sheikh, neu bennaeth crefyddol y sect. Credir bod ganddynt y gallu, nid yn unig i gyfryngu dros y bobl, ond i iachau clefydan a gwallgofrwydd. Disgwylir iddynt fyw bywyd o sancteiddrwydd ac onest-rwydd mawr: ac edrychir arnynt gyd â pharch mawr. Yr wyf yn credu na chyfyngir hwynt i unrhyw ddull neillduol o wisgiad. Yr unig Biriad a adwaenwn i oedd un Sino, yr hwn a gydnabyddid fel dirprwywr Sheikh Nasr, ac a ddiodeffodd garchariad yn ei le.

Y *Sheikhiad* sydd nesaf mewn graddau. Maent yn gydnabyddus â'r hymnau, a disgwylir iddynt wybod rhyw beth am Arabaeg, yr iaith yn yr hon y mae yr hymnau yn ysgrifenedig. Dylai eu dillad fod yn wŷnion hollol, ond y cappan penglog dan y bendorch, yr hwn sy ddu. Fel gweision Sheik Adi, hwynt hwy ydynt warcheidweid y bedd, ac i gadw y tân sanctaidd yn olau, ac i ddwyn ymborth a chynnud i'r rhai hynny a breswyliant o fewn i'w derfynau, ac i

* Gan brophwyd nodedig, a phregethwr, ag oedd yn byw yn y drydedd ganrif, ac a sefydlodd grefydd newydd, yn yr hon yr oedd gallu yr egwyddor Ddrwg, neu y diafol yn cael ei gosod yn gyfartal a gallu yr Hollalluog. Yr oedd ganddo lawer o ganlynwyr; ac yn y diwedd efe a roddwyd i farwolaeth gan Varanes, Brenhin Persia.

† Enw Kurdaidd (Persiaidd) yw hwn,—arwydda yn llythyrennol, hen wr.

bererinion o enwogrwydd. Gwisgant bob amser oddi amgylch i'w cyrph rwymyn cochddu, neu goch a melyn brith, fel nod eu swydd; a hwynt y rhwymant ynghyd y coed, a phethau eraill a ddygir ganddynt i'r adeilad cyssegredig. Y benywaid a ddygent yr un arwydd, ac a ddefnyddir yn yr un gwasanaeth. Ar bob amser, y mae amryw Sheikhiaid yn preswyllo yn nyffryn Sheikh Adi. Gwiliant dros y bedd, a derbyniant bererinion; a chymmerant ofal ar gylch am yr offrymmau a all gael eu dwyn yno, neu byddant yn gwerthu pelenni clai a chreiriau eraill.

Y *Cawaliaid*, neu Bregethwyr, a ymddangosant eu bod yr aelodau mwyaf gweithgar yn yr offeiriadaeth. Anfonir hwynt gan Hussein Bey a Sheikh Nasr ar gennadwriaethau, ac ant o bentref i bentref gyd âg arwydd yr aderyn fel dysgawdwyr athrawiaethau y sect. Hwyr yn unig ydynt y chwareuwyr ar y chwibanogl a'r gogr-dabwrdd; ac edrychir i raddau ar y ddau offeryn hyn fel rhai cyssegredig. Sylwais eu bod cyn, ac ar ol chwareu ar y gogr-dabwrdd, yn ei gusanu yn fynych, ac yna yn ei ddal i'r rhai fyddai yn agos atynt, i'w gusanu yn yr un modd. Dysgir hwynt i ganu pan yn ienainge iawn; maent yn beroriaethwyr medrus, a dawnsiant yn achlysurol ar wyliau. Yn gyffredin, gwyddant ychydig Arabaeg, ond nid mwy nag sydd yn angenrheidiol i fyned drwy eu côr-ganau a'u hymnau. Eu gwisgoedd yn gyffredin ydynt wŷnion, er na waherddir defnyddiau lliwiedig; ond eu pendyrch ydynt wahanol i bendyrch y Sheikhiaid, canys y maent yn dduon, fel ag y mae hefyd eu cappanau penglogaidd.

Y *Fakhiriaid* ydynt yr iselaf yn yr offeiriadaeth, gwisgant ddillad geirwon duon, neu frethyn, neu liain llwyd-dywyll, yn disgyn hyd y penliniau, ac yn dŷnion am danynt; am y pen y mae pendorch ddu, yn groes i'r hon yn gyffredin y mae napcyn coch wedi ei glymmu. Cyflawnant bob isel-waith cyssylltiedig a'r bedd; rhoddant olew yn y llygyrn, ac a'u goleuant, ac a gadwant yr adeiladau cyssegredig yn lân.

Pan ag y mae pob llwyth a thalaeth Yezidiaidd a'i phennaeth arni, a Hussein Bey yn bennaeth gwladol a chrefyddol yr holl sect, edrychir ar Sheikh Nasr fel arch-offeiriad, ac ymddygir atto gyd â pharch ac anrhydedd mawr. Mae ei swyddogaeth yn etifeddol; ond y mae yr Yezidiaid yn fynych yn dewis, heb edrych ar yr hawl flaenaf, un o hanedigion y Sheikh diweddaf a fyddo yr addasaf,

trwy ei wybodaeth, a'i gymmeriad, i'w ddilyn. Daliodd tad Sheikh Nasr y swydd am rai blynyddoedd ; ac ni allasid dewis neb yn addasach i'w llanw na'r mab.

Yr iaith a ddefnyddir yn gyffredin ym mhlith yr holl Yezidiaid ydyw y gangheniaith Gurdaidd, ac ychydig nifer o honynt sydd gydnabyddus â'r Arabaeg, ond y Sheikhaid a'r Cawaliaid. Mae y côr-ganau a'r hymnau ; a'r unig ffurf o weddi, hyd ag y deallais i, yn yr Arabaeg, megis ag y dywedais yn barod. Yr wyf yn credu fod ganddynt gyfrol sanctaidd, yn cynnwys eu traddodiadau a'u hymnau, a chyfarwyddiadau i gyflawni eu defodau a phethau eraill ag sydd yn perthyn i'w crefydd. Mae yn cael ei gadw naill ai yn Baazini neu Baasheikha, ac ystyrir ef gyd â y fath barch ofer-goelus, fel y methais er pob ymdrech a chael ysgrif o hono, na chymmaint a'i weled. Bu hyn yn ofid mawr i mi, yn gymmaint ag y gallasai ei gynhwysiad, fel mae yn debygol, daflu goleuni newydd ar darddiad a hanes y sect nodedig hon, ac a ymlidiasai ymaith lawer o amheuan ag sydd etto yn crogi uwch ben eu daliadau. Ystyrir ei fod yn anghyfreithlon i wybod y ffordd i ddarllen ac ysgrifenu. Nid oes ond un neu ddau o bersonau ym mhlith yr Yezidiaid a allant ddarllen neu ysgrifenu ; mae hyd yn oed Sheikh Nasr yn anadnabyddus â'r egwyddor. Y rhai hynny a allant ddarllen, a ddysgwyd felly er mwyn iddynt gadw y llyfr sanctaidd, a chyfeirio atto am athrawiaethau a defodau y sect.

Mae gan yr Yezidiaid draddodiad, iddynt ddyfod yn wreiddiol o Busrah; ac o'r wlad a ddyfrheir gan y rhan isaf o'r Euphrates; ac wedi eu hymfudiad, iddynt yn gyntaf drigfannu yn Syria, ac wedi hynny iddynt gymmeryd meddiant o fryn Sinjar, a'r ardaloedd a gyfanneddir ganddynt yn bresennol yn Kurdistan. Mae y traddodiad hwn, yng-hyd â natur neillduol eu daliadau, yn cyfeirio at darddiad Sabæaidd neu Chaldæaidd. Wrth ystyried yr ychydig ddefnyddiau ag sydd yn ein meddiant yn dwyn perthynas â'u hanes, ac oblegid anwybodaeth cyffredinol y bobl,—canys yr wyf yn credu am eu hoffeirriad, gan gynnwys Sheikh Nasr ei hun, nad oes ganddynt ond drychfeddwl tywyll iawn am yr hyn a broffasant, ac am ystyr eu ffurfiau crefyddol,—y mae yn anhawdd dyfod i unrhyw benderfyniad am darddiad eu daliadau a'u defodau nodedig. Mae ynddynt gymmysgedd rhyfedd o Sabæaeth, Cristionogaeth, a Mohammediaeth, ynghyd â rhyw gymmaint o athrawiaethau y Gnosticiaid a'r Mani-

chaid.* Ond ymddengys mai Sabæaeth ydyw y nodwedd amlyccaf; ac nid ydyw yn annhebygol nad all y sect hon fod yn weddill o'r hen Chaldæaid, pa rai ar wahanol amserau, ydynt yn allanol, wedi cymmeryd at ffurfiau a daliadau y bobl fyddai yn eu llywodraethu, er mwyn ymachub rhag erledigaeth a thrais; ac yn raddol, trwy eu hanwybodaeth, a'u cymmysgasant a'u credo, ac a'u dull eu hunain o addoli. Bu felly ar sect heb fod yn llai nodedig na'r Sabæaid, neu y Mendaiaid, (Cristionogion St. Ioan fel eu gelwir yn gyffredinol,) y rhai yn awr a gyfaneddant lennydd yr Euphrates, ac ardaloedd hen Susiana.

Yr Yezidiaid ydynt adnabyddus yn eu plith eu hunain, wrth enw y dalaeth neu y llwyth, y byddant yn perthyn iddynt. Y rhai hynny a gyfanneddasant y wlad yn gyfagos i droed y brynau Kurdaidd, a elwir Dasni, neu Daseni, a hynny yn debygol oddi wrth hen enw talaeth.† Ceir llwythau o Yezidiaid yng ngogledd Syria, ac yng ngogledd Kurdistan, yn Georgia, (lle yr ymfudasant.) Yn Gebel Tour,‡ Bohtan, Sheikhan, a Missouri. Yn y gwastadedd, eu prif sefydliadau sydd ym mhentrefi Baazani, Baasheika, a Semil.

Wedi treulio tri diwrnod yn Sheikh Adi, ac wedi gweled yr holl ddefodau y gallasai estron eu gweled, ymbarottoais er mwyn dychwelyd i Mosul. Darfu i Hussein Bey, Sheikh Nasr, a'r prif Sheikhaid a'r Cawaliaid, fynnu dyfod gyd â mi am ynghylch tair milldir lawr i'r dyffryn, canys dewisais y ffordd hon yn hytrach na'r llwybr serth dros y mynyddoedd. Wedi canu yn iach i mi; dychwelodd y pennaethiaid at y bedd, i orphen eu defodau. Aethum tu a phen-tref Ain Siffni, a chyrhaeddais Mosul yn gynnar yn y prydnhawn.

Yr oedd Tahyar Pasha wedi bod am ryw amser yn cynllunio taith i'r Sinjar, nid mewn bwriad gelymol, ond i'r diben o ymholi i gyfiwr y wlad; yr hon oedd wedi cael ei dinystrio drwy grib-ddeiliaeth ofidus, a chreulondeb llywodraethwr diweddar Mosul.

* Sect o Cristionogion a gyfodasant yn oesau boreuaf Cristionogaeth. Ymdrechasant uno chwedlau arwyddol a dirgeledigaethau y paganiaid, ynghyd âg athroniaeth yr hen Roegiaid, âg athrawiaethau Cristionogaeth.

† Mae llwyth o Gurdiaid o'r enw hwn, yn byw yn y mynyddoedd yn agos i Suleimaniyah.

‡ Mynydd Tour: rhes o fryniau i'r Gogledd o Mesopotamia, a gyfanneddir yn bennaf gan Yezidiaid, a Christionogion Iacobitaidd, y rhai yn gyffelyb i'r Nestoraid, a erlidiwyd yn ffyrnig gan y Musulmaniaid Kurdaidd. Mae llawer o lofruddiaethan wedi cymmeryd lle arnynt.

Yr oedd yn flaenorol i hyn wedi anfon dirprwywr i ymholi i gyflwr y pentrefi ; a dirprwyaeth o'r pentrefi a ddychwelasant gyd â hwn, i ddeisyf am ostyngiad yn y trethi, y rhai ni allent eu talu oblegid cyflwr tlodaidd y dalaeth.

Gwahoddodd ei Ardderchogrwydd fi i fyned gyd âg ef yn y daith hon, ac ar ol rhyw oediadau, gwnaed pob peth yn barod erbyn yr wythfed o Hydref. Cyhoeddwyd mai tri o'r gloch y diwrnod hwnnw ydoedd yr awr ddedwydd i ymadael â'r dref.* Y prif breswylwyr, a'r Cadi a'r Muffti yn eu blaenori, oeddynt wedi ymgynnull yn y petruall mawr gyferbyn a'r palas, er mwyn myned gyd â y Pasha, ryw bellder o'r dref, fel arwydd o barch iddo. Gyd âg anhawsdra y gellais gyrrhaeddyd ystafelloedd y llywodraethwr drwy y milwyr achlysurol a'r gweision, pa rai a lanwent gyntedd y Serai. Yr oedd gweinyddwyr ei Ardderchogrwydd yn prysuro yma ac accw, yn llwythog o bob math o lestri ac offer ; rhai yn cludo pell-welydron anferth, neu phiolau mawrion mewn lledr ; eraill yn tuchan dan feichiau o bibell-goed ; ac eraill yn plygu dan bwysau cydau calico llawnion o baprau perthynol i'r llywodraeth. Yr oedd y Kiayah† penllwyd wedi gosod ei goesau mewn botassau helaeth ; ym mha rhai y gallasid rhoddi amryw o goesau yn ychwanegol Oddi amgylch ei "ffez," a pharth isaf ei wyneb, yr oedd plygiadau diddiwedd o liain gwŷn, yr hyn a roddai iddo ymddangosiad dyn claf yn dyfod allan o ysbytty ; ac yr oedd yn cludo digon o fentyll a chrwyn blewog i gadw allan oerfel mwyaf pigwrn y Gogledd. Y Divan Effendesi, er mai gwr yr ystafell ydoedd, a falchrodiau gyd â'i gleddyf a'i yspardynau, ac yn ei ganlyn ysgrifenyddion a chludwyr ingc. Wrth ddrws yr harem yr oedd haid o Aghaiaid yn disgwyl ; ym mhlith pa rai yr oedd arglwydd y lliain sychu, arglwydd y llestr golchi, arglwydd y fantell, pennaeth y gwneuthurwyr coffi, pennaeth y cludwr pibau, y trysorydd, a chludydd y sel.‡ O'r diwedd dynesodd y Pasha. Gwthiodd y Cawassiaid y dorf ymaith ; ac fel

* Ni chymmer y Mussulmaniaid unrhyw orchwyl pwysig mewn llaw, heb ymgynghori â'u hofferiaid, pa rai a broffesant eu credinaeth mewn sywedyddiaeth. Credant bod cyssylltiad y planedau &c. yn cael rhyw effaith ar yr hyn a wneir gennym ; ac mewn masnach Dyrcaidd, ni chychwynir i daith, ac ni wisgir dillad newyddion, oni cheir bod y funud yn llwyddiannus.

† Prif swyddog y Pasha, math o Is-swyddog dirprwyol.

‡ Mae y rhai hyn oll yn swyddogaethau yn nheulu Pasha Tyrecaidd.

yr oedd ei Ardderchogrwydd yn dod i droed yn y warthaf, rhoes yr udgorn lef fel arwydd i'r orymdaith nesu ym mlaen. Yn flaenaf, daeth catrawd o wyr traed, pa rai a ganlynid gan fagnelwyr a'u magnelau gyd â hwynt. Yna yr udganwyr a ganlynt, a banïar y Pasha ei hun, o sidan gwyrdd, ac yn anferthol fawr, brodiedig o aur, ac arni adnodau o'r Koran; o'r tu ol yr oedd chwech o geffylau Arabiaidd yn cael eu harwain, a chyfrwyau brethyn tra drudfawr arnynt, ac yn disgleirio gan frodiadau aur. Yna y Pasha ei hun a ymddangosai, ac a amgylchynid gan bennaethiaid y dref, a swyddogion ei deulu. Terfynid yr orymdaith gan y marchogion achlysurol, wedi eu rhannu yn finteioedd, a llywydd pob teulu yn eu blaenori, a chan y Suiters* gwylltion, a'u gogr-dabyrddau bychain wedi eu sicrhau o'r tu blaen i'w cyfrwyau.

Yr oedd fy Nghawass a'm gweision gyd â mi, a marchogais yn y modd y gwelwn fod yn dda, gan ddfyrru fy hun yng ngwahanol rannau o'r orymdaith. Cyrhaeddasom Hamaydat, pentref dinystriedig ar lennydd y Tigris, tair awr o bellder o Mosul, ynghylch machludiad haul. Yma y cawsom y profion cyntaf o'r trefniadau rhaglawiol; nid oedd ymborth i ni ein hunain, nac i'n ceffylau, a gorfu i ni fyned i'r gwely heb swpper.

Y dydd canlynol, wedi marchogaeth am chwech o oriau drwy wastadedd diffrwyth annhrigiannol, yn cael ei derfynu ar y tu Dwyrain, ac a'r tu Gorllewin gan resau o fryniau isel o gerrig calch, cyrhaeddasom bentref adfeiliedig, wedi ei adeiladu ar drum hen grug gwneuthuredig a elwid Abou Maria. Gwyddid bod yr Arabiaid Aneyzaidd allan ar yr ochr hon i'r Euphrates, ac fel yr oeddym ni yn myned, gwelem rai o'u peithwyr, yn gwilio ein symudiadau. Carlammai y marchogion achlysurol yn fynych ar eu hol; ond yr Arabiaid, gan droi eu cessig buain tu a'r anialwch, a gofïd yn ymiongyrchol yn y pellder.

Aethom heibio i adfeilion tri o bentrefi. Y gwastadedd ag fu unwaith yn llawn o bobl, sydd yn awr wedi ei adael; a'r ffynhonnau, y rhai gynt oeddynt lawnion, sydd wedi ei cau. Yn y gwanwyn, y mae llwyth Arabiaidd Jehesh, yn fynych yn gwersyllu yn gyfagos i'r llynnoedd dwfr a gyflenwir gan y gwlaw. Mae gweddillion adeiladau, ac olion triniaethau blaenorol ar y tir, yn profi, mai nid

* Tabyrddwyr y marchogion achlysurol; y rhai ydynt mewn gwisgiad coegfalch; a chynffionau llwynogod ynghlŷn wrth eu cappanau.

nepbell yr amser pan ag yr oedd y tiroedd hyn yn cael eu cyfan-neddu gan bobl wahanol i'r Bedouiniaid Arabaidd; ac y mae y crugiau gwneuthuredig sydd yn wasgaredig dros wyneb y wlad, yn dangos bod y tir hwn yn un o ardaloedd blodeuog hen Assyria, cyn y goresgyniad Mussulmanaidd.

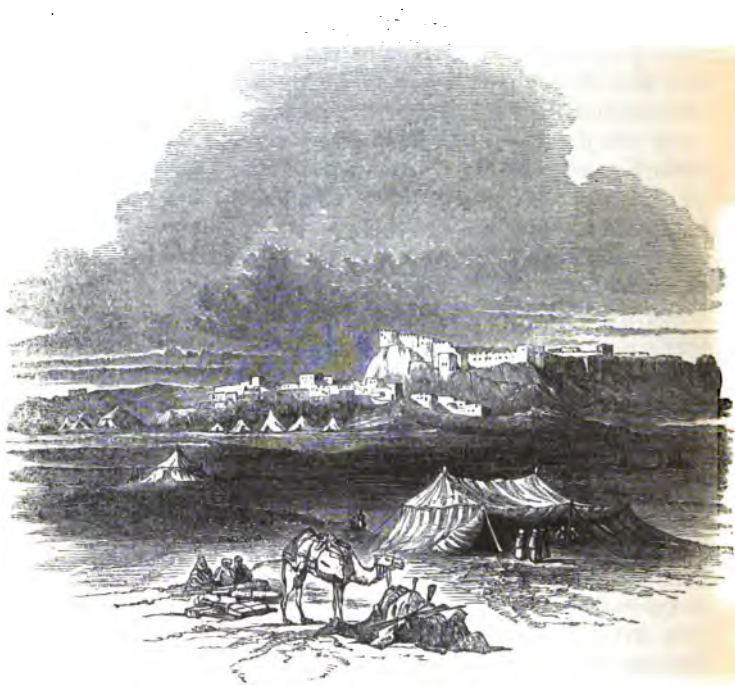
Mae ffynnon fawr yn tarddu allan o droed crug Abou Maria. Cesglir y dyfroedd i gronfeydd mawrion, y rhai sydd wedi eu hadeiladu yn rhagorol. Yn gyfagos iddynt y mae melin, yn bresennol yn ei hadfeilion, ond yn cael ei throi gynt gan ffrwd, o fewn ychydig lathenni i'w ffynhonnell. Y cyfryw gyflawnder o ddwfr, er ei fod ychydig yn hallt, a dynnai bobl atto, yn neillduol mewn gwlad lle mae y dwfr yn brin. Y pentref, o'r hwn y ciliodd y trigolion pan dan lywodraeth orthrymmus Mohammed Pasha, a berthynai i'r Jeheshiaid.

Wedi tair awr o farchogaeth pellach drwy yr anialwch, cyrhaedd-asom Tel Affer, i ba le y daethom yn ddisymmwth wedi dyfod drwy res o fryniau isel. Yr oedd y lle o ymddangosiad rhagorach a mwy blodeuog o lawer nag y disgwyliwn. Ar godiad uchel, yr hwn mewn rhan sydd wneuthuredig, y mae castell, muriau pa un sydd wedi eu cadarnhau a thyrau o wahanol ddulliau. Mae y dref, yr hon a gynnwysa rai tai da, yn sefyll wrth droed y crug, ac mewn rhan yn cael ei hamgylchynu, gan erddi yn y rhai y mae olewydd, ffigyswydd, a choed ffrwythau eraill; ac o'r tu draw i'r llannerch ffrwythlon hon, y mae ehangder mawr yr anialwch. Mae ffynnon, mor gyflawn a ffynnon Abou Maria, yn ffrydio allan o'r graig dan y castell; a'r dwfr hwn sydd yn cyflenwi anghenion y trigolion; yn dyfrhau eu gerddi, ac yn troi eu melinau.

Bu Tel Affer unwaith yn dref o enwogrwydd; crybwyllir am dani gan y daearyddwyr cyntefig Arabaidd; ac fe allai ei bod yr un a Telassar y cyfeirir attig gan Essay, mewn cyssylltiad â Gozan a Haran.* Gwarchaewyd arni dair gwaith, o fewn ychydig flynydd-oedd, gan Ali Pasha o Baghdad, Haffis Pasha, ac Injeh Bairakdar Mohammed Pasha. Ar bob un o'r achlysuron hyn, gwnaed gwrthwynebiad cadarn gan y trigolion. Cymmerodd Mohammed Pasha y lle drwy ruthr. Rhoddwyd mwy na dwy ran o dair o'r trigolion

* Essay xxxvii. 12. Nid ydyw yr enw i'w gael yn un lle arall o'r Bibl; o gan-lyniad nid oes gennym fodd i benderfynu ym mha le yr oedd.

i farwolaeth, a meddiannau y rhai a adawyd yn fyw a gymmerwyd oddi arnynt. Dywedir bod cyfoeth mawr wedi cael ei ddarganfod yn y lle hwn, pan yspeiliwyd ef gan Mohammed Pasha, yr hwn a gymmerodd yr holl aur a'r arian, ac a rannodd y gweddill o'r yspail rhwng ei filwyr.

Tel Affer.

Mae trigolion Tel Affer o darddiad Turcomanaidd, ac yn siarad yr iaith Dyrcaidd. Maent ar achlysuron yn priodi eu gilydd, yr Arabaidd a hwythau, ac yn gyffredin deallant yr Arabaeg.

Esgynais i'r crug yn yr hwyr, ac ymwelais a'r castell, yn yr hwn yroedd ychydig nifer o'r milwyrachlysurol wedi cael eu rhoddi. Y tai a gyfanneddid gynt gan deuluoedd, trigfannau pa rai sydd yn awr wedi eu hadeiladu wrth droed y bryn, sydd yn eu hadfeilion, ond y tŷ

ag y mae llywydd y gwarchawdlu yn byw ynddo. Oddi ar y muriau, cawn olwg ddirwyrstr ar y gwastadedd mawr, yn ymestyn i'r Gorllewin tu a'r Euphrates, a chollwn ef yn y pellder niwlog. Cyfodai adfeilion hen drefi a phentrefi bob ochr, ac fel yr oedd yr haul yn machlud, rhifais dros gant o grugiau, yn taflu eu cysgodau tywyllion a hirion am draws y gwastadedd. Y rhai hyn oeddynt weddillion gwareiddiwrch a llwyddiant Assyriaidd. Mae canrifoedd wedi myned heibio er pan fu pobl sefydlog yn trigiannu yn y dalaeth hon o Fesopotamia. Yn awr, ni welid hyd yn oed pabell y Bedouiniad. Yr oedd y cwbl yn ddiifrwyth ac yn anghyfanneddol.

Arosasom ddau ddiwrnod yn Tel Affer. Gwnaed pob darbodaeth er mwyn parottoi ymborth, oddi wrth brinder y trigolion. Dymunai y Pasha ar fod i gyflawnder gael ei wneuthur; ond ni ddilynid ei gynghor; ac ni ufuddheid i'w eirchion, Torrwyd mewn i'r tai, ac yspeilio cyffredinol a gymmerodd le. O'r diwedd, ar y 13, aethom ymaith.

Mae mynydd y Sinjar ynghylch deg milldir ar hugain o bellder o Tel Affer. Mae rhes o fryniau isel yn lled wyro o'i barth deheuol, ac yn uno â'r bryn o'r tu ol i'r dref. Cymmerodd y Pasha a'i filwyr y ffordd yn groes i'r gwastadedd.

Treuliasom y noson gyntaf ar lennydd ffrwd fechan hallt, yn gyfagos i adfeilion pentref, a elwir gan bobl y Sinjar a Tel Affer, Zabardok, a chan yr Arabiaid, Kharba, neu yr adfeilion. Gwelsom ynghorph y diwrnod amrywiol adfeilion eraill, ynghyd â dyfr-ffosydd. Yr ail ddiwrnod, gwersyllasom ar y gwastadedd, yn gyfagos i ben dechreuol mynydd Sinjar, ac o dan bentref Mirkan, tai gwŷnion yr hwn a welid o'r gwaelod, yn ymgyfodi yn uwch na'u gilydd ar y llechwedd. Yma y cyfarfyddwyd â'r Pasha gan holl bennaethiaid y mynydd, ond pennaeth yr ardal fechan y gwersyllasom ni ynddi.

Mae Mirkan yn un o'r prif sefydliadau Yezidiaidd yn y Sinjar. Mae ei drigolion wedi bod yn agored i gribddeiliadau mawrion, a llaweroedd o honynt a roddwyd i farwolaeth gan Mohammed Pasha. Disgwylient yr unrhyw driniaeth ar ein dwylaw ninnau. Ni allasai unrhyw addewidion symmud eu hofnau ymaith, a chyhoeddasant eu bwriad i ymddiffyn eu pentref yn wrol. Anfonodd y Pasha swyddog perthynol i'w deulu attynt, ynghyd âg ychydig nifer o filwyr achlysurol, i adnewyddu ei addewidion, a'u hadferu i

ufudd-dod. Aethum gyd âg ef. Pan oeddym yn myned i'r pentref, gollyngwyd amryw ergydion arfau tân attom. Dau farchog, y rhai yn ddigwyddiadol, ac yn ol fy meddwl i ar y pryd, braidd yn ammharchus, a ruthrasant o flaen y swyddog a minnau, ac a syrthiasant yn feirwon wrth ein traed, ac amryw o'n plaid ni a glwyfwyd. Y Pasha, gan ymgreuloni oblegid yr ymosodiad twyllodrus a bradwrus hwn, a orchymynodd i'r milwyr achlysurol Hytasaid ac Arabaid, pa rai yn hiraethu am yspail, a brysurasant i'r pentref. Yr oedd yr Yezidiaid yn barod wedi ei adael, ac wedi cymmeryd noddfa mewn cyfngle cul, llawn o ogofau a chreigiau unigol; eu noddfa gyffredinol ar y cyfryw achlysuron.

Cymmerwyd meddiant o'r pentref yn fuan; torrwyd mewn i'r tai, ac yspeiliwyd hwynt o'r ychydig feddiannau a adewsid ynddynt. Yr ychydig hen wragedd, a hen wŷr methodig, ag oeddynt yn analluog i ymadael gyd â'r lleill, ac a gafwyd yn ymguddio mewn ystafelloedd tywyllion, a lofruddiwyd, a'u pennau a dorwyd oddi wrth eu cyrph. Gwnaed tanau mawrion yn yr adeiladau tlysion, a'r holl bentref a wnaed yn oddaith. Yr oedd hyd yn oed yr hen Basha, a'i wallt llwyd a'i gam sigledig, yn prysuro yma ac accw ym mhlith yr adeiladau myglyd, ac yn cydgynnorthwo i ffaglu, lle nid oedd y tân yn gwneuthur ei waith.

Cynhyrfwyd yr hen yspryd Tyrcaidd llofruddiog ac yspeilgar; llosgwyd y tai yn fuan hyd y llawr; ond yr oedd y trigolion etto yn ddiogel. Pan ddarfu y milwyr achlysurol ddiogelu pob meddianau a allent ddarganfod, rhuthrasant tu â'r cyfngle, a braidd y credent y buasai yr Yezidiaid yn anturio i'w gwrthwynebu. Ond derbyniwyd hwynt ynghanol tân a bwledau. Yr oedd yr ogofau yn uchel yn y creigiau, ac yr oedd pob cynnygion i'w chyrrhaeddyd yn aflwyddiannus hollol. Parhawyd yn yr ymdrech trwy gydol y nos; a'r milwyr, wedi cael eu curo, ac yn ddiyspryd, a alwyd yn ol i'w pebyll.

Yn yr hwyr, pennau yr hen bobl, yn hen wŷr ac yn hen wragedd, a gymmerwyd yn y pentref, a glydid drwy y gwersyll; a'r rhai hynny ag yr oedd y pennau yn eu meddiant, a aent o babell i babell, i ymofyn gwobrwyon am eu gwaith. Siaredais a'r Pasha, yr hwn a ddarbwyllid i gredu mai pen rhyw bennaeth galluog oedd pob un a ddygid atto, a llwyddais gyd âg ef o'r diwedd i'w claddu; ond nid oedd y milwyr yn ewyllysgar i ufuddhau i'w orchymyn, ac yr

oedd yn ddiweddar yn y nos cyn cael ganddynt i ymadael â'n hyspail waedlyd; yr oeddynt wedi eu gosod yn rhes, ac wedi goleuo y lle a chanhwyllau mawrion.

Bore drannoeth, adnewyddwyd yr ymdrech; ond yr Yezidiaid a ymddiffynnasant eu hunain â gwroldeb didor. Yr oedd colled yr Hytasiaid yn fawr iawn; ac ni ynnillwyd cymmaint ag un o'r ogofau, ac nid oedd un o'r Yezidiaid wedi ei ladd, na'i glwyfo.

Y diwrnod nesaf, rhoes y Pasha orchymyn am i ymosodiad newydd gael ei wneuthur. Er mwyn cefnogi ei bobl, aeth ei hun ym mlaen i'r cyfngle, a pharodd i'w lawrlen gael ei thaenu ar y graig. Yma efe a eisteddodd yn yr annheimpladrwydd mwyaf, yn chwifio ei bibell, ac yn siarad am bethan diwerth â mi, er ei fod yn wrthddrych gan yr Yezidiaid i saethu atto; amryw bersonau yn ein hymyl a syrthiasant yn feirwon; a'r pelennau yn fynych a daflent faw i'n hwynebaw. Dygid coffi iddo yn achlysurol, yn ol yr arfer, a llenwid ei bibell pan fyddai y ffwgws wedi llosgi; etto nid oedd 'efe yn filwr, ond yr hyn a elwir "yn ddyn o dan yr ysgrifell." Gwelais yn fynych enghreifftiau o'r un diofalwch ynghanol peryglon, gan y Tyrciaid, pan nad oedd unrhyw angenrheidrwydd neillduol yn galw am hynny; a'r hyn ni wneir ond yn anewyllysgar gan Ewropiaid. Ond er yr enghraifft a roddid gan ei Ardderchogrwydd; a'r cefnogrwydd a roddai ei bresennoldeb i'r milwyr, ni fuont yn fwy llwyddiannus i yrru yr Yezidiaid i encilio, nag y buont y dydd o'r blaen. Cludid y milwyr, un ar ol y llall, o'r cwm, yn archolledig neu yn farw. Y clwyfedigion a ddygid at y Pasha, yr hwn a roddai ddwfr iddynt neu arian, neu eiriau o gefnogrwydd. Yr "Ordou cadesi," neu Gadi y gwersyll, a ddygai ar gof iddynt, mai yn erbyn anffyddwyr yr oeddynt yn ymladd; ac y byddai i bob un a syrthiai drwy ddwyllaw gelynnion y prophwyd, gael eu gwobrwyo yn uniongyrchol â gweddnewidiad i Baradwys; a bod yr hwn a leddai ang-hredadyn a hawl ganddo i'r un fraint. Y rhai oeddynt yn meirw a gysurid, a'r ymladdwyr a adfywid âg addewidion a chynghorion y Cadi; ond efe a gedwai ei hun mewn cyflwr o ddiogelwch wrth gefn craig.

Gwnaed cynnygion ynghorph y dydd i gael gan yr Yezidiaid roddi fynu, am nad oedd unrhyw argoel o lwyddiant. Ond nesaodd y nos, a'r ymladd oedd yn parhau. Y milwyr rheolaidd ac achlysurol a roddwyd yn awr ym mhob mannau y gwyddid y gellid myn-

ed i'r cyfyngle. Pan ddaeth y bore, dechreuwyd drachefn i ymosod ar y cyfyngle. Ni ddeuai unrhyw arwyddion o ymddiffyniad o'r dyffryn. Rhuthrodd yr Hytasiaid mewn, ond ni chyfarfyddid â lwynt gan dân y gelyn. Hwya arosasant, gan ofni rhyw ystranc neu gynllwyn; elent ym mlaen yn wagelog, ond ni welent neb. Cyrhaeddasant eneuau yr ogofau;—nid oedd neb yn gwrthwynebu. ond buont am ryw hyd cyn edrych iddynt. Yr oeddynt yn weigion. Yr oedd yr Yezidiaid wedi ffoi yn y nos, ac wedi gadael y cwm drwy lwybr nad oedd yn adnabyddus i neb ond iddynt eu hunain, a'r hwn nid oedd y milwyr Tyrcaidd wedi ei ddarganfod.

Pan ag yr oeddid yn ymdrechu gwybod i ba le yr oedd y ffoaduriaid wedi encilio, arosai y gwersyll Tyrcaidd yn gyfagos i bentref Mirkan. Cymmerais afael yn y cyfleusdra i ymweled â rhannau eraill o'r Sinjar. Mae preswylfod llywodraethwr y dalaeth mewn pentref a adeiladwyd ym mhlith adfeilion yr hen ddinas—Singara y Rhufeiniaid, a "Belled Sinjar" yr Arabiaid. Mae ymddiffynfa fechan o laid, a adeiladwyd ychydig flynyddau yn ol, yn sefyll ar fryn ynghanol gweddillion muriau a seiliau; ond ymddengys bod y brif ran o'r hen ddinas yn sefyll ar y gwastadedd isod. Oddi amgylch yr ymddiffynfa hon, ar amser fy ymweliad i â hi, yr oedd ynghylch dau gant o deuluoedd yn ymgynnulledig. Mae trigolion Yezidiaidd y pentref, yn anghyffelyb i drigolion y taleithiau eraill, canys y maent yn gyd-gymmysg â'r Mussulmaniaid. Mae y Mussulmaniaid mor llac yn eu cyflawniadau crefyddol, fel ag y mae yn anhawdd eu gwahaniaethu oddi wrth angrhedinwyr. Yr oeddwn beunydd yn syrthio i gamsyniadau; ac yn achosi y fanllef ddigofus o "Na atto Duw."

Byddai yn anhawdd i nodi allan gyd âg un gradd o sierwydd, adfeilion yn Belled Sinjar yn henach na'r goresgyniad Mohammedaidd. Daeth i fod yn lle o ryw enwogrwydd yn oesau boreuol Mohammediaeth, ac yr oedd iddo ei lywodraethwyr hanner anymddibynnol. Mae yno lawer o weddillion adeiladau gwyh; ac y mae parth isaf pigwrn, cyffelyb i bigwrn teml Fohammedaidd Mosul, yn wrthddrych amlwg iawn o bob rhan o'r gwastadedd. Mae ffynhonnau llawnion tu fewn cylch yr hen furiau; dywedir bod yr awyr yn iachus, a'r tir yn dda ac yn gynhyrchiol.

Mae holl bentrefi y Sinjar wedi cael eu hadeiladu ar yr un gwastadedd. Ymgyfyd y tai ar lechweddau y brynau, ac amgylchynir

hwynt gan rodfeydd uchel gwneuthuredig o gerrig geirwon wedi eu gosod y naill oddi ar y llall, fel muriau, er cadw yr ychydig bridd rhag myned ar goll. Mae olewydd a ffigyswydd wedi eu plannu yn yr uch-sarnau hyn; ceir rhai gwinllannoedd yn gyfagos i rai o'r pentrefi. Mae y tai, y rhai sydd a nennau gwastad iddynt, yn lân a thlysi-
ion, ac yn fynych yn cynnwys amryw ystafelloedd. Mae y muriau tu mewnol yn cynnwys llawer o agenau, fel tyllau colomennod, y rhai mewn rhan ydynt addurnol, ac mewn rhan yn cael eu defnyddio i gadw llestri teuluaidd a meddiannau y perchennog. Rhoddant ryw olwg hynod ar yr ystafelloedd; ac y mae yr hynodrwydd yn myned yn fwy oblegid y twrrau o liw coch a du a roddir ar y mur gwyn.

Prif fasnach, ac mewn gwirionedd, yr unig fasnach a ddygir ym mlaen gan drigolion y Sinjar, ydyw ffigys sychion, y rhai ydynt nodedig yn y parth hwn o Dwrci; ac yn cyflenwi yr holl farchnad-oedd yn y taleithiau cymmydogaethol. Mae y tir yn ffrwythlon, ac yn gymmaint a bod digon o gyfleusderau i'w ddyfrhau, gellid cynhyrchu yd, a phethau eraill mewn cyflawnder mawr o'r tir â'r helaeth a berthynai i'r pentrefi. Ond mae y bobl, agos wedi cael eu dinystrio gan aflywodraeth; ac yn brin y gallant yn bresennol gynhyrchu digon o yd at eu gwasanaeth eu hunain.

Yr oedd y Pasha yn barhaus yn sefyllian ym Mirkan, ac yr oedd arnaf finnu eisieu dychwelyd i adnewyddu y cloddiadau, a chymmerais fy nghennad oddi wrtho, ac a farchogais drwy yr anialwch i Tel Affer. Yr oedd gyd â mi ychydig nifer o'r milwyr achlysurol, yr hyn ydoedd yn angenrheidiol, canys yr oedd yr Arabiaid Aneyzaidd yn llygadu oddi amgylch y gwersyll, ac yn yspeilio ymdeithwyr a minteioedd. Pan oedd yr hwyr yn dynesu, gwelsom yn ymgynnulledig wrth ffynnon, yn ol ein tyb ni, fintai fawr o Arabiaid wedi disgyn oddi ar eu ceffylau, pa rai a safent ger llaw iddynt. Yn gymmaint a'n bod mor agos iddynt, a bod llygad craff y Bedouin wedi ein gweled, ymbarottoisom i'r ymgyrch. Rhoddais y glyd ynghanol fy mintai fechan, a rhesais fy marchogion mor hir ag y gallaswn, er mwyn gwneuthur iddynt ymddangos yn fwy niferog. Dynesem attynt yn wagelog, a rhyfeddem weled y meirch yn parhau heb eu marchogion; dynesem yn nes attynt, a hwy a aethant ar garlam tu a'r anialwch. Asynod gwylltion oeddynt. Cynnygiasom eu dilyn; wedi rhedeg ychydig bellder, arosasant i edrych arnom, a chefais fyned yn ddigon agos attynt i

graffu arnynt ; ond mor gynted ag y deallasant ein bod ni yn eu hymlid ; prysurasant yn eu rhedfa, a chollwyd hwynt yn fuan yn y pelllder.*

Cyrhaeddais Mosul mewn dau ddiwrnod, gan gymmeryd y ffordd heibio i Kessi Kupri, ac ymgadw oddi wrth yr anialwch tu hwnt i Abou-Maria, yr hwn a groesasom wrth fyned i'r Sinjar.

* Cofia y darlennydd bod Xenophon yn crybwyll am y creaduriaid hardd hyn, y rhai ni allasai lai na'u gweled pan groesodd efe y gwastadedd hyn. Darlunia efe y wlad yn gywir, ynghyd â'r anifeiliaid a'r adar a'i preswylia, megis ag y maent y dydd heddyw, ond yr estrys, yr hon ni cheir yn awr mor bell i'r Gogledd. "Y wlad," meddai ef, "sydd yn wastadedd oll drwyddi, mor wastad a'r mor, ac yn llawn chwerw-llys. Pa lwyni neu gyrs bynnag eraill a dyfent yno, yr oedd iddynt arogl bér : ond ni welid coed. O'r creaduriaid gwylltion, y nifer liosoccaf oedd asynod gwylltion, ynghyd â nifer fawr o estrysiaid, heb law bwngcathod, a bychod danas, (gazeliaid,) pa rai a ymlidid gan ein marchogion. Yr asynod, pan ymlidid hwynt, a phan ynnillent dir ar y cefylau, a safent (canyr yr oeddynt yn llawer cyflymmach na hwynt o draed ;) a phan ddelai y marchogion yn agos attynt, carlamment ymaith yr un modd ; ac felly, ni ellai ein marchogion eu dal, ond drwy eu hymlid bob yn ail fintai. Cig y rhai hynny a ddaliwyd, oedd yn cyffelyb i gig yr hydd coch, ond ei fod yn dynerach." Anab. lib. i. c. 5. Mewn buandra, maent yn debyg i'r gazel : a'u dal sydd gamp na wnaed ond gan un neu ddwy o'r cessig enwocaf. Mae yr Arabiaid weithiau yn dal eu llydnod yn y gwanwyn, ac yn eu magu â llaeth yn eu pebyll. Ymdrechais gael hydd neu ddau i'w magu, ond yn ofer. Maent o liw goleu yr ewig, agos a bod yn wyngoch. Mae yr Arabiaid yn bresennol yn bwyttu eu cig. (Crybwyllir am "asynod gwyllt yr anialwch," yn Job xxiv. 5, a xxxix. 5.)

PENNOD IX.

Y CLODDIADAU YN CAEL EU CYMMERYD DROS YR AMGUEDDFA BRYDEINAIDD.—DETHOL-
IAD GWEITHWYR.—PRESWYLFREYDD YN CAEL EU HADEILADU YN NIMROUD.—DARGAN-
FYDDIAD LLEDLUNIAU.—AM ARFOGARTH A HELMAU.—AM GAWGIAU.—AM YSTAFELL-
OEDD NEWYDD.—AM Y GOLOFN.—DARGANFYDDIADAU YN ONGL DDE ORLLEWINOL Y
CRUG.—LLAWOD ADEINIOG.—BUNLUNIAU YMBLYGEDIG.—DARGANFYDDIAD BEDDAU
YN ONGL DDE ORLLEWINOL Y CRUG.—GWEITHWYR ARABAIDD.—DULL O DDYFREHAU.
—DEFODAU YR ARABIAID.—RHWYDDINER YSGARIAD.—GWREGDD ARABAIDD.—Y TI-
YARIAID A'R CHALDEAID.—YSPREILIAD DYFEGLWYD.—ATTAFANLIAD SHRIKH ARAB-
AIDD.—Y CERFIADAU YN CAEL EU THOSGLWYDDO I BUSEAH.

AR fy nychweliad i Mosul, derbyniais lythyrâu o Loegr, yn hyspysu bod Syr Stratford Canning wedi trosi ei gyfran ef o'r darganfyddiadau yn Assyria, i'r genedl Brydeinaidd; a bod yr Amgueddfa Brydeinaidd wedi derbyn arian tu ag at barhau yr ymchwiliadau a ddechreuwyd yn Nimroud, ac mewn lleodd eraill. Yr oedd y rhodd yn fechan, a braidd yn ddigonol at y gorchwyl mewn golwg. Yr oedd amrywiol anhawsderau i'w gorfod, ac yr oedd yn amheus gennyf, pa un a allaswn, a'r moddion oedd gennyf mewn llaw, ateb y disgwyliadau a ymddangosent eu bod wedi cael eu ffurfio gyd â golwg ar ganlyniadau y gwaith. Yr oedd y swm a roddwyd i M. Botta at y cloddiadau yn Khorsabad yn unig, yn fwy o lawer na'r hyn oll a roddwyd i'r Amgueddfa, ac yr oedd traul personol, traul cludiad, ac amryw daleion eraill, annocheladwy yn y Dwyrain, pan fyddo gorchwylion cyffelyb i hyn yn cael eu dwyn ym mlaen, i gael eu cynnwys. Ond beth bynnag, mi benderfynais gymmeryd gofal arolygiaeth y cloddiadau, ac i wneuthur pob ymdrech at gynnildeb, a hynny mor bell ag yr oedd yn fy ngallu; fel y byddai i'r genedl feddiannu casgliad mor helaeth a chyflawn o hynafiaethau Assyriaidd ag a ellid, am mor lleied o arian ag oedd wedi cael eu rhoddi.

Yr oedd yn anghurheidiol yn y lle cyntaf, i drefnu mintai o weithwyr o'r fath oreu i ddwyn y gwaith ym mlaen. Yr oedd prinder cyffredinol yr ŷd, wedi gyrru y llwythau Arabaidd i gymmydogaeth y dref, lle yr ymdrechent ynnill bywioliaeth, trwy gymmeryd gwaith nad oedd Bedouin yn hoff o hono. Ni chefais unrhyw anhawsdra i gael gweithwyr yn eu plith. Yr oedd ar yr un pryd, yn lleshad, drwy gymmeryd yr Arabiaid crwydriol hyn at y gwaith, sef eu bod yn dwyn eu pebyll a'u teuluoedd gyd â hwynt, a thrwy wersyllu oddi amgylch yr adfeillion a'r pentref, hwy ffurfi-ent warchawdlu effeithiol yn erbyn eu brodyr o'r anialwch, pa rai a edrychent am yspail, yn hytrach nag am waith, tu ag at gyflenwi eu hanghenion. Er mwyn lliosogi fy nifer, ni ddewisais ond un dyn o bob teulu ; ac yn gymmaint a bod ei berthynasau gwrrywaidd yn dyfod gyd âg ef, yr oeddwn yn cael eu gwasanaeth mor belled ag yr oedd hynny yn dwyn perthynas a diogelwch fy ngherfiadau. Gan fy mod yn dra chydabyddus a Sheikhiad y Jebouriaid, dewisiais fy ngweithwyr yn bennaf o'r llwyth hwnnw. Addewai y penaethiaid bob nodded i mi ; a gwyddwn ddigon am y cymmeriad Arabaidd, fel na anobeithiwn i ddwyn y bobl dan lywodraeth briodol. Dewiswyd yr Arabiaid i symmud y pridd ymaith, canys yr oeddynt yn analluog i gloddio ; yr oedd y dosparth hwn o'r gwaith yn gofyn am ddynion cryfach a bywiocach ; a dewisais gyferbyn a hwnnw ynghylch hanner cant o Nestoriaid Chaldæaidd, pa rai oeddynt wedi bod yn chwilio am waith dros y gauaf ym Mosul ; ac yr oedd amryw o honynt wedi bod yn fy ngwasanaeth o'r blaen, ac wedi cael peth profiad yn y gorchwyl o gloddio. Aethant i Nimroud gyd â'u gwragedd, a'u teuluoedd. Cyflogais ar yr un pryd un Bainan, Jacobitiad, neu Gristion Syriaidd, yr hwn oedd yn driniwr marmor cywrain, ac yn ddyn tra gwybodus. Gwnaethom ychwanegiad gwerthfawr hefyd at fy sefydliad, trwy gael llummanwr oddi wrth y milwyr achlysurol iddo, am wroldeb pa un y cefais amryw broffion amlwg yn yr ymgyrch i'r Sinjar, a chefais gan ei lywydd i'w roddi yn fy ngwasanaeth. Mohammed Agha oedd ei enw, ond gelwid ef yn gyffredin wrth enw y swydd yr oedd efe ynddi gyd â'i fintai, y "Bairakdar," neu lummanwr. Yr oedd yn enedigol o Scio, ac wedi cael ei ddwyn ymaith yn amser y gyflafan, pan ag yr oedd yn blentyn, gan un o'r milwyr achlysurol, yr hwn a'i dygodd i fynu yn Fussulmaniad. Yn ei farn a'i gyflawniadau crefyddol,

yr oedd braidd yn llac, megis ag y mae dynion o'i alwad ef yn gyffredinol. Efe a'm gwasanaethodd yn ffyddlon, ac yn onest, a bu o ddefnydd mawr i mi tra parhaodd y cloddiadau. Yr oedd Awad o hyd yn fy ngwasanaeth; fy Nghawass, Ibrahim Agha, a ddychwelodd gyd â mi i Nimroud; cyflogais saer, a dau neu dri o arol-ygwyr o Mosul.

Yr oeddwn drachefn ym mhlith yr adfeilion erbyn diwedd Hydref. Yr oedd tymmor y gauaf yn neshau yn fuan, ac yr oedd yn angenrheidiol adeiladu tŷ addas er mwyn bod yn gysgod i mi a'm gwasanaeth-ddynion. Tynnais gynllun allan ar y ddaear, ym mhentref Nimroud, ac mewn ychydig o ddiwrnodiau yr oedd ein preswylfeydd wedi eu gwneuthur. Fy ngweithwyr a adeiladasant y muriau o bridd-feini llaid wedi eu crasu yn yr haul, a gosodwyd pen ar yr ystafelloedd, o drawstiau a changhennau coed. Rhoddwyd tô tew o laid dros y cwbl, er mwyn cadw y gwlaw allan. Dwy ystafell i'm gwasanaeth fy hun, a ranwyd gan Iwan, neu ystafell agored, a'r cwbl a amgylchynwyd gan fur. Yn yr ail gyntedd, yr oedd bwthynnod i'm Cawass, a'r osbion Arabaidd, a gweision; ac ystablau i'm ceffylau. Dangosodd Ibrahim Agha ei gywreindrwydd, drwy wneuthur tyllau o ogyhŷd bellder oddi wrth eu gilydd, yn y muriau allanol, ac yr oedd golwg ryfelgar arnynt; gorchymynais yn unongyrchol ar fod iddynt gael eu llenwi, rhag i neb dybied fy mod yn adeiladydd ymddiffynfeydd a chestyll, ac mai fy mwriad ydoedd gwneuthur sefydliad Ffrancaidd yn y wlad. Ond beth bynnag, ni esgeulusasom fod ar ein gocheliad, rhag ymosodiadau y Bedouiniaid, ofn y rhai yn barhaus oedd ar Ibrahim Agha. Yn anffodus i mi, yr unig gawod o wlaw a welais dros weddill amser fy arosiad yn Assyria, a syrthiodd cyn i dô gael ei osod ar fy mhreswylfa, a'r hwn a wlychodd y priddfeini, ac ni sychasant hyd y gwanwyn canlynol. Y canlyniad o hyn fu, mai yr unig wyrddni a welodd fy llygaid, cyn fy nychweliad i Ewrop, ydoedd y gwyreddni a welais ar fy meddiant fy hun; canys yr oedd porfa yn barhaus ar furiau mewnol yr ystafelloedd.

Ar y crug ei hun, ac uwch ben y llewod mawrion adeiniog a ddarganfyddwyd gyntaf, adeiladwyd tŷ i'm gweithwyr Nestoriaidd a'u teuluoedd, a bwthyn, ym mha un y gellid gosod rhyw wrthddrychau bychain a ddarganfyddid ym mhlith yr adfeilion, er mwyn bod mewn diogelwch. Rhennais fy Arabiaid yn dair plaid, yn ol cang-

hennau y llwythau y perthynent iddynt. Gosodwyd ynghylch deugain o bebyll ar wahanol barthau o'r crug, wrth y mynedfeydd i'r prif gloddiadau. Deugain yn ychwaneg a osodwyd oddi amgylch fy mhreswylfod, a'r rhelyw ar lan yr afon lle dodid y cerfiadau, cyn eu symmyd ar y dwfr-glwydi. Yr oedd yr holl bobl yn arfog. Yn y wedd hon, mi a ymbarottoais gyferbyn ag ymddiffyn fy sefydliad.

Yr oedd Mr. Hormuzd Rassam yn byw gyd â mi; ac iddo ef yr ymddiriedais i dalu y cyflogau, a chadw y cyfrifon. Cafodd ddylanwad mawr yn fuan ym mhlith yr Arabiaid, a'i glod a ymledodd drwy yr anialwch.

Rhanwyd y gweithwyr yn finteioedd, ym mhob mintai yr oedd yn gyffredin wyth neu ddeg o Arabiaid, pa rai a gludent y pridd ymaith mewn basgedau; a dau neu bedwar o gloddwyr Nestoriaidd, yn ol natur y tir y cloddient ynddo. Edrychid ar eu hol gan arol-gwgr, dyledswydd yr hwn oedd eu cadw wrth eu gwaith, ac i roddi rhybudd i mi, pan ddynesid at unrhyw lech, neu pan ddelai rhyw wrthddrych i'r golwg, fel y gallaswn fy hun gynnorthwyo i'w diorchuddio; neu i'w symmud. Rhoddais rai Arabiaid o lwyth gelymol ym mhlith y lleill, a thrwy wneuthur fel hyn, gwneid fi yn adnabyddus o'r hyn oedd yn myned ym mlaen, a rhoddid hyspysiaeth i mi, os byddai unrhyw fradwriaethau yn cael eu cynllunio; ac felly cawn afael yn y rhai hynny a guddient ryw weddillion a geid yn y cloddiadau. Y swm fechan a roddwyd i mi, a'm gosododd dan yr angenrheidrwydd o ddilyn yr un cynllun gyd â golwg ar y cloddiadau, ag a ddilynwn cynt; sef cloddio ffosydd gyd â muriau yr ystafelloedd, a dwyn yr holl lechau i'r golwg, heb symmyd ymaith y pridd oddi ar y canol. Ac felly, ychydig o ystafelloedd a chwiliwyd yn llwyr, a llawer o wrthddrychau bychain o ddyddordeb mawr, a allasant gael eu gadael ar ol. Gan i mi gael fy nghyfarwyddo i guddio yr adeiladau â phridd wedi iddynt gael eu chwilio, llenwais y ffosydd, er mwyn arbed traul ddianghenrhaid, a'r ysgarthion a gyfodwyd cyn hynny, ar ol i'r argraphiadau gael eu hysgrifenu, ac i'r cerfiadau gael eu lluniaru.

Ail ddechreuwyd ar y cloddiadau, i radd helaeth, ar y dydd cyntaf o Tachwedd. Fy ngweithwyr a wasgarwyd dros y crug; ym mhalasau y Gogledd Orllewinol, a'r De Orllewinol; yn gyfagos i'r teirw anferthol yn y canol; ac yn y gongl Dde Ddwyreiniol, lle nid oedd olion adeiladau hyd yn hyn wedi cael eu darganfod.

Cofir bod y nifer liosoccaf o'r llechau a ffurfient yr ochr Ddeheuol i'r neuadd fawr yn y palas Gogledd Orllewinol, wedi syrthio a'u hwynebau ar y ddaear. Yr oeddwn yn y lle cyntaf, yn awyddus i gyfodi y lledluniau hyn, a'u gwneuthur yn barod i'w hanfon i Busrah. Tu ag at ddwyn hyn i ben, yr oedd yn angenrheidiol symmud cruglwyth mawr o bridd, ac ysgarthion ; ac hyd yn oed, i waghau yr holl ystafell agos, canys yr oedd y llechau yn cyrhaeddyd agos hyd ei hanner ar ei thraws. Yr oedd y cerfiadau ar naw o'r llechau, mewn cadwraeth rhagorol, er eu bod wedi torri gan y cwmp. Yr oedd y llechau wedi eu rhannu, yn gyffelyb i'r rhai a ddarluniwyd yn barod, i ddwy ran, gan argraphiadau ag oedd yn hollol o'r un fath.

Yr oedd y cerfiadau yn ddyddorol i'r graddau mwyaf. Arddangosent ryfeloedd y brenhin, a'i fuddugoliaethau ar genhedloedd estronol. Y lledluniau uchaf, ar y ddwy lech gyntaf, a ffurfient un gwrthddrych ; sef y brenhin gyd â'i ryfelwyr mewn câd wrth furiau castell gelynol. Yr oedd mewn gwisgoedd gorwych, yn sefyll mewn cerbyd a lusgid gan dri o geffylau mewn addurn-wisgoedd ; ac yn gollwng saeth, naill at y rhai a amddiffynnent y muriau, neu at ryfelwr ag ydoedd wedi ei glwyfo, ac yn syrthio o'i gerbyd. Yr

Arwyddlun o'r Duwdod.

oedd yswain yn amddiffyn person y brenhin â tharian, a cherbydwr yn dal y ffrwynau, ac yn gyrru y ceffylau. Uchwben y brenhin yr oedd arwyddlun y Bod Goruchaf, a arddangosir yn Persepolis, drwy arlun adeiniog o fewn cylch, yn gwisgo cappan corniogcyffelyb i'r llew-

od pen-dynol. Yn gyffelyb i'r brenhin, yr oedd yn gollwng saeth, pen yr hon oedd yn gyffelyb i dryfer.

O'r tu ol i'r brenhin yr oedd tri cherbyd ; y cyntaf yn cael ei lusgo gan dri o geffylau,—un o honynt yn ymgfyodi ar ei draed ol, ar llall yn syrthio ; ac yn y cerbyd ryfelwr archolledig yn gofyn am arbediad gan y rhai a'i erlidient. Yn y lleill yr oedd dau ryfelwr, un yn gollwng saeth, a'r llall yn gyrru y ceffylau, y rhai oedd-ynt ar lawn carlam. Ym mhob cerbyd Assyriaidd, yr oedd baniar, a'r arwyddion, y rhai oedd-ynt o fewn cylch addurnedig â thusswau

ac â llummanau, oeddynt saethyddion mewn cappanau corniog, ond heb adenydd, yn sefyll ar darw ; a dau darw gefn yng nghefn. Ar waelod y lledlun cyntaf, yr oedd llinellau ceimion, i arwyddo dwfr neu afon, ac yr oedd coed yn wasgaredig drostynt. Milwyr traed Assyriaidd, yn ymladd neu yn lladd y gelynion, oeddynt wedi eu gosod mewn amrywiol fannau, a thri o gyrph heb eu pennau uwch y prif arluniau yn yr ail ledlun a arddangosent y meirwon o'r tu ol.*

Yn nosbarth uchaf y ddwy lech yn canlyn yr olygfa frwydrol, yr oedd y dychweliad gorfoleddus ar ol y fuddugoliaeth. O'r tu blaen i'r orymdaith, yr oedd rhyfelwyr yn taflu pennau y lladdedigion at draed y buddugoliaethwyr. Dau gerddor, yn chwareu ar ar offer tannau, oeddynt o flaen y cerbydau, y rhai a arddangosid yn anarfog; ac yn eu llummanau, oddi arnynt, yr oedd eryr, a phen dynol yn ei chrafangau. Yn nesaf, deuai y brenhin yn ei gerbyd, yn dwyn bwa mewn un llaw, ac yn y llaw arall ddwy saeth ; ac yn y dull hwn yr arddangosir ef yn fynych ar golofnau Assyriaidd,

Arwyddlun o'r Ddwddod.

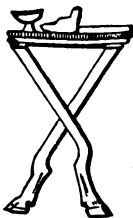
yr hwn fel y mae yn debygol, a arwyddda ei fuddugoliaeth ar ei elynion. Uwch ben y ceffylau yr oedd y duw llywyddol, yr hwn hefyd a ddaliai fwa. Yn lle yswain, yr hwn mewn rhyfel, a ddygai y darian, yr oedd yn awr eunuch yn dyrchafu

huan-len agored, sef arwydd Ddwyreiniol o frenhin. Y meirch a arweinid gan feirch-weision, er bod y cerbydwyr yn dal yr awennau. O'r tu ol i gerbyd y brenhin yr oedd marchogwr yn arwain ail farch, mewn gwisgiad hoyw.

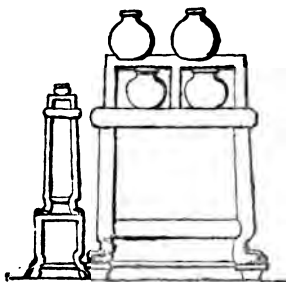
Ar ol yr orymdaith, yr oedd castell a phabell y brenhin buddugoliaethus; y castell a arddangosid gan gylch, wedi ei rannu yn bedair rhan gyfartal, ac yn cael ei amgylchynu gan dyrau a chanllawiau. Ym mhob dosparth yr oedd yr arluniau yn amlwg yn parottoi y wledd ; un ydoedd yn lladd dafad ; ymddangosai bod y

* Mae y lledluniau hyn yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

llall yn pobi bara; eraill a safent o flaen phiolau a llestri wedi eu gosod ar fyrddau. Y babell a gynhelid gan dair colofn; ar un o honynt yr oedd cyrnyn y ffawydden, sef yr arwyddlun a welir mor fynych ar gerfiadau Assyriaidd; ar y lleill yr oedd arluniau

Bwrdd, &c.

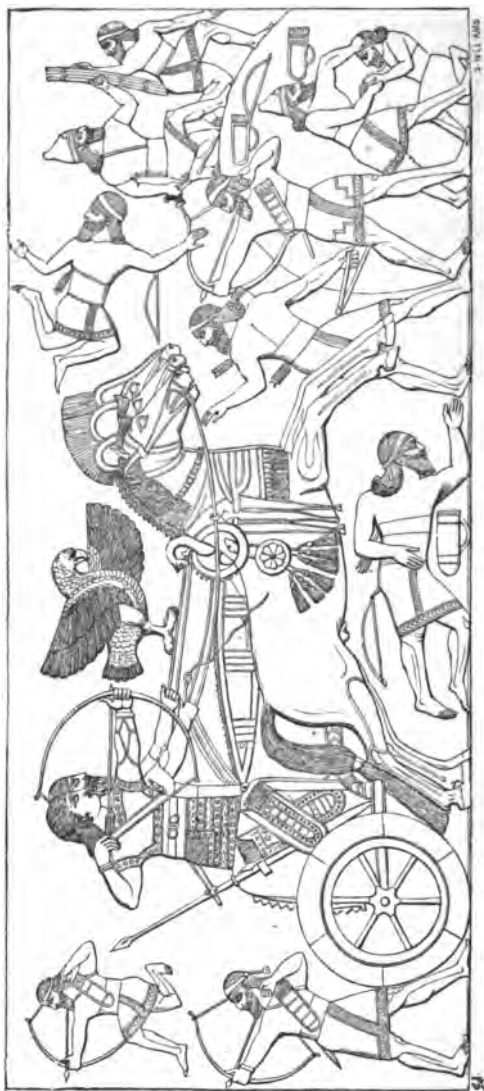

Byrddau, &c.

yr ibex a geifr y mynydd. Yr oedd y babell, y mae yn debygol, o sidan, neu frethyn gwlan, wedi ei addurno yn wych, a'i ymylu â rhidens a chyrnynau y ffawydd, ac addurniadau o ddull tiwlipaidd. Dan y fwd-len yr oedd march-was yn glanhau un ceffyl; a'r ceffylau eraill, wedi eu sicrhau wrth eu cebystrau, a ymborthent wrth gafn. Eunuch a safai ynghyntedd y babell, i dderbyn pedwar carcharor, pa rai, â'u dwylaw yn glymmedig o'r tu ol, a ddygid atto gan ryfelwr Assyriaidd. Uwch law y twrr hwn yr oedd arluniau neillduol a phennau llewod iddynt; un yn dal fflangell neu garrai yn ei law ddehau, ac yn ymaflyd yn ei ên isaf â'i law aswy; yr arlun arall a ddyrchafai ei ddwyllaw. Yr oeddynt wedi eu gwisgo mewn huganau a ddisgynent hyd eu penliniau, a chrwyn a grogent o'r pen dros yr ysgwyddau, hyd y migyrnau, ac yr oedd dyn gyd â hwynt yn cyfodi pren.

Y pedwar arlun a ganlynent a osodent allan frwydr; y rhai hyn a arlunient y brenhin, dau ryfelwr a'u llummanau, ac eunuch, mewn cerbydau, a phedwar rhyfelwr, ym mhlith pa rai hefyd yr oedd eunuch ar geffylau. Yr oedd y gelynyon ar draed, ac yn gollwng eu saethau at yr erlidwyr. Eryrod a hofient uwch ben y buddugoliaethwyr, ac a ymborthent ar y lladdedigion. Yr oedd y duw adieniog yn y cylch etto i'w weled uwch ben y brenhin.

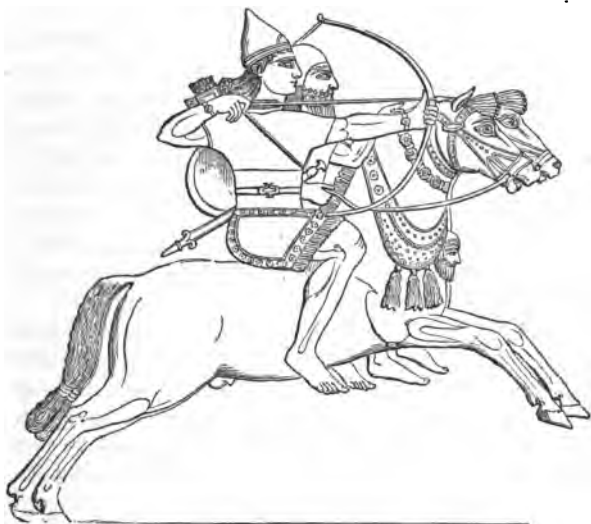
Mae y lledluniau hyn ar amrywiol ystyriaethau yn egluro arfer-

Eunuch Milwraidd mewn brwydr.

ion a gwareiddiuch yr Assyriaid. Yr ydym yma yn cael eunuch yn llywyddu mewn rhyfel, ac yn ymgydio â'r gelyn mewn brwydr, megis ag y gwelsom ef o'r blaen yn gweinyddu i'r brenhin, pan yn cyflawni ei ddefodau crefyddol, neu yn disgwyl wrtho fel cludydd ei arfau yn amser heddwch. Yr eunuchiaid a gyfodent i'r radd uchelaf ym mhlith yr Assyriaid, ac yr oeddynt hyd yn oed yn gadfridogion ar eu byddinoedd; yr ydym yn dysgu hyn o'r Ysgrythyrau, canys crybwyllir am Rabsaris, neu bennaeth yr eunuchiaid, fel un o dri swyddogion uchaf Sennacherib, ac fel un o dywysogion Nebuchodonozor.* Ymddengys eu bod yn dal yr un swyddau pwysig, a chymmaint eu dylanwad yn y llys Assyriaidd, ag y maent wedi gael, ac wedi eu mwynhau yn Nhwrçi a Phersia, ym mha lys-oedd y maent yn fynych wedi cyrhaeddyd y swydd o vizir, neu brif weinidog.

Meirch gwyr y bwaau a arweinid gan farchogion yn gwisgo cappanau penglogaidd cylchog, fe allai o haiarn. Crybwyllir yn fynych yn yr Ysgrythyrau am farchogion yn ffurfio rhan bwysig o'r byddinoedd

Marchogwyr: un yn tynnu bwa, a'r llall yn dal ffrwynau y ddau farch.

* 2 Bren. xviii. 17; Jeremiah xxxix. 3.

Assyriaidd. (Ezeziel xxxiii. 6,) a ddarlunia "yr Assyriaid wedi eu gwisgo â glas, yn ddugiaid ac yn dywysogion, o wyr ieuainge dymunol i gyd, yn farchogion yn marchogaeth meirch;" ac nid oedd gan Holofernes lai na deuddeg mil o wyr meirch yn saethu â bwaau. Mae y marchogwr yn eistedd ar gefn noeth y march, yr hwn ni addurnir ond â brethyn pan arweinir ef o'r tu ol i gerbyd y brenhin, wedi ei barottoi, fe allai, gyferbyn â rhyw ddigwyddiad i'r cerbyd.

Ymddengys bod y ceffylau a arddangosir yn y cerfiadau o rywiogaeth ardderchog. Yr oedd Assyria, yn neillduol y rhan honno o'r ymerodraeth a ddyfrheid gan y Tigris a'r Euphrates, yn nodedig er yr amseroedd boreuaf am ei meirch, megis ag y mae yr un gwas-tadedd hyd heddyw am y rhywiogaeth oren o feirch Arabaidd. Mae yn debygol mai o'r wlad hon yr oedd yr Iuddewon yn cael eu meirch; a chynnygid hwyntiddynt gan y brenhin Assyriaidd, fel anrheg gymmeradwy.* Ar y colofnau Aiphtaidd, crybwyllir yn wastadol am feirch o Mesopotamia ym mhlith yr yspail, neu y dreth. Yr oedd y meirch yn y lledluniau Assyriaidd, yn amlwg wedi cael eu tynnu oddi wrth y cynllun goreu. Mae y pen yn fychan ac o ddull gwyh, y ffroenau yn fawrion ac uchel, y gwddf yn fwaog, y corph yn hir, a'r coesau yn feinion a gewynnog. Y prophwyd a ddyweda am feirch y Chaldæaid; "eu bod yn fuanach na'r llewpardiaid, a llymmach na bleiddiaid yr hwyr;"† Ac y mae darluniad ardderchog o'r march rhyfel yn llyfr Job, yn hyspys i bob darllenydd.‡ Mewn cyfnod diweddarach, cynnysgaeddid y Persiaid â meirch o wastadedd Babilonia, i wasanaeth neillduol y brenhin, ac i'w filwyr. Yr oedd tiroedd porfeydd breision Mesopotamia yn cynhyrchu digon o ymborth iddynt, ac ar y gwastadedd hwnnw, yr oedd gwres yr haf, ac oerfel y gauaf, yn eu cynnefino â chaledi ac â blinder.

Rhesau isaf y lledluniau a gynnwysent dri o destunau—gwarchae-ad castell, y brenhin yn derbyn carcharorion, a'r brenhin a'i fyddin yn croesi afon. Yr oedd y cyntaf yn nosparthion isaf y tair llech. Yr oedd tri o dyrau i'r castell, ac amryw furiau yn ymddangos, un o'r tu ol i'r llall, ac ar eu pennau ganllawiau ongllog. Yr oedd y gwarchaewyr wedi dwyn dyrnhwrdd at y mur allanol, ac un

* "Yn awr gan hynny dod wystlon, attolwg, i'm harglwydd frenhin Assyria, a rhoddaf i ti ddwy fil o feirch, os gelli di roddi rhai a farchogo arnynt." 2 Bren. xviii. 23.

† Habac. i. 8.

‡ Job xxxix. 19.

o'r gwarchaeedigion yn cynnyg dal y peiriant, a thorri'r ergydion, & chadwyn a estynnid oddi ar y mur, pan ag yr oedd dau o'r ymosodwyr yn dal y dyrnhwrdd yn ei le & bachau. Mae y rhan o'r lledluniau yn egluro yr hanes yn y Cronicleau ac yn Josephus, am "offer trwy gelfyddyd rhai cywraint, i fod ar y tyrau ac ar y conglau, i ergydio saethau a cherrig mawrion," pa rai a wnaed gan Uziah.* Rhyfelwr arall oedd yn taffu tân (yr oedd olion lliw coch yn bresennol ar y cerfiad) oddi uchod ar y dyrnhwrdd; a'r gwarchaeedigion yn ymdrechu diffodd y tân, trwy dywallt dwfr arno oddi ar dwr symmudol. Dau arlun mewn llawn arfogaeth, a gloddient dan y muriau & offer cyffelyb i bicecellau pŵl; ac ymddangosai bod dau eraill wedi cael mynedfa ddirgelaid i'r castell. Yr oedd dynion archolledig yn syrthio oddi ar y muriau; ac ar un o'r tyrau yr oedd amryw o fenywaid, yn tynnu eu gwallt, ac yn estyn eu dwylaw allan i erfyn am arbediad. Yr oedd y gelynion yn esgyn y muriau ar hyd ysgolion oeddynt wedi eu dodi wrthynt. Y brenhin, yr hwn a ollyngai saeth, ac a ymddiffynnid gan darian, a ddelid gan ryfelwr, mewn cyflawn arfogaeth, a safai wrth un ochr i'r castell. Yr oedd dau eunuch yn gweini iddo, un yn dal gwlaw-len agored, a'r llall ei gawell saethau a'r brysgyll. O'r tu ol iddynt yr oedd rhyfelwr Assyriaid yn arwain tair benyw a phlentyn, ac yn gyrru tri eidion, fel rhan o'r yspail. Yn y modd hwn yr arweiniai yr Assyriaid bobl Samaria i gaethiwed, gan osod yn y wlad a orchfygwyd, eu pobl eu hunain.† Arddangosid y menywaid fel yn tynnu eu gwallt, ac yn taffu llwch ar eu pennau, yr hyn sydd yn y dwyrain yn arwydd gyffredin o dristwch.

Ar yr ochr arall i'r castell, yr oedd dau arlun yn penlinio, un yn gollwng saeth, a'r llall yn dal tarian i ymddiffyn ei gydymaith. O'r tu ol iddynt yr oedd y vizir, yr hwn hefyd oedd yn gollwng saeth, ac yn cael ei ymddiffyn gan darian rhyfelwr arall. Dilynid ef gan dri rhyfelwr, y cyntaf oedd saethwr ar ei benliniau, y lleill, saethwyr a'u tarianwyr, mewn cyflawn arfogaeth, yn sefyll yn syth. Yr oeddynt wedi gadael eu cerbyd, yn yr hwn yr oedd y cerbydwyr yn sefyll, a'r ceffylau yn cael eu harwain gan farch-was. O'r tu ol i'r cerbyd yr oedd dau ryfelwr, a phob un yn dwyn bwa a brysgyll.

* 2 Cron. xxvi. 15, a Josephus, llyfr ix. p. 10.

† 2 Bren. 17. 16.

Y tariannau a arddangosid yn y lledlun hwn, mae yn debygol, oeddynt wneuthuredig o wiail, ac a ddefnyddid yn bennaf pan fyddid yn gwarchae. Cuddient holl gorph y saethwr, yr hwn fel hyn, oedd yn alluog i ollwng ei saethau mewn diogelwch. Y cyfryw, mae yn debygol oeddynt yr estylch a ddarlunir gan Herodotus, fel yn ffurfio arfogaeth gyflawn rhag y saethwyr Persiaidd ym mrwydr Platea.*

Y tri lledlun canlynol a arddangosent frenhin yn derbyn caethion, mewn ymddangosiad yn perthyn i'r un genedl a'r rhai a arlunid ym mharth uchaf y neuadd, ac a ddarluniwyd yn barod. O'r tu ol i gerbyd y brenhin yr oedd dau gerbyd arall, heb gynnwys ond cerbydwr yn unig, yn myned gyd â gwaelodion muriau y castell, ar ba un yr oedd benywaid, megis yn edrych ar yr orymdaith, ac yn siarad yngylch canlyniadau yr ymgyrch.

Yn y lledluniau hyn mae cêr y ceffylau a'r cerbydau yn nodedig am eu harddwch. Uwch ben y meirch y mae pluf a chribau yn ymgfyodi yn hardd, ac wedi eu haddurno âg ysnodennau, y rhai y mae yn debygol oeddynt o amrywiol liwiau. Yn gyffelyb i'r Arabiaid a'r Persiaid presennol, ymddengys bod yr Assyriaid yn gwneuthur defnydd mawr o dusswau gwlan a sidan, y rhai oeddynt wrth bob rhannau o'r gêr. Yr oedd i'r ffrwyn benwar, a charrai wedi ei rhannu yn dair ynglŷn wrth yr enfa, a charreiau dros y talcen, dan y bochgernau, ac o'r tu ol i'r clustiau. Yr ydym yn gweled arwyddion cyssegredig yn cael eu defnyddio fel addurniadau yng ngwisgoedd y meirch, megis ag y ceir ar wisgoedd yr arluniau; ac yr oedd y tarw adeiniog, yr haul, y lleuad, y ser, a'r cappan corniog, yn fynych i'w cael.

Yr oedd tair carrai frodiedig yn myned oddi amgylch corph y ceffyl, y rhai a gadwent y gêr a'r pawl perthynol i'r cerbydau yn eu lleoedd, pa rai oeddynt ynglŷn wrth rwymyn brodiedig ar y ddwyfron. Wrth y iau yr oedd addurn hardd yn grogedig, a ffurfiad gan ben anifail a chylch, ym mha rai yn gyffredinol y dodid tarw adeinog, seren, neu ryw lun cyssegredig arall.

Cêr frodiedig, y cyfryw ag a ddarlunir gan Ezeiel,† fel "brethynau gwerthfawr i gerbydau," yn dyfod o Dedan, a orchuddient gefnau y meirch, a allasant fod o aur a defnyddiau gwerthfawr eraill, cyffelyb i rai yr hen Bersiaid.‡ Gadewid i'w mwng syrthio dros y gwddf

* Lib. ix. c. 61.

† xxvii. 20.

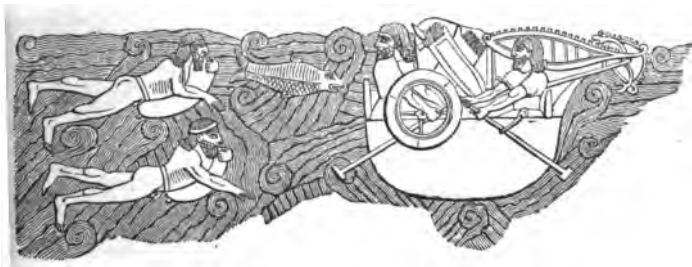
‡ 1 Esdras, iii. 6; Xenophon Cyrop. lib. i. c. 3.

yn rhydd neu yn blethedig ; a'u cynffonnau wedi eu clymmu yn y canol âg ysnodennau addurniedig â thusswan.

Crybwyllir yn fynych yn yr Ysgrythyrau am y defnydd a wneid o gerbydau a marchogion yn yr oeseodd boreuol mewn gwar-chaedigaethau a brwydrau. "A bydd dy ddyffrynoedd dewisol yn llawn o gerbydau, a'r gwyr meirch a ymfyddinant tu a'r porth."* Ym mhlith y rhai a dalent dreth i'r Assyriaid, yr oedd yr Elamitiaid yn nodedig am eu cerbydau, yn dwyn saethwyr.† Ymddengys bod y brenhinoedd Iuddewig yn caniatáu breintiau neillduol i'r dinasoedd hynny a wnaent gerbydau, ac a elwid oblegid hynny yn "ddinasoedd y cerbydau," pa rai yn amser Solomon a wnaent fynu fil a phedwar cant o gerbydau, a deuddeg mil o wyr meirch.‡ Defnyddid cerbydau heyrn ym Mhalestine o'r amser boreuaf, ac yr oeddynt mor ddychrynlyd fel ag y bu yr Israeliaid yn hir cyn gallu eu gwrthsefyll.§

Yr oedd y tri lledlun olaf, sef y fynedfa dros yr afon, yn dra chywraint a dyddorol. Yn y cyntaf yr oedd bad, yn yr hwn yr oedd cerbyd, a'r brenhin yn sefyll ynddo. Yn un llaw efe a ddaliai ddwy saeth, ac yn y llall fwa. Eunuch, yr hwn a safai o'r tu blaen i'r cerbyd, oedd fel yn cyfeirio at ryw wrthddrych ym mhell, fe allai at ymddiffynfa y gelyn. O'r tu ol i'r cerbyd, yr oedd eunuch arall

Y Bad yn cludo y cerbyd, a dynion yn nofio ar ŵrwyn llawn o awyr.

yn dal bwa a brysgyll. Yr oedd y bad yn cael ei lusgo gan ddau ddyn noeth ; pedwar o ddynion a safent wrth y rhwyfau, ac un rwyf lydan ei phen blaen, wedi ei sicrhau â phin pren tu ol i'r bad,

* Essay xxii. 7.

† 2 Cron. i. 14, a Essay, xxii.

‡ Essay xx. 2, 6.

§ Bren i. 12, a iv. 12.

a wasanaethai yn lle llyw, ac i'w wthio ym mlaen. Mae yn nodedig, mai badau fel hyn a ddefnyddir gan frodorion Mosul hyd y dydd heddyw, ac mae yn debygol mai y cyfryw oedd y badau Babiloniaidd a ddarlunir gan Herodotus, pa rai oedd wedi eu gwneuthur o helyg, a'u gorchuddio â chrwyn. Dyn yn sefyll yn y bad a ddaliai gebystrau pedwar ceffyl a nofient drwy yr afon, yn yr hwn yr oedd

Milwr yn troi yn ol ac yn gollwng ei saeth.

arlun noeth ar groen wedi ei lanw âg awyr. Y lledlun hwn, ond y brenhin a'r cerbyd, a arddengys olygfa a welir bob dydd ar lennydd y Tigris; ac fe allai mai hon ydyw yr afon a arddangosir. Ar y llech nesaf yr oedd dau fad llai o faint, un yn dwyn gwely y brenhin, a chostrel, neu lestr mawr; a'r llall a ddygai gerbyd; hwy a wthid gan rwyfwyr, pa rai a eisteddient wyneb yn wyneb. Pump o ddyn-

ion, dau o ba rai a arweinient geffylau wrth eu cebystrau, a nofient ar grwyn. Ar y drydedd lech, arddangosid dynion yn doddi y cerbydau yn y badau, ac yn ymbarottoi i groesi yr afon. Goruchwyliid y gwaith gan swyddogion, un o ba rai oedd eunuch, yr hwn a ddaliai fflangell, ac a'i defnyddiai, mae yn debygol, megis ag y gwneid yn nyddiau Xerxes, er mwyn cadw y milwyr wrth eu gorchwylion, a'u rhwystro i ddiengyd.*

Ar yr ochr arall i'r neuadd, rhwng y cynteddau, ni ddarganfyddwyd ond un lech yn ei sefyllfa gyntefig. Yr oedd y rhan uchaf o honi agos yn ddilëedig. Yn yr isaf yr arddangosid brwydr rhwng rhyfelwyr Assyriaidd mewn cerbydau â gwyr meirch y gelynion. Y bobl orchfygedig a wisgent fottasau uchel, yn troi fynu ar fyssedd y traed, a chappanau pigyrnaidd, o frethyn llawban, neu liain. Un o'r marchogion a droai yn ei ol, pan ag yr oedd y march ar garlam, i ollwng saeth at ei ymlidwyr. Y dull hwn o ymladd a ddarlunir gan hen awduron fel yn perthyn yn neillduol i'r llwythau Parthiaidd a Phersiaidd, ac y mae mewn arferiad yn bresennol gan farchogion achlysurol Persia.†

Yr Arabiaid a symmudent yr ysgarthion o'r ystafell, lle yr oedd yr arluniau adeiniog ‡ penliniedig, a ddarganfyddasant ryw faint o haiarn, yn yr hwn yr adnabyddais yn fuan gennau yr arfogaeth a arddangosid ar y cerfiadau. Yr oedd y cennau hyn o ddwy i dair modfedd o hyd, yn grwn yn y pen, ac yn betrual ar y pen arall, a llinell uchel yn y canol, ac yn cael eu sicrhau wrth wisg o liain neu wrth frethyn llawban. Yr oedd yr haiarn wedi cael ei ddifa i'r fath raddau gan y rhwd, fel mai gyd âg anhawsdra mawr, y cefais ef yn rhydd o'r pridd. Llanwyd dwy neu dair basged â'r gweddillion hyn.

Fel ag yr oedd y pridd yn cael ei symmud, cafwyd darnau eraill o arfogaeth. O'r diwedd cafwyd helm berffaith, ac o'r tu mewn iddi rwyminynau efydd, yn gyffelyb mewn dull ac addurniadau i'r helm faenfain a arddangosid yn y lledluniau.

* Herod. lib. vii. c. 56. lle y darlunir Xerxes yn edrych ar ei fyddin yn cael eu gyrru gan ergydion dros y bont a groesai yr Hellespont; yr oedd yn ddefod hefyd gan y swyddogion i ddwyn fflengyll gyd â hwynt i gymbell y milwyr i ymladd. lib. vii. c. 223.

† Anab. lib. iii. c. 3.

‡ Fidentemque fugâ Parthum, versisque sagittis.

a Hor. Carm. lib. i. ode xix.

Virg. Georg. 3.

‡ Ystafell I, c. 3.

Amrywiol helmau o ddulliau eraill, a rhai o honynt â chribau bwaog, a gloddiwyd allan ; ond syrthiasant yn ddarnau mor gynted ag y dygwyd hwynt i'r awyr ; ac ni ellais gasglu ond ychydig o'r gweddillion.

Llawer o'r llechau yn yr ystafell hon oeddynt wedi syrthio o'u lleoedd, ac wedi torri. Oddi tanynt yr oedd gweddillion rhyw nifer o lestri gleinfaen, a llestri o glai crasedig. Yr oedd enw a theitl brenhin Khorsabad, ynghyd âg arlun llew, etto yn weledig ar rai o'r gweddillion. Ar y llestri pridd, yr oedd llythyrennau mewn lliw, yn gyffelyb i lythyrennau crynion Babilonia a Phœnicia ; ysgrifen redegog y mae yn debygol, a arferid yn gyffredin, pan ag y

44 11A VI 7 7 49 199

cedwid y llythyrennau cŷnffurf i'r colofnau. Yr oedd y cawgiau pridd o liw melyn goleu, wedi eu haddurno â bariau, ac â llinellau duon.

Pan ag yr oeddwn yn casglu ac yn sylwi ar y gweddillion cywrain hyn, cafodd gweithiwr gawg perffaith ; ond yn anffodus, y parth uchaf a dorrodd drwy iddo ei daro â'i gaib. Cymmerais y gaib oddi wrtho, a thrwy geibio yn gynnil, gwobrwywyd fi â darganfyddiad o ddau gawg perffaith, un o gleinfaen, a'r llall o wydr. Yr oedd enw brenhin Khorsabad ar bob un o honynt, yn y llythyrennau cŷnffurf, ynghyd âg arlun llew.

Yr oedd math o ddellteniad wedi cymmeryd lle ar wyneb y cawg gwydr, ar yr hwn yr oedd crawen denau o haen hanner tryloyw, yn disgleirio o liwiau claerwyn yr opal. Gwyddis bod yr ymddangosiad hardd hwn yn cael ei achosi gan oed, ac i'w gael ar wydr mewn beddau Aphtiaidd a Groegaidd, ac mewn beddau boreuol eraill. Y mae yn nodedig bod y cawg hwn wedi cael ei droelli ar gyff, ac nid wedi ei chwythu, canys yr oedd olion yr offeryn yn amlwg o'r tu mewn iddo. Mae y gweddillion nodedig hyn yn bresennol yn yr Amgueddfa Brydeinig.

Yn rhan isaf llech yn yr un ystafell, yr oedd dau arlun difarf, pa rai, oddi wrth ryw ymddangosiad neillduol yn eu cymmeriad, ac oblegid twrr o gydynnau yn syrthio dros eu cefnau, a ymddangos-

ent yn fenywaid. Gwisgent y cappan corniog cyffredin, ac yr oedd esgyll iddynt. Hwyl a wynebent y naill y llall, a rhyngddynt yr oedd y pren cyssegredig. Yn un llaw, hwyl ddaliens ddeildorch, neu dalaith; ac a wisgent oddi amgylch eu gyddfau wddf-dorch, a saith seren.*

Yr oedd yr ystafell gyssylltiedig wedi ei phedrongli â llechau, heb gerfiadau arnynt, ac ni chynnwysai unrhyw wrthddrych o ddydd-ordeb neillduol.

Un o'r darganfyddiadau hynottaf a wnaed ynghanol y crug, ym mha le, megis ag y crybwyllais yn barod, yr ymddangosai pâr o deirw adeiniog anferth fel yn ffurfio cyntedd i'r adeilad. Yr argraffiadau arnynt a ffurfient enw, yn gwahaniaethu oddi wrth enw y brenhin yn y palas Gogledd Orllewinol. Trwy gloddio ym mhellach, cefais briddfaen, ar yr hwn yr oedd llinach, a'r enw newydd yn digwydd yn gyntaf, fel enw mab seilydd yr adeilad cyntefig.

Cloddiais oddi amgylch y cerfiadau hyn, gan ddisgwyl cael gweddillion muriau, ond nid oedd yno unrhyw weddillion eraill o adeilad. Yn gymmaint a bod cefnau y llechau yn llawn argraffiadau, a'r rhai hynny mewn llythyrennau o wneuthuriad da, digon tebyg y gellai bod y teirw hyn ar y cyntaf yn sefyll ar eu pennau eu hunain. Gan feddwl mai rhaid oedd bod cerfiadau eraill yn gyfagos iddynt, perais i ffos ddofn gael ei hâgor yn gywir o'r tu cefn i'r tarw gogleddol. Wedi cloddio ynghylch deg troedfedd, daeth y gweithwyr o hyd i arlun adeiniog anferth mewn lledlun isel, yn gorwedd yn ei hyd ar y palmant. O'r tu draw yr oedd arlun cyffelyb, ac yn fwy o lawer yn ei rannau; yr oedd hwn yngylch tair troedfedd ar ddeg o uchder. Barf a rhannau o gluniau tarw adeiniog, mewn carreg galch felen, a gafwyd yn nesaf. Aed â'r ffos ym mlaen yn yr un cyfarwyddyd am ynghylch hanner cant o droedfeddi, ond heb ganfod dim ym mhellach. Yr oedd genyf neges i'w gwneuthur ym Mosul, ac yr oeddwn yn rhoddi cyfarwyddiadau i'm gweithwyr pa fodd i wneuthur y ffos absennoldeb. Pan yn sefyll yn ymyl y ffos anffuddiol hon, yr oeddwn mewn petrusder pa un a wnawn ei chloddio ym mhellach; ond mi benderfynais i beidio a'i gadael, nes y dychwelwn o Mosul drannoeth. Esgynais ar gefn fy ngheffyl; ond yn

* Mae y lledlun hwn yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

brin y gadewais y crug pan ddaeth congl colofn o farmor du i'r am-
lwg, yr hon oedd big-adail chwech troedfedd a chwech modfedd o
hyd, yn gorwedd ar ei hochr ddeg troedfedd yn is na'r wyneb.

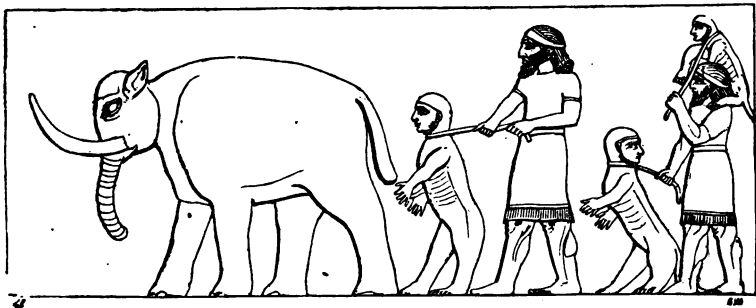
Anfonwyd Arabiad ar fy ol yn ddiymaros, i'm hyspysu o'r dar-

Y Golofn.

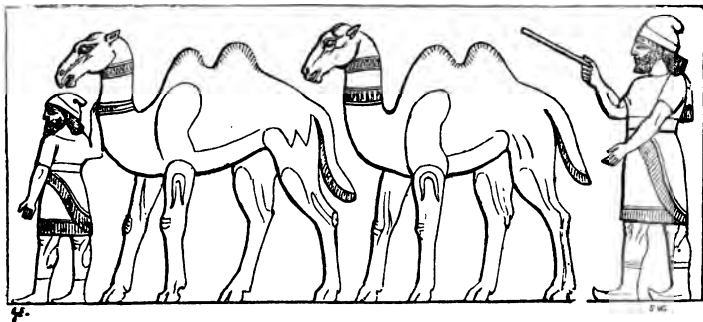
ganfyddiad; a phan ddychwelais, canfyddwn, yn hollol yn yr am-
lwg, big-adail, yn terfynnu ar ei phen uchaf, a thair o risiau, ac yn
wastad ar y pen. Disgynais yn awyddus i'r ffos, a synnais yn
fawr oblegid ymddangosiad hynafol nodedig y golofn oedd ger
fy mron. Nyni yn fuan a'i cyfodasom, ac a'i llusgasom allan o'r

adfeilion. Ar bob ochr yr oedd pump lledlun bychan, ac uchod, isod, a rhyngddynt, yr oedd ysgrifen gerfiedig yn 210 o linellau o hyd. Yr oedd y cwbl mewn cadwraeth rhagorol. Arddangosid y brenhin ddwy waith yn cael ei ddilyn gan ei weinyddwyr; yr oedd carcharor wrth ei draed, a'i vizir a'i eunuchiaid yn cyflwyno caethion

Elephant a Mwnŷciod.

a threthedigion, yn dwyn cawgiau, napcynnau mawrion, ffagodau o goed gwerthfawr, dannedd cawrfilod, a gwrthddrychau eraill mewn

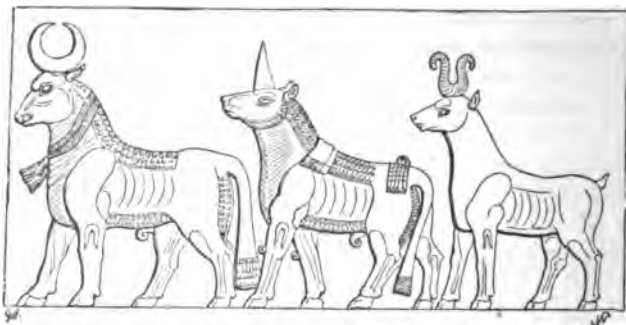

Camelod Bactriaidd, neu ddau grwb.

ffordd o dreth, ac yn arwain amryw greaduriaid ym mhlith y rhai yr oedd y cawrfil, y rhinoceros, y camel Bactriaidd,* neu y camel

* Bactria, gwlad ehang iawn, ac unwaith yn deyrnas anymddibynnol ynghanol Asia, ac yn cael ei chyfanneddu gan Dartariaid neu Durcomaniaid. Ei phrif drefydd ydynt Balkh, a Samarcand, pa ddinasoedd yn ol rhyw hen draddodiad, ydynt y dinasoedd hynaf yn y byd. Gelwir y wlad yn awr Tartari Anymddibynnol, a

dau-grwbyn, y tarw gwyllt, a gwahanol rywiogaethau o fwngciod. Mewn un lledlun yr oedd dau lew yn hela tarw mewn coed, fe allai

Y Tarw, y Rhinoceros, a'r Antelope,

i ddynodi natur un o'r gwledydd hynny a orchfygwyd gan y brenhin. Oddi wrth yr anifeiliaid a ddarlunid, yn neillduol y camel dau

Y Mwngci mawr a'r Eppa.

grwbynnog,* ac elephantiaid, y rhai sydd o'r rhywiogaeth Indiaidd, ac nid o'r rhywogaeth Affricaidd; y mae yn naturiol i gasglu i'r

chan y brodorion, Turkestan. Mae gan gamelod y wlad hon ddau grwb ar eu cefnau, pan nad oes gan gamelod Arabia ond un. Mae y camel Bactriaidd hefyd yn fwy, ac yn gryfach.

* Mae y creadur hwn yn enedigol o'r gwastadtir diffseth a breswylir gan y llwythau Tartaraidd. Y mae braidd yn anadnabyddus i'r Arabiaid, ac anfynech y gwelir ef o'r tu Gorllewinol i Persia, ond ym mhlith ychydig o deuluoedd Turcomanaidd yma ac acow, a wersyllasant yn bresennol o'r tu Gogledd i Syria, ac a ddygasant, yn ol pob tebygolïaeth, y camel hwn gyd â hwynt, yn eu hymfudiad.

big-adail hon gael ei cherfio i gofnodi buddugoliaeth ar genhedloedd ym mhell i'r Dwyrain o Assyria, ar derfynau yr or-ynys Indiaidd. Enw y brenhin, gweithredoedd yr hwn a grybwyllir, ydoedd yr un a'r enw ag oedd ar y teirw canol.

Yn yr ongl Dde-Orllewinol, nid oedd y darganfyddiadau a wnaed ar yr un amser, braidd yn llai eu dyddordeb. Cyntedd Deheuol y palas a ffurfiid gan bâr o lewod adeiniog, ond bod y rhan uchaf, a gynnwysai y pen, agos wedi ei dinstrio yn hollol. Hwyl wahan-iaethent mewn amrywiol bethau oddi wrth y llewod yn y Gogledd Orllewin o'r palas. Nid oedd iddynt ond pedair troed; y defnydd ym mha un y cerfiwyd hwynt oedd carreg galch arw, ac nid glein-faen, ac o'r tu ol i gorph y llew, ac o'r tu blaen yn uwch na'r esgyll, yr oedd amrywiol arluniau, pa rai, yn anffodus, oeddynt wedi cael eu

Arwyddluniau ar Lewod.*

niweidio yn fawr, ac ni ellid eu holrhain ond gyd âg anhawsdra, ac yn cael eu dilyn gan ddyn yn dwyn llestr pedwar onglog. Yr arluniau o'r tu ol oeddynt ddraig, ac iddi ben eryr a chrafangau aderyn, yn

* Yr arlun hwn sydd yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

sefyll goruwch offeiriad yn dal pawl, ar ben yr hwn yr oedd cyrn-yn ffawydden, ac arlun dynol, parth uchaf yr hwn oedd wedi cael ei ddinystrio yn yr holl gerfiadau; y rhai hynny ar y tu blaen oedd-ynt arlun dynol, ac anghenfil â phen llew arno, corph dyn, traed aderyn, ac yn dyrchafu cleddyf.

Arwyddluniau ar Lewod.

Rhwng y ddau lew a ffurfient y cyntedd, yr oedd pâr o funluniau ar eu gorwedd, nid mewn lledlun, ond yn gyfangwbl. Yr oedd y pen dynol yn ddifarf; a'r cappan corniog yn bedwar onglog, wedi ei addurno yn wych ar y pen uchaf, yn gyffelyb i'r teirw adeiniog yn Khorsabad. Y corph ydoedd gorph llew adeiniog, Gellai fod y bunluniau yn allorau i aberthau ac offrymmau.

Yr oedd yr holl gyntedd yn llawn o olog, ac yr oedd y bunluniau ym mron a bod yn galch. Yr oedd un ym mron wedi ei ddinystrio; ond y llall, er ei fod wedi hollti yn fil o ddarnau, oedd etto yn sefyll pan ddiorchuddiwyd ef. Ymdrechais ei ddiogelu â gwiall heiyrn, ac ystyllod coed; ond yr oedd y gleinfaen wedi myned yn rhy galchiog i wrthsefyll yr awyr. Ni chefais braidd ddigon o amser i dynnu y darlun yn ofalus, cyn i'r corph syrthio yn ddarnau rhy

fân i'w casglu gyd â golwg ar eu hadferiad. Yr oedd y bunluniau, pan yn gyfain ynghylch pum troedfedd o uchder, a'r un faint o hyd.

Bunlun, o balas Nimroud.

Cafwyd pen bychan gleinfaen yn gladdedig mewn golosg, a chap-pan corniog uchel iddo, yn gyffelyb hollol i gappan y bunlun mawr; ac yn ol hyn cloddiwyd y corph allan, ac fel hyn cafwyd darlun cyf-awn o'r cerfiadau mawrion.* Yn yr un lle darganfyddais gyrph dau lew, yn unedig â'u gilydd, ac yn ffurfio esgynlawr, yn gyffelyb i'r bunlun gorweddog; ond yr oedd y pennau dynol yn eisieu, ac yr oedd y rhelyw o'r cerfiad wedi cael cymmaint o niweid gan dan, fel nad oedd modd i'w gadw.

Ni ellid penderfynu etto am ddull yr adeilad yn yr hwn y gwnaed y darganfyddiadau hyn. Yr holl lechau nad oeddynt wedi eu diorchuddio a ddygwyd yno o adeilad arall; yn bennaf o'r palas Gogledd Orllewinol. Yr oedd y cyntedd a ddarluniwyd gennyf yn profi hyn tu hwnt i bob amheuaeth, yn gymmaint ag iddo fy ngalluogi i wahaniaethu rhwng cefn ac wyneb y muriau. Cefais foddlonrwydd nad oedd y cerfiadau a gaed yma, wedi cael eu bwriadu i'w dangos; ond wedi eu gosod yn erbyn mur o briddfeini crasedig yn yr haul; cefnau y llechau oeddynt wedi eu llyfnhau er mwyn eu hailgerfio, ac wedi eu troi tu a rhannau tu mewnol yr ystafelloedd.

* Yn awr yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

Nid oedd argraphiadau rhwng arluniau y llewod a ddarluniwyd, megis yn yr adeiladau eraill yn Nimroud a Khorsabad. Ni chefais gerfiadau o'r blaen heb fod arnynt enw llinach seilydd yr adeilad yn yr hwn y gosodid hwynt. Pan nad oedd argraph ar y wyneb, yr oedd yn sicr o fod ar y cefn, cloddiais gan hynny o'r tu cefn i'r llewod, ac ni chefais fy siommi yn fy ymchwiliad; darganfyddwyd rhai llinellau yn y llythyrennau cŷnfurf, yn cynnwys enwau tri brenhin mewn cyfres lin-achaid. Yr oedd enw y brenhin blaenaf yn gyffelyb i enw adeiladydd y palas Gogledd Orllewinol: enw ei dad oedd yr un ag a gaed ar y priddfeini a gafwyd yn yr adfeilion gyferbyn â Mosul; ac enw ei daid oedd yr un ag enw seilydd Khorsabad. Darfu i'r darganfyddiad ffodus hwn ateb y diben o gysylltu y palas diweddaraf yn Nimroud â dau adeilad Assyriaidd eraill.

Pan ag yr oedd y cloddiadau fel hyn yn cael eu dwyn ym mlaen yn llwyddiannus yn yr adfeilion canol, ac yn y ddau balas a agorwyd gyntaf, darganfyddiadau o wahanol natur a wnaed yn yr ongl Dde Ddwyreiniol, yr hon oedd yn uwch nag un rhan arall o'r crug. Cloddiais i gryn ddyfnder, heb ddyfod o hyd unrhyw weddillion, amgen na darnau o briddfeini âg argraphiadau arnynt, a darnau o lestri pridd, a rhai llestri pridd cyfain. O'r diwedd cafwyd llech amherffaith, ac arni enw brenhinol, cyffelyb i'r enw ar y tarw yng-hanol y crug, ac yr oedd hon ychydig ddyfnder oddi wrth y wyneb. Wrth ei chyfodi, er mwyn ysgrifenu yr argraph, gwelais er fy syndod ei bod wedi cael ei defnyddio fel caud i gistfedd, yr hwn, ynghyd a'i gynhwysiad oedd yn bresennol oddi tani. Yr oedd y cistfedd ynghylch pum troedfedd o hyd, ac yn gul iawn. Yr oedd yr ysgerbwd mewn cadwraeth dda, ond a syrthiai yn ddarnau yn fuan wedi ei wneuthur yn agored i'r awyr; wrth ei ochrau yr oedd dwy gostrel o glai crasedig coch, a chostrel fechan, yn gyffelyb hollol mewn dull i'r llestri a ddarganfyddwyd mewn beddau Aiphtaid. Nid oedd dim arall er mwyn arwain at gyfnod y bedd hwn.

Yr oedd y cistfedd yn rhy fychan i gynnwys dyn o faintioli cyffredin yn ei lawn hyd; ac yr oedd yn eglur oddi wrth osodiad yr ysgerbwd, bod y corph wedi cael ei osod ynddo yn ei ddeublyg; cafwyd ail orchudd pridd yn fuan drachefn, yr hwn oedd gyffelyb i orchudd dysgl mewn dull, ac yn brin pedair troedfedd o hyd. Ynddo hefyd yr oedd cawgiau o glai crasedig, a'i gauad ydoedd llech âg

argraph arni, yn gyffelyb i'r cistfedd cyntaf a ddarganfyddwyd. Er bod y penglogau yn gyfain pan ddygwyd hwynt gyntaf i'r goleu, etto hwy a syrthiasant yn llwch pan gynnwyd eu symmud.

Y chwech wythnos, gyntaf wedi dechreu â'r cloddiadau, i raddau helaeth, oeddynt y rhai mwyaf llwyddiannus, a ffrwythlon mewn digwyddiadau yng nghyfnod fy ymchwiliadau yn Assyria. Yr oedd yr Arabiaid yn ymafyd yn zelog yn y gorchwyl, ac yn teimlo braidd gymmaint a minnau yn y canlyniadau. Yr oeddynt wedi eu trefnu yn rheolaidd, ac nid oeddwn yn cael unrhyw anhawsdra i'w llywodraethu. Yr oedd hyd yn oed eu hymrafaelion dirgelaid a theuluaid yn cael eu cyfeirio attaf fi fel barnydd arnynt. Cawsant allan fod y dull hwn o benderfynu eu hymrafaelion yn rhattach na myned i gyfraith; ac y mae gennyf sail i obeithio, iddynt dderbyn mesur helaethach o gyfiawnder nag a allasant ddisgwyl oddi wrth ei barchedigaeth, y Cadi. Yr oedd y pebyll wedi cynnyddu yn fawr mewn nifer, yn gymmaint a bod perthynasau y rhai a weithient yn y cloddiadau wedi dyfod i Nimroud, ac felly wedi ychwanegu at faintioli y wersyllfa; canys er na dderbynient gyflog, yr oeddynt yn byw ar ynnill eu cyfeillion. Yr oeddynt hefyd yn parottoi i lossa, os byddai rhyw gynnrych yn y gwanwyn; ac yr oeddynt hefyd yn cymmeryd meddiant o leiniau bychain o dir ar lennydd yr afon, er mwyn cynhyrchu millet yn yr haf. Yr oeddynt yn barod wedi dechreu parottoi ffos ddwfr, a pheiriannau tu ag at ddyfrhau. Mae y dull o gyfodi dwfr ym Mesopotamia ym mhell o fod yn anhawdd. Yn y lle cyntaf, dewisir ceulan uchel, oddi wrth yr hon nid ydyw yr afon un amser yn cilio yn llwyr, ac agen lydan a dorrrir drwyddi hyd wyneb y dwfr. Dros yr agen hon gosodir tri neu bedwar pawl yn syth, yn ol nifer yr ychain a ddefnyddir; ac yn y pen uchaf gosodir y pawliau hyn ynghyd gan rolbrennau yn rhedeg ar folldid, ac yn cynnal trestl fawr o ganghennau a phorfa, yn estyn i ryw bellder o'r tu ol, ac wedi eu bwriadu i fod yn gysgod rhag yr haul. Dros bob rholbren, gosodir dwy raff, un wedi ei chlymmu wrth enau, a'r llall wrth waelod sach, wedi ei gwneuthur o groen eidion. Clymmir y rhaffau hyn wrth ychain, pa rai a daflant eu holl bwysau arnynt wrth ddisgyn ar orwaered. Cafn wedi ei wneuthur o goed, ac wedi ei bygo â phyg; neu gwtter fas a matras o'r tu fewn iddi a wneir wrth waelod y pawliau, ac yn arwain i gamlas fyddo yn

rhedeg i'r caeau. Pan dynnir y sach i'r rholbren, yr eidion a droa o amgylch wrth waelod y gorwaered. Y rhaff ag fyddo wedi cael ei chlymmu wrth barth isaf y crwc, ac o'r tu ol i'r eidion, a gyfoda waelod y sach wrth droi, a'r cynhwysiad a deflir i'r cafn. Pan ag y mae yr ychain yn esgyn, gostyngir y cwd drachefn i'r dwfr. Er bod y dull hwn o ddyfrhau yn flinderus iawn, ac yn gofyn am waith parhaus amryw ddynion ac anifeiliaid, mae mewn arferiad cyffredinol ar lennydd y Tigris a'r Euphrates. Yn y modd hwn y dyfrheir holl erddi Baghdad a Busrah; ac yn y wedd hon y gwna yr Arabiaid crwydrol, a ymostyngant i wrteithio y tir, pan fyddo newyn ger bron eu hwynebau, er mwyn cynhyrchu ychydig filet i gyflenwi eu hanghenion.

Y prif ymrafaelion cyhoeddus, dros pa rai y cyrhaeddai fy llywodraeth i, a berthynai i feddiannau a ledrattid gan yr Arabiaid o bebyll eu gilydd. Penderfynwn yr ymrafaelion hyn ar unwaith, yn gymmaint a'n bod wedi parottoi llaw-hualau, ac yr oedd Ibrahim Agha a'r Bairakdar, bob amser yn barod i weithredu yn egniol a phenderfynol, er mwyn dangos pa mor ymroddgar oeddynt i'm gwasanaeth. Ond yr oedd yr ymrafaelion teuluaidd yn fwy pwysig, ac yr oedd eu penderfynu yn cynnwys mwy o anhawsderau o lawer. Yr oedd yr ymrafaelion hyn bob amser yn dwyn perthynas â'r menywaid. Mor gynted ag yr oedd y gweithwyr wedi troi ychydig arian heibio; eu meddyliau a droent at brynu gwraig newydd, mantell resog, a phiccell. Er mwyn cael hyn, rhoddent eu holl synwyrâu ar waith. Yr oedd yn naturiol i'r hen wraig gyfodi gwrthwynebiadau, ac i ymrafaelio â'r wraig fwriadol, yr hyn fynychaf a derfynid mewn brwydr. Yna y tadau a'r brodyr a dynnid i'r ymrafael; ac oddi wrthynt hwy ymdaenai yr ymryson at wahanol ganghennau y llwyth, pa rai oeddynt barod bob amser i ymladd dros eu hanrhydedd, a thros anrhydedd eu benywaid. Brydiau eraill, y dyn a edifarhai am ei gyttundeb, ac a wrthodai ei gyflawni; neu byddai tad, yn wyneb llwyddiant ei ddarpar fab ynghyfraith, yn gofyn pris mwy am ei ferch; a byddai torri addewidion yn sicr o arwain i fesurau gorthrechol o du y siomedig. Drachefn, pan fyddai gweithiwr wedi myned adref oddi wrth ei waith yn newynog, a'i fara, fe allai heb ei bobî, a'i ddyfr-groen yn wag yng nghyntedd ei babell, neu y ffagoden gyferbyn â'i dân prydnhawnol heb ei chasglu; efe, yn nwydwyllt, a gyhoeddai dair gwaith ddedfryd ysgariad â'i

wraig; neu, er mwyn peidio myned mor bell a hyn, efe a'i cospai yn y fan â phawl pabell. Fe allai y byddai yn edifar ganddo am gyhoeddi dedfryd ysgariaeth, ac ym mhen awr neu ddwy a ddymunai ail-briodi; neu a ddadlenuai, yn gymmaint a'i fod yn ddyn anwybodus, nad oedd wedi cyhoeddi y ddedfryd yn gywir, neu ei fod wedi gadael allan rai geiriau; canys yr oedd y ddau wall yn ddigon i anghyfreithloni yr ysgariad. Ond yr oedd yn rhaid rhoddi gwŷs i'r Wallah, a galw tystion. Curo, gan hynny, oedd y ffordd ferraaf, ac yn fwy boddlongar gan y wraig er mwyn terfynu yr ymrafael. Yr oedd rhyw bethau fel hyn gennyf bob nos i'w penderfynu. Yr oedd gan Mr. Hormuzd Rassam ddylanwad mawr ar yr Arabiaid, ac yn adnabyddus ym mhllith yr holl lwythau; efe a chwiliai mewn i'r ymrafaelion, ac a gasglai dystiolaethau. Cospid y troseddwr yn uniongyrchol, neu mewn achos o ryw gytundeb amheus, perid talu rhagor, neu dalu yn ol, fel y byddai yr achos yn galw.

Pan gymmerais i yr Arabiaid gyntaf i'm gwasanaeth, camymddygid yn fawr at y menywaid, ac yr oeddynt yn ddarostyngedig i galedi mawr. Ymdrechais sefydlu rhyw ddiwygiadau yn eu sefydliadau teuluaid, a chospi yn llym y rhai hynny a gurent eu gwragedd. Mewn amser buan, darfu i nifer yr ymrafaelion teuluaid leihau yn fawr; a'r menywaid, pa rai ar y cyntaf, a ofnent achwyn ar eu gwŷr, a ddeuent attaf yn hyf yn bresennol i ymofyn nodedd. Ond yr oeddynt yn ofni yr amser i ddyfod, ac fel y canlyn y dywedai dirprwyaeth a anfonasant attaf i ddychwelyd eu diolchgarwch am wledd a gawsant:—"O Bey, berth i chwi ydym ni. Bydded i Dduw eich gwobrwyo. A fwyttasom ni ddim bara gwenith, ac hyd yn oed ymenyn a chaws, er pan yr ydym wedi bod dan eich cysgod chwi? A oes un o honom yn awr heb napcyn aml-lywiog, a breichledau, a modrwyau migyrnau, a mantell resog? Ond pa beth a wnawn wedi i chwi ein gadael ni, yr hyn na atto Duw byth i chwi wneuthur? Bydd i'n gwŷr wedi hyn gael eu tro, ac ni bydd neb i'n cynnorthwyo."

Yr oedd y creaduriaid tlodion hyn, fel yr holl fenywaid Arabaidd, yn agored i orthrymder parhaus. Rhaid oedd iddynt ofalu am y plant, pobi bara, ymofyn dwfr, torri coed, a chludo y coed adref o ffordd bell. Ac heb law hynny, yr oedd yr holl ddyledswyddau teuluaid yn cael eu hymddiried iddynt hwy; hwy a weuent y gwlan a'r blew geifr yn frethynnau, yn llawrlenni, yn frasliain-pa-

bell; hwy a dynnent y pebyll yn rhyddion, ac a'u gosodent; a hwy a lwythent ac a ddilwythent yr anifeiliaid pan fyddent yn symmud eu gwersyllfa. Os byddai gan eu gwŷr ddefaid neu wartheg, rhaid oedd iddynt hwy eu gyrru i'r porfeydd, a'u godro yn yr hwyr. Pan fyddent yn myned oddi amgylch, cludent eu plant ar eu cefnau, a byddai eu plant ar eu cefnau hyd yn oed pan fyddent wrth eu gorchwylion teuluaidd, os byddai y plant yn rhy ieuangc i'w gadael wrthynt eu hunain. Eisteddai y gwrrywaidd yn segur yn ymyl, naill ai yn chwiffio eu pibelli, neu yn gwrando ar ofer siarad rhyw Arabiad crwydrol o'r anialwch. Ar y cyntaf y menywaid, gwŷr y rhai a weithient gyd â mi yn y crug, a ddygent eu dwfr o'r afon; ond mi a'u rhyddhais oddi wrth hyn, trwy ddefnyddio ceffylau ac asynod at y gorchwyl. Nid peth bychan ydyw llonaid croen dafad neu afr o ddwfr. Crogir ef ar y cefn wrth napeynnau, wedi eu sicrhau wrth yr ysgwyddau, ac arno yn fynych yr eistedda y plentyn, yr hwn ni ellir ei adael yn y babell, neu a fydd yn analluog i ddilyn ei fam ar ei draed. Yr oedd y ffagodau o danwydd, a ddygid o bellder, yn fawrion iawn; cuddient bennau, ac ysgwyddau y rhai a grynent dan-ynt yn hollol. Etto ar hyn, gweithiai y menywaid yn llon, ac an-fynych iawn y rhoddent achos i'w gwŷr i achwyn arnynt am eu se-gurdod. Yr oedd rhai o honynt yn fywiocach na'r lleill. Yr oedd genethig ieuangc a elwid Hadla, yr hon a hynodai ei hun yn neill-duol, a'r holl fechgyn a'i hymofynent yn wraig: yr oedd ei gwedd-nodiadau yn hardd, ei chorph yn syth a thlws iawn; cludai y beichiau trymaf; nid oedd un amser heb fod wrth ei gwaith, ac arferai, pan fyddai wedi darfod â'i gorchwylion ei hun, a roddid iddi gan ei mam, gynnorthwyo ei chymmydogion i orphen eu gorchwylion.hwythau.

Ciniawau, a boreubrydiau (canys yr oedd y pryd yn cynnwys y ddau) y gweithwyr Arabaidd, a ddygid iddynt i'r crug, ynghylch un ar ddeg o'r gloch, gan y plant ieuengaf. Ychydig nifer o honynt a gai fwy na thorth o fara millet wedi ei gwneuthur yn does, i dorri eu chwant bwyd;—yr oedd bara gwenith yn ddanteith-fwyd. Ar brydiau, yr oedd eu gwragedd wedi cael hamdden i grynhoi ychydig lysiau, y rhai a ferwid mewn dwfr ac ychydig o halen, ac a anfonid mewn phiolau coed; yn y gwanwyn, yr oedd ceulfraen a llaeth sur yn cael eu danfon iddynt yn achlysurol gyd â'r bara. Y plant bychain a ddygent gyfran tad neu frawd, a ddeuent ym mlaen yn llawen,

ac a eisteddient ar ymylau y ffosydd, neu a safent, gan edrych mewn syndod ar y cerfiadau, hyd oni anfonid hwynt yn eu hol a'r dysglau a'r phiolau gweigion. Cymmerai y twrrau gweithwyr eu hymborth gyd â'u gilydd yn y ffosydd y gweithient ynddynt. Ychydig ddwfr, a yfid o gostrel fawr, oedd eu hunig ddiod. Etto yr oeddynt yn ddedwydd ac yn llawen. Yr oedd eu digrifwch yn myned oddi amgylch; neu, am yr amser byr y gorphwysent, adroddai un chwedl, yr hon os ni ellid eu hadrodd oll y pryd hwnnw, a orphenid y dydd nesaf. Weithiau, crach-fasnachydd o Mosul a welid ar y crug, a chyd âg ef asyn llwythog o resin, neu gobal-aeron sychion. Prynnwn ei lwyth, ac a'i rhannwn rhyngddynt. Creai y rhodd hon foddlonrwydd nid bychan, ynghyd â rhyw benboethni, y gellai rhyw un anadnabyddus â'r cymmeriad Arabaidd, feddwl ei fod yn ormod o dâl am y rhodd.

Mae yr Arabiaid yn naturiol letteugar a hael. Os byddai un o'r gweithwyr yn ddigon cyfoethog i brynu lloned llaw o resin, neu ddarn o gig camel, neu gig dafad; neu os byddai ganddo fuwch, ac yntau yn cael ychydig ymenyn neu laeth sur, gwahoddai ei gyfeillion ynghyd yn uniongyrchol i gyd-gyfrannogi âg ef o'i wledd. Gwahoddwyd fi yn fynych i'r cyfryw wleddoedd; ni chynnwysai yr holl giniaw, fe allai, dros hanner dwsin o gobal-aeron, neu resin wedi eu taenu ar sach ŷd, er mwyn gwneuthur iddynt i ymddangos yn lliosog; tammaid o ymenyn ar gongl torth wastad, ac ychydig deisennau o does wedi eu pobi yn y lludw. Ac etto yr oedd y wledd hon yn cael ei gosod ger bron yn dra phwysig;—troai y gwesteiwr ei "Keffiah" brwnt, neu napcyn pen, a'i fantell, er mwyn ymddangos yn lan ac yn esgeiddig; ymddangosai yn falch o'r anrhydedd a roddid iddo, yn gystal ag o'i allu yntau i wneuthur gwledd mewn dull priodol.

Rhoddwn wledd yn fynych i'r gweithwyr, ac weithiau eu gwra-gedd a'u merched a wahoddid i wleddoedd gwahanol, yn gymmaint ag nad ymborthent yn gyhoeddus gyd â'r gwrrywaid. Yn gyffredinol yn yr hwyr, wedi gorphen gwaith y dydd, peroriaethwyr Kurdaidd a grwydrent i'r pentref, a dechreuid dawnsio, yr hyn a barhai drwy y rhan fwyaf o'r nos. Sheikh Abd-ur-raham, neu Sheikh rhyw lwyth cymmydogaethol arall, a unai â ni yn achlysurol; neu Arabiad o'r Khabour, neu oddi wrth lwythau mwy pellennig yr anialwch a elai drwy Nimroud, ac a ddiddenai nifer

mawr o wrandawyr a chwedlau ynghylch brwydrau a ymladdwydd yn ddiweddar, neu o ymgyrchiadau yspeilgar, neu lofruddiaeth rhyw bennaeth. Ymdrechwn hyd yr oedd yn fy ngallu, i greu teimlad gwresog rhwng pawb, ac i gael eu cyd-weithrediad ewyllsgar yn fy ngorchwylion. Yr wyf yn credu i mi fod i ryw raddau yn llwyddiannus.

Yr oedd y cloddwyr Tiyaraidd yn aros yn bennaf ar y crug; ym mha le yr oeddwn wedi adeiladu bwthyn mawr iddynt. Ychydig nifer o honynt a ddychwelent yn yr hwyr i'r pentref. Yr oedd amryw o honynt wedi dwyn eu gwagedd o'r mynyddoedd. Y menywaid a wnaent fara, ac a barottoent ymborth i bawb. Dau o'r dynion a gerddent i bentref Tel Yakoub, neu i Mosul, bob pryd-nhawn dydd Sadwrn, i ymofyn peilliaid i'r holl fintai, ac a ddychwelent cyn i'r gwaith ddechreu bore dydd Llun; canys ni theithient ar y Sabboth. Cedwent eu gwyliau, a'u dyddiau cyssegredig gyd â chymmaint gofal a Dydd Sul. Ar y cyfryw ddiwrnodau, hwy ymgynhullent ar y crug, neu yn y ffosydd; ac un o'r offeiriaid, neu un o'r diaconiaid (canys yr oedd amryw o honynt ym mhlith y gweithwyr) a weddiai, neu a flaenorai i ganu hymn. Mynych y craffwn ar y creaduriaid tlodion hyn, pan ag y penlinient yn barchus o dan y teirw mawrion, a'u pennau yn noethion yn rhoddi moliant iddo Ef, temlau pa un a ddinystriwyd gan addolwyr yr eilunod cuchiog hyn, a gallu yr hwn a watwarasant. Yr oedd yn fuddugoliaeth y gwirionedd ar baganiaeth. Erioed ni ddangoswyd y fuddugoliaeth hon yn fwy grymmus na chan y rhai hyn a addolent yn neuaddau briwsionllyd y brenhinoedd Assyriaidd.

Cefais ryw gymmaint o anhawsdra i benderfynu ymrafaelion rhwng yr Arabiaid a'r Tiyariaid, pa ymrafaelion yn fynych a fygythient derfynu mewn tywallt gwaed. Yr oedd y Mussulmaniaid bob amser, yn wyneb y cyffroad lleiaf, yn pentyrru ar y Chaldæaid y gwarthruddiaid hynny a deflir mor gyffredin ar y Cristionogion yn y Dwyrain. Ond y mynyddwyr caledion hyn a gymmerent y cyfryw waradwyddiaid yn wahanol oddi wrth fel y cymmerai Rayahaid* y gwastadedd; a'r Tiyariaid a ad-dalent mewn enwau

* Yr Enw a roddir gan y Tyrciaid ar y Cristionogion genedigol, am eu bod yn hiliogaeth orchfygedig. Yn Nhwrei Ddeheuol ac Arabia, mae yr enw hwn yn cael ei roddi i'r rhai a driniant y tir.

ag oeddynt braidd yn annerbyniol i glust Mahommedydd. Yr oedd hyn yn naturiol yn achosi diweiniad cleddyfau, a pharottoad drulliau; ac nid cyn i mi weinyddu ychydig o gospedigaethau yn y fan, y rhoddwyd rhyw faint o attalfa ar y terfysgoedd hyn.

Ar ddydd Sul, lladdwyd defaid i'r gweithwyr Tiyaiaidd, a hwy a wleddasant arnynt yn y prydnhawn. Pan fyddai peroriaeth a dawn-siau yn y nos, weithiau, hwy ymument â'r Arabiaid; ond yn y cyffredin, hwy ddawnsient gyd â'u menywaid eu hunain, mewn dull gweddeiddach, ac yn llai angherddol, nag y gwnai eu cymdeithion cyffrous.

Gyd â golwg arnaf fy hun, cyfodwn gyd â thorriad y dydd, ac wedi prysuro i fwytta fy moreufwyd, marchogwn i'r crug. Hyd yr hwyr, tynnw'n luniau y cerfiadau, ysgrifenwn a threfnw'n yr argraphiadau, ac a arolygwn y cloddiadau, a symmudiad a llwythiad y lledluniau. Wedi fy nychweliad i'r pentref, yr oedd fy amser yn cael ei gymmeryd fynu hyd dros hanner nos, mewn cyferbynnu yr ysgrifau a'r argraphiadau oedd ar y papyrau, a gorphen y lluniau, ynghyd â pharottoi gyferbyn â gwaith y dydd nesaf. Y cyfryw oedd dull ein bywyd tra yn cloddio yn Nimroud; ac yr wyf yn gofyn hynawsedd y darllenydd am fod mor fanwl. Ond dithon i'r manyldeb hwn fod yn ddyddorol, fel eglurhad ar gymmeriad Arabiaid gwirioneddol, at ba un nid ydyw y teithiwr yn fynych yn cael ei ddwyn i gyssylltiad mor agos ag y cefais i.

Yn nechreu mis Rhagfyr, yr oedd digon o ledluniau wedi cael eu casglu i lwytho dyfr-glwyd arall; o ganlyniad marchogais i Mosul er mwyn parottoi i anfon ail lwyth i Baghdad. Cefais yn fuan bob peth ag oedd yn angenrheidiol i'r diben; ac wedi llwytho dyfr-glwyd fechan a cheibrennau ac â chrwyn, er mwyn gwneuthur dyfr-glwyd fwy, ac wedi cael matrasau a brethynnau llawban, dychwelais i Mosul.

Gan fod y dyfr-glydwyr wedi ei gadael yn ddiweddar yn y dydd, cyn myned o Mosul, ni chyrhaeddasant Awai cyn yr hwyr, yr oeddynt yn ofni croesi y cored yn y nos; gan hwy hynny a glymmasant y dyfr-glwyd wrth y lan, ac a aethant i gysgu. Ymosodwyd arnynt yn y nos, ac yspeiliwyd hwynt. Dywedais fy nghwyn wrth yr awdurdodau, ond yn ofer. Dywedent fod Arabiaid yr anialwch allan o'u cyrhaedd hwynt. Os gadewid i'r yspeiliad hwn fyned yn ddisylw, yr oedd y gwedhill o'm meddiannau, a'm person, yn debyg

o fod mewn perygl. Ac heb law hynny, nid oedd yn hoff iawn gennyf feddwl bod fy matrasau a'm brethynnu llawban yn bresennol yn dô pabell rhyw Sheikh Arabaidd. Aeth tri neu bedwar diwrnod heibio cyn i mi ddeall pwy oedd yr yspailwyr. Perthynent i lwyth bychan a wersyllent ryw bellder o Nimroud, ac yn nodedig drwy y wlad am eu tueddiadau lledrattgar; ac yr oeddynt yn ddychryn hefyd i'm Jebouriaid, anifeiliaid y rhai yn barhaus a elent ar goll mewn dull tra dirgelaidd. Wedi cael gwybodaeth am sefyllfa eu pebyll, cychwynais un bore gyd â thorriad y dydd, a chyd â mi Ibrahim Agha, y Bairakdar, a marchogwr ag ydoedd yn fy ngwasanaeth. Cyrhaeddasom y wersyllfa wedi marchogaeth yn hir, a chefais fod nifer yr Arabiaid yn lliosoccach nag y disgwyliwn. Bu dyfodiad dieithriaid yn achos i dwrr ymgasglu ynghyd, o amgylch pabell y Sheikh, yn yr hon yr eisteddwn. Yr oedd cyffro bychan yn amlwg yn nosparth y menywaid. Deallais yn fuan bod ymdrechion yn cael eu gwneuthur i guddio amryw raffau a brethynnu llawban, pennau pa rai oeddynt o'r tu allan i liain y babell, ac nid oedd un anhawsdra i mi i'w hadnabod. "Heddwch fyddo gyd â chwi," meddwn, gan annerch y Sheikh, wynebpryd yr hwn a ddangosai nad oedd yn hollol anwybodus o ddiben fy ymweliad. "Mae eich iechedd a'ch yspryd yn dda, fel y mae yn rhyngu bodd Duw. Yr ydym wedi bod yn hir yn gyfeillion, er na fum mor ffodus a'ch gweled o'r blaen. Gwn am ddeddfau cyfeillgarwch, a bod yr hyn sydd yn feddiant i mi, yn feddiant i chwi, ac yn y gwrthwyneb. Ond y mae rhyw ychydig bethau, megis matrasau, brethynnu llawban, a rhaffau, a ddaethant o bell, ac yn angenrheidiol iawn i mi yn bresennol, pan nad ydynt o un defnydd i chwi, onid ê, na atto Duw i mi ofyn am danynt. Chwi a ryngwch fy modd yn fawr drwy rododi y cyfryw pethau yn ol i mi." Yntau a atebodd, "O Bey, ni fu dim o'r cyfryw bethau a matrasau, brethynnu llawban, neu raffau erioed yn fy mhebyll;" (gwelwn raff newydd yn cynnal y prif bawl,) "chwiliwch, ac os ceir y cyfryw bethau, nyni a'u rhoddwn yn ewyllysgar i chwi." "Wallah, mae y Sheikh wedi dywedyd y gwirionedd," meddai y rhai oedd yn bresennol. "Dyna yr hyn ydwyf am ei wybod," atebais innau, a chan fod hyn yn amheus, rhaid i'r Pasha ei benderfynu rhyngom, ac a roes arwydd i'r Bairakdar, yr hwn a ddysgwyd pa fodd i weithredu. Mewn eiliad yr oedd efe wedi llaw-hualu y Sheikh, a chan neidio ar gefn ei farch,

efe a lusgodd yr Arabiad braidd mewn cyflwr anghysurus iddo ei hun, allan o'r wersyllfa. "Yn awr, fy meibion," meddwn, gan esgyn ar gefn fy march yn bwyllog, "mi gefais ran o'r hyn oedd arnaf eisieu, rhaid i chwithau chwilio am y gweddill." Edrychent y naill ar y llall mewn syndod. Un o'honynt, yn hyfach na'r lleill, a gynnygiodd ymaflyd yn firwyn fy ngheffyl, ond pwysau courbatch Ibrahim Agha yn groes ar ei ysgwyddau, a dynnodd ei sylw at wrthddrych arall. Er bod yr Arabiaid yn arfog, yr oeddynt yn rhy synnedig i wneuthur gwrthwynebiad; neu yr oeddynt yn rhy ofnnus oblegid y Sheikh, yr hwn a hongeciai ym mlaen yn dra anesmwyth yngafael haiarnaidd y Bairakdar, pa un a deithiai ym mlaen, a'i law-ddrull yn barod. Y menywaid, gan heigio allan o'r babel, a gymmerasant yn awr ran yn y pwngc. Ymgyhullent oddi amgylch fy ngheffyl, ac a gusanent odrau fy huan, a'm hesgidiau, ac yn gwneuthur yr erfyniadau mwyaf cwynfannus. Ond nid oeddwn i'm cyffro; a chan ymddadrus gyd âg anhawsdra o'r dorf, deliais y Bairakdar, yr hwn oedd wrth ei fodd yn prysuro ei garcharor ym mlaen.

Yr oedd y Sheikh yn barod wedi gwneuthur ei hun yn dra adnabyddus i'r awdurdodau drwy ei ymddygiadau at y pentrefi, ac nid oedd dyn yn y wlad na ellai ddwyn ym mlaen ryw achwyniad neillduol yn ei erbyn, naill am asyn, ceffyl, dafad, neu grochan efydd. O ganlyniad yr oedd yn dra gwrthwynebus i fyned ger bron y Pasha, ac a edrychai mewn dychryn ar y daith i Mosul. Mi ychwanegais gryn lawer at ei ddychryn drwy ddiferu rhyw awgrymiadau cyfeillgar ar fuddioldeb yr ystafelloedd tan-ddaeacol oeddynt dan dŷ y llywodraethwyr; ac am y rhigod a'r cyffion. Erbyn ei fod wedi cyrhaeddyd Nimroud, yr oedd yn gwbl hyspys o'i dynged, ac a feddyliodd mai y peth callaf oedd gwneuthur cyfaddefiad. Anfonodd Arabiad i'w bebyll; a bore drannoeth ymddangosodd asyn yn y cyntedd yn llwythog o'r lledrad, ac oen a myn yn ychwanegol, mewn ffordd o offrrwm cymmodol. Gollyngais y Sheikh gyd â darlith, ac ni chefais achos yn ol llaw i achwyn arno ef nac ar ei lwyth; nac, mewn gwirionedd, ar lwythau y gymmydogaeth. Aeth yr hanes a adroddwyd ar led, ynghyd âg ychwanegiadau dychrynlyd, na ellid eu holrhain ond i ddychymmygion yr Arabiaid, ond cafodd yr effaith a ddymunwn, sef parch i'm meddiannau.

Yn y gauaf, Mr. Longworth, a dau deithiwr Saesonig eraill, a ym-

welsant â mi yn Nimroud. Hwyt hwy oeddynt yr unig Ewropiaid (ond Mr. Ross) a welsant yr adfeilion pan wedi eu diorchuddio.*

Yr oeddwn yn marchogaeth adref oddi wrth adfeilion un pryd-nhawn gyd â Mr. Longworth. Yr Arabiaid pan yn dychwelyd oddi wrth waith y dydd, a ddilynent ddiadell o ddefaid a berthynai i bobl y pentref, ac a fan-lefent eu cad-floedd, a chwareuent eu cleddyfan, ac a wnaent lawer o ystumiau rhyfeddol. Synnodd fy nghyfaill ryw gymmaint wrth weled eu hysgogiadau; canys nid oedd efe mor gydnabyddus â thymher fywiog plant yr anialwch ag oeddwn i; ac efe a chwennychai wybod yr achos o hyn. Gofynais i un o'r bywioccaf, pa beth oedd yn bod; "O Bey," atebent hwythau ynghyd, "Moliant i Dduw, yr ydym wedi bwytta ymenyn a bara dan eich cysgod chwi, ac yr ydym yn foddlon; ond Arabiaid yw Arabiaid. Nid ydyw i ddyn gludo baw oddi amgylch mewn basgedau, ac i ddefnyddio rhaw dros ei oes; dylai fod gyd â'i gleddyf a'i gasseg yn yr anialwch. Yr ydym yn brudd pan feddylion am y dyddiau pryd yr yspeiliem yr Aneyziaid, ac y mae yn rhaid i ni gael cynhyrriad, neu ein calonnau a dorrant. Gan hynny bydded i ni gredu bod y rhai hyn yn ddefaid a gymmerwyd gennym oddi wrth y gelyn, a'n bod yn eu gyrru at ein pebyll." Ac ymaith y rhedasant gan ddyrchafu eu cad-floedd, a chwareu eu cleddyfau, er dychryn mawr i'r bugail, yr hwn wrth weled ei ddefaid yn rhedeg bob ffordd, nid oedd yn gallu mwynhau y digrifwch a fwynheid ganddynt hwy.

Erbyn canol mis Rhagfyr, yr oedd llwyth o gerfiadau yn barod i'w anfon i Bagdad. Yr oedd yn rhaid i mi etto ddefnyddio troliau buail y Pasha; ac yn gymmaint ag nad oedd y lledluniau a'r gwrth-ddrychau oedd i gael eu symmud o bwysau mawr, gellid adgyweirio y troliau anhwylyd hyn i ateb y diben presennol. Ar y dydd Nadolig, cefais y boddlenrwydd o weled y ddyfr-glwyd yn cludo tair ar hugain o gistau, yn un o ba rai yr oedd y big-adail, ac yn nofio lawr ar yr afon. Edrychais ar ei hol, hyd onid aeth o'r golwg, ac yna carlammais yn ol tu a Mosul i gadw gwyl y tymmor gyd a'r yehydig nifer o Ewropiaid, ag yr oedd dyledswydd neu fasnach wedi eu dwyn at eu gilydd i'r gongl bellenig hon o'r ddaear.

* Bu Mr. Seymour hefyd gyd â mi yn Nimroud, ond cyn myned â'r cloddiadau ym mhell ym mlaen.

PENNOD X.

MARWOLAETH TAHYAR PASHA.—DARGANFYDDIADAU YN Y PALAS GOGLEDD ORLEWINOL.—ADDURNIADAU IFORI A CHRISTANAU A BATHEINIAU AENTYNT.—YSTAFELLOEDD LLIWIEDIG.—LLESTRI PRIDDION.—DARGANFOD YSTAFELLOEDD UWCH.—LLUNIAU AR Y MURIAU.—LLECHAU PALMANT.—DARGANFYDDIAD YNGHANOL Y CRUG.—BEDDAU YN CYNNWYS CAWGIAU AC ADDURNIADAU.—CERFIADAU.—DARGANFYDDIADAU PELLACH YN YR ADRILAD DE ORLEWINOL.—CERFIADAU.—DARGANFOD MWY O FEDDAU YN Y GONGL DDE DDWYREINIOL.—YSTAFELLOEDD ODDI TANYNT.—YSTAFELL FWAOG.

MEGIS ag yr oeddwn yn tynnu lluniau yn y bore ar y crug; daeth Ibrahim Agha attaf, a'r dagrau yn llenwi ei lygaid, ac a ddywedodd wrthyf, bod Tahyar Pasha wedi marw. Yr oedd y Cawass wedi dilyn tynged Llywodraethwr diweddar Mosul braidd er yn blentyn, ac edrychid arno fel un o'i deulu. Fel Tyrciaid eraill o'i radd, yr oedd wedi ymroddi i wasanaeth ei noddwr, ac ymddygai ei noddwr atto yn debyccach i gydymaith na gwas. Nid oes unrhyw wlad ar y ddaear ag y mae clymmau o'r natur hyn yn dynnach nag yn Nhwcî; ac nid oes teimlad gwell yn hanfodi yn un man rhwng meistr a gwas, a rhwng meistr a chaethwas.

Gofidiwyd fi yn fawr oblegid marwolaeth ddisyfyd Tahyar Pasha; canys yr oedd efe yn ddyn esmwyth, ac o ymddygiadau caredig; yn gyfiawn ac ystyriol yng ngweinyddiad ei lywodraeth, ac o gryn ddysg a gwybodaeth, ac ystyried mai Tyrciad ydoedd. Profodd achos ei farwolaeth uniondeb ei duedd. Ei filwyr a yspeiliasant ryw lwyth cyfeillgar iddo; yr oedd y llwyth hwn yn porfelu eu hanifeiliaid yn heddychol ar lennydd y Khabour;—ac efe, pan glywodd, a ddywedodd, “chwi a ddinystriasoch fy nhŷ,” (hynny ydyw, anrhydedd ei dŷ;) ac ni ddywedodd air yn ychwaneg, ond a fu farw wedi torri ei galon. Claddwyd ef yng nghyntedd y brif deml Fahommedaidd ym Mardin.* Gwnaed bedd hardd iddo, pa

* Tref fawr Gebel Tour, ar y ffordd fawr rhwng Mosul a Chaerysteny.

un a amgylchynid gan flodau a llysiau byth wyrddion ; ac ysgrifen Arabaidd a fynegai ei rinweddau, ynghyd â gwobrwy debygol un o'r dynion gonestaf ym mhlith y gwahanol ddynion y cyfarfyddais a hwynt. Ymwelais â'r golofn goffadwriaethol ar fy nhaith i Gaer-cystenyn. Oddi ar y rhodle mae yn sefyll, gwibia y llygad dros wastadedd Mesopotamia, yr hwn a ymestyna i'r Euphrates, ag sydd yn orchuddiedig gan bebyll a diadelloedd llwythau afrifed.

Y Kiayah, neu y prif ysgrifenydd a ddewiswyd yn llywodraethwr y dalaeth, gan y cynghor, hyd oni phennodid y Pasha newydd gan y Porte, neu hyd oni chymmerid rhyw fesuran i weinyddu y llywodraeth. O'r diwedd, pennodwyd Essad Pasha, yr hwn yn ddiweddar fu yn Beyrout, i ganlyn Tahyar, ac efe yn fuan a gyrhaeddodd ei Bashalaeth. Ni effeithiodd y cyfnewidiadau hyn ddim ar fy ngorchwylion. Gan fod y llythyr Viziraidd, yn arfogaeth i mi, gallaswn roddi her i holl ddichellion y Cadi a'r Ulema, y rhai ni pheidient a thafu anhawsderau ar fy ffordd.

Wedi i mi gadw y Nadolig, dychwelais i Nimroud, a'r cloddiadau a ddygwyd ym mlaen mewn bywiogrwydd.

Yr oedd y palas Gogledd Orllewinol, y rhan fwyaf dyddorol o'r adfeilion, ac yr oedd hwn yn wrthddrych neillduol fy ymchwiliadau. Yr oeddwn wedi cael fy moddloni tu hwnt i bob amheuaeth, mai hwn oedd yr adeilad henaf a chwiliwyd etto yn Assyria ; ac er ei fod heb gael ei ddinystrio gan dân, yr oedd mewn gwell cadwraeth nag unrhyw adeilad a ddarganfyddwyd hyd yma.

Pan ail gymmerwyd at y cloddiadau ar ol y Nadolig, yr oedd wyth o ystafelloedd wedi cael eu hagar. Yr oedd erbyn hyn gymmaint o allanfeydd, a mynedfeydd, fel nad oedd un drafferth i gael ystafelloedd newyddion ; canys yr oedd y naill yn arwain i'r llall. Erbyn diwedd mis Ebrill, yr oeddwn ym mron a chwilio yr holl adeilad ; ac wedi agor wyth ar hugain o ystafelloedd pa rai oeddynt wedi eu hamwisgo â llechau gleinfaen. Er fod amryw o gerfiadau newyddion o ddyddordeb mawr wedi eu cael ynddynt, etto, ymddangosai mai y rhan bennaf o'r adeilad ydoedd y parth Gogleddol, lle yr oedd y celfyddydwyd goreu wedi bod yn gwnenthur ystafelloedd, ac yr oedd y lledluniau yn rhagori ar yr holl rai a ddarganfyddwyd hyd yn hyn, yn harddwch a gorpheniad yr addurniadau, ac olrheiniad manwl yr arluniau. Yn yr ystafelloedd eraill, yr oedd naill ai arluniau adeiniog, yn cael eu gwahanu gan y pren cyssegr-

edig, ac yn gyffelyb i'w gilydd ym mhob dim, neu yr oedd yr argraph lummanol yn unig yn gorfiedig ar bob un o'r llechau.

Arlun mawr menyw a phedair aden, yn dwyn coron bleth, yr hwn yn bresennol sydd yn yr Amgueddfa Brydeinaidd, a ddargan-

Y Brenhin.

fyddwyd mewn ystafell ar y tu Deheu i'r palas,* ynghyd â lledlun hardd y brenhin yn gorphwys ar wialen neu ffon, yr hwn oedd

* Yn ystafell L. (Cynllun 3.) Ger wyneb yr arlun hwn yr oedd pib bridd, yn cyssylltu llawr yr ystafell â dyfr-fios, a'r cwbl wedi ei gydlydio â phyg. Gellai ei bod yn cael ei defnyddio i gludo ymaith waed yr aberthau.

wedi cadw yn well, ac wedi ei orphen yn well nag un o'r rhai sydd yn y casgliad cenhedlaethol.

Ynghanol y palas yr oedd neuadd fawr, agos a bod yn betruel, a chynteddau ar bob ochr wedi eu ffurfio gan lewod a theirw pendynol anferthfawr. Yr oedd y llechau a bedronglyniant y muriau, heb gerfiadau arnynt, ond yr oedd yr argraph lummanol ar bob tu o honynt.

I'r Deheu o'r neuadd hon, yr oedd twrr o ystafelloedd yn agor y naill i'r llall. Yng nghyntedd un o honynt yr oedd arluniau adeiniog yn gwisgo coron-blethau, ac yn dwyn gafr wyllt a thywysen yd.* Mewn ystafell arall, darganfyddwyd yr addurniadau heirdd o ifori ag sydd yn bresennol yn yr Amgueddfa Brydeinaidd. Yr oedd y gweddillion dyddorol hyn yn glynu yn y fath fodd wrth y pridd, ac wedi dadansoddi i'r fath raddau, fel mai gorchwyl anhawdd iawn oedd eu symmud hyd yn oed yn ddarnau. Ymwahanai yr ifori yn dafellau, neu a syrthiai yn bylor. Oblegid hyn, collwyd llawer o weddillion dyddorol am byth, er yr holl ofal a gymmerid i gasglu y gwrthddrychau lleiaf. Y rhai hynny a gadwyd, a adferwyd yn hollol drwy ddull cywrain, sef ail osod y sylwedd glydiog, ac fel hyn ail unid y rhannau adfeilliedig i un corph cyfan, a rhoddid iddynt ymddangosiad ifori newydd.

Y rhai mwyaf dyddorol o'r pethau ifori, oeddynt ddau fwrdd bychan, un agos a bod yn gyfan, a'r llall wedi ei niweidio yn fawr, ar ba rai mae yn gerfiedig ddau arlun yn eistedd, ac yn dal mewn un llaw deyrn wialen Aiphtaid, neu arwyddnod y llywodraeth. Rhwng yr arluniau y mae cylch hirgrwn, yn cynnwys enw mewn nodau arwyddluniol, ac o'i ddeutu bluen o'r fath ag a geir ar golofnau y ddeunawfed linach Aiphtaid, a'r llinachau canlynol. Yr oedd gwisgoedd yr arluniau, y cadeiriau ar ba rai yr eisteddent, yr arwydd-nodau yn y cylch hirgrwn,† a'r bluen uwchlaw iddo, oeddynt wedi eu hamliwio & sylwedd glas wedi ei ollwng i'r ifori, ac yr oedd y rhannau digerfiad o'r daflen, y cylch hirgrwn, a rhan o'r arluniau wedi cael eu goreuro yn wreiddiol, canys yr oedd gwedd-

* Mae un o'r arluniau hyn yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

† *Cartouche*. Yn yr Argraphiadau Aiphtaid, y llythyrennau a gyfansoddent enwau brenhinoedd a duw, a gedwir mewn cylch hirgrwn a elwir *Cartouche*, enw a roddwyd arno gan y Savant Ffrengig, Champollion,

illion y ddolen aur y pryd hynny, yn glynu wrthynt. Yr oedd y ffurfiau, a'r dull celfyddydol yn Aiphtaidd hollol, er bod rhyw beth yn y gwaith braidd yn dynodi gorchwyl celfyddydwr estronol, ac fe allai, gelfyddydwr Assyriaid. Yr oedd yr unrhyw neillduolrwydd yn perthyn i'r holl wrthddrychau a ddarganfyddwyd. Amrywiol o bennau dynol mewn ystramiau, yn cael eu cynnal gan golofnau isel, a phennau llewod a theirw, a ddangosant, nid yn unig gydnabyddiaeth fawr â'r gelfyddyd, ond gwybodaeth fawr hefyd mewn gwaith ifori. Cafwyd gyd â hwynt daflennau hirgrwn, ar y rhai y mae yn gerfiedig, arluniau yn eu sefyll, &g un llaw yn ddrychafedig, ac yn y llall gorsen, neu ffon, ac ar ei phen addurn cyffelyb i'r alaw Aiphtaid. Yn wasgaredig oddi amgylch, yr oedd gweddillion bunluniau adeiniog, pen llew o harddwch neillduol, yr hwn yn anffodus a syrthiodd yn ddarnau, a phennau dynol, dwylaw, cluniau, traed, teirw, blodau, a rholwaith. Yn yr holl weddillion hyn, yr oedd yspryd y testun a chywreindeb y gwaith yn syndod. Gellai fod yr addurniadau hyn yn perthyn i orseddfainge neu gloer, neu gellai eu bod yn addurno muriau neu gronglwydau yr ystafell. Yr ydym yn cael cyfeiriad mynych yn yr Ysgrhythrau at y defnydd a wneid o ifori mewn adeiladau, yn gystal ag mewn dodrefn. Yr oedd gan Ahab dŷ ifori, a sonir am balasau ifori yn y Psalmau. Gwnaeth Solomon orsedd o ifori, a chrybwyllir am welyau ifori gan y prophwydi.* Y dwylaw a'r traed, y mae yn debygol, a berthynent i arlun dynol cyflawn, gwisgiad pa un oedd mewn coed neu fettel, yn gyffelyb i ddelwau chryselephantaidd† y Groegiaid.

Ar ddwy lech a ffurfient gyntedd i ystafell fechan y parth hwn o'r adeilad,‡ yr oedd yr argraphiadau yn cynnwys enw y brenhin a adeiladodd balas Khorsabad. Yr oeddynt wedi cael eu naddu yn uwch na'r argraph gyffredin; ac yr oeddynt lawer yn hŷn na'r argraph gyffredin; ac y mae y ffaith hon ei hun yn profi hynafiaeth pellach gweddillion Nimroud.

Yn yr holl ystafelloedd i'r deheu i'r neuadd ganol, cafwyd llestri

* Cymharer 1 Bren. x. 18, a xxii. 39; Psalm xiv. 8; Amos iii. 15; vi. 4.

† Arluniau gwneuthuredig o aur ac ifori; y pen, breichiau, a'r traed, o'r un defnydd, a'r gwisgoedd o'r defnydd arall. Tybir mai y dull hwn o gerfio ydyw yr henaf.

‡ Ystafell U.

efydd o ddull neillduol, ond syrthiasant yn ddarnau pan ddygwyd hwynt i'r awyr, a methais a chadw un o honynt yn gyfan.

Pan ddibenodd yr ystafelloedd oeddynt wedi eu pedronglu â gleinfaen, methais am ryw yspaid ag olrhain unrhyw weddillion o'r adeilad ym mhellach. Palmant priddfaen a brofai nad oedd yr adeilad yn terfynu yma; a thrwy chwilio y ffosydd yn ofalus, cafwyd ein bod wedi myned i ystafelloedd, muriau pa rai oeddynt wedi eu gwneuthur o briddfeini crasedig yn yr haul, wedi eu gorchuddio â haen o gymmrwd, a'u lliwio âg arluniau ac addurniadau. Yr oedd y lliwiau wedi diflannu mor llwyr, fel mai braidd y gellid olrhain cymmaint ag un o'r gwrthddrychau. Yr oedd yn gofyn y gofal mwyaf i dynnu yr ysgarthion oddi wrth y muriau, heb ar yr un pryd i symmud y gymmrwd ymaith, yr hwn a syrthiai yn haenau, er fy holl ymdrech i'w gadw. Y gwrthddrychau, mor belled ag y gellid barnu oddi wrth y gweddillion, oeddynt frenhin, yn cael ei ddilyn gan eunuchiaid a rhyfelwyr, yn derbyn carcharorion a threth. Ymddengys mai mewn amlinell ddu yn unig ar las, yr oedd yr arluniau, a methais ganfod unrhyw liwiau eraill.

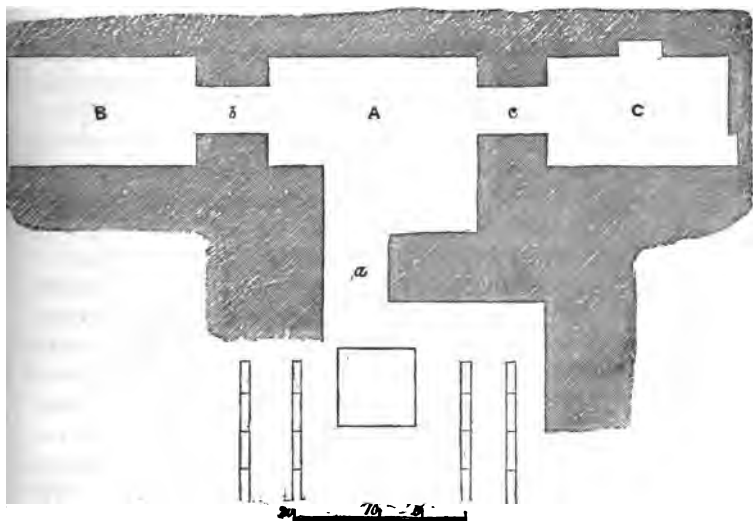
Yn gymmaint ag nad oedd yr arian a ymddiriedwyd i mi yn caniattau treulio llawer o honynt mewn profion, heb fod yn sicr y darganfyddwn wrthddrychau a ellid eu symmud; bernais ei fod yn angenrheidiol i mi, er, yn erbyn fy ewyllys, i roddi y cloddiadau heibio yn y parth hwn o'r crug, wedi diorchuddio rhannau o'r ddwy ystafell. Gwaelod y drws a'u hunent, oedd wedi ei balmantu âg un llech fawr, addurniedig â blodau, ac â rhol-waith. Y llawr oedd o briddfeini duon.

Ar wyneb Gorllewinol y crug mawr, i'r Deheu o'r palas Gogledd-Orllewinol, y mae cryn godiad. Ac er mwyn ei chwilio, agorwyd ffos yn gydwestad a'r esgynlawr. Aeth¹ rhyw gymmaint o amser heibio, cyn i mi ddeall ein bod wedi torri i fath o dwr, neu dwrr o ystafelloedd uchaf, wedi eu gwneuthur yn gwbl o briddfeini heb eu crasu; yr oedd y muriau wedi cael eu dwbio, a'u lliwio yn ofalus; chwiliais dair o'r ystafelloedd hyn, a rhan o'r bedwaredd ar ochr Ddeheuol yr adeilad.

Mae yn debygol bod pedwar twrr cyffelyb o ystafelloedd, yn wynebu y pedwar pegwn. Yn wyneb y cyntedd Deheuol,* yr oedd

* Cyntedd a, cynllun 4.

llech fawr bedair opglog, a'i hymylau wedi eu cyfodi ychydig, yn gyffelyb i'r rhai a geid yn fynych yn y palas Gogledd Orllewinol.

Cynllun 4.—Ystafelloedd uchaf ar yr ochr Orllewinol i'r cru g.

Ar ei dwy ochr yr oedd darnau cochion o gleinfaen, yn ffurfio llinellau cyfochrol, y rhai ni allwn gymharu i ddim, ond i'r cledr ar y cledr-ffyrdd. Ni allaf ffurfio unrhyw amcan gyd â golwgar eu gwasanaeth. Yr oedd yr ystafelloedd wedi cael eu lliwio fwy nag unwaith, ac yr oedd dwy haen o gymmrwd yn weithiedig ar y muriau. Pan dynnid yr haen allanol yn ofalus, yr oedd y gwrthdrysau ar y llall yn wahanol.

Yr oedd yr addurniadau lliwiedig yn nodedig am eu harddwch. Yr oedd y tarw Assyriaid yn fynych yn eu plith, weithiau â gadenydd, ac weithiau hebddynt. Uwch law yr anifeiliaid, yr oedd ymyl yn gyffelyb i ganllawiau cestyll yn y cerfiadau, ac oddi tanynt hefyd, yn ffurfio math o addurn-dalaith, petruallau, a chylchau wedi eu trefnu yn ddillynaidd. Y lliwiau oeddynt las, coch, gwŷn, melyn, a du; ac er eu bod fel hyn, yn ychydig mewn nifer, etto yr oeddynt wedi eu trefnu yn gywraint, a'r cyferbyniadau wedi eu

cadw yn ofalus, a'r cydgyssylltiadau yn gyffredinol yn hyfryd i'r llygad. Yr oedd y lliw melyn gwelw, ar ba un yr oedd y gwrth-ddrychau wedi eu lliwio yn gyffelyb i'r goleu ar furiau colofnau Aiphtaid, ac amlinell ddu, amlwg, gref, sydd nodweddiadol mewn lluniau Assyriaidd yn gystal ag Aiphtaid, yn yr addurniadau a ddarlunir; y du yn gyffredin yn cael ei gymmysgu â'r gwŷn, neu bob yn ail â lliwiau eraill.

Ond y darganfyddiad mwyaf pwysig, cyssylltiedig â'r ystafelloedd uchaf hyn, ydoedd y llechau palmant yn y ddau gyntedd. Yr argraphiadau arnynt a gynnwysent enwau amryw frenhinoedd, a'r rhan fwyaf o honynt yn newydd, ac o ddyddordeb mawr, gan eu bod yn ychwanegu at lechres brenhinoedd y deyrnach foreuaf.*

Ni allwn gael allan pa un a oedd unrhyw ystafelloedd, neu weddillion adeiladau, oddi tan yr adeilad uchaf; neu ynte dwr wedi ei adeiladu ar y mur allanol. Agorwyd ffos ddofn ar y tu dwyreiniol iddo, ac ynghylch ugain troedfedd yn is na'r wyneb, palmant o briddfeini, ac amrywiol lechau pedwar onglog o gleinfaen, a ddarganfyddwyd; ond ni thafodd y gweddillion hyn unrhyw oleuni ar natur yr adeilad uwch ben; ac nid oeddynt yn ddigonol i ddangos bod y palas Gogledd Orllewinol wedi cael ei estyn o dano. Nid oedd unrhyw weddillion adeiladau ar y tu deheu, a'r esgynlawr o briddfeini heb eu crasu oedd yn parhau fynu hyd wastadrwydd llawr yr ystafelloedd.

Ynghanol y crug, ymdrechais yn ofer i gael allan furiau a gweddillion eraill y palas, pa rai ar ryw amser yr oedd yn rhaid eu bod yn sefyll yno. Hyd yma, ni ddarganfyddwyd cerfiadau yno, ond y teirw mawrion, y big-adail, dau arlun adeiniog, ac ychydig weddillion o garreg galch felen, y rhai a ymddangosent eu bod yn ffurfio rhan o darw mawr neu lew. Cloddiadau tu deheu i'r teirw, a ddygasant i'r amlwg fedd wedi ei adeiladu o briddfeini, a'i gau â llech gleinfaen. Yr oedd ynghylch pum troedfedd o hyd, a braidd dros ddeunaw modfedd o led o'r tu mewn. Pan symmudwyd y caud, daeth rhannau o esgyrn dynol i'r amlwg; yr oedd y benglog a rhai o'r esgyrn mwyaf yn gyfain, ond yn fuan maluriasant yn llwch. Cawg o glai coch, ac iddo wddf cul hir, oedd yn sefyll yn ymyl y corph, mewn llestr o wneuthuriad mor gynnil, fel mai trwy an-

* Mae un o'r llechau hyn yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

hawsdra y gellais ei symmud yn gyfan. Dros enau y cawg yr oedd phiol neu gwppan, yr hwn hefyd oedd o glai coch. Yn y llwch ag oedd wedi crynhoi o amgylch yr esgyrn yr oedd gleiniau ac addurniadau gwydr o liw tywyll, ac o faen machudd, a charneliau, a gordduem. Yr oedd llew bychan gorweddog o lasfaen, wedi ei dyllu yn y cefn, ac wedi ei glymmu wrth yr wddf-dorch. Gyd â y gleiniau yr oedd trolen, ar yr hon yr arddangosid brenhin yn ei gerbyd, yn hela tarw gwyllt, fel yn y lledluniau yn y palas Gogledd Orllewinol; a llestr efydd, yn gyffelyb i sêl, dwy freichled arian, a phin at y gwallt. Dengys y gweddillion mai bedd menyw ydoedd.

Wrth gloddio o'r tu hwnt i'r bedd, cefais rai eraill, o'r un gwneuthuriad, ac o'r un maintioli. Ynddynt yr oedd cawgiau pridd gwyrdd-wydrig, o wneuthuriad hardd, ac wedi cadw yn berffaith, ynghyd â gwydrau a llwyau efydd.

Synnais, pan gefais ynghylch *pum troedfedd o dan y beddau hyn*, weddillion adeilad. Gellid etto olrhain muriau o briddfeini heb eu crasu; ond y llechau gleinfaen, â pha rai yr oeddynt wedi eu pedronglu, oeddynt wedi cael eu symmud, ac yn bentwr ar y palmant. Llech a geid ar ol llech, a phan symmudais ynghylch ugain o honynt, a glanhau lle hanner can troedfedd petruel, yr oedd ymddangosiad nodedig i'r adfeilion. Diorchuddiwyd dros gant o lechau, wedi eu rhoddi yn rhesau, un yn erbyn y llall, fel dalennau llyfr anferthfawr. Yr oedd pob llech wedi ei cherfio; ac fel yr oeddynt yn canlyn eu gilydd yn ol y testunau oedd arnynt, yr oedd yn eglur eu bod wedi cael eu symmud yn y drefn yr oeddynt yn aros, o'u sefyllfa gyntefig; ac wedi eu gadael fel ag y cafwyd hwynt, er eu symmud i le arall. Yr oedd yn amlwg nad oedd y llechau wedi cael eu casglu cyn iddynt gael eu gosod wrth y muriau, canys y mae yn amlwg, a thu hwnt i amheuaeth, fod yr Assyriaid yn cerfio eu llechau, ond y teirw mawrion a'r llewod, wedi iddynt gael eu gosod yn eu lleoedd. Yr oedd y llechau hefyd wedi cael eu hollti, os caniatteir i mi ddywedyd felly, er mwyn lleihau eu maintioli, a gwneuthur eu cludiad yn hawddach. I'r deheu i'r teirw canol, yr oedd dau ddarlun dirfawr o faint, yn gyffelyb i'r rhai hynny a ddarganfyddwyd ar y tu Gogleddol.

Yr oedd y lledluniau, mewn llawer o bethau, yn gyffelyb i'r lledluniau a ddarganfyddwyd yn y palas De Orllewinol, yn yr hwn, fel ag y mae yn gofus, yr oedd wynebau cerfiedig y llechau wedi

cael eu troi at y muriau o briddfeini heb eu crasu. Ymddengys gan hynny, i un adeilad gael ei ddinystrio, er mwyn cael defnyddiau i adeiladu un arall. Ond yma yr oedd beddau *ar* yr adfeilion. Dinystrwyd yr adeilad, ac yn yr ysgarthion a bentyrwyd arno yr oedd rhyw bobl, cawgiau ac addurniadau claddedigol pa rai oedd yn gyffelyb i'r rhai hynny a geid ym meddau yr Aipht, wedi claddu eu meirwon. Pa genedl gan hynny a feddiannodd y wlad ar ol dinystr y palasau Assyriaidd? Ym mha bryd y gwnaed y beddau hyn? Pa hynafiaeth a roddid gan bresennoldeb y beddau hyn i'r adeiladau oedd danynt? Y mae yn anhawdd ateb y gofyniadau hyn. Mae y beddau yn ddiau yn profi i'r adeiladau Assyriaidd gael eu dymchwelyd a'u claddu mewn cyfnod hen iawn. Mae dulliau y llestri pridd, y gleiniau, a'r addurniadau, yn nodedig iawn, ac megis yn arwyddo bod y rhai hynny a gladdwyd yn Nimroud, wedi dyfod o'r Aipht; neu eu bod mewn cyssylltiad agos â'r wlad honno.

Llestri pridd o'r beddau.

Y mae yn ddiamheuol, nad ydyw y dull o gladdu yn Aiphtiaidd; ond yn y gwrthwyneb, y mae yn ddull a arferid drwy Assyria a Babilonia dros gyfnod nad ydyw wedi cael ei nodi allan hyd yn hyn. Ymdebyga mewn rhai pethau i'r dull a arferid gan y Persiaid; canys claddwyd Cyrus a Darius mewn maen-arch neu gaffn

Marchogwyr Assyriaidd yn celyn Arab.

Cymmaint ag a allwn ni yn bresennol ei ddywedyd ydyw, bod y beddau hyn yn profi henaint y cyfnod y dinystriwyd y palas.

Testunau y cerfiadau a gafwyd fel hyn yn gynnulledig, ond ychydig o arluniau mawr y brenhin a'r eunuchiaid a weinyddent iddo, ynghyd â'r offeiriaid neu y duwiau adeiniog, oeddynt yn ben-naf, frwydrau a gwarchaeedigaethau. Rhai dinasoedd a arddangosid megis yn sefyll ar afon, ynghanol gobalwydd; ac ym mhlith y bobl orchfygedig, yr oedd y rhyfelwyr ym marchogaeth ar gamelod. Gellir casglu gan hynny, bod un gyfres o'r lledluniau yn dangos buddugoliaeth ar genedl Arabaidd, neu fe allai, ar ran o Babilonia. Yr oedd eu trigolion y trefydd yn cael eu cynnorthwyo gan filwyr anialwch cymmydogaethol. Y bobl orchfygedig, megis yn lledluniau y palas Gogledd Orllewinol, oeddynt yn gyffredin felly, heb arfog-aeth na helmau, a'u gwallt yn syrthio yn ddidriniaeth dros eu hysgwyddau. Eithr yr oedd rhai â helmau ar eu pennau, ond yr oedd yr helmau hyn yn gwahaniaethu oddi wrth helmau y buddugoliaethwyr.

Helmau.

Y dyrnhyrddod hefyd a wahaniaethent oddi wrth y rhai hynny a arddangosid yn y cerfiadau blaenorol. Ymddangosai bod y cestyll gwarchaeedig, yn yr un gyffelyb fodd a'r rhai Assyriaidd, wedi cael eu hadeiladu ar grugiau gwneuthuredig. Yr oedd y dyrn-hwrdd yn ymddangos, megis pe buasai wedi cael ei lusgo at y mur ar orwaered, wedi ei wneuthur o bridd, cerrig, a choed; ac ymddangosai bod y gorwaered hwn weithiau wedi cael ei balmantu â phriddfeini neu gerrig pedwar onglog, er mwyn i'r peiriant esgyn yn rhwydd. Cyfeirir yn fynych yn yr Ysgrythyrau at y dull hwn

o warchae dinas, yn gystal ag at y gwahanol ddulliau o ymosodiadau a ddarlunir ar y cerfiadau. Ezeziel* pan yn prophwydo am Jerusaleml, a ddywed, "A gwarchae yn ei herbyn hi, ac adeilada warchglawdd, a bwrw o'i hamgylch wrthglawdd; dod hefyd wersylloedd wrthi, a gosod offer rhyfel o amgylch;" ac Esay hefyd a ddywed, "Am hynny fel hyn y dywed yr Arglwydd am frenhin Assyria, Ni ddaw efe i'r ddinas hon, ac nid ergydia efe saeth yno; hefyd ni ddaw o'i blaen â tharian, ac ni fwrw glawdd i'w herbyn."† Y tariannau a grybwyllir gan y prophwyd, y mae yn debygol oeddynt o wiailwaith, ac a arddangosir yn yr arluniau megis yn gorchuddio yr holl berson, ac yn gorphwys ar y ddaear. Nid oedd tyrau i rai o'r dyrnhyrddod i wyr arfog, ac yr oedd rhai o honynt heb olwynion; ac y mae y debygol mai y rhai olaf hyn oeddynt yr ymddiffynfeydd a adeiladodd Nebuchodonozor gyferbyn â Jerusalem, ac a elwir yn "amddiffynfa o amgylch ogyrch."‡ Ymddengys mai adeiladau dros ychydig amser oedd yr ymddiffynfeydd hyn o goed a gwaiilwaith a gwaherddid yr Iuddewon yn bendant i ddefnyddio coed a gynhyrchent gynhaliaeth i ddyn at y dibenion hyn,—“Yn unig y pren y gwyddost nad pren ymborth yw, hwnnw a ddifethi ac a dorri; ac a adeiledi warchglawdd yn erbyn y ddinas fydd yn gwneuthur rhyfel â thi, hyd oni orchfyger hi.”§ Ezeziel, pan yn prophwydo am ddinystyr Tyrus gan Nebuchodonozor, sydd wedi rhoddi hanes ffyddlon am warchaead Assyriaidd, a'r ymddygiadau at y bobl orchfygedig; mae ei ddarluniad mewn dull nodedig, yn egluro y lledluniau a gaed yn Nimroud.

“Canys fel hyn y dywed yr Arglwydd; Wele fi yn dwyn ar Tyrus, o'r gogledd, Nebuchodonozor brenhin Babilon, brenhin brenhinoedd, â meirch, ac â cherbydau, ac â marchogion, a thorfaodd, a phobl lawer. Dy ferched a ladd efe yn y maes â'r cleddyf; ac a esyd wrthglawdd i'th erbyn, ac a gyfyd darian i'th erbyn. Ac efe a esyd beiriannau rhyfel yn erbyn dy geurydd, a'th dyrau a fwrw efe i lawr a'i fwyll. Gan amllder ei feirch eu llwch a'th doa; dy geurydd a gynhyrfant gan swn y marchogion, a'r olwynion, a'r cerbyd-

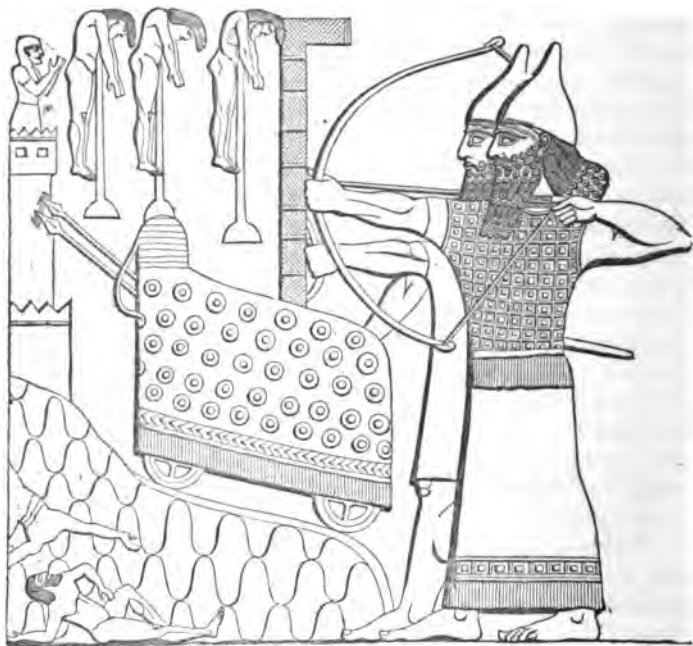
* Pen. iv. 2.

† Pen. xxxvii. 33; cymharer 2 Bren. xix. 32; Jeremi xxxii. 24, a xxxiii. 4. Ezeziel xvii. 17.

‡ Jer. lii. 4.

§ Deut. xx. 19. 20.

au, pan ddelo trwy dy byrth di, fel dyfod i ddinas adwyog. A charnau ei feirch y sathr efe dy heolydd oll ; dy bobl a ladd efe â'r cleddyf, a'th sefyll-fannau cedyrn a ddisgyn i'r llawr. A hwy a anrheithiant dy gyfoeth, ac a yspeiliant dy farchnadaeth ; ac a ddinystriant dy geurydd, a'th dai dymunol a dynnant i lawr ; a'th gerrig, a'th goed, a'th bridd, a osodant ynghanol y dyfroedd."*

Milwyr o flaen dinas warchaeedig. Dynrhwrdd yn cael ei lusgo at y muriau.

Ymddengys bod y dynrhwrdd yn cael ei gyfarwyddo gan ddynion o'r tu mewn i'r peiriant, yr hwn yn fynych a orchuddid gan frethynau neu grwyn, ac wedi eu haddurno a rhidensau, ac hyd yn oed a dyfeisiadau.

* Ezeiel, xxvi. 7—12.

Ar ddwy lech yr oedd lledlun dyddorol iawn, yn arddangos ys-peiliad dinas.* Gwelid y buddugoliaethwyr yn cludo ymaith yr yspail, a dau eunuch yn sefyll yn ymyl y porth, a ysgrifinent ar roliau ystwyth, fe allai ar fath o bapyr neu ledr, nifer y defaid a'r anifeiliaid a yrrid ymaith gan y milwyr. Yn nosparth isaf y lledlun, yr oedd troliau yn cael eu llusgo gan ychain, ac yn cludo men-

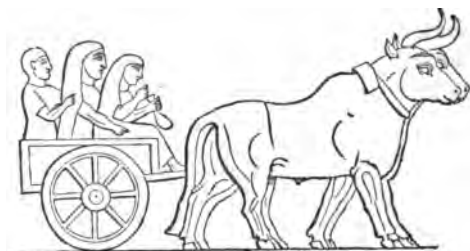
Milwyr Assyriaid yn ymladd a'r gelyn. Eryr yn cludo colyddion y lladwedigion ymaith.

ywaid a phlant. Yn gyfagos i'r pyrth, yr oedd dau ddyrnhwrdd, pa rai, gan fod y ddinas yn barod wedi cael ei chymmeryd, nid oedd-ynt yn cael eu gweithio.

Ym mhlith y lledluniau eraill, gellir crybwyll am y brenhin yn

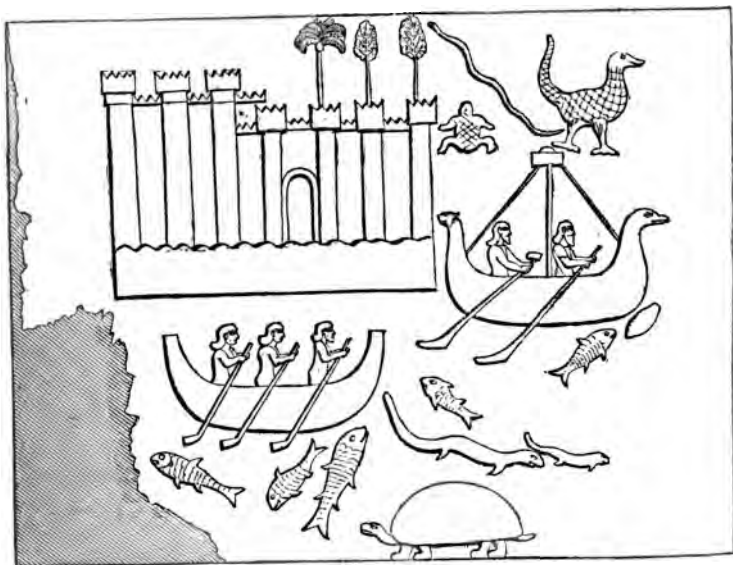
* Yn awr yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

eistedd ar ei orseddfaingc, yn derbyn carcharorion a'u dwylaw yn rhwym ar eu cefnau ; eunuchiaid yn cofrestru pennau y gelynion,

Caeth-Fenywaid mewn men, yn cael eu llusgo gan Ychain.

pa rai oeddynt wrth draed y buddugoliaethwyr ; eilunod yn cael eu cludo ar ysgwyddau dynion ; a dinas gaerog yn sefyll naill ai ar y mor, neu ar afon.

Dinas gaerog, yn sefyll ar y mor, neu ar afon.

Yr yspail a arddangosid yn y lledluniau fel yn cael ei chludo ym

aith oddi wrth y cenhedloed gorchfygedig, oedd yn gynnwysedig yn bennaf o anifeiliaid, defaid, a chamelod. Ymddangosai yn am-lwg bod yr anifeiliaid o ddau ryw, fe allai y bual a'r ych cyffredin, pa rai a ddangosid yn y cerfiadau, gan gyrn yn plygu at barth ol y pen, a chyrn yn ymestyn ym mlaen dros y talcen. Ym-ddengys hefyd bod y defaid o ddwy rywiogaeth; mae y defaid a'r cynffonnau llydain i'w cael yn bresennol yn y wlad, ac a ddarlunir gan Herodotus fel yn perthyn yn neillduol i Mesopotamia.* Mae i'r geifr hefyd gyrn hirion troellog. Mae y camel wedi ei dynnu yn gywir. Mae y creadur hwn er y dyddiau borenaf wedi bod yn un o'r creaduriaid mwyaf gwasanaethgar i drigolion Assyria ac Arabia, ac yn ddiamheuol, yr oedd y pryd hynny, megis ag y mae yr awr hon, yn un o'r creaduriaid gwerthfawroccaf y gellid cael gafael ynddo pan yn yspeilio. Yr oedd yn cael ei ddefnyddio hyd yn oed yn y dyddiau hynny gan y rhai a gludent lythrau, ac yr oedd diadelloedd o honynt ym meddiant Abraham a Jacob.†

O'r tu Dwyrain i'r teirw canol, darganfyddwyd amryw lechau, a'r rhai hynny yn sefyll yn eu gorsafion cyntefig. Y dosparth isaf yn unig o'r lledluniau oeddynt yn weledig, canys yr oedd y dos-barth uchaf wedi cael ei ddileu yn hollol. Arddangosent arluniau adeiniog anferth, yn dwyn y llestr petrual cyffredin, a blodau cys-segredig o amryw iol ddulliau.

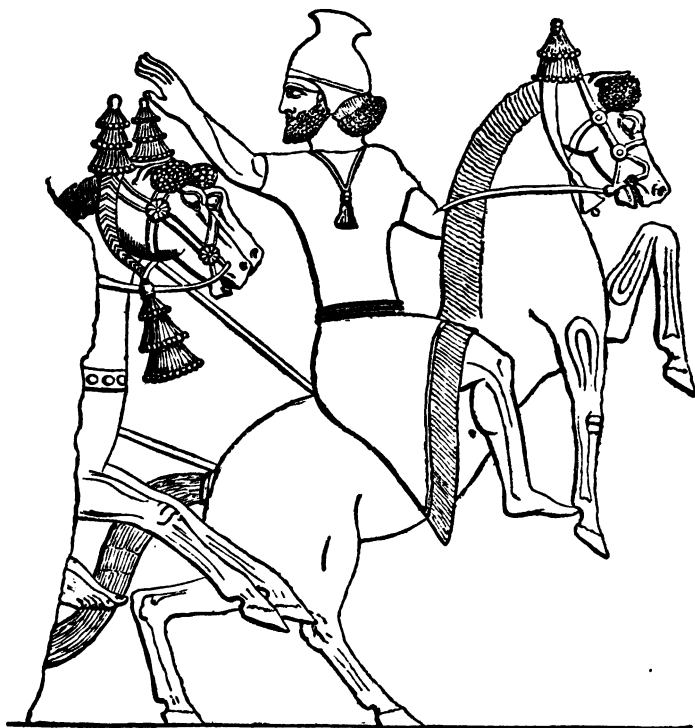
Yr unig ddosparth o'r palas De Orllewinol ag oedd yn y cyfryw gadwraeth ag i drosglwyddo drychfeddwl am ei dull cyntefig, yd-oedd un neuadd fawr o wneuthuriad cywraint. Yr oedd iddi ddau gyntedd, wedi eu ffurfio gan deirw pen-dynol a llewod, yn gerfied-ig ar garreg galch lwyd a garw; ac yn y canol yr oedd porth, (yr hwn hefyd a ffurfid gan deirw adeiniog,) mewn math o ganolfur, yr hwn a ranna y neuadd i bedwar dosparth gwahanol, ond yn ol yr ymddangosiad, ni fwriedid ond yn unig at gynnal trawstiau y nen. Rhwng y teirw a ffurfient y porth canol, yr oedd dau o fun-luniau

Yr oedd yr holl neuadd hon wedi ei phedronglu â llechau a

* Lib. iii. c. 113. Crybwyllir am y gynffon lydan hon yn Lefiticus, iii. 9. a vii. 3. ac a elwir yno yn gloren.

† Ester, viii. 10, 14. Gen. xii. 16, xxx. 43; a chymharir Genesis, xxiv. 19., xxxi. 34., 1 Sam. xxx. 17.

ddygwyd yno o adeilad arall. Yr oedd rhai, a'r nifer liosoccaf hefyd, wedi eu cymmeryd o'r Gogledd Orllewinol, a'r lleill o'r palas canol. Ond yr oedd llawer o'r lledluniau yn gwahaniaethu yn fawr, yn y dull o wneuthuriad, oddi wrth y cerfiadau a ddarganfyddwyd yn y ddau adfail hyn. O ba le y cafwyd hwynt ni allaf ddywedyd; pa un ai o balas o gyfnod arall a hanfodai unwaith yn Nimroud, ac etto yn guddiedig mewn dosparth o'r crug ag oedd heb ei chwilio, neu oddi wrth adeilad yn y gymmydogaeth.

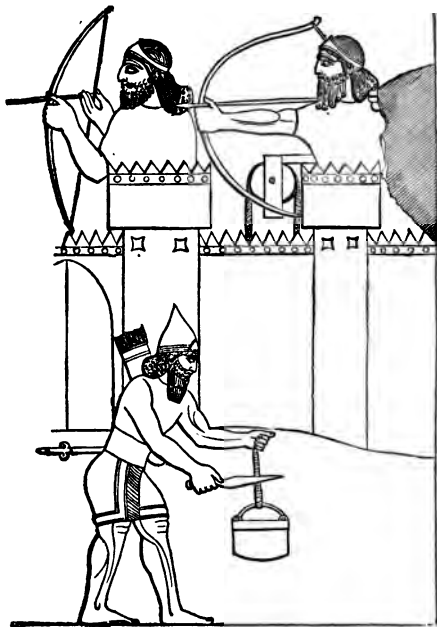
Gelyn yn ceisio arbediad gan farchogwyr Assyriaidd.

Yr oedd yr holl furiau wedi bod yn agored i dân, a'r llechau agos a myned yn galch, ac wedi cael eu niweidio i'r fath raddau, fel na

ellid eu symmud ; nid oeddynt wedi cael eu cerfio ; yr oedd y lledluniau wedi cael eu gwasgaru yma ac accw, a'u hwynebau at y mur o briddfeini crasedig.

Ym mhlith y lledluniau mwyaf dyddorol yr oedd y rhai canlynol :—brenhin yn eistedd ar ei orsedd, ac yn derbyn ei vizir, ac yn cael ei amgylchynu gan ei weinyddwyr, o fewn muriau castell ; rhyfelwr yn gwisgo helm gribog ar gefn march yn sefyll ar ei draed ol, ac yn erfyn am ei fywyd gan farchogion Assyriaidd ; marchogwr yn dal gwaewffon ac yn hela y tarw gwyllt ; brenhin y palas Gogledd Orllewinol yn ei gerbyd yn ymladd a'r gelyn ; gwarchaead

Rhan o ledlun yn arddangos chwerfan a milwr yn torri ystwc oddi wrth y rhaff.

castell, yn yr hwn yr arddangosid ystwc, yn glymmedig wrth chwerfan ; par o deirw pen-dynol mewn lledlun isel ; brenhin yn rhoddi ei droed ar wddf caethwas, ac yn dyrchafu gwaewffon yn ei dde-

heulaw, yr unig enghraifft yr arddangosir ef â'r arf hwn yn ei law—lledlun hefyd, yn egluro yr ymadrodd hwnnw yn yr Ysgrhythyr, lle y darlunir cadbeniaid Israel yn gosod eu traed ar yddfau y brenhinoedd a orchfygwyd ganddynt. "A phan ddygasant hwy'r brenhinoedd hynny at Josua, yna Josua a alwodd am holl wŷr Israel, ac a ddywedoedd wrth dywysogion y rhyfelwyr, y rhai a aethai gyd âg ef, Neshewch, gosodwch eich traed ar yddfau'r brenhinoedd hyn. A hwy a nasant, ac a osodasant eu traed ar eu gyddfau hwynt."* Crybwyllir yn fynych yn yr Ysgrhythyr am "wneuthur fy ngelynion yn droedfaingc i'm traed." Yr oedd gorymdaith o ryfelwyr yn dwyn ymaith eilunod cenedl orchfygedig, yn dra dyddorol oblegid arluniau y duwiau. Y cyntaf ydoedd lun menyw yn eistedd ar gadair a chefn uchel iddi, yn dal modrwy mewn un llaw, a math o wyntyll yn y llaw arall. Ei gwyneb oedd lawn, a gwisgai y cappan corniog, a seren arno. Yr arlun nesaf hefyd oedd menyw yn eistedd, yn gwisgo cappan cyffelyb, ac yn dal modrwy mewn un llaw. Yr oedd y trydydd yn guddiedig mewn rhan gan gysgodlen oedd wedi ei gosod ar gadair; a'r pedwerydd ydoedd dyn yn rhodio, ac yn dyrchafu bwyall âg un llaw, ac â'r llall yn ymafiyd mewn gwrthddrych cyffelyb i daranfoltt gyfammodol Iou Groeg. Gellai mai Hera a Rhea oeddynt yr arluniau menywaidd, pa rai a addolid yn nheml Babilon; ac fe allai mai yr un oedd y duw a Baal, sef prif dduw yr hiliogaethau Semaidd, yr hwn yn ol Diodorus Siculus, a arddangosid yn y weithred o gerdded. Mae y lledlun hwn yn egluro mwy nag un ymadrodd yn yr Ysgrhythyr. Prophwydodd Hosea, y buasai i eilun Samaria gael ei ddwyn ymaith gan yr Assyriaid;† a dyweda Jeremi, y byddai i'r Babiloniaid losgi eilunod yr Aipht, a'u dwyn ymaith yn gaethion.‡ Yn y llythyr ag y meddylir iddo gael ei ysgrifenu gan y Prophwyd Jeremi at yr Iuddewon caethgludedig, i'w rhybuddio yn erbyn eilun-addoliaeth y Babiloniaid, yr ydym yn cael y darluniad neillduol canlynol o'r duwiau a arddangosir yn yr arluniau Assyriaidd. "Yn awr, chwi a welwch ym Mabilon, dduwiau o arian, ac o aur, ac o goed, yn cael eu dwyn ar ysgwyddau, ac efe, yr hwn ni all roddi i farwolaeth un a droseddo yn ei erbyn sydd yn dal y deyrnwialen, megis pe byddai yn farnwr y wlad. Mae ganddo hefyd yn ei law ddeheu ddagr a

* Josua, x. 24.

† Hosea, x. 6.

‡ Jeremi, xliii. 12.

bwyall.”* Yr ydym yn dysgu oddi wrth yr un epistol, bod yr eilunod hyn wedi cael eu gwneuthur o goed a'u gorchuddio âg aur, a bod rhannau o honynt wedi eu caboli gan weithwyr, bod coronau wedi eu gosod ar eu pennau, eu bod wedi eu harddu â gwisgoeddd porphor, a bod tanau neu lusernau yn cael eu cadw yn oleu ger eu bron. Mae Jeremi yn darlunio duwiau y cenhedloedd fel gwedi eu gwneuthur o bren o'r goedwig, a'u harddu âg arian ac âg aur, a'u sicrhau âg hoelion, a gwisgoeddd o sidan glas a phorphor am danynt.† Ymddengys bod y seren uwch ben y cappan corniog yn arluniau y lledluniau, yn cyfeirio at gyfundaeth serenog yn cael ei phersonoli yn yr eilunod; ac at y ddefod hon o rod-di y seren uwch ben yr eilun, fe allai, y mae y prophwyd Amos yn cyfeirio, pan ag y mae yn collfarnu tŷ Israel, am “ddwyn pabell Moloch a Chiwn, eu delwau, a seren eu duw, a wnaethant iddynt eu hunain.”‡

Yr oedd rhai o'r cerfiadau wedi cael eu dileu yn ofalus, ac ychydig olion yn unig o'r arluniau oedd yn aros. Yr oedd yn gydfynedol âg amryw o ledluniau yr argraphiadau darluniadol; ac ar y palmant darganfyddwyd taflen, yn rhoddi hanes buddugoliaethau brenhin, nad yw ei enw wedi ei gael etto yn un o'r adfeillion a ddarganfyddwyd, ac i'r hwn ni ellir hyd yn hyn rod-di lle i'w enw yn y llechresau brenhinol Assyriaidd.

Ymddengys bod y tri chyntedd i'r Deheu o'r palas yn arwain i neuadd ardderchog, ynghylch 220 o droedfeddi o hyd; y cyntedd Gogleddol i hon a ffurfiad hefyd gan bar o deirw pen-dynol. Yr oedd muriau yr ochrau mewn rhai mannau yn gwbl ddilëedig, a'r cerfiadau ag oedd yn aros oeddynt wedi dioddef mwy neu lai oddi wrth y tân, a bod yn hir yn agored i'r awyr.

Yn gymmaint a bod gwaelod y palas De Orllewinol lawer uwch na gwaelod y palas Gogledd Orllewinol, ac yn gymmaint a bod gorsafon llawer o'r cerfiadau heb gael eu darganfod hyd yn hyn, yr oedd yn ymddangos i mi y gellai ei fod wedi cael ei adeiladu ar adfeillion rhyw adeilad henach. Er mwyn gwneuthur rhyw brawf, perais i ffosydd hirion dyfnion gael eu hagog mewn amrywiol gy-

* Bod yr Iuddewon yn edrych ar yr Epistol fel yn wir, a ellir gasglu oddi wrth, y cyfeiriad atto yn 2 Maccabeaid, xi. 23.

† Jeremi, x. 4. 9.

‡ Amos, v. 26.

feiriadau ; ond beth bynnag, ni chafwyd dim, ond blwch neu dwll petrual, ngain troedfedd islaw yr wyneb, wedi ei wneuthur o briddfeini, a'r rhai hynny wedi eu gosod ynghyd yn ofalus, ac yn cynnwys amrywiol eilunod bychain wedi eu gwneuthur o glai heb ei grasu. Arluniau barfog oeddynt a meitrau uchel pigfeinion ar eu pennau, ac wedi cael eu gosod y mae yn debygol o dan seiliau yr adeilad, i ryw ddibenion crefyddol. Darganfyddwyd gwrthddrychau ryw beth yn o gyffelyb, ac o'r un defnydd, yn Khorsabad, o dan lechau y palmant, rhwng y teirw mawrion.

Yn gyfagos i gyntedd Deheuol y neuadd fawr, cafwyd ynghanol pentwr o goed golosg, a than lech oedd wedi syrthio, ddarn o drawst, o bren merwydd yn ol pob tebygolrwydd, ac yr oedd wedi cadw yn rhagorol.

Gellir casglu bod cyfwng hirfaith rhwng amser gwneuthuriad y palas Gogledd Orllewinol, a'r palas De Orllewinol. Rhaid bod amser hirfaith wedi myned heibio cyn y buasai brenhin yn dinstrio colofnau ei ragflaenoriaid, er mwyn cael ddefnyddiau i wneuthur preswylfod iddo ei hun ac i'w dduwiau. Mae yn debygol iawn bod cyfnewidiad mawr wedi cymmeryd lle, cyn y gallasai y cyfryw ddigwyddiad gymmeryd lle, sef bod llinach o frenhinoedd newyddion wedi troi allan yr hen frenhinoedd ; ac fel buddugoliaethwyr, eu bod wedi dwyn rhyw yspryd newydd i'r genedl. Mae gwahaniaeth nodedig yng ngwisgoedd y brenhin, yn null y cerbydau, cêr, y meirch, ac arfau a gwisgoedd y milwyr, yr hyn sydd yn tueddu ym mhellach i brofi bod rhyw gyfnewidiad cyffelyb wedi cymmeryd lle yn Assyria, rhwng dinystr y palas Gogledd Orllewinol yn Nimroud a gwneuthuriad y palas yn Khorsabad. Yr oedd cyflwr celfyddyd, megis ag y dangosir yng ngwneuthuriad y cerfiadau, yn eu dulliau, ac yn eu haddurniadau, yn gwahaniaethu yn fawr rhwng y ddau gyfnod, ac yn nodi allan gyfnewidiad mawr mewn arferion, mewn cyflwr o wareiddiwch, ac mewn crefydd.

Ymddengys mai congl Dde Ddwyreiniol y crug, yr hon oedd lawer uwch na gwastad unrhyw ran arall, oedd y prif le claddedigaeth i'r rhai hynny a feddiannasant y wlad ar ol dinystr y palasau Assyriaidd. Heb law y ddau fedd a ddarluniwyd yn barod, amryw eraill, yn^ol llaw, a ddarganfyddwyd yno. Yr oedd y beddfeini gan mwyaf o'r un ddull, sef o ddull clawr dysgl ; ond yr oedd beddau eraill wedi eu gwneuthur o briddfeini cyd-gysylltiedig, ac

wedi eu gorchuddio â llechau cyffelyb i'r llechau uwchlaw yr adfeillion ynghanol y crug. Ym mhob un o honynt braidd, yr oedd cawgiau pridd, addurniadau efydd ac arian, a chostreli bychain gleinfaen. Mor gynted ag y diorchuddid hwynt, yr ysgerbw dau, a friwsionent yn ddarnau, er eu bod yn gyfein ar y cyntaf, ac un benglog yn unig a allwyd gadw. Ym mhlith y beddau hyn, yr oedd cawgiau o bob maintioli yn wasgaredig, llygyrn, a gwrthddrychau o bridd; rhai o honynt heb eu niweidio, a'r lleill wedi eu torri yn ddarnau.*

Pan yn symmud y beddau, darganfyddais oddi tanynt weddillion adeilad, a chwiliwyd saith o ystafelloedd. Ni chafwyd na cherfiadau nac argraphiadau ynddynt; yr oedd godreon y muriau wedi cael eu pedronglu â llechau o gerrig calch, tair troedfedd a saith modfedd o uchder, ac o ddwy i dair troedfedd o led; y rhannau uchaf o'r muriau oeddynt wedi eu gwneuthur o briddfeini crasedig yn yr haen, ac wedi eu gorchuddio â haen dew o gymmrwd gwŷn.

Yn yr ysgarthion, yn gyfagos i waelodion yr ystafelloedd, cafwyd amryw o wrthddrychau bychain; ac yn eu plith ben menyw o gleinfaen gwŷn, yr hwn sydd yn awr yn yr Amgueddfa Brydeinig. Nid oes gennyf yn awr ond crybwyll am y darganfyddiad neillduol yn wyneb Dwyrainiol y crug, yn gyfagos i'w derfyn Gogleddol. Wedi agor ffos yn y llechwedd allanol, daeth y gweithwyr at ystafell fechan fwaog, ynghylch deg troedfedd o uchder, a'r un faint o led, pumtheg troedfedd yn is na gwastad y crug, ac ynghanol mur o briddfeini crasedig, yr hwn oedd yn ddeg troedfedd a deugain o drwch. Yr oedd y bwa wedi cael ei wneuthur o briddfeini crasedig. Yr oedd yr ystafell yn llawn o ysgarthion, a'r rhan fwyaf o honynt oeddynt fath o sindw, a'r priddfeini o ba rai yr oedd y muriau a'r bwa wedi eu gwneuthur oeddynt wedi ymwydroli, a hynny oblegid iddynt fod yn agored i wres angherddol. Ac oblegid hyn, yr oedd ymddangosiad yr ystafell yn gyffelyb i ymddangosiad ffwrnes fawr i wneuthur gwydr neu i doddi mettelloedd. Ni allaf ddywedyd am ei diben, yn gymmaint ag na ellid myned iddi o un tu, hyd y gellais i gael allan.

Yr oedd llawer yn aros i'w chwilio; ond oblegid prinder yr arian a roddwyd i mi, yr oeddwn yn analluog i wneuthur ymchwiliadau

* Amryw o'r gwrthddrychau bychain ydynt yn yr Amgueddfa Brydeinig.

mor helaeth ag y dymunwn. Wedi cloddio y ffos i ddyfnder a phell-der rhesymol, os na ddarganfyddid gweddillion cerfiadau neu ar-graphiadau, myfi a'i gadawn, ac a weithiwn mewn lle arall. Yr oeddwn fel hyn yn dyfod i wybod pa un a oedd rhyw adeilad mawr yn sefyll neu beidio. Yr oedd gormod o wrthddrychau cyrhaeddadwy yn y golwg, i gyfiawnhau treuliadau mewn cloddiadau nad oedd yn debygol y ceid gwrthddrychau yn uniongyrchol ynddynt; a rhan fawr o grug Nimroud a adawyd i'w chwilio, pan gynnygir etto ar adfeilion Assyria.

PENNOD XI.

CLODDIADAU YN KALAH SHERGHAT.—YMADAWIAD AT YR ADFFEILION.—Y PYLLAU
 FYG.—ABD'RUBBOU.—FY NERBYNIAD.—DARGANFYDDIAD ARLUN YN EISTEDD.—GWER-
 SYLLFA ARABAIDD.—BTWYD ARABAIDD.—CLODDIADAU YN Y CRUG.—DARGANFYDDIAD
 BEDDAU.—DYCHWELIAD I NIMROUD.

Yr oeddwn wedi dymuno yn hir i gloddio crugiau Kalah Sherghat, pa rai oeddynt yn gymmaint mewn helaethrwydd a chrugiau Nimroud a Kouyunjik. Arabiad oddi wrth y Bedouiniaid Shammaraid, a dreuliai noswaith yn achlysurol, ym mhlith fy ngweithwyr, ac a'u difyrrai â hanes eilunod, ac arluniau cerfiedig cewri, pa rai yn hir fuont yn achos o ryfeddod a dychryn i'r llwythan gwibiedig, a wer-syllant yn gyfagos i'r lle. Ar fy ymweliad cyntaf, yn ofer y chwiliais am y cyfryw weddillion; ond yr Arabiaid a fyddent arferol o chwilio am borfeydd yn y gwanwyn yn y gymmydogaeth, a barhaent i wirio yr un peth, ac a gynnygient ddangos i mi ym mha le yr oedd y delwau rhyfedd hyn i'w cael, pa rai, meddynt hwy oeddynt wedi cael eu cerfio mewn cerrig duon. Braidd mae adfail ym Mesopotamia heb ei haneŷion rhyfeddol am ddrychiolaethau ac eilunod Ffrancaidd, a phenderfynais nad oedd unrhyw fodoliaeth i'r cerfiadau hyn, ond yn nychymmygion ffrwythlon yr Arabiaid. Yn gymmaint a bod cymmydogaeth Kalah Sherghat mor nodedig o beryglus, oblegid ymgynhulliad y Bedouiniaid Shammaraid, Aneyzaidd, ac Obedaid, gohiriais fy ymweliad â'r lle, hyd oni allwn aros yno am ryw amser dan nodedd rhyw lwyth galluog. Yr oedd y diogelwch hwn yn angenrheidiol anhebgorol os byddai i mi anfon gweithwyr i gloddio.

Yn gymmaint ag nad oedd porfa yng nghymmydogaeth Mosul y ffwyddyn hon o ddiffyg gwlaw, yr oedd tri rhaniad mawr yr Ar-

abiaid Jebouraidd yn chwilio am y gwigoedd ar lennydd y Tigris. Disgynodd Abd'rubbou, efe 'a'i lwyth, ar hyd yr afon, ac yn gyntaf a wersyllodd yn Senidij, yn gyfagos i gydiad y Tigris a'r Zab, ac wedi hynny a symmudodd tua Kalah Sherghat. Meddyliais fod hwn yn gyfleusdra rhagorol i gloddio yn y crug mawr; a chan fod y Sheikh wedi addaw fy nghynnysgaeddu âg Arabiaid i'r gwaith, ac â gwarcheidwyr i'w hymddiffyn, anfonais Mansour, un o'm goruchwylwyr i'r lle. Minnau a'i canlynais ef ym mhen ychydig o ddiwrnodau, a chyd â mi Mr. Hormuzd Rassam, y Bairakdar, ac amryw o wŷr arfog, detholedig o blith y Jebouriaid, pa rai a fuont yn gweithio yn Nimroud.

Croesasom y Tigris ar ddyfrglwyd fechan,—yr oedd yn rhaid i'n ceffylau nosio yr afon. Tarawsom allan i'r anialwch heibio i Wadi Jehainah, a marchogasom drwy ran o dir ag oedd yn arferol, a bod y pryd hwn o'r flwyddyn yn llawn porfa; ond yr oedd yn bresennol yn noeth o herwydd y sychder. Am rai oriau ni welsom gymmaint ag un dyn, ond ambell fugail wrtho ei hun draw ym mhell, yn gyrru o'i flaen ei ddiadelloedd hanner newynog. Erbyn yr hwyr cyrhaeddasom wersyllfa fechan o Jebouriaid. Yr oedd y pebyll wedi cael eu gosod ynghanol twrr o gyrs uchel ar lan y Tigris, agos gyferbyn â bedd Sultan Abd-Allah. Yr oeddynt wedi eu cuddio yn y fath fodd, fel nad oedd dim ond llygad craff y Bedouniad a allasai eu cael allan,* drwy y mwg teneu a esgynai uwch y drysni. Nid oedd ond porfa brin i'r anifeiliaid a'r defaid, mewn cors a wneid gan yr afon. Yr oedd yr Arabiaid mor dlawd ac mor druenus a'u creaduriaid; ond hwy a'n derbyniasant mewn caredigrwydd, ac a laddasant oen teneu i'n gwledda.

Yn gyfagos i'r wersyllfa, yr oedd petruaj, yn gyffelyb, ond yn llai, na llannerchau mawrion Nimroud a Kouyunjik, yr hwn a ffurid gan grugiau bychain, ac yn amlwg yn nodi allan sail tref, neu amddiffynfa Assyriaidd. Chwiliais am beth amser, ond yn ofer, am weddillion llestri pridd neu briddfeini â llythyrennau cŷnffurf arnynt.

Y dydd canlynol, nyni a aethom i'r pyllau pyg, neu "Kiyara,"

* Yn yr anialwch, mae gwersyllfa yn gyffredinol wedi ei nodi â rhyw arwydd tra adnabyddus i aelodau y llwyth. Oni bai hyn, byddai yn anhawdd iawn i ddarganfod y pebyll, am eu bod y rhan amlaf yn cael eu gosod mewn ceunant neu gwm; er mwyn eu cuddio rhag gelynnion yspeilgar.

megis ag eu gelwir gan yr Arabiaid. Gorchuddiant ran helaeth o dir; mae y pyg yn bwrllwmmu fynu mewn ffynhonnau o agennau yn y ddaear, ac yn ffurfio llynnoedd bychain. Mae y Jebouriaid, a llwythau eraill a wersyllant yn gyfagos i'r lle, yn ei gludo i'w werthu ym Mosul, ac mewn rhannau eraill o'r Bashaliaeth. Mae yn cael ei ddefnyddio yn helaeth at adeiladu, a phygo y badau ar yr afon, ac yn neillduol i ddwbio y camelod, pan ag y maent yn dioddef oblegid rhyw anhwylderau neillduol perthynol i'w crwyn, ag y maent yn agored iddynt. Cyn gadael y pyllau, mae yr Arabiaid megis ag y mae yn arferiad ganddynt, yn rhoddi tân yn y pyg, yr hwn sydd yn anfon allan fwg tew, gan dywyllu yr awyr, ac yn weledig dros lawer o filldiroedd. Cyrhaeddasom bebyll Abd'rubbou yn gynnar yn y prydnhawn. Yr oedd y pebyll wedi eu gosod ynghylch deng milldir i'r tu Gogleddol i Kalah Sherghat, ar ben uchaf tafod glwybyrog o dir da, yn y cyfwng rhwng yr afon a rhes o fryniau bychain. Yr oedd y crug mawr yn weledig o'r man hwn, yn ymgyfodi yn uchel goruwch y Zor, neu y goedwig a orchuddia lennydd y Tigris.

Ni allasai unrhyw Sheikh wneuthur dangosiad o gyfeillgarwch mwy nag Abd'rubbou. Marchogodd i gyfarfod â mi, ac yn ddioed a orchymynodd ar fod i ddefaid gael eu lladd i wleda mwy na hanner ei lwyth. Ond gwrthodais dreulio y noson gydâg ef, er ei fod yn gwasgu arnaf i wneuthur hynny, a dywedais fy mod yn awyddus i weled pa beth oedd yn dyfod o'r cloddiadau yn Kalah Sherghat. Dywedodd y deuai efe gyd â mi at yr adfeilion, ar ol boreufwyd, ac os oedd yno ddeilen o borfa i'w chael yn gyfagos i'r lle, y byddai iddo symmud ei holl bebyll yno yn uniongyrchol er mwyn fy ymddiffyn. Yn y cyfryw amser, er mwyn fy anrhydeddu, efe a aeth â mi at ei wragedd, ac at ei chwaer, glendid pa un a glywais yn cael ei ganmol gan y Jebouriaid, ac nid ydoedd yn hollol anheilwng o'r clod a roddid iddi. Yr oedd heb briodi. Yr oedd Abd'rubbou ei hun yn un o'r Arabiaid glanaf ym Mesopotamia.

Cychwynasom at yr adfeilion yn y prydnhawn, a marchogasom gyd âg ymyl y goedwig. Ysgyfarnogod, bleiddiaid, llwynogod, jacaliaid, a beidd gwylltion a groesent ein llwybr yn barhaus, ac ymddangosai bod y lle yn llawn o greaduriaid helwriaethol. Helid hwynt gan yr Arabiaid, ond yr oedd y creaduriaid yn rhedeg i'r mân goed i ymguddio cyn y gellai fy milgwn ddyfod o hyd

iddynt. Ceir llewod weithiau yn agos i Kalah Sherghat, ond yn anfynych iawn yn uwch ar y Tigris.* Pan ag yr oeddwn yn myned lawr ar hyd yr afon i Baghdad y flwyddyn o'r blaen, clywais ruid llew heb fod ym mhell o'r lle; ond yn anfynych y gwelir hwynt, ac yn ofer y curem y llwyni am y cyfryw helwriaeth frenhinol.

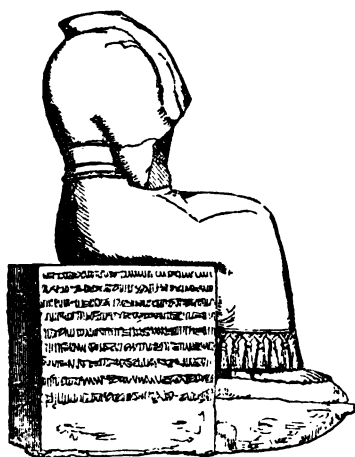
Gyd â golwg ar borfa, ond yn tusswan teneuon wrth wreiddiau y coed, nid oedd dim yn ymddangos. Yr oedd y sychder wedi cael ei deimlo dros yr holl anialwch; yn lle dolydd gwyrddion y flwyddyn flaenorol, y rhai oeddynt yn orchuddiedig gan flodau, ac yn llawn o gronfeydd dwfr, nid oedd ond diffwrthydder noeth a melyn, ar yr yr hwn yn brin y gallai diadelloedd cymmedrol ymgadw rhag newynu. Fel ag yr oeddym yn marchogaeth ym mlaen, chwiliai Abd'rubbou bob congl a chwm mewn gobaith o gael lle i wersyllu, ac ychydig borfa i'w anifeiliaid, ond gyd âg ychydig iawn o lwyddiant.

Y gweithwyr ar y crug, gan weled y marchogion yn dynesu, a ymbarottoisat i'w gwrthsefyll, canys tybient ein bod yn perthyn i ryw lwyth gelynol. Ond mor gynted ag yr adnabuasant ni, taflasant ymaith eu gwisgoedd uchaf. Gollyngent eu crysau dros eu hysgwyddau, a chan eu clymmu am eu canolau, dyrchafasant eu câd-floedd, a rhuthrent allan o'r ffosydd fel gwallgofiaid.

Yr oedd y prif gloddiadau wedi cael eu gwneuthur ar ochr Ddwy-reiniol y crug. Wedi i mi lwyddo i gael distawrwydd, a thawelu y bangfa ddisymmwth o benboethni a gymmerodd afael ynddynt ar fy nyfodiad, disgynais i'r ffosydd. Yr oedd yr arlun eisteddog o fynor du, a chymmaint a dyn byw, wedi ei ddiorchuddio. Ond yr oedd wedi cael ei anharddu yn dost. Yr oedd y pen a'r dwylaw wedi cael eu dinystrio, a rhannau eraill o'r ddelw oeddynt wedi eu niweidio. Yr ystol betrual, neu y cyff, ar ba un yr eisteddai yr arlun, oedd yn orchuddiedig ar y tair ochr âg argraphiadau yn y llyth-yrennau cŷnffurf. Y llinell gyntaf a gynnwysai enw a theitlau y

* Cyfarfyddir â'r llew yn fynych ar lennydd y Tigris islaw Baghdad, ond yn anfynych yn uwch. Ar yr Euphrates, y mae wedi cael ei weled, fel yr wyf yn credu, agos mor uchel a Bir, lle y gwithiwyd i'r dwfr agerddlongau yr hynt gyntaf y Milwriad Chesney ar yr Euphrates. Yn y Sinjar, ac ar lennydd y Kabour, delir hwynt yn fynych gan yr Arabiaid. Maent yn lliosog yn Khuzistan, sef yr hen Susiana; gwelais dri neu bedwar ynghyd yn fynych, a heliais hwynt gyd â phennaethiaid y llwythau a gyfanneddant yn y dalaeth.

brenhin, oedd agos yn ddilëedig ; ond un neu ddwy lythyren a'm galluogodd i adferu enw yr hwn oedd yr un a'r enw ar y teirw mawrion ynghanol crug Nimroud. Wrth fwrw golwg lawr arglofn gyntaf yr argraph, cefais enwau tad y brenhin (adeiladydd palas hynaf Nimroud,) a'i daid. Arabiad, yn fuan gwedi hyn, a ddaeth a phriddfaen i mi, ar yr hon yr oedd craifft fechan, yn cynnwys tri enw yn llawn. Galluogent fi fel hyn, i bennodi cyfnod cymhar-iaethol yr adfeilion oeddynt newydd eu darganfod.

Yr Arlun Eisteddog.

Yr arlun, heb fod yn gyffelyb i gerfiadau Nimroud a Khorsabad, oedd yn llawn, ac nid mewn lledlun ; ac yn debygol a arddangosai y brenhin. Yr oedd rhan o'r farf wedi ei chadw ; ymddangosai bod y dwylaw yn gorphwys ar y penliniau, a gwisg laes, a thusswan ar ei hymyl, a gyrhaeddai hyd y migyrnau. Dywedai yr Arabiaid, bod y ddelw hon wedi cael ei gweled ryw flynyddoedd yn flaenorol ; a gellai hyn fod ar amser gwlaw mawr, pryd yr oedd yn y golwg, a thrachefn iddi gael ei hail gladdu. Safai ar yspardyn y crug, ac fe allai yn ei sefyllfa gyntefig. Yr oedd Mansour wedi cloddio ffosydd yn cyfarfod â'u gilydd mewn pedair ongl, mewn disgwyl-

iad o gael arlun cyffelyb, ond efe a siomwyd yn ei ddisgwyliadau, ac ni ddarganfyddwyd gweddillion adeilad yn gyfagos iddi.*

Yn rhannau eraill y crug yr oedd gweddillion muriau, ond ni chawsom unrhyw gerfiadau. Agorwyd amryw feddau, cyffelyb i'r rhai hynny a gafwyd ym mhalasau uchaf Nimroud; a Mansour a ddygodd i mi amryw gawgiau pridd a chwppanau a gymmerwyd o honynt. Efe hefyd a gafodd ym mysg yr ysgarthion, ychydig weddillion o'r garreg ddu, ac arnynt arluniau bychain mewn lledlun, a llythyrennau cŷnffurf, a dernyn o efydd â'r unrhyw argraph arno.

Wedi edrych gyd â brys dros y cloddiadau, marchogais i'm pabell, yr hon oedd wedi ei gosod ynghanol pebyll fy ngweithwyr. Yr oedd yr Arabiaid wedi dewis yn wersyllfa le diogel yn y goedwig wrth droed deheuol y crug, nid ym mhell oddi wrth y Tigris. Yr oedd ffos yn dyfod o'r afon, a hon braidd a amgylchynai y pebyll, y rhai a guddid yn hollol gan goed a llwyni. Arosodd Abd'rubbou gyd â mi dros y nos. Pan yr oeddwn yn chwilio yr adfeilion, yr oedd efe wedi bod yn marchogaeth yma ac accw, i ymofyn am le cyfaddas i'w bebyll, a phorfa i'w anifeiliaid. Y cyfryw ydyw dull yr Arabiaid. Pan fyddo y borfa o fewn rhyw bellder i'w gwersyllfa, wedi cael ei phori, ymbarottoant i ymofyn am borfeydd newydd. Y Sheikhiad, a phrif wyr y llwyth, a farchogant eu cessig yn ol ac ym mlaen dros wyneb y wlad, hyd oni chaffont borfa ddigonol i'w diadelloedd. Wedi iddynt bennodi ar ryw le addas, dychwelant ac a fynegant eu llwyddiant i'w canlynwyr, ac a gyhoeddant eu bwriad i symmud yno y bore canlynol. Pabell y Sheikh yn gyffredinol a osodir gyntaf; a'r lleill o'r llwyth, os byddant yn cael eu tueddu i hynny, a osodant eu pebyll. Os bydd achos gan neb i achwyn ar eu pennaeth, ac yn ewyllysio ymadael âg ef, hwy gymmerant afael yn yr achlysur hwn; gadawant i'w pebyll sefyll hyd oni fyddo eraill wedi ymadael, ac yna a grwydrant i ffordd arall.

O'r diwedd cafodd Abd'rubbou le cyfaddas ar lennydd yr afon, ar y tu Deheuol i'r crug, ac efe a nododd ar fan i osod ei bebyll arno, ac a anfonodd farchogwr at ei lwyth gyd â gorchymyn am iddynt symmud i Kalah Sherghat bore drannoeth. Wedi penderfynu

* Mae hon yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

ar y darpariadau hyn, efe a ddaeth i'm pebyll i swppera. Yr oedd yn oer ac yn llaith, a'r Arabiaid, wedi cynnull brigau a boncyffion coed, a wnaethant dân mawr, yr hwn a olenodd holl gilfachau y wig. Fel ag yr oedd y nos yn treulio, cyfododd tymhestl fawr; chwythai y gwynt yn gadarn; y gwlaw a ddisgynai yn bistyll-oedd; y taranau a ruent yn ddidor; ac yr oedd y mellt yn llewyrchu yn ddibaid, ac ni a welem ym mhell o amgylch ogyrch. Pan dawelodd y dymhestl, aethum allan, ac a gerddais ychydig oddi wrth y pebyll, er mwyn edrych ar yr olygfa. Y tân mawr a gynneuasom a dafiai oleuni erchyllddu dros y coed a amgylchynent ein gweryllfa. Gellid gweled y crug mawr drwy y tywyllwch, yn ymgyfodi fel mynydd pellennig, yn erbyn yr wybren ddu. Lleffain cwynfannus y jacaliaid a glywid o bob tu, pa rai a ddaethant allan o'u preswylfeydd tan-ddaeacol yn y crug, mor gynted ag y ciliodd llewyrch olaf y gwyll yn y gorwel Dwyreiniol. Y ddulluan, gan sefyll ar yr hen waith maen, a wnelai sain alarus yn achlysurol. Chwerthiniad main yr Arabiaid weithiai a ddyrchafai yn uwch na llais y jacal. Yna pob twrf daeacol a gleddid gan ruad mawr y daran bellennig. Yr oedd yn gyfryw anghyfannedd-dra na wyr neb am dano, ond y rhai fuont yn dystion o'r cyfryw olygfeydd; yr oedd yn anghyfannedd-dra mwy nag anghyfannedd-dra diffeithleoedd tywodog Affrica; canys yr oedd yno ysgyrrion dyn, yn gystal ag ysgyrrion natur.

Yn fuan wedi codiad yr haul bore drannoeth, crwydriaid ar feirch o wersyllfa ddiweddaif Abd'rubbou, a ddechreuent ddyfod. Hwyt hwy yn fuan a ganlynwyd gan gorph y llwyth. Rhesau hirion o gamelod, defaid, asynod llwythog, gwŷr, gwragedd, a phlant, a orchuddient y gwastadedd bychan yn gyfagos i lennydd yr afon; ac yr oedd yr olygfa arnynt yn gyffelyb i'r olygfa a ddarluniwyd gennyf ar fy ymweliad â Soffuk. Golygfa o fywiogrwydd a thwrdd fu y canlyniad. Yr oedd pob un yn ymddangos megis pe buasai am drechu ei gymmydog mewn gweiddi uchel ac ysgogiad angherddol. Gallasai dyn dieithr feddwl bod rhyw un ymrafael mawr rhyngddynt; yn yr hwn, allan o amrywiol ganoedd o wŷr a gwragedd a berthynai iddo, nid ymddangosai bod cymmaint a dau o honynt yn cymmeryd yr un ochr i'r ddadl. Ymddangosai megis pe buasai pob un yn gwahaniaethu oddi wrth bob un arall. Ond nid oedd yr holl gynnwrf hwn amgen na dadl gyfeillgar ynghylch

y lle i osod eu pebyll, a phan benderfynwyd y pwnge yn gyfeillgar, heb ddefnyddio unrhyw fesurau pellach nag oernadau, pob teulu a ddechreuasant osod eu preswylfeydd amserol. Gwneid i'r camelod benlinio, a'r asynod i sefyll yn y lle a bennodid, a threiglid y llwythi oddi ar eu cefnau. Y menywaid yn nesaf a ledent eu brasliain o flew geifr. Y gwŷr a elent o amgylch a'u gyrdd coed i guro y polion a'r pinnau; ac mewn ychydig funudau, gwnaed y preswylfeydd yn barod, pa rai oeddynt i fod yn gysgod iddynt, hyd y pryd pan na fyddent mewn angen am gysgod, a than ba rai yr oeddynt wedi byw o'r bru hyd yma. Y menywaid a'r genethod a anfonwyd i ymofyn dwfr, neu i gasglu cringoed i wneuthur tân. Y gwŷr, gan adael pob peth teuluaid i'w gwragedd, a'u merched, a ymgynhullasant ym mhabell y Sheikh; a chan gwrowdo yn gylch oddi amgylch y tân wedi ei wneuthur o foncyff cyflawn hen bren, yr hwn yn fuan a losgwyd, ymbarottoisant i dreulio y gweddill o'r diwrnod mewn ofer siarad ynghylch defaid lladrattedig, asynod crwydredig, neu yspeiliadau llwyddiannus, wrth yr hyn y treulia yr Arabiad ei awr segur, os na fydd efe mewn gwasanaeth mwy ynnillgar, sef yspail neu ryfel.

Gan adael Abd'rubbou a'i Arabiaid i osod eu pebyll, ac i benderfynu eu matterion teuluaid, cerddais i'r crug. Yr oedd y ffosydd a gloddiwyd gan y gweithwyr oddi amgylch yn arlun eisteddog, agos a bod yn ddigon helaeth i brofi nad ydoedd unrhyw adfeilion eraill yn bod yn agos atto. Oni buasai bod yr arlun yn syth, buaswn yn penderfynu ar unwaith ei fod wedi cael ei ddwyn yno o le arall, am na allwn gael olion palmant, neu weddillion cerfiadau, neu gerrig naddedig yn gyfagos atto. Gan hynny, symmudais y gweithwyr oddi wrth y rhan hon o'r crug, a rhennais hwynt yn dwrrau bychain, ac a'u dodais i wneuthur profion mewn gwahanol fannau. Ym mha le bynnag yr agorid ffosydd, ceid gweddillion o gyfnod Assyriaidd, ond yn ddarnau; sef darnau o golof-graig, ac arluniau bychain mewn lledlun; a darnau o lechau ac arnynt lythyrennau cŷnffurf, a phriddfeini, ac arnynt yr unrhyw llythyrennau. Amryw feddau a ddarganfyddwyd. Yn gyffelyb i feddau Nimroud, yr oeddynt yn perthyn i gyfnod yn hir o flaen yr adeiladau Assyriaidd, ac yn yr ysgarthion a'r pridd a bentyrrodd arnynt. Yr oedd y cist-feddau yn gyffelyb i'r rhai a ddarluniwyd yn barod; cistiau mawrion o glai crasedig; rhai yn betrual, ac eraill

o ddull caudad cawg ; ac yn gyffelyb i feddau Nimroud, yr oeddynt yn rhy fychan i ddal corph dynol, heb ei wthio mewn, neu dorri yr aelodau ymaith. Nid oedd y cyrph wedi cael eu llosgi, canys yr oedd yr esgyrn yn gyfain. Gellai eu bod wedi eu gadael, megis ag y mae yn ddefod gan y Parsees, hyd oni fyddai i'r cnawd bydrn oddi wrth yr esgyrn, neu i adar ac anifeiliaid rheibus ei fwytta, ac yna eu claddu mewn cistiau pridd. Yn y cist-feini, cafwyd amryw gawgiau bychain, addurniadau mettel, a chwppan efydd, yn gyffelyb i ddull, ac i'r lluniau oedd arno, i'r cwppan a ddelid gan y brenhin yn lledlun palas Gogledd Orllewinol Nimroud.*

Uwchlaw yr hen fedd-feini, yr oedd beddau o gyfnod diweddarach ; yr oedd rhai o hynant, mewn gwirionedd, yn perthyn i'r llwythau ag oeddynt wedi bod yn gwersyllu ym mhlith yr adfeilion ychydig ddiwrnodau yn ol.† Yr oedd yr hyeniaid a'r jacaliaid wedi gwaghaus un bedd o'r corph oedd ynddo, canys mae y creaduriaid hyn yn cynniwair yn flysig at gladdfeydd y marwolion. Symmudwyd y cerrig anghelfydd a ffurfient fedd Arabaidd o'r tu mewn, ac yr oedd yr esgyrn a'r benglog, a rhyw faint o larpiau o gnawd arnynt, yn wasgaredig o amgylch.

Er i mi dreulio dau ddiwrnod yn Kalah Sherghat, ni ellais gyrhaeddyd yr esgynlawr o briddfeini crasedig ag yr oedd yn rhaid bod yr adeilad gynt yn sefyll arno, ond yr hwn adeilad yn bresennol sydd wedi ei orchuddio â phridd. Cafwyd llawer iawn o weddillion muriau ; ond yr oedd yn amlwg eu bod o gyfnod diweddarach na'r adeilad Assyriaidd, i'r hwn y perthynai y priddfeini ar ba rai yr oedd yr argraphiadau ynghyd â'r gweddillion o gerrig cerfiedig. O ganlyniad ni chwiliwyd yr adfeilion drwyddynt. Ni welais weddillion y gleinfaen neu farmor Mosul, a ddefnyddid mor gyffredin yn y palasau ar y tu Gogleddol i Kalah Sherghat. Gellai mai priddfeini heb eu crasu, yn unig a ddefnyddid at yr adeilad ; ac os felly,

* Cymmerwyd y cwppan hwn allan yn gyfan, ond yn anffodus a dorwyd gan y dyn gyd â'r hwn yr anfonwyd ef i Mosul.

† Mae yr Arabaidd yn gyffredinol, yn chwilio am ryw le uchel i gladdu eu meirwon. Y crugiau gwneuthur ag sydd mor lliosog ym Mesopotamia ac Assyria a ddewisir yn gyffredin i'r diben hwn, a braidd y ceir cymmaint ag un crug nad ydyw ei grib yn llawn o feddau. Cefais anhawsdra mawr yn fynych oblegid hyn pan yn cloddio, a gorfu arnaf adael un neu ddau o'r adfeilion heb eu chwilio o achos y beddau.

ni ellid mwyach, heb chwiliad manwl, wahaniaethu rhyngddynt a'r pridd yn yr hwn yr oeddynt yn gladdedig.

Mae y Tigris yn raddol yn torri am draws yr adfeilion, a phob blwyddyn yn treulio y crug ymaith. Mae crugiau mawrion o bridd yn syrthio yn barhaus i'r afon, ac yn dwyn cawgiau, a chist-feini, a gweddillion adeiladau i'r golwg. Ar hyd lennydd yr afon, amryw bydewau crynion o waith maen, yn ymddangos megis ffynhonnau, a ddygwyd i'r amlwg fel hyn. Yn adeg fy ymweliad cyntaf, sylwasom ar ffynhonnau cyffelyb, ac nid oeddym yn gallu gwybod eu dibenion. Agorais ddwy neu dair o honynt yn bresennol. Yr oedd-ynt yn llawn o bridd, cydgymmysgedig â gweddillion esgyrn dynol, a gweddillion cawgiau, a llestri pridd;* pa rai a allasent fod wedi cael eu dodi yn wreiddiol yno, neu wedi syrthio iddynt o'r adfeilion uchod. Gellai bod y ffynhonnau hyn wedi cael eu gwneuthur mewn cyfnod boreuol, i'r diben i ddyfrhau y tir, neu i gadw dwfr i drigolion y ddinas.

Y prif adfail yn Kalah Sherghat, yn gyffelyb i adeiladau Nimroud, Khorsabad, a hen adeiladau Assyriaid eraill, sydd betruol, ac arno bigwrn, yr hwn a ymgyfyd yn agos i ganol ochr Ogleddol yr esgyn-lawr mawr. Yn is na hwn, ac yn ffurfio wyneb i'r crug mawr, y mae mur o gerrig naddedig, wedi eu cydgysylltu yn ofalus, ac wedi eu conglynio. Mae y canllawiau, pa rai ydynt i'w cael yn awr, wedi eu torri yn risiau, ac yn gyffelyb i'r rhai hynny yng ngherfiadau cestyll a thyrâu Nimroud. Y mae y mur, gan hynny, yn ol fy marn i, yn Assyriaid. Nid ydyw yn anhebygol, bod llawer o'r gwaith maen, a welir yn bresennol ar y crib, yn perthyn i ymddiffynfa Arabaidd. Rheseau hirion o grugiau isel, neu ymddiffynfeydd a ffurfiant betruol, ac y maent yn weddillion mur a amgylchynai ddinas unwaith.

Y prif adfail yn Kalah Sherghat, ydyw un o'r rhai mwyaf ag yr ydwyf yn adnabyddus âg ef yn Assyria. Ni ellais ei fesur yn gywir pan ymwelais âg ef; ond pan yn y fan gyd â Mr. Ainsworth, nyni a gammasom yn ofalus oddi amgylch iddo; ac yn ol cyfrif y gwr bonheddig hwn, yr oedd yn 4685 o lathenni o amgylchiad.† Ond

* Cefais ffynhonnau cyffelyb, yn cynnwys gweddillion dynol a llestri pridd, yn mhllith yr adfeilion, ar lennydd afonydd Susiana.

† Dydd Lyfr y Gymdeithas Ddaearyddol Frenhinol, cyf. xi. tu dal. 5.

y mae rhan o hono heb fod yn waith dynion. Mae anwastadrwydd wyneb y wlad, a chodiadau naturiol, wedi cael eu cyssylltu yn un esgynlawr ehang â phridd, ac â haenau o briddfeini crasedig yn yr haul. Ond mae yn adeilad anferthfawr, gymmaint ag un o'r crugiau gwneuthuredig a geir yn Assyria. Mae yn anghyfartal yn ei uchder; ar y tu Deheu, y mae yn gogwyddo hyd at fod yn gydwatad â'r gwastadedd, pan ar y tu Gogleddol, y man uchaf o hon, ei ochrau ydynt sythion, ac mewn rhai mannau yn gan troedfedd o uchder.

Heb gael rhyw wybodaeth pellach nag sydd gennyf yn bresennol, ni chynnygiaf gyssylltu adfeilion Kalah Sherghat âg unrhyw ddinas hen ag y mae ei henw yn yr Ysgrythyrau, neu ar gael gan yr hen ddaearyddwyr. Ei bod yn un o ddinasoedd hynaf Assyria, a brofir drwy fod enw y brenhin a gafwyd ar y colofnau a'r priddfeini, yr un â'r enw ag oedd ar y teirw canol ar bigadail yn Nimroud; pa un ai Chalah, un o'r pedair prif ddinasoedd a grybwyllir yn Genesis ydoedd,* ni anturiaf benderfynu.

Wedi cyfarwyddo Mansour i barhau cloddio, ymbarottoais i ddychwelyd i Mosul. Cynnygiodd Abd'rubbou ddyfod gyd â mi; a chan fod yr anialwch rhwng Sherghat a Hammum Ali yn agored i ymweliadau Shammaraid ac Aneyzaidd, ystyriais mai callineb oedd derbyn ei gynnygiad. Dewisodd wyth o farchogion o'i lwyth, a chydgychwynasom ynghyd tu a'r anialwch.

Cysgasom y noswaith gyntaf ym mhebyll Seyyid, neu un o hanedigion y Prophwyd, yr hwn oedd o ryw fri oblegid ei sancteiddrwydd, ac am ei fod yn iachau clefydau yn wyrthiol, yr hyn a wnelai drwy gyffwrdd â'r claf. Yr oedd yr Arabiaid yn credu yn ei allu i iachau; ond ni welais gymmaint ag un a ddywedai ei fod wedi cael ei iachau ganddo; er bod digon o wrthddrychau i'w cael y gallasai y Seyyid arfer ei ddawn tu ag attynt. Yr oedd Sheikh y Jebouriaid yn hawlio i ferch yr hen wr bonheddig, yr hon oedd yn eneth dywyll landeg, a'r hon hefyd, meddai rhai, oedd wedi cael ei dyweddio i'r Sheikh. Treuliwyd y rhan fwyaf or noson mewn ymrafaelion ynghylch y pwngc hwn. Gwadai y Seyyid y cyfammod, gan ddwyn ym mlaen fel dadl, na ellai un o haniad mor gyssegredig briodi â dyn, yng ngwythiennau yr hwn nid oedd gwaed y Proph-

* Pen. x. 11.

PENNOD XII.

DYFRHAD CELFYDDYDOL ASSYRIA.—EISIEU GWLAW.—PAROTTOADAU CYFERBYN A SYM-
MUDIAD TARW ADEINIOG A LLEW.—Y DROL.—GOSTWNG Y TARW ADEINIOG.—EI SYM-
MUDIAD O'R ADFEILION.—CYFFROAD YR ARABIAID.—SYMMUDIAD Y LLEW.—DYFR-
GLWYDI NE TROSGLWYDDO Y CERPIADAU I BUSRAH.—ARHWYLIAD Y LLEW A'R TARW.
—DARLUNIAID CYFFREDINOL O'R ADFEILION.

Yr oedd Assyria Briodol, fel hen Babilonia, yn ddyledus am ei ffrwythlondeb yn ogymmaint i ddyfrhad celfyddydol ac i'r gwlaw a syrthiai yn y gauaf, ac yn gynnar yn y gwanwyn. Nid ydyw y Tigris a'r Euphrates fel y Nile, yn gorlifo dros eu glennydd ac yn gadael gwrtaith bras ar wyneb y tir. Cyfodant yn ddigonol yn amser toddiad yr eira ar fryniau Armenia, i lanw y camlesi lliosog a arweiniant y dwfr oddi wrthynt i'r wlad amgylchynol; ond y mae y rhai hyn yn gyffredinol mor ddyfnion, neu eu ceulannau mor uchel, fel pan fyddo y dwfr yn dychwelyd i'w uchder cyffredinol, ni ellir ei gyfodi ond drwy ddull celfyddydol.

Mae y camlesi mawrion a wnaed yng nghyfnod mwyaf llwyddiannus yr Ymerodraeth Assyriaidd, ac a ddefnyddiwyd am lawer o ganrifoedd gan drigolion y wlad—hyd yn oed ar ol y goresgyniad Arabaidd—wedi eu cau, ac y maent yn awr yn ddi-ddenydd. Pan fyddo dyfroedd yr afonydd yn uchel, trwy lafur dyn yn bresennol y gellir arwain y dwfr i'r meusydd. Yr ydwyf yn barod wedi darlunio yr olwynion anghelfydd a wneir i'r diben hwn ar lennydd y Tigris. Mae hyd yn oed y rhai hyn yn brin. Mae y llywodraeth, neu yn hytrach yr awdurdodau lleol, yn cyfodi treth drom ar y peiriannau at ddyfrhau, ac y mae cryciau bychain yr Arabiaid yn fynych yn cael eu gosod dan y dreth orthrymmus hon. Ychydig gan hynny a anturiant i'w defnyddio, canys mae y tir yn gyfagos i'r afonydd, yn gystal ag ym mharthau tu mewnol y wlad, yn ym-

ddibynnu yn hollol am ei ffrwythlondeb ar wlawogydd y gauaf, pa rai ydynt yn ddigon at gael y cynnyrch mwyaf cyflawn ; y fath ydyw brasder y tir, fel ag y mae hyd yn oed ychydig o gawodydd trymion yng nghorph y flwyddyn, yn nhymmor hau, a phan ag y mae yr ŷd ynghylch troedfedd o uchder, yn ddigon at gael cynhauaf toreithiog.

Mae Herodotus* yn darlunio ffrwythlondeb mawr Assyria, yn ei chynhauaf toreithiog ; ac yn dywedyd bod yr had yn dwyn cynnyrch ar ei ddau a'i dri chanfed. Dyweda bod dail y gwenith a'r haidd yn lled pedwar bys : a'r cyfryw oedd ffrwythlondeb Babilonia, fel ag yr oedd yn diwallu brenhin Persia a'i fyddin & chynhaliaeth am bedwar mis yn y flwyddyn, pan ag yr oedd y llywodraethau Persiaidd eraill yn eu diwallu am yr wyth mis arall. Ond yn amser Herodotus, yr oedd yr Assyriaid yn ymddibynnu cymmaint ar ddyfroedd celfyddydol, ag ar wlawogydd y gauaf. Yr oeddynt yn gywraint i wneuthur peiriannau i gyfodi dwfr, ac yr oedd gwneuthuriad eu camlesi mor nodedig am eu cwyreinrwydd, ag am yr wybodaeth mewn awelleiddiau a ddangosid. Ar y bryniau, yr oedd y gwinwydd, yr olewydd, a'r ffigyswydd, yn cael eu cynhyrchu yn yr hen amser fel yn yr amser presennol ; a Rabshakeh, er mwyn hudo yr Iuddewon, a ddarluniai Assyria fel "gwlad bara a gwinllanoedd, a gwlad olewydd a mel."†

Digwydda weithiau bod y tymmor yn myned heibio heb wlaw. Felly y bu y flwyddyn hon. Yn nhymhorau y gauaf a'r gwanwyn, ni syrthiodd dim gwlaw. Yr oedd trigolion y pentrefi, pa rai a dueddwyd i ddychwelyd oblegid gwellhad yng ngweinyddiad y cyfreithiau, ac ymddygiadau heddychol y Pasha diweddar, wedi hau eu holl wenith a'u haidd. Edrychent yn awr mewn anobaith ar yr wybren oleu. Sylwais ar y borfa ieuangc yn ymdrechu i dorri drwy y tir llosgedig ; ond yr oedd yn cael ei ddifa megis yn yr enedigaeth. Weithiau cwmwmwl pellennig yn ymgrogi uwch bryn unigol Arbela, neu yn ymddyrchu ym mhell yn y Gorllewin, a fegai obaith, ac ychydig ddafnau o wlaw a achosai lawenydd cyffredinol. Yr Arabiaid yng ngwyneb hyn a ffurfient ddawns, ac a ddrychent ganiadau a bloeddiadau, a'r menywaid a unent gyd â'r *tahlhel* wich-

* Lib. i. c. 192 a 193.

† 2 Bren. xviii. 32. Ar garreg ddu ym meddiant Arglwydd Aberdeen, ar-ddangosir aradr, yn gyffelyb iawn i'r aradr a ddefnyddir yn y wlad hon.

ialaidd. Ond siomedigaethau a ganlynent. Y cymmylau a gilient, a'r un awyr las a phur oedd uwch ein pennau. I mi, yr oedd yr absennoldeb hollol o wyrddni yn boenus. Am fisoedd, ni orphwysodd fy llygaid ar wyrddni, a'r un agwedd felen ac angyfnewidiol, ynghyd â'r diffwrthder a welid ym mhob man, a achosodd iselder yspryd ynof. Y Jaiff, yr hwn y flwyddyn flaenorol ydoedd megis gardd flodau, ac yn llawn bywyd, ydoedd yn awr mor noeth ag anialwch ynghanol haf. Yr oeddwn wedi edrych ym mlaen am ddychweliad y borfa, er mwyn gwersyllu o'r tu allan i'r pentref, ac wedi bwriadu gwneuthur teithiau mynych at hen adfeilion yn yr anialwch ac ar y mynyddoedd, ond ni chefais, namyn yr un siomedigaeth ag eraill.

Rhoes y Pasha orchymyn ar fod i'r Cristionogion, yn gystal a'r Mussulmaniaid, uno mewn ympryd cyffredinol, ac mewn gweddïau. Erfyniadau a offrymmwyd yn yr Eglwysi a'r Templau. Cadwodd y Mahommediaid fath o Ramazan am dri diwrnod; newynent eu hunain yn y dydd, a gwleddent yn y nos. Yngadwodd y Cristionogion oddi wrth gig am yr unrhyw yspaid. Os ymddangosai cwm-mwl yn y gorwel, hwy a gerddent yn uniongyrchol i'r wlad agored i gôr-ganu eu gweddïau ac adnodau o'r Koran. Sheikhiaid neu feudwyaidd hanner gwallgof, pa rai a grwydrent ar hyd y wlad, yn hanner noethion mewn crwyn llewod neu gazeliaid, neu ynte yn gwbl noethion, a losgent eu hunain â heiyron poethion, ac a redent gan floeddio ar hyd heolydd Mosul. Ni esgeuluswyd hyd yn oed unrhyw fath o orcheiniaeth, a'r Cadi ynghyd â'r swyddogion Tyrcaidd a arferent bob math o gyfareddion, ag y dywedid eu bod yn llwyddiannus yn llywodraethau eraill y Sultan ar y cyfryw achlysuron.

Ond nid oedd gwlaw yn dyfod, ac yn ol pob ymddangosiad, yr oedd newyn yn anocheladwy. Etto, yr oedd yn hyspys bod cyflawnder o fâd yn ystordai prif deuluoedd Mosul; ac wedi i'r Pasha wybod hyn, efe a roes orchymyn ar unwaith ar fod i'r ystordai gael eu hagog, a'r fâd i gael ei werthu yn y farchnad am bris cymhedrol. Fel ag yr oedd yn digwydd bob amser, rhoed y gorchymyn hwn i'r personau ag oeddynt wedi bwriadu elwa ar gefn angenoetid y bobl dlodion ac anghenus. Aeth y rhai a orchymynasid i weled yr archiad yn cael ei gyflawni atti yn uniongyrchol gyd â zel; ond ryw fodd neu gilydd, edrychasant hebio i'w hystordai eu hunain, ac ystordai eu cyfeillion, ond a wagasant dai y trigolion eraill. Mewn ychydig

ddiwrnodau, ychwanegwyd at nifer y tlodion y personau hynny ag oeddynt wedi darparu ŷd at eu hanghenion eu hunain, ac ychwanegwyd at anghenion a thrueni y dref.

Y Bedouiniaid, pa rai a ymddibynnent ar y pentref am ŷd, a ddechreuasant yn awr deimlo effeithiau methiant y cynnyrch, ac yr oeddynt yn ymbarottoi i gyflawni eu diffygion drwy yspeilio carafannau y masnachwyr, a thrigolion heddychol y cymmydogaethau o fewn eu cyrhaedd. Er bod y gwanwyn yn barod wedi dechreu, yr oedd y Shammariaid, a llwythau galluog eraill, etto heb wersyllu yng nghymmydogaeth Mosul; ond yr oedd mintei-oedd yspeilgar, yn achlysurol wedi gwneuthur eu hymddangosiad ym mhlith y pentrefi; a dywedid, mor fuan ag y byddai iddynt wersyllu yn nes i'r dref, nid yn unig y byddai y wlad yn dra anniogel, ond braidd yn anghyfanneddol.

Tueddwyd fi gan yr amgylchiadau hyn i ymgymmeryd at symmud y cerfiadau mwyaf mor gynted ag y gallesid. Penderfynais i'w hanfon i Busrah ym misoedd Mawrth ac Ebrill, gan ragweled mor gynted ag y symmudai y Bedouiniaid tu a'r Gogledd o Babilonia, a dechreu ar eu hyntiau yspeilgar, y byddwn dan yr angenrheidrwydd o adael Nimroud.

Nid oedd ymddiriedolwyr yr Amgueddfa Brydeinaidd wedi meddwl am symmud na llew na tharw adeiniog, a chredais ar y cyntaf nad oedd y drysorfa a roddwyd dan fy ngofal yn ddigon at hynny. Rhod cyfarwyddiadau i mi i'w gadael yn y manau y darganfyddwyd hwynt, hyd oni cheid cyfleusdra i'w symmud yn gyfein; ac i grugio pridd arnynt pan orphennid a'r cloddiadau. Ond gan fy mod yn anewyllysgar i adael yr holl gynlluniau heirdd hyn o gerfiad Assyriaidd ar ol, penderfynais symmud a thros-glwyddo dan o'r rhai lleiaf a goreu; a phennodais ar lew a tharw o'r neuadd fawr ganol. Yr oedd tri phar ar ddeg o'r cerfiadau aruthrol hyn, ac amryw weddillion o rai eraill, wedi eu darganfod; ond yr oedd amryw o honynt wedi cael eu niweidio i'r fath raddau fel nad oeddynt o werth i'w hanfon i Loegr. Yr oeddwn yn ewyllysio anfon y llewod a ffurfient gyntedd mawr prif neuadd y palas Gogledd Orllewinol, pa rai oeddynt y cynlluniau goreu o gerfiad Assyriaidd yn yr adfeilion; ond wedi rhyw gymmaint o ymbwyll, penderfynais eu gadael ar hyn o bryd; canys yr oedd eu maintioli o'r fath, ag y buasai y draul yn fawr i'w trosglwyddo i'r afon.

Ffurfiâis amryw gynlluniau i ostwng y llew a'r tarw, a'u llusgo at yr afon, a'u gosod ar y dwfrglwydi. Ond yr oedd i bob cam ei anhawsderau, ac amryw awgrymiadau gwreiddiol a roddwyd gan fy ngweithwyr, a chan bobl dda Mosul. O'r diwedd penderfynuis i wneuthur trol ddigon cref i ddal o dan y cerfiadau. Yn gymmaint ag nad oedd coed ond poplyswydd i'w cael yn y dref, anfonwyd saer i'r mynyddoedd, a pherais iddo dorri y ferwydden fwyaf, neu unrhyw bren cadarn arall a ellai gael, a dwyn yn ol gyd âg ef drawstiau o hono, ac ystyllod tewion o'i fongcyff.

Erbyn mis Mawrth yr oedd y coed hyn yn barod. Prynais gan Ddragoman y swyddog Ffrengig ddau echel haiarn cryf, a ddefnyddiwyd yn flaenorol gan M. Botta i symmud cerfiadau o Khorsabad. Yr oedd pob olwyn wedi ei gwneuthur o dri darn cyfan, agos troedfedd o drwch, ac wedi eu rhwymo ynghyd â chylchau haiarn. Yn groes ar yr echelau y gosdwyd tri thrawst, ac uwchlaw iddynt amryw drawstiau croesion. Pawl a osodwyd wrth un echel, wrth yr hwn yr oedd modrwyau haiarn i'r rhaffau, fel y gellai dynion, yn gystal a buail lusgo y drol. Yr oedd i'r olwynion fachau symudol i'r un dibenion.

Er mor gyffredin ydoedd y drol hon, etto daeth i fod yn wrth-ddrych o ryfeddod yn y dref. Heidiau o bobl a ddeuent i'w gweled pan ag yr oedd yn aros yn llannerch yr Is-swyddog; a topjiaid, neu fagnelwyr y Pasha, pa rai oeddynt yn adnabyddus â throliau magnelau, ac ar y rhai hefyd yr edrychid fel barnwyr ar bethau fel hyn, a siaradent bob dydd am ei defnydd, ac am ddefnydd troliau yn gyffredinol, wrth dyrfa o wrandawyr astud. Cyhyd ag y bu y drol ym Mosul, deuai pob dieithr ddyn a ymwelai â'r dref i'w gweled. Ond pan aeth y newydd ar led ei bod ynghylch ymadael â'r pyrth, ac i gael ei llusgo dros y bont, peidiwyd â phob masnach yn hollol. Cofiaduron ac ysgrifenyddion y palas a adawsant eu heisteddle-oedd; y gwarcheidwyr a adawsant eu sefyllfannau; y maelfeydd a adawyd yn weigion, a hanner trigolion y dref, a ymgynhullasant ar lennydd yr afon i weled ysgogiad y drol, yr hon a wthiwyd dros y bont o fadau pwdr gan bar o fuail, a thwrr o Chaldæaid ac Arabiaid ysgarmillyd.*

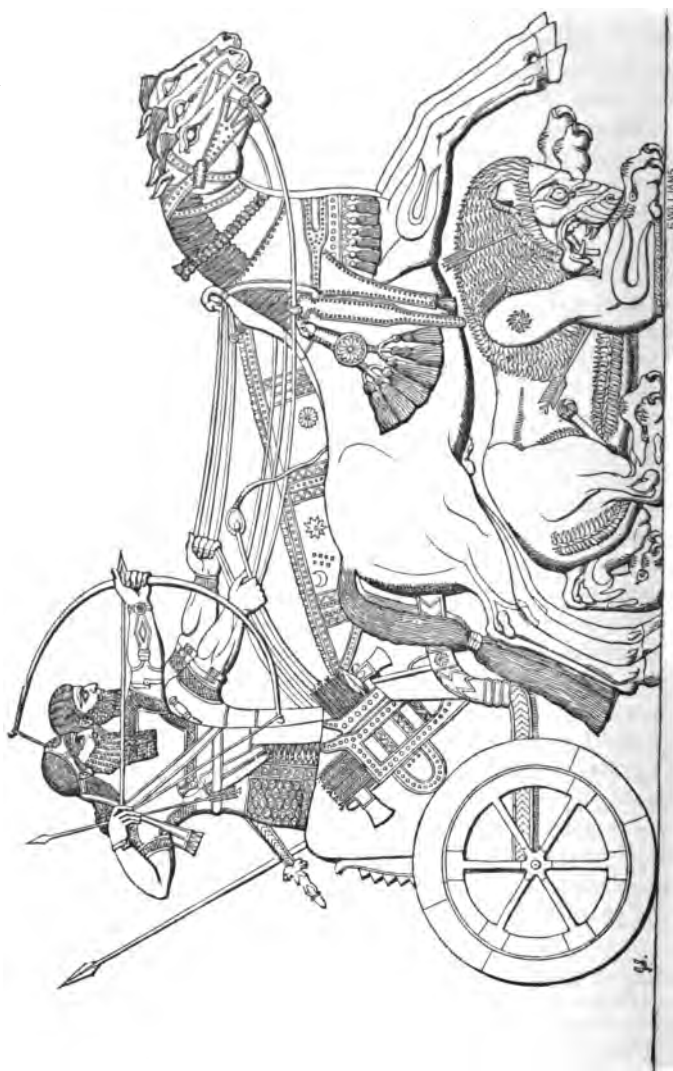
* Mae pont Mosul wedi cael ei gwneuthur o nifer o fadau anghelfydd wedi eu rhwymo ynghyd â chadwynau heigrn. Ystyllod a osodir o fad i fad, a'r cwbl a

I'r diben i ysgafnhau pwysau y llew a'r tarw, heb niweidio y cerfiad, perais i dewder a maintioli y llechau gael eu lleihau, trwy dorri ymaith gymmaint a allesid o'u cefnau; canys gan eu bod wedi cael eu gosod wrth fur o briddfeini crasedig yn yr haul, nid oeddidd wedi bwriadu i'w cefnau gael eu gweled. Tu ag at symmud yr arluniau hyn, yr oedd yn rhaid gwneuthur hyn, neu eu llifo yn ddarnau, ac ni phetrusais gymmeryd y dull a gymmerais.

Er mwyn symmud y tarw o'r adfeilion, a'i osod ar y drol oedd ar y gwastad isod, torrwyd ffos neu ffordd, agos ddau can troedfedd o hyd, ac ynghylch pumtheg troedfedd o led, ac mewn rhai manau, yn ugain troedfedd o ddyfnder, o'r cyntedd lle yr oedd y tarw, hyd ymyl y crug. Yn gymmaint ag nad oedd digon o allu peirian-nol wrth fy rheolaeth, i gyfodi y cerfiad o'r ffosydd, fel y lledluniau bychain, yr oedd y ffordd hon yn angenrheidiol. Yr oedd yn orchwyl hirfaith, yn gymmaint a bod pentwr mawr o bridd i'w symmud. Rhoddwyd ynghylch hanner cant o Arabiaid a Nestoriaid wrth y gwaith.

Wrth gloddio y ffos hon, cafwyd bod ystafell unwaith yn hanfodi i'r Gorllewin o'r neuadd fawr. Y llechau cerfiedig oeddynt wedi eu dinystrio, neu wedi eu cludo ymaith; ond rhan o'r muriau o briddfeini heb eu crasu, ellid weled etto. Yr unig ledlun a ddarganfyddwyd oedd ar ei orwedd ar y palmant, ym mha le, yr oedd yn amlwg, ei fod wedi ei adael, pan symmudwyd y llechau cyfagos ymaith. Lledlun bychan helpa y llew ydoedd, yr hwn yn awr sydd yn yr Amgueddfa Brydeinaidd, ac yn nodedig am ei fanyldeb, harddwch ei addurniadau, ac yspryd y gwrthddrych. Yn ei wneuthuriad cyffredinol, y mae yn ymdebygu i'r olygfa frwydrol a ddarganfyddwyd gyntaf yn y palas De Orllewinol, a thueddir fi i gredu eu bod eill deuoedd yn perthyn i'r ystafell adfeilliedig hon; yn yr hon, fe allai, bod y cerfiadau yn fwy cywrain, ac o well gwneuthuriad nag yn unrhyw ran arall o'r adeilad. Gellir olrhain yn amlwg waith amryw gelfyddydwyd yn yr adeiladau Assyriaidd. Yn fynych pan fyddo yr amlinell yn fywiog a chywir, a'r addurniadau wedi eu

orchuddir â phridd. Pan ddeuai llifogydd y gwanwyn, ni ellai y bont wannaidd hon ddal grym yr afon; am hynny gollyngir y cadwynau a'i daliant un ochr yn rhydd, a nosia i'r ochr arall. Mae y dramwyfa rhwng y ddwy lan fel hyn yn cael ei thorri, a defnyddir y badau i nosio yn groes hyd oni byddo y dwfr wedi goswng.

Milwyr Asyriaidd yn bels Llew.

hamrannu gyd âg archwaith dda, mae y gwaith yn ddiffygiol neu yn arw; ac mae hyn yn dangos yn amlwg, pan oedd y gwrth-ddrych wedi cael ei dynnu gan gelfyddydwr da, bod y gwaith o naddu y garreg wedi cael ei ymddiried i'w wneuthur gan weithiwr canolog. Mae rhyw rannau o lawer o'r lledluniau wedi cael eu gorphen yn rhagorach na'r lleill, megis pe buasent wedi bod dan law celfyddydwr gwell. Mae arluniau y gelynyon yn gyffredinol yn anghelfydd, ac wedi eu gadael heb eu gorphen, a hynny fe allai, am eu bod yn perthyn i hiliogaeth orchfygedig, eu bod yn annheilwng o ofal y celfyddydwr. Yn anaml y ceir lledlun cyfan wedi ei wneuthur yn ogystal yn ei holl rannau. Y perffeithiaf hyd yn hyn, y mae yn debygol, a ddarganfyddwyd yn Assyria, ydyw helfa y llew a ddarluniwyd yn barod, a thwrr mawr, y lle mae brenhin yn eistedd ar ei orsedd, ynghanol ei weinyddwyr a'r arluniau adeiniog, y rhai sydd oll yn bresennol yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

Pan yn gwneuthur y ffos hon, darganfyddais hefyd, dair troedfedd dan y palmant, gwtter a ymddangosai ei bod yn dwyn cysylltiad â'r gwtter a agorwyd yn flaenorol yng ngwahanol rannau yr adeilad. Fe allai mai y gwtter fawr ydoedd, i'r hon yr ymarllwysai y cwteri bychain. Yr oedd wedi cael ei gwneuthur o briddfeini crasedig, ac wedi ei gorchuddio â llechau mawrion a pheithynau.

Fel ag yr oedd y tarw i gael ei ostwng ar ei gefn, a'r ochr angherfiedig i gael ei gosod ar rol-brennau, symmudais y muriau o'r tu cefn iddo er mwyn cael lle digon ehang i dderbyn y cerfiad hwn ar ei orwedd, a chael lle i'r gweithwyr i fyned bob ochr iddo. Yr anhawsdra mwyaf oedd ei ostwng lawr, canys pan unwaith ar y llawr, neu ar y rhol-brennau, gellid ei lusgo ym mlaen gan nifer o ddynion yn cyd-dynnu, ond yn ei ddisgynfa, ni ellid dal ei bwysau ond â rhaffau. Os byddai y rhaffau hyn yn weinïon, a digwydd torri, y cerfiad a ddisgynai ar y llawr, ac yn debygol a elai yn ddrylliau. Yr ychydig raffau oedd yn fy meddiant a anfonwyd i mi yn groes i'r anialwch, o Aleppo, ond yr oeddynt yn fychain a gweinïon. Cefais o Baghdad dynraff ffyrf, wedi ei gwneuthur o edafedd y balmwydden. Mewn ychwanegiad at hyn, cefais ddau bar o chwerfanau, a phar o gogyrnau a berthynent i'r agerddlongau fu ar yr Euphrates. Dyna y cwbl oedd gennyf tu ag at symmud y tarw a'r llew. Gosodwyd y cerfiadau mewn matiau a brethynau

llawban, er mwyn eu cadw rhag niweidiau hyd yr oedd modd, pe buasent yn syrthio, ac er mwyn i'r rhaffau beidio rhuglo y gleinafaen.

Yr oedd y tarw yn barod i'w symmud erbyn y deunawfed o Fawrth. Symmudwyd y pridd o dano, a chynhelid ef yn bresennol gan drawstiau wedi eu gosod i orphwys ar y mur yr ochr arall. Gyd â y coed a gaed o'r mynyddoedd, yr oedd amryw rol-brennau ffyrffion. Gosodwyd y rhai hyn ar gledrau, neu hanner trawstiau a wnaed o fongcyffion y poplyswydd, y rhai wedi eu hiro â bloneg, a osodwyd ar y llawr, yn gydwastad â'r cerfiad. Yr oedd y tarw i gael ei ostwng ar y rhol-brennau hyn. Yr oedd ffos ddofn wedi cael ei chloddio o'r tu ol i'r ail darw, yn hollol am draws y mur, ac o ganlyniad yn estynedig o un ystafell i ystafell arall. Sypyn o raffau wedi eu troi am y pentwr pridd hwn a wasanaethai i ddal dwy chwerfan, a dwy arall wedi eu gosod wrth raffau oeddynt am y tarw. Y rhaffau, â'r rhai yr oedd y cerfiad i gael ei ostwng a roddwyd drwy y chwerfanau hyn. Pennau y rhaffau oeddynt yn myned o'r chwerfanau dros yr ail darw, ac yn cael eu dal gan yr Arabiaid. Y dynraff fawr oedd yn myned flaenaf drwy y ffos, ac yna am y cerfiad, a ddelid gan ddwy fintai o ddynion. Amryw o'r Chaldæaid cryfaf a osodasant drawstiau ffyrffion yn erbyn cefn y tarw, a pherwyd eu tynnu yn raddol, ac felly cynhelid pwys y llech, a gwnaed ei ddisgynfa yn araf.

Adgyfnerthwyd fy mhobl gan nifer fawr o'r Abou-Salmaniaid. Yr oeddwn wedi gwahodd Sheikh Abd-ur-rahman i fod yn bresennol, ac efe a ddaeth ynghyd â chorff o farchogion gyd âg ef. Trigolion Naiffa a Nimroud, a ddaethant yn ewyllysgar i roddi eu cynnorthwyon ar yr achlysur hwn, a hwy a osodwyd ym mhllith yr Arabiaid. Rhannwyd y gweithwyr, ond y Chaldæaid, pa rai a gynhalient y trawstiau, i bedwar dosparth; dau ddosparth a osodwyd yn wyneb y tarw, ac a ddalient y rhaffau oedd yn myned drwy y chwerfanau, a'r lleill a ddalient ben y dynraff fawr, a pherwyd iddynt ei llachau yn raddol fel yr oedd y cerfiad yn disgyn.

Pan yr oedd y bobl yn barod, a phob peth gennyf finnau yn barod, sefais ar bentwr mawr o bridd uwch ben yr ail darw, a pherais i'r cŷnion gael eu taro ymaith, pa rhai oeddynt dan y cerfiad oedd i gael ei symmud. Ond er hyn, y cerfiad a safai yn sicr yn ei le. Rhodod rhaff am dano, a chwech neu saith o ddynion a'i dymchwel-

odd. Ymestynai y rhaff fawr gan y pwysau, a chladdai ei hun agos yn y pridd am yr hwn y sicrhawyd hi. Dalioddd y rhaffau yn wych. Disgynodd y cerfiad yn raddol, a'r Chaldaëaid a'i hattegent â'r trawstiau. Yr oedd y funud hon yn funud o bryder mawr. Ychwanegai tabyrddau a phibau uchel-seiniol y Kurdiaid at yr ystwr a'r cyffroad a achosid gan gâd-floedd yr Arabiaid, pa rai oedd-ynt yn hanner gwallgof gan y cynnwrf. Yr oeddynt agos wedi taflu eu holl wisgoedd ymaith; eu gwallt hir a chwifai yn y gwynt, a gwnaent pob math o ystumiau pan yn tynnu y rhaffau. Yr oedd y menywaid wedi ymgynnüll ar ochrau y ffosydd, a thrwy eu hysgrechfeydd didor, a'u *tahlehl*, a ychwanegent at benboethni y dynion. Wedi i'r tarw unwaith gael ei roddi mewn ysgogiad, ni allesid mwyach glywed gair. Y bloeddiadau uchaf a allwn wneuthur, a gollid ynghanol y lleisiau anghydsain. Nid oedd fflangellau crwyn môrfeirch y Cawassiaid, na'r priddfeini a'r tywarch â pha rai yr ymdrechwn dynnu sylw y rhai mwyaf lleisgar, o unrhyw ddefnydd. Ymaith yr elai y tarw, heb siglo cyhyd ag y cynhelid ef gan atgeigion o'r tu ol; ond fel ag yr oedd yn dyfod yn nes at y rhol-brennau, ni ellid mwyach wneuthur defnydd o'r trawstiau. Yr oedd y dynraff fawr, a'r rhaffau eraill, yn estyn fwy fwy. Gan eu bod yn sychion, ac yn tynhau, grillasant a thafasant allan lwch. Teflid dwfr arnynt, ond yn ofer, a hwy a gyd-dorasant pan oedd y cerfiad o fewn pedair neu bum troedfedd at y rhol-brennau. Syrthiodd y tarw ar y llawr. Gan i'r rhai a'i dalient gael eu gollwng yn rhyddion yn ddisymmwth, hwy a'i dilynasant ac a rolasant am draws eu gilydd. Canlynwyd yr ystwr gan ddistawrwydd disymmwth. Pysurais i'r ffosydd, gan benderfynu bod y tarw yn llawer oddarnau. Byddai yn anhawdd i ddarlunio fy moddlonrwydd, pan welais ef yn gorwedd yn y fan ag yr oeddwn yn dymuno i'w osod, ac heb ei niweidio! Mor gynted ag y cafodd yr Arabiaid eu traed danynt, a gweled nad oedd niweid wedi cymmeryd lle, rhuthrasant allan o'r ffosydd, a chan ymaflyd yn nwyllaw y menywaid a edrychent, ac wedi ffurfio cylch, hwy a fanleasant eu câd-floedd gyd âg egni adnewyddol, a dechreusant ar ddawns gwallgof. Gwnaeth y peroriaethwyr eu goreu, ond eu peroriaeth a foddwyd gan leisau y dawnswyr. Cyfrannodd Abd-ur-rahman o'r cyffroad, a chan dafu ei fantell i un o'i weinyddwyr, mynnodd flaenori yn y *debké*. Buasai yn orchwyl ofer i gynnyg gosod attalfa ar eu gorchwylion.

Dewisiais yn hytrach adael i'r bobl fino eu hunain allan ; ac wrth ystyried eu hegniadau a'r ymdrechladau blaenorol, a ddangoswyd gan aelodau a gyddfau, nid yn hir y bu hyn cyn cymmeryd lle.

Mi ymbarottoais yn awr, gyd & chynhorthwy Behnan, y Bairakdar, a'r Tiitariaid, i symmud y tarw i'r ffos hir a arweiniai i ymyl y crug. Gosodwyd rhol-brennau mewn trefn ; ac mor gynted ag y llonyddodd cyffroad yr Arabiaid yn ddigonol i ail-ymaflyd yn eu gwaith, llusgwyd y cerfiad o'i le & rhaffau.

Gosodwyd cynnalyddion coed hyd ben draw y ffos, a gosodwyd rhol-brennau newyddion dan y tarw fel ag yr oedd yn cael ei lusgo ym mlaen & rhaffau, wrth y rhai yr oedd yr offer a ddelid gan gyffion yn y ddaear, wedi eu sicrhau. Yr oedd yr haul ym machlud pan orphenwyd y parottoadau hyn. Rhoes heibio bob llafur hyd drannoeth. Rhoes yr Arabiaid eu dillad am danynt, a chan osod y peroriaethwyr yn flaenaf, aethant tu a'r pentref, gan ganu eu cād-ganeuon, ac yn achlysurol, hwy ddyrchafent floedd wyllt, a thafient eu picellau i'r awyr, gan chwareu eu cleddyfau a'u tarianau uwch eu pennau.

Marchogais yn fy ol gyd âg Abd-ur-rahman. Schloss a'i farchogion a garlamenteu oddi amgylch i ni, yn chwareu y jerrid, ac a osodent bennau eu picellau yn gyfagos i fy mhen a'm corph, yr hyn oedd ym mhell o fod yn gysurus ; canys yr oedd yn amlwg ddigon, pe buasai y cessig yn peidio syrthio yn ol ar eu garrau yn uniongyrchol, neu pe buasent yn tramgwyddo, y gwanesid fi yn y fan. Ond yn gymmaint a bod y dangosiad wedi cael ei fwriadu mewn ffordd o foesgarwch i mi, ac yn rhoddi cyfleusdra i'r rhyfelwyr ieuainge i ddangos eu gallu, ynghyd â dysg da y meirch, arwyddais fy mod wedi cael boddlonrwydd mawr, a chanmolais bawb fel eu gilydd.

Gwedi i benboethni y Sheikh Arabaidd lonyddu ac oeri, meddiannwyd ef gan fyfyrnodau moesol. "Rhyfeddol ! Rhyfeddol ! Nid oes yn sicr un Duw ond Duw, a Mohammed yw ei brophwyd," ebai ef, ar ol distawrwydd hir. "Yn enw y Goruchaf, dywedwch wrthyf, O Bey, pa beth yr ydych[yn] myned i'w wneuthur â'r cerrig hyn. Cynnifer mil o bwrsau gwedi eu gwario ar y cyfryw bethau. A ddichon, megis ag y dywedir gennych chwi, bod eich pobl yn dysgu doethineb oddi wrth y pethau hyn ; neu, megis ag y mae ei barchedigaeth y Cadi yn haeru, eu bod yn myned i balas eich brenhines,

yr hon, ynghyd â'r anghredinwyr eraill, sydd yn addoli yr eilunod hyn ? Gyd â golwg ar ddoethineb, ni all yr arluniau hyn eich dysgu i wneuthur gwell cyllill, neu welleifiau, neu gottym-weoedd ; ac yng ngwneuthuriad y pethau yna mae'r Saeson yn rhagori. Ond Duw sydd fawr ! Duw sydd fawr ! Yma y mae y cerrig, pa rai sydd wedi eu claddu er dyddiau Noah Sanctaidd,—heddwch fyddo gyd âg ef ! Fê allai eu bod dan y ddaear cyn y diluw. Yr wyf wedi byw am flynyddoedd ar y tiroedd hyn. Fy nhad, a thad fy nhad, a wersyllasant yma o'm blaen i ; ond ni chlywsant erioed am yr arluniau hyn. Am ddeuddeg cant o flynyddoedd, mae y gwir gredinwyr, (a moliant fyddo i Dduw, ganddynt hwy yn unig y mae pob gwir ddoethineb) wedi ymsefydlu yn y wlad hon, ac ni chlywodd neb o honynt erioed am balas dan y ddaear. Ni chlywodd hefyd y rhai oedd o'u blaen hwynt. Ond wele ! Y mae Ffrangc yn dyfod yma ar ol llawer o ddiwrnodau o daith, ac a gerdda yn uniongyrchol i'r fan, ac a gymmer bren (gan egluro y darluniad â blaen ei biccwll,) ac a wna linell yma, ac a wna linell accw. Yma, meddai ef, mae y palas ; yna, meddai ef, mae y porth ; ac efe a ddengys i ni yr hyn sydd wedi bod dros ein holl oes dan ein traed, heb ein bod ni yn gwybod dim yn eu gylch. Rhyfeddol ! Rhyfeddol ! Ai drwy lyfrau, ai drwy ddewiniaeth, ai drwy eich prophwydi y dysgasoch chwi y pethau yna ? Dywedwch, O Bey, dywedwch wrthyf ddirgelwch doethineb."

Yn sicr nid oedd syndod Abd-ur-rahman heb achos, ac yr oedd ei fyfyrnodau yn naturiol hollol. Pan yn marchogaeth wrth ei ochr, yr oeddwn fy hun wedi bod mewn go-freuddwyd, heb fod yn an-nebyg i'w freuddwyd yntau, yr hwn yn ddisymmwth a rwystrowyd gan ei siarad ef. Y cyfryw feddyliau a ymddylenwasant arnaf yn feunyddiol, fel ag yr oeddwn yn edrych ar bob cerfiad a ddarganfyddid. Yr oedd bod estron yn gwneuthur yn gyhoeddus golofnau fu yn gladdedig am dros ugain can mlynedd, a thrwy hyn yn profi i'r rhai hynny a breswylent oddi amgylch iddynt, bod llawer o'r gwareiddiwrch a'r wybodaeth yr ymfrostiwn ni ynddynt, yn hanfodi ym mhlith eu cyn-deidiau, pan ag yr oedd ein "hynafiaid ni heb eu geni."—Yr oedd hyn mewn ffordd yn gyfaddefiad o ddyled y Gorllewin i'r Dwyrain. Mewn gwirionedd, nid achos bychan o syndod ydyw, bod cenhedloedd pellennig a newydd, megis yn cadw unig hanesion pobl fu unwaith yn llywodraethu agos hanner y byd,

yn awr yn gallu dysgu hanedigion y bobl hynny, neu y rhai a feddiannant eu tiriogaethau, ym mha fannau yr oedd eu dinasoedd a'u colofnau yn sefyll. Yr oedd mwy na digon i gynhyrfu syndod Abd-ur-rahman, a mi a gymmerais asael yn y cyfleusdra i draddodi darlith hir iddo ar fuddioldeb gwareidd-dra a gwybodaeth. Ond ni wnaif sicrhau bod fy ymdrechion mor llwyddiannus ag ymdrechion y rhai a ddichon ymfrostio yn eu cenhadiaethau i'r Dwyrain. Yr hyn a ellais ei gyrhaeddyd ydoedd, rhoddi i'r Sheikh Arabaidd, ddrychfeddwl dyrchafedig am ddoethineb a gallu y Ffrangciaid; yr hyn fu mor ddefnyddiol i mi, fel y bu yr argraph a daenwyd drwyddo ar hyd y wlad, yn dra effeithiol gyd â golwg ar fy meddiannau a'm person.

Edrychid yn naturiol ar y noson honno fel noson o lawenychiad. Ciniawodd Abd-ur-rahman a'i frawd gyd â mi, ond oni buasai yr anrhydedd a roddid iddynt drwy gael defnyddio cyllill a ffyrch, buasai yn well ganddynt ddefnyddio eu bysedd gyd â y twrr ymgynhulledig oddi amgylch y dysglau coed, yn y llannerch o'r tu allan. Lladdwyd defaid fel arferol, pa rai a bobid neu a ferwid yn gyfein. Y rhai hyn, a gyfansoddant hanfod pob gwleddoedd cyhoeddus. Yn brin yr ymborthwyd arnynt cyn dechreu dawnasio. Yr oedd y peroriaethwyr wrthi bob yn ail, canys nid dichonadwy i unrhyw wynt dynol ddal yn ddidor. Pan ag y byddai rhai yn agos a syrthio o flinder, y rhesau a gyflenwid gan eraill. Ac yn y wedd hon yr elai yr Arabiaid ym mlaen hyd dorriad y dydd. Yn ofer hollol y pregethid cymmedroldeb, neu yr erfynid am lonyddwch. Cynghor a cherydd a dderbynid gan waeddiadau y gâd-floedd, a munudau cynddeiriogwyllt, fel profion o'u diolchgarwch am y wledd, yn gystal ag fel profion o'u gallu i wrthwynebu blinder.

Wedi treulio y nos yn y wedd hon, y dynion rhyfeddol hyn, gan ganu a chrychlammu, a gychwynasant at y crug. Yr oedd pob peth wedi cael eu parottoi y dydd o'r blaen tu ag at symmud y tarw, ac nid oedd yn aros i'r bobl yn awr, ond tynnu wrth y rhaffau. Fel ag yr oedd y cerfiad yn nesu ym mlaen, y rhol-brennau, a adewid o'r tu ol, a osodid o'r tu blaen, ac fel hyn, mewn amser byr, efe a gyrhaeddodd derfyn y ffos. Nid oedd ond anhawsdra bychan i'w lusgo lawr ar hyd lechwedd y crug. Pan ag yr oedd o fewn tair neu bedair troedfedd i'r gwaelod, symmudwyd digon o bridd ymaith oddi tanodd i'r drol, ar ba un y gostynwyd y tarw ei hun, wedi

cloddio ychwaneg o bridd ymaith. Yr oedd yn barod yn fuan i'w lusgo at yr afon. Rhoddwyd buail yn gyntaf wrth yr iau; ac er bod y bobl yn tynnu wrth y rhaffau oeddynt am y dolennau a sicrhased wrth yr olwynion a rhannau eraill o'r drol, yr anifeiliaid, gan deimlo y pwysau o'r tu ol iddynt, a wrthodasant syflyd. Gorfu arnom eu gollwng yn rhyddion; a'r Tiyariaid, yn finteioedd o wyth dyn ym mhob mintai, a gyfodent y pawl bob yn ail fintai, a'r Arabiaid, trwy gynnorthwyo pobl Naiffa a Nimroud, yn llusgo y drol. Yr orymdaith fel hyn a ffurfiwyd. Marchogais yn flaenaf gyd â'r Bairakdar, er dangos iddynt y ffordd. Yna deuai y peroriaethwyr gan guro eu tabyrddau, a chwythu eu chwibanoglau hyd y gallent. Yna canlynodd y drol, yr hon a lusgid gan dri chant o bobl, pa rai a waeddent mor uchel ag y gallasant waeddi, a hwy a gymhellid yn eu hegnion gan y Cawassiaid a'r arolygwyr. Yn olaf yr oedd y menywaid, pa rai a gadwent benboethni yr Arabiaid rhag oeri a'u lleisiau gwichialaidd. Marchogion Abd-ur-rahman a gyflawnent amryw gampiau oddi amgylch y dorf, gan garlammu yn ol ac ym mlaen, a rhuthro â'u piccellau.

Aethom ym mlaen yn lled dda, er bod y pridd yn drwm iawn, hyd oni chyrhaeddasom adfeilion pentref cyntefig Nimroud.* Mae trigolion pentrefi Assyria yn cloddio pyllau dyfnion i ddodi eu hŷd, eu haidd, a'u gwellt, dros yr hydref a'r gauaf ynddynt. Mae y pyllau hyn yn gyffredinol oddi amgylch y pentrefi. Gan nad ydyw y pyllau hyn wedi eu gorchuddio ond gan ystram wannaid o goed, a chymmrwd o laid, y maent yn dra pheryglus pan yn hanner gweigion, i'r marchogwr; canys oni fydd ganddo arweinydd yn gwybod am danynt, bydd traed ol y march yn debygol o fod ynddynt, ac yntau yn mesur ei hyd ar y ddaear o'r tu blaen. Yr oedd y pyllau fyd oddi amgylch Nimroud er ys amser maith gwedi cael eu gwaghau, ac wedi cael eu cuddio gan y tywod a'r llwch ysgafn a chwythir dros y gwastadedd yn yr haf. Canys y maent yn llanw pob twll a holltiad. Er fy mod gwedi chwilio y tir yn ofalus cyn cychwyn, etto un o'r pyllau hyn ni welais, a suddodd dwy o olwynion y drol iddo. Synnai yr Arabiaid, a gwaeddent, ond yn ofer. Torrodd y rhaffau, ond ni symmudai yr olwynion. Defnyddiais

* Symmudwyd y pentref i'r lle y mae yn bresennol gwedi i'r afon gilio yn raddol i'r Gorllewin, am fod y trigolion gwedi eu gadael gryn bellder oddi wrth y dwfr.

bob moddion i'w cael yn rhyddion, ond yn aflwyddiannus. Gwedi gweithio yn galed hyd yr hwyr, gorfu arnom roddi heibio. Gadewais nifer o Arabiaid i wyllo y drol a'i chynhwysiad, gan feddwl y buasai rhai o'r Bedouiniaid yn syrthio mewn cariad â'r rhaffau, ac â'r matrassau, a'r brethynau llawban, y rhai oedd am y cerfiad, ac yr ymwelsent â'r lle yn y nos. Nid oedd fy amheuan yn ddisail; canys braidd yr oeddwn yn y gwely, cyn i'r holl bentref gael ei daflu i gynnwrf gan swm arfau tân, a châd-floedd y Jebouriaid. Gwedi brysio i'r fan, cefais fod mintai o Arabiaid gwedi ymosod ar fy ngweithwyr. Curwyd hwynt ymaith, ond gadawsant eu nôd ar eu hol; canys tarawodd pelen ochr y tarw ac a'i bylchodd. Yr oeddwn yn chwennychu gwybod pwy oedd awdwyr yr ymosodiad haerllug hwn, ac yr oeddwn wedi tynnu cynllun i ddial yn uniongyrchol arnynt. Ond yr oedd yn rhy ddiweddar pan wybuwyd pwy oeddynt, canys gan rag-weled cospedigaeth, cyfodasant eu pebyll, ac aethant i'r anialwch.

Bore drannoeth, llwyddasom i symmud ymaith y pridd, ac i osod ystyllod trwchus dan yr olwynion oeddynt wedi eu claddu. Gwedi ychydig o egnion, symmudodd y drol ym mlaen ynghanol banllefaeu yr Arabiaid; pa rai, yn ol eu defod ar y cyfryw achlysuron, a waeddent yn uchel, ac a wnaent amryw ystumiau pan yn tynnu y rhaffau. Ffurfiwyd yr orymdaith megis ag y gwnaed y dydd o'r blaen, a llusgasom y tarw yn orfoleddus hyd o fewn ychydig gannoedd o lathenni i'r afon; yna yr olwynion a suddasant i'r tywod, ac yr oedd gwedi myned yn nos cyn i ni ddyfeisio pa fodd i'w osod ar yr esgynlawr a barottowyd i'w dderbyn, ac o'r hwn yr oedd i ymlithro i'r afon; ond gwnaed hyn gyd âg ystyllod a thrwy egnion adnewyddol. Pebyll yr Arabiaid a wersyllent yn gyfagos i'r afon, a osodwyd oddi amgylch y tarw, hyd oni ddygid ei gydymaith, y llew, lawr, ac arhwyllo y ddau ynghyd tu a Baghdad. Treuliwyd y nos mewn llawenydd adnewyddol, mewn ffordd o gadw gwyl ar derfyniad ein gwaith. Bore drannoeth, marchogais i Mosul, er mwynhau ychydig ddyddiau o orphwysfa ar ol fy ymdrechïadau.

Gwedi myned a'r tarw yn llwyddiannus fel hyn i lennydd yr afon, gwnaed parottoadau, ar ol fy nychweliad i Nimroud, tu âg at symmud yr ail gerfiad; a pherais i'r ffos, yr hon yn barod a agorwyd i'r tarw, gael ei hestyn hyd at y cyntedd a ffurfiad gan y llewod, yr hyn oedd ynghylch pedwar ugain troedfedd i'r Gogledd.

Yr oedd fy nhrefniadau yn barod erbyn canol Ebrill. Penderfynais i roddi y llew ar unwaith ar y drol, ac nid ei lusgo allan o'r crug ar rol-brennau. Y cerfiad hwn yn ei ddisgynfa, a gynhelid yn yr un modd ag y cynhaliwyd y tarw ; ond i ochelyd ail ddigwyddiad, dyblais nifer y rhaffau, a thyrch y rhaff fawr. Symmudwyd digon o bridd ymaith er mwyn i'r drol fod yn gydwastad â gwaelod y llew. Pan yn symmud ymaith y mur o briddfeini anghrasedig, darganfyddais ddwy daflen gleinfaen, cyffelyb i'r rhai a ddarlunwyd eisioes, (tu dal. 78.) Yr oedd arnynt yr argraph lumanol, ac yr oedd yn amlwg eu bod wedi cael eu gosod yn seiliau y palas ; fe allai, yn gyffelyb ag y gosodir bathodau a thafennau yn bresennol dan adeiladau, i ddangos cyfnod a diben yr adeiladau.

Yn gymmaint a bod y llew wedi hollti mewn mwy nag un man, yr oedd yn ofynol am y gofal mwyaf wrth ei ostwng i'w symmud. Gwnaed pob un o'r ddau heb unrhyw ddigwyddiad. Ymgynhullodd yr Arabiaid ynghyd, megis ag y gwnaethant ar symmudiad y tarw. Marchogodd Abd-ur-rahman a'i farchogion dros y crug. Cawsom yr un gwaeddi a'r unrhyw wleddoedd. Disgynodd y llew ar y fan ag yr oeddwn wedi barottoi iddo ar y drol, a llusgwyd ef yn rhwydd o'r adfeilion. Bu ddau ddiwrnod cyn cyrhaeddwyd yr afon, yn gymmaint ag i'r olwynion suddo fwy nag unwaith i'r ddaear rydd, a chyd âg anhawsdra y rhyddheid hwynt. O'r diwedd gosodwyd ef wrth ochr y tarw ar lennydd y Tigris, yn barod i fyned tu a Busrah, mor gynted ag y gellid ymbarottoi i'w arhwylio.

Y cerfiadau, a anfonwyd yn barod i Busrah, a nofiwyd lawr ar hyd yr afon ar ddyfrglwydi hyd Baghdad yn unig, ym mha le y rhoddwyd hwynt mewn badau adeiledig gan y brodorion at ran isaf y Tigris a'r Euphrates. Yr oedd y badau hyn yn rhy fychain i gludo y tarw ; ac mewn gwirionedd, pe buasent yn ddigon mawr, gorchwyl anhawdd, os nad rhy anhawdd, fuasai codi cerfiadau mor bwysig iddynt heb beiriannau addas at y gorchwyl. Penderfynais gan hynny, gynnwys mordwyo rhan isaf yr afon fel y rhan uchaf, â dyfrglwydi, ac i arhwylio y llew a'r tarw ar unwaith i Busrah. Dyfrglwydwyr Mosul, pa rai a arferent ddisgyn ar hyd y Tigris i Baghdad, ond nid yn îs, a ddywedent, na ellid myned, a gwrthodent wneuthur y cynnygiad. Yr oedd hyd yn oed fy nghyfeillion yn Baghdad yn amheus ynghylch llwyddiant yr anturiaeth, yn bennaf ar y sail o fod rhagfarnau ac arferion y brodorion yn fy erbyn, ac

y mae pob un yn gwybod pa mor anhawdd ydyw llwyddo gan y Dwyreinwyr i ymgymmeryd âg unrhyw beth ag fyddo yn wrthwyneb i'w harferion sefydlog. Y cyfryw ydynt wedi bod yn eu natur am oesau. Megis ag y gwnaeth eu tadau, felly y gwnaethant hwythau ar eu holau, gan anghofio neu esgeuluso llawer o bethau, ond peidio ychwanegu at ddim, na gwella dim. Yn gymmaint ag nad ydyw y dyfrglwydi yn cyfarfod âg anhawsderau anoresgynadwy wrth ddisgyn hyd yn oed o daleithiau mynyddig Diarbekir i Bagdad, nid oedd unrhyw reswm o bwys, pa ham na buasent yn parhau yn eu taith nes cyrhaeddys Busrah. Gellai fod rhwystrau yn rhan uchaf yr afon, yr hon sydd yn llawn ffrydiau chwyrn, creigiau, a beis-fannau; ond nid ydynt yn y rhan isaf, lle mae dyfnder dwfr ac heb ddim i rwystro badau mawrion i hwylio. Mae yr afon islaw Bagdad yn araf, ac mae y llanw yn esgyn yr afon hyd drugain milldir yn uwch na Busrah. Dyna yr unig wrthwynebiadau, ac ni ddygai y rhai hyn berthynas ond â'r amser y byddai yn ofynol disgyn ar hyd yr afon.

Nid oedd modd drwy y dadleuon mwyaf argyhoeddiadol, a'r rhai hyn yn cael eu cefnogi gan bentwr o arian, i lwyddo gyd â dyfrglwydwyr Mosul, i wneuthur y cyfryw ddyfrglwydi ag oedd eisiau arnaf, tu ag at hwylio ar hyd yr afon. Ond trwy gynnorthwyon Mr. Hector, cafwyd dyn yn Bagdad, yr hwn a ddywedodd ei fod ef yn foddlon i wneuthur yr aberth a dybid yn gyffredinol ei fod yn dwyn perthynas â'r cynnygiad. Yr oedd hwn mewn dyled am lawer o arian, a chan fod ganddo nifer lliosog o grwyn yn ddi-ddenydd, dewisiai yn hytrach i ymgymmeryd â gorchwyl peryglus, na chael ei gloi yng ngharchar am ddyled.

Gwnaeth Mullah Ali,—canyys y cyfryw oedd enw y dyn hwn, ei ymddangosiad yn Nimroud. Canlynwyd ef gan Arabiad budr, hanner noeth, sef ei gynnorthwywr i wneuthur y dyfrglwydi; ac yn gyffelyb i'r rhai a ddilynent ei gelfyddyd ryw ddwy fil o flynyddoedd yn ol, yr oedd ganddo bâr o asynod yn llwythog o grwyn parod i'w defnyddio. Fel brodor pur o Bagdad, yr oedd wedi defnyddio ei holl gywreinrwydd yn etholiad y defnyddiau a gyfansoddent ei ddillad. Ni allasai bod gwell cymmysgedd o liwiau nag a ddangosid yn ei antari, ei fantell, a'i bendorch fawr. Dechreuodd yn ol yr arferiad, gyd âg araeth hirfaith, gan dystio yn enw y Prophwyd, na buasai efe yn cymmeryd y gorchwyl dros un dyn ar y

ddaeaf, ag oedd yn gymmeryd drosod fi; ei fod yn gaethwas ac yn aberth i mi, a bod y dyn nad oedd felly, yn waeth nag anghredadyn. Mi dorrais yr araeth gymmediwiol hon yn fer. Yna, yn ol y dull cyffredin gyd â golwg ar orchwylion o'r fath dechreuodd wneuthur esgusodion, ac ychwanegu ei ofynion, a thaflu anhawsderau ar y ffordd. Ymwrthodais a siarad ynghylch y pyngciau hyn, ac a ddymunais ar Ibrahim Agha i egluro iddo y dull oedd gennyf fi i gyflawni fy ngyttundeb, a'i gyfarwyddo i ymostwng i'w dyngedfen, yn gymmaint a bod y cyttundeb wedi ei dystio, a'i fod yn bresennol yng ngafael awdurdod rhag pa un ni allai ddiengyd.

Gwnaeth Mullah Ali amryw gynnygion i wella ei gyttundeb, ac ymdrechai gael gennyf ystyried ei haeddedigaethau yn fwy. Disgwyliai i'r ymdrechion hyn, o leiaf, ychwanegu swm fwy o wobr. O'r diwedd, efe a ymostyngodd i'w dyngedfen, gan weithio yn araf, gyd â'i gynnorthwywr, trwy rwymo trawstiau a chyffion coed â gwiaill helyg, i wneuthur ystram i'r dyfrglwydi. Yr oedd etto ryw anhawsderau a rhwystrau i'w gorfod. Yr oedd gan y dyn o Baghdad ei farn ynghylch adeiladu dyfrglwydi yn gyffredinol, ac yr oedd ei farn wedi cael ei sefydlu ar ddefodau cyn cof, ac ar draddodiadau ei wlad. Yr oedd gennyf finnau fy amcanion, ond ni ellid eu cadarnhau â'r unrhyw ddadleuon sylweddol. O ganlyniad, gellai nad oedd yr hwn ag oedd a phob prawf o'i ochr, yn gamsyniadol, yn ei waith yn cyhoeddi yn erbyn cynllun, na allwn ddwyn ym mlaen dystiolaeth well drosto, na mai hynny oedd fy ewyllys. Ond yn gyffelyb i lawer o ddynion eraill a gawsant gam, syrthiodd yn aberth i'r "droit du plus fort," a gorfu arno ar unwaith aberthu rhagfarn ac arferiad.

Nid oedd gennyf amheuaeth, na fyddai i'r crwyn, wedi eu llanw â gwynt, i gynnal y cerfiadau heb un anhawsdra hyd Baghdad, yr hyn a gymmerai o wyth i ddeg diwrnod o hwylio dan amgylchiadau ffafriol. Ond yno yr oedd yn rhaid eu hagog, a'u hail lenwi, amgen yn brin y gallasant ddal y pwysai i gyrrhaeddyd Busrah. Gan nad pa mor ofalus y llenwir y crwyn, mae yr awyr yn diengyd yn raddol, ac mae y dyfrglwydi a gludant nwyddau masnachol, yn gorfod aros lawer gwaith wrth ddisgyn ar hyd yr afon, er mwyn i'r dyfrglwydwyr eu hail lenwi.

Gellai fod yn ddyddorol i'r darllenrydd wybod pa fodd y gwneir y dyfrglwydi hyn, ag sydd yn debygol eu bod wedi cael eu def-

nyddio fel unig gludau masnach, ym mharthau uchaf Mesopotamia am lawer o oesau. Crwyn defaid a geifr yn eu maintioli, a flingir gyd â mor lleied o dorriadau ag y byddo modd, ac yna sychir a pharottoir hwynt. Gadewir un twll, drwy yr hwn y chwythir iddynt er mwyn eu llenwi. Gwneir ystram o drawstiau poplyswydd, canghennau coed, a chyrs, gymmaint a'r ddyfrglwyd fwriedig, ac yna clymmir y crwyn chwythiedig wrthi a gwial mer-helyg. Mae y ddyfrglwyd yn awr yn barod, a llusgir hi i'r dwfr. Cymmerir gofal i osod y crwyn a'u gennebau tu ag i fynu, fel os bydd iddynt dorri neu ofyn am eu hail lenwi, y gellir eu cyrhaeddyd yn rhwydd. Ar yr ystram goed gosodir byrneidiau o nwyddau, ynghyd â meddiannau perthynol i fasnachwyr a theithwyr. Pan fyddo personau o waedoliaeth, neu o gyfoeth yn hwylio lawr ar hyd yr afon, gwneir bwthynnod bychain iddynt ar y dyfrglwyd, a hynny drwy osod gorchudd pren *takht*, neu bren gwely y wlad, gyd â chwfl wedi ei wneuthur o gyrs, a brethyn llawban o'r tu mewn iddo. Mae y tramwyedigion tlottaf yn ymofyn cysgod neu gynhesrwydd, trwy gladdu eu hunain ym mhlith y byrnau a nwyfau eraill, ac eisteddant yn amyneddgar, braidd heb syflyd, hyd oni chyrhaeddant ben eu taith. Cludant gyd â hwynt *fungal* bridd, neu badell dân, yn dal tân golosg, a'r hwn y tariant eu pibelli, ac y parottoant eu coffi a'u hymborth. Yr unig berygl i'w ofni ar yr afon sydd oddi wrth yr Arabiaid; pa rai, pan fydd y wlad mewn cynnwrf, ydynt bob amser yn yspeilio y dyfrglwydi.

Mae y dyfrglwydwyr yn gwthio ac yn arwain y llestri anghelfydd hyn a phawliau hirion, wrth bennau pa rai y mae ychydig ddarnau o gorsen holltiedig, wedi eu sicrhau. Maent yn fedrus yn gochelyd ffrydiau yr afon; a chan eistedd ar y byrnau, rhwyfant yn ddidor, hyd yn oed pan fydd yr haul boethaf. Anfynych yr hwyliant yn y nos cyn cyrhaeddyd Tekrit, oblegid y creigiau ar beisfannau, pa rai a geir yn fynych ym mharth uchaf yr afon. Ond pan fyddent wedi myned heibio i'r lle hwnnw, hwy ymroddant dydd a nos i'r ffrwd araf. Yn amser y llifogydd yn y gwanwyn, neu gwedi gwlawogydd trymion, gall dyfrglwydi bychain noŋo o Mosul i Bagdad mewn ynghylch pedair awr a phedwar ugain; ond y dyfrglwydi mwyaf a dreuliant yn gyffredin o chwech i saith diwrnod i hwylio o un i'r llall. Pan ddilwythir hwynt, hwy a ddattodir, a'r trawstiau, y coed, a'r gwial a werthir gyd âg elw mawr. Golchir

y crwyn, ac wedi hynny hwy a ruglir â chrwyn pomgranadau wedi eu curo, er mwyn eu cadw rhag hollti a phydru. Dygir hwynt yn ol, naill ai ar ysgwyddau y dyfrglwydwyr, neu ar asynod, i Mosul a Tekrit, lle mae y bobl a hwyliant ar y Tigris yn gyffredin yn aros.

Ar yr 20fed o Ebrill, yn ffodus iawn, cyfododd yr afon, a chan fod pob peth yn barod gennyf, penderfynais gynnyg arhwylio y tarw a'r llew. Yr oedd y ddau gerfiad wedi cael eu gosod yn y fath fodd ar drawstiau o goed poplwsydd, fel pan dynnid y geingiau oddi tanynt, yr ymlithrent hyd agos i ganol y ddyfrglwyd. Torrwyd glan uchel yr afon hyd onid oedd y llechwedd yn cyrhaeddyd i ymyl y dwfr. Irwyd y trawstiau yn dda yn gyntaf, a dodwyd dwfrglwyd o chwech cant o grwyn gyferbyn â'r tarw, yr hwn, wedi symmud y geingiau ymaith a ddisgynodd i'w le. I'r diben i'w attal i ymlithro yn rhy fuan, ac felly i hollti y crwyn drwy bwys disymmwth, yr Arabiaid a'i hattalient â rhaffau, ac felly dodwyd ef yn ei le heb unrhyw ddigwyddiad. Yna y llew a osodwyd ar ddwfrglwyd arall o'r un maintioli, gyd â'r un llwyddiant, ac ym mhen ychydig oriau, yr oedd y ddau gerfiad, ynghyd âg amryw led-luniau o'r un adfeilion, wedi eu gwneuthur yn ddiogel, a chyn y nos yr oeddynt yn nofio i Busrah.

Gwedi i orchwylion y dydd fyned heibio, lladdwyd defaid er mwyn gwledda Arabiaid Abd-ur-rahman, y rhai a roddasant ei cyn-northwyon, ac hefyd i'r gweithwyr. Yr Abou Salmaniaid a ddychwelasant i'w pebyll ar ol y tywyll. Cymmerodd Abd-ur-rahman ei gennad oddi wrthyf, ac ni chyfarfyddasom ar ol hyn; symmudodd y diwrnod nesaf tu a thalaeth Jezirah i chwilio am borfa. Clywais am dano ar fy nhaith i Gaercystenyn. Yr oedd y Kurdiaid ag oeddynt ar ei ffordd, yn achwyn bod ei lwyth yn ychwanegu at eu diadelloedd, drwy feddiannu defaid gwasgaredig eu cymmydogion. Gwelais lawer o'r Sheikh hwn yn amser fy arosfa yn Nimroud, ac er, fel yr holl Arabiaid, nid oedd ganddo wrthwynebiad i ofyn am yr hyn yr oedd rhyw fath o debygolrwydd y buasai yn ei gael, etto yr oedd efe ar y cwbl, yn ddyn cyfeillgar a defnyddiol.

Ar fore yr 22, yr oedd y dyfrglwydi yn barod, a rhoddais ddwy ddafad i'r dyfrglwydwyr i'w lladd ar lan yr afon, mewn ffordd o aberth er diogelu llwyddiant y fordaith. Rhannwyd y celeiniau megis ag y mae yn briodol ar y cyfryw achlysuron, rhwng y tlodion. Cadwyd y drydedd ddafad i fod yn fath o offrwm cymmodol

i'w lladd ar fedd y Sultan Abd-Allah,—yr hwn a ymddengys ei fod yn sant ag sydd yn cyfryngu yn fawr iawn â mordwyad y Tigris, yr hwn hefyd a attaliodd yr agerdd-long a elwid yr “Euphrates,” a'i dwylaw anghredinol i esgyn yr afon yn uwch, am iddynt esgeuluso yr aberth defodol. Gwedi cyflawni yr holl ddefodau yn ddyledus, cusanodd Mullah Ali fy llaw, a chan sefyll ar un o'r dyfrglwydi, a noddodd yn araf ar hyd yr afon, a'r llwyth dan ei ofal.*

Fel ag yr oeddwn yn edrych ar ol y dyfrglwydi, hyd onid aethant o'r golwg gan un o'r ceulannau a ymestynai i'r afon, ni allaswn lai na meddwl am dynged rhyfedd eu llwythi; pa rai, oeddynt wedi addurno palasau y brenhinoedd Assyriaid, ac yn wrthddrychau o syndod, ac fe allai, wedi bod yn cael eu haddoli gan filoedd; ac wedi cael eu claddu am ganrifoedd o dan wyneb tir a droediwyd gan y Persiaid dan Cyrus, a chan y Groegiaid dan Alecsander, a chan yr Arabiaid o dan ganlyniedyddion cyntaf y prophwyd. Yr oeddynt yn awr i ymweled âg India, i groesi moroedd pellaf yr arddrych Ddeheuol, ac yn y pen draw i gael eu gosod yn yr Amgueddfa Brydeinaidd. Pwy a all anturio i ragddywedyd, pa mor ddieithr y terfyn eu gyrfa?

Gwedi ymadawiad yr Abou-Salmanaid, yr oedd gwastadedd Nimroud yn anialwch hollol. Daeth ymweliadau mintoioedd arfog o Arabiaid yn fynychach beunydd, ac yn fynych gwyliem hwynt o'r crug, fel ag yr oeddynt yn marchogaeth tu a'r brynianu am ryw yspail, neu ynte yn dychwelyd yn ol o'u hanturiaethau, gan yrru y diadelloedd a'r da yspeilliedig o'u blaen. Yr oeddyn yn parhau yn rhy gryfion i'r Bedouiniaid, ond gorfu arnaf osod fy nhŷ

* Nid anhebygol i'r bigadail fawr, yr hon yn ol Diodorus Siculus (lib. ii. c. 1.) a ddygwyd i Babilon o Armenia gan Semiramis, i gael ei nofo ar ddyfrglwydi a gynhelid gan grwyn, yn yr un cyffelyb fodd ag y trosglwyddais innau gerfiadan Ninefeh i Busrah. Yr oedd yn 130 o droedfeddi o uchder, ac yn 25 o droedfeddi petruol wrth y gwaelod, a chan ei bod wedi cael ei thorri o'r graig, os nad ydyw yr hanes wedi cael ei chwyddo, yr oedd yn rhaid bod ei phwysau yn anferthol fawr. Yr anhawddra mwyaaf a all ymddangos, oedd ei rhoddi ar y dyfrglwyd; ond gellid gwneuthur hynny drwy ddull rhydd.—Sef rhoddi y trawstiau a ffurfiant yr ystram goed, a sicrhau y crwyn dan y bigadail, mewn rhyw le sych a orliffid gan y gorliffad blyneddol. Pan ddechreuai y dwfr gyfodi, a symmud y pridd yn raddol o dan y crwyn, gellid yn hawdd eu llanw â gwynt; a phan grynhaeddai y dwfr y dyfrglwyd, hwy gyfodent y bigadail, yr hon gwedi hyn a ellid nofo i ganol yr afon. Buaswn yn cymmeryd y ffordd hon i symmud y llewod a'r teirw mwyaaf, pe buasai yn ofynol i mi i'w hanfon i Busrah heb fod gennyf ryw gynllun peiriannol i arhwylio pwysau mor fawr drwy ddull hawddach.

mewn cyflwr eithaf cadarn ; a chadw gwylywyr oddi amgylch fy nherfynau yn y nos, er mwyn gochelyd ymosodiad disymmwrth. Yr oedd y Jebouriaid yn agored i golledion parhaus, mewn ffordd o asynod, neu ddodrefn pabell, am fod y wlad yn agored i grach-ladron, pa rai a ddeuent allan o'u cuddfeydd, ac a grwydrent yma a thraw fel jacaliaid wedi'r tywyll. Nid oedd dim yn rhy fychan, neu yn rhy ddiwerth i ddiengyd rhag eu sylw. Dihunid fi braidd bob nos gan waeddi, neu swm saethu, a chynhyrfid yr holl wersyllfa oblegid bod crochan efydd, neu hen sach fyd wedi myned ar ddifangcoll. Bum i mor ffodus a diengyd rhag eu hanrheithiadau.

Cynhyddai ofnau y Jebouriaid oblegid niferi y minteioedd ys-peilgar, ac o'r diwedd pan ymosodwyd ar wersyllfa fechan Arabaidd, o fewn golwg i Nimroud, gan fintai o farchogion Aneyzaidd, pa rai a lofruddiasant amryw o'r trigolion, ac a gymmerasant ymaith y defaid a'r da ; y gweithwyr fel corph, a wrthdystiasant yn erbyn aros ym mhellach mewn cymmydogaeth mor beryglus. Nid oedd modd yn hwy i'w cadw ynghyd, a phenderfynais gan hynny derfynu y cloddiadau.

Dechreuais gan hynny i guddio â phridd y parthau hynny o'r adfeilion oeddynt yn parhau i fod yn agored, yn ol y cyfarwyddiadau a dderbyniais oddi wrth ymddiriedolwyr yr Amgueddfa Brydeinaidd. Pe buasai y cerfiadau lliosog a adewid ar ol, yn cael eu gadael heb eu cuddio er mwyn eu diogelu, buasent yn dioddef, nid yn unig oddi wrth yr awyr, ond oddi wrth biccellau a ffyn cnwppaog yr Arabiaid, pa rai ydynt bob amser yn barod i daro allan lygaid, ac ym mhob modd i anurddo eilunod yr anghredinwyr. Y pridd a'r ysgarthion, a symmudwyd wrth agor yr adeilad, a ddygwyd yn ol yn bresennol mewn basgedi, ac a daflwyd i'r ystafelloedd, ac a grugwyd ar y llechau hyd oni chuddiwyd y cwbl.

Ond cyn gadael Nimroud ac ail-gladdu ei phalasaau, dymunwn arwain y darllenydd unwaith yn ychwaneg drwy adfeilion y prif balas, ac i drosglwyddo drychfeddwl mor gywir ag y gallaf am y neuaddau a'r ystafelloed a agorwyd. Bydded i ni ddychymygu ein hunain yn myned allan o'm pabell yn gyfagos i'r pentref ar y gwastadedd. Wrth ddynesu at y crug, ni welir ol adeilad, ond yn unig bwthyn bychan gorchuddiedig â chyrs, wedi ei adeiladu er mwyn fy ngweithwyr Chaldaeaidd. Yr ydym yn esgyn y bryn gwneuthuredig hwn, ond etto heb weled dim adfeilion, na charreg

allan o'r ddaear. Nid oes o'n blaen ond esgynlawr gwastad llydan, fe allai, yn orchuddiedig gan gynnyrch toreithiog o haid, neu fe allai, yn felyn a llosgedig, heb gymmaint a dalen i'w gweled, ond ambell dussw teneu o ddrain y camel. Tyrrau duon isel, yn cael eu hamgylchynu gan fân goed â phorfa gras, a cholofn deneu o fwg yn dyrchafu o'u canol, ydynt wasgaredig yma a thraw. Dyna bebyll yr Arabiaid; ac ychydig o hen fenywaid tlawd ydynt yn ymlusgo oddi amgylch iddynt, yn crynhoi dom y camelod, neu frigau aychion. Un neu ddwy o ferched, o gerddediad cryf, ac yn eu syth, ydynt ym mron a chyrhaeddyd pen y crug, a'u hystenau dwfr ar eu hysgwyddau, neu syppyn o fân goed ar eu pennau. Ar bob ochr i ni, yn dyfod allan o'r ddaear, gwelir rhesau hirion o ddynion o edrychiad gwyllt; eu gwallt yn annhrefnus, a'u cluniau yn y golwg oblegid eu crysau rhyddion; rhai yn neidio ac yn crychlammu, ac yn rhedeg yma a thraw gan waeddi fel gwallgofiaid. Pob un yn dwyn ei fasged, ac fel ag y mae yn cyrhaeddyd ymyl y crug, neu ryw fan cyfeus cyfagos, yn arllwys ei chynhwysiad, ac wrth hynny cwmwl o lwch yn dyrchafu. Yna y mae efe yn dychwelyd mor fuan ag a gall, gan ddawnsio a gwaeddi fel o'r blaen, a throï ei fasged oddi amgylch ei ben. Mae efe etto yn myned o'r golwg yn ymysgaroedd y ddaear, o ba le y daeth allan. Y rhai hyn ydynt y y gweithwyr sydd yn symmud yr ysgarthion o'r adfeilion.

Nyni a ddisgynwn i'r brif ffos, ar risiau wedi eu torri yn y pridd yn anghelfydd, yn gyfagos i wyneb Gorllewinol y crug. Fel ag yr ydym yn dynesu atti, nyni a gawn fintai o Arabiaid ar ei penliniau yn syllu yn ddyfal ar ryw beth islaw iddynt. Pob un yn dal ei biccell hir yn un llaw, a thussw o bluf yr estrys ar ei phen; ac yn y llall gebystyr ei gaseg, yr hon a safu yn amyneddgar o'r tu ol. Y fintai hon a gynnwysa Sheikh Bedouinaidd o'r anialwch, a'i ganlynwyr; pa rai, wedi clywed adroddiadau dieithr am ryfeddodau Nimroud, a ddaethant daith amryw ddiwrnodau, er mwyn symmud ymaith eu hamheuan, a boddloni eu cywreinrwydd. Efe a gyfyd wrth glywed ein dynesiad, ac os byddwn am ochelyd cofleidiad estron brwnt iawn, gwell i ni ar unwaith frysio i'r ffosydd.

Nyni a disgynwn ynghylch ugain troedfedd, ac yn ddisymmwrth a gawn ein hunain rhwng pâr o lewod anferthol, adeiniog a phenodynol, yn ffurfio y porth. Yr ydwyf yn barod wedi darlunio fy nheimpladau pan yn syllu am y tro cyntaf ar yr arluniau mawreddog

hyn. Buasai teimladau y darllenydd, y mae yn debygol, yn o gyffelyb, yn neillduol, pan adgofiai, fod Ezeziel, Jonah, ac eraill o'r prophwydi, wedi sefyll ger eu bron, a Sennacherib wedi ymgrymmu o'u blaen; ac, fe allai, fod hyd yn oed y patriarch Abraham ei hun wedi bod yn edrych arnynt.

Yn y droëllfa dan ddaearol a gyrhaeddassom, mae y cwbl yn drafferth a chymmysgedd. Arabiaid yn rhedeg yma ac accw; rhai yn cludo basgedi llawn o bridd, a rhai yn cludo ystenau dwfr i'w cymdeithion. Y Chaldaëaid, neu y Tiyariaid, yn eu gwisgoedd rhesog a'i cappannau pigyrnaidd yn cloddio a'u ceibiau blaenfain i'r pridd clydiog, ac yn cyfodi cwmwl tew o lwch gyd â phob ergyd. Gellir clywed tônau gwylltion peroriaeth Gordaidd, yn dyfod yn achlysurol o barth pellennig o'r adfeilion, ac os sylwid arnynt gan y gweithwyr, yr Arabiaid a unent eu lleisiau mewn cyd-gerdd, a ddychent eu cad-floedd, ac a weithient gyd âg egni adnewyddol. Gan adael o'r tu ol i ni ystafell fechan, ag mae ei cherfiadau yn nodedig yn niffygion eu gorpheniadau, ac yn dra anghelydd yng nghynllun yr addurniadau, yr ydym yn myned oddi rhwng y llewod adeiniog, ac yn myned i weddillion y brif neuadd. O bob tu i ni y mae arluniau adeiniog anferthfawr; rhai â phennau eryrod, eraill a phennau hollol ddynol, yn dwyn arwyddion dirgeledig yn eu dwylaw. Y mae un o honynt wedi syrthio am draws y cyntedd, ac nid oes ond prin ddigon o le i ymlusgo oddi tano. O'r tu hwnt i'r porth hwn mae arlun adeiniog, a dwy lech gyd â lledluniau; ond y maent wedi cael eu niweidio i'r fath raddau, fel mae yn brin y gellir olrhain y cynlluniau arnynt. Yn nes ym mlaen, nid oes unrhyw olion mur, er fod ffos ddofn gwedi cael ei hagar. Nid oes dim yn aros o'r mur ar yr ochr arall i'r neuadd, ac ni welir ond mur uchel o bridd. Wrth edrych gyd â manyldeb arno, gellir cael olion gwaith maen; ac yr ydym yn fuan yn cael mai cyfanwaith ydyw, wedi ei adeiladu o glai heb ei grasu, o'r un lliw yn bresennol a'r pridd oddi amgylch iddo, ac y mae yn anhawdd ei wahan-iaethu oddi wrth y pridd.

Y llechau gleinfau a syrthiasant o'u sefyllfa wreiddiol, a gyfodwyd; ac yr ydym yn cerdded ynghanol dyrysfa o ledluniau bychain, yn arddangos cerbydau, marchogion, brwydrau, a gwarchaeedigaethau. Fe allai, bod y gweithwyr ynghylch cyfodi llech am y tro cyntaf; yr ydym ninnau yn edrych gyd â chywreinrwydd

mawr, pa beth yn newydd a geir mewn hanes Assyriaidd, neu pa ddefod anadnabyddus, neu grefyddol, a ellai gael ei hegluro gan y cerfiad oddi tanodd.

Gwedi cerdded ynghylch cant o droedfeddi ym mhlith y colofnau gwasgaredig hyn o hen hanesyddiaeth a chelfyddyd, yr ydym yn cyrhaeddyd drws a ffurfir gan deirw adeiniog anferthfawr, mewn carreg galch felen. Mae un o honynt etto yn gyfan : ond y mae ei gydymaith wedi syrthio, ac wedi torri yn amryw ddarnau,—mae y pen dynol mawr wrth ein traed.

Yr ydym yn myned ym mlaen heb droi i'r parth hwnnw o'r adeilad i ba un y mae y porth hwn yn arwain. O'r tu hwnt iddo yr ydym yn gweled arlun adeiniog arall, yn dal blodeuyn hyfryd yn ei law, ac mewn ymddangosiad yn ei gyflwyno fel offrwm i'r tarw adeiniog. Yn gyfagos i'r cerfiad hwn, yr ydoedd cyfres berffaith o ledluniau wedi eu gorphen yn destlus. Yna mae y brenhin, yn lladd y llew a'r tarw gwyllt ; ynghanol brwydrau a gwarchaeedig-aethau ; ac yn derbyn fel caethion bennaethiaid pobl orchfygedig. Yr ydym yn awr wedi cyrhaeddyd pen draw y neuadd, ac yn gwel- ed o'n blaen gerfiad cywrain a hardd, yn arddangos dau frenhin, yn sefyll o dan arwyddlun y Duw goruchaf, ac arluniau adeiniog yn gweinyddu arnynt. Rhyngddynt y mae y pren cyssegredig. O flaen y lledlun hwn, mae yr esgynlawr o gerrig mawr, ar yr hwn, yn y dyddiau gynt y dichon bod gorsedd y brenhin Assyriaidd yn cael ei i gosod, pan y derbyniai efe ei gaethion gelynol, neu ei wŷr llŷs.

Fel ag yr ydym yn syllu ar y cerfiadau hynod hyn, mae darluniad Ezeziel yn taro ein meddyliau yn fywiog. Y prophwyd hwn, pan yn dangos yn gysgodol y llygredigaethau a ymlusgent i gyfundraeth grefyddol yr Iuddewon, a'r arferion eilunaddolgar a fenthyciasent oddi wrth genhedloedd dieithr, â'r rhai y daethant yn adnabyddus, a ddarlunia ddyllanwad yr Assyriaid fel hyn. "Canys pan welodd wŷr wedi eu llunio ar y pared, delwau y Chaldæaid wedi eu llunio â fermilion, wedi eu gwregysu â gwregys am eu llwynau, yn rha- gori mewn lliwiau am eu pennau, mewn golwg yn dywysogion oll, o ddull meibion Babilon yn Chaldæa, tir eu genedigaeth."* Mae y

* Pennod xxiii. 14, 15. Cyfieithiad llythrennol yr ymadroddion nodedig hyn sydd fel y canlyn ;—"hi a welodd wyr o *wneuthuriad* cerfiedig (neu liwiedig) ar y mur, cyffelybrwydd y Chaldæaid, arluniedig (neu gerfiedig) mewn shashar (ochre coch, neu fermilion ;) wedi eu gwregysu â gwregys am eu llwynau, a

prophwyd yn prophwydo ar lennydd y Chebar, neu Khabour, yng nghymmydogaeth uniongyrchol Ninefeh, cyn dinystr y brif ddinas Assyriaidd, yr hyn, y mae yn debygol a welodd y prophwyd. Y mae yn nodi allan addurniadau drudfawr penwisgoedd y brenhinoedd cerfedig, ac mae yn amlwg ei fod yn cyfeirio at gyffredinolrwydd y lliw coch hwnnw, gweddillion pa un sydd mor gyffredin yn adfeilion Nimroud a Khorsabad. Ac ni all y tebygolrwydd rhwng yr Arluniau arwyddol a arddangosir ar y muriau, a'r rhai a welwyd gan Ezeziel yn ei weledigaeth, fethu a tharo ein meddyliau. Yn gymmaint a bod y prophwyd wedi gweled y palasau Assyriaidd, ynghyd â'u delwan dirgeledigaethol, a'u trwsiad gorwych, y mae yn debygol iawn, pan ag yr oedd yn ymgynnyg at gysgodi rhyw briodoliaethau dwyfol neillduol, ynghyd â darlunio y gogoniant dwyfol, ei fod yn defnyddio dulliau, ag oeddynt nid yn unig yn adnabyddus iddo ef ei hun, ond hefyd i'r bobl a annerchid ganddo, y rhai, fel efe ei hun, oeddynt gaethion yn nhir Assyria. Cymmerai efe y pedwar creadur byw, a phedwar wyneb i bob un, a *phedair aden, a dwylaw dyn oddi tan yr adenydd, ar eu pedair ystlys*; yr

Cysgodlun o'r Duwdod.

wynebau oeddynt wyneb dyn, llew, ych, ac eryr;—y pedwar creadur a welir yn barhaus ar y muriau cerfedig,—ac yn eu hymyl yr oedd olwyn, ymddangosiad yr hon oedd, “olwyn ynghanol olwyn.”† A all yr olwyn hon ddim a bod y cylch adeiniog, neu y bellen, yr hon a chwifiai uwch ben y brenhinoedd, ac a gysgodai dduwdod goruchaf y genedl Assyriaidd?

Ar y tu aswy i'r lledlun mawr ym mhen dwyreiniol y neuadd, y mae y bedwaredd fynedfa allan, yr hon a ffurfir gan bâr arall o

phenwisgoedd ysgwydedig lliwiedig ar eu pennau, a *golwg* tywysogion arnynt oll, cyffelybrwydd meibion Babel-Chaldaea, tir eu genedigaeth.”

† Ezeziel, i. 16.

lewod. Yr ydym yn myned rhyngddynt, ac yn sefyll ar ymyl ceunant dwfn, i'r Gogledd o'r hwn yr ymgfyd, ym mhell uwch ein pennau, y pigwrn uchel. Arluniau caethion yn dwyn treth,—clustdlysau, breichledau, a mwngciod,—sydd gerfiedig ar y muriau; a dau darw mawr, ynghyd â dau arlun adeiniog uwchlaw pedair troedfedd ar ddeg o uchder, sydd ar eu gorwedd ar y llawr.

Yn gymmaint a bod y ceunant yn cylchynu yr adfeilion ar y tu hwn, rhaid i ni ddychwelyd at y teirw melynion. Y cyntedd a ffurfir ganddynt hwy, a'n harweinia i ystafell fawr a amgylchynir gan arluniau pen eryr; ar un pen iddi y mae drws a wylir gan ddau offeiriad, neu ddau dduw; ac yn y canol, borth arall gyd â tharw adeiniog. Gan nad i ba ffordd y trown, yr ydym ynghanol nythaid o ystafelloedd; ac heb fod yn gydnabyddus â drysau y lle, collwn ein ffordd yn y ddyrwsfa. Y pentwr ysgarthion a adewid yn gyffredin ynghanol yr ystafelloedd, ac felly y mae yr holl gloddïadau yn gymmysgedig o nifer o dramwyfeydd culion, wedi eu pedronglu un ochr â llechau gleinfaen; a'r ochr arall gan fur uchel o bridd, ac wedi ei hanner gladdu yma ac accw, gellir gweled cawg drylliedig, neu briddfaen wedi ei liwio yn glaerwych. Gallem grwydro drwy yr orielau hyn am awr neu ddwy, i edrych ar y cerfiadau rhyfeddol, neu ar yr argraphiadau lliosog a'u hamgylchynant. Yma y cyfarfyddwn a rhesau hirion o frenhinoedd, ac eunuchiaid, ac offeiriad yn gweinyddu arnynt,—tair rhes o arluniau adeiniog, yn dwyn cynrynnau y ffawydd ac arwyddion crefyddol, ac yn ymddangos megis mewn addoliad ger bron y pren dirgeledigaethol. Cynteddau eraill, ffurfiedig o lewod a theirw adeiniog, a'n harweiniant i ystafelloedd newyddion. Ym mhob un o honynt y mae gwrthddrychau newyddion o ryfeddod a chywreinrwydd. O'r diwedd, wedi blino, yr ydym yn myned allan o'r adeilad claddedig, drwy fynedfa ar yr ochr gyferbyn â'r hon yr aethom mewn, ac yr ydym etto yn sefyll ar yr esgylawr noeth. Yn ofer yr edrychwn oddi amgylch am unrhyw olion o'r gweddillion rhyfeddol oeddym newydd weled, ac ym mron a chael ein tueddu i gredu ein bod wedi breuddwydio breuddwyd, neu wedi bod yn gwrando ar ryw chwedl Ddwyreiniol.

Bydd i rai, ag y dichon iddynt droedio ar y llannerch pan fyddo y borfa wedi tyfu dros y palasau Assyriaid, mewn gwirionedd ammeu, nad wyf ond wedi adrodd gweledigaeth.

PENNOD XIII.

YMADAWIAD A NIMROUD.—CLODDIADAU YN KOUTUNJIK.—DARGANFYDDIAD NEUADD.—LLEDLUNIAU.—DARLUNIAD CYFFREDINOL O'R CERFIADAU.—Y CLODDIADAU A DDYGYD YM MLAEN GAN MR. ROSS.—EI DDARGANFYDDIADAU.—Y LLECH GERFIEDIG A'R BEDDFAEN.—PAROTTOADAU I DDYCHWEL YD I GAERCYSTENTYN.—YMADAEL A MOSUL.

LLANWYD yr ystafelloedd yn Nimroud â phridd, a'r cerfiadau unwaith yn ychwaneg a guddiwyd oddi wrth lygad dyn. Yr oedd y wlad amgylchynol yn myned yn fwy peryglus o ddydd i ddydd oblegid hyntiau Arabiaid yr anialwch, y rhai yn awr a ddechreuasant wersyllu hyd yn oed ar lennydd y Tigris. Yr oedd gan hynny yn amser i ymadael â'r pentref. Yn gymmaint a bod swm fechan o arian yn aros gennyf heb ei threulio, penderfynais ei defnyddio at chwilio y gweddillion gyferbyn a Mosul; yn neillduol crug mawr Kouyunjik. Er fod ymchwiliadau bychain wedi cael eu gwneuthur yn barod yno, nid oeddwn hyd yma wedi cael amser i'w harolygu fy hun, ac ni ellir ymddiried y cyfryw ymchwiliadau i frodorion y tir. Y mae yn wybodus bod dinas o ryw faintioli, yn cynnrychioli hen Ninefeh, er agos i gwmp yr Ymerodraeth Assyriaidd, wedi bod yn sefyll ar lennydd y Tigris yn y parth hwn o'i rhedegfa, er nad oedd y cyfryw ddinas mwyach yn orsaf y llywodraeth. Dichon nad oedd y ddinas ddiweddar wedi cael ei hadeiladu ar adfeilion yr hen ddinas; ond yr oedd yn ddiarmheuol yn sefyll yn ei chymmydogaeth, naill ai o'r tu dwyreiniol i'r afon, neu ar y tu gorllewinol, fel y ddinas ddiweddar Mosul. Yr oedd y llechau ag oeddynt unwaith yn wynebu yr hen balasau, ac yn guddiedig o dan y crugiau pridd, yn fynych wedi cael eu gwneuthur yn amlwg drwy digwyddiad, neu drwy ymofyniad. Y rhai hynny ag oeddynt

yn byw yn y gymmydogaeth, a gawsant allan yn fuan bod yr adfeilion yn cynnwys defnyddiau dihysspydd at adeiladu. Cloddid y gleinfaen allan i'w ddefnyddio naill ai at adeiladu tai, neu i'w losgi yn galch. Ychydig o flynyddoedd yn ol, darganfyddwyd lledlun yn un parth o'r adeilad, pan yr oeddid yn chwilio am gerrig i adgyweirio pont. Dichon bod symmudiad llechau a dinystr cerfiadau wedi myned ym mlaen am oesau i'r unrhyw ddibenion. Yr oedd achos i ammeu pa un a oedd unrhyw adeilad yn Kouyunjik, ond mewn cyflwr amherffaith. Gwyddwn fod o dan y pentref, lle yr oedd bedd y prophwyd Jonah, weddillion o werth, ac fe allai, mor gyfein a gweddillion Nimroud. Mae y rhai hyn yn ddyledus am eu cadwraeth er yr oesau mwyaf pellennig, i'r bedd a'r pentref sydd uwch law iddynt. Rhannau o gerfiadau ac argraphiadau, a gaed yn fynych, pan ag yr oedd trigolion y pentref yn gosod seiliau eu hanneddau, a phan berodd Ali Basha o Baghdad i ffynnon gael ei chloddio at wasanaeth y deml Fahommedaidd, darganfyddwyd pâr o deirw adeiniog yn ddwfn iawn dan donnen y tir. Ond rhwystrodd rhagfarn pobl Mosul unrhyw gynnygiad i chwilio llannerch a berchid mor fawr am ei sancteiddrwydd.

Gan fod palasau Nimroud ym mhell oddi wrth un dref fawr, wedi iddynt unwaith gael eu claddu, gadawyd hwynt yn eu carneddau. Nid ymddengys bod un lle o enwogrwydd ar ol cwmp yr Ymerodraeth, wedi ymddyrchafu yn agos attynt ond Selemyeh. Mae y pentref hwn dair milldir o'r adfeilion, ac nid oes unrhyw weddillion yn agos iddo, i brofi ei fod er y cyfnod Assyriaidd yn ddim ond tref farchnad fechan. Gellir casglu nad agorwyd erioed ddim o grug mawr Nimroud, nac i'r hyn a gynhwysai gael eu cludo ymaith at adeiladau, er dinystr y palas diweddaf; ond pan ddarfu i Basha Mosul gynnyg symmud un neu ddwy lech i adgyweirio bedd sant Mussulmanaidd.

Ni all, yn ol fy meddwl i, fod unrhyw amheuaeth, nad oedd yr adeiladau a hanfodant yn Nimroud, Kouyunjik, a Khorsabad, ar un amser yn ffurfio rhan o'r unrhyw ddinas fawr. Yr oedd pob un o'r palasau-temlog (cansys felly yr ymddangosant) yn ganolbwynt parth neillduol, ac wedi eu hadeiladu ar amserau gwahanol, ac arnynt enwau gwahanol. Cansys ar y llechau argraphedig, yr ydym yn cael enwau gwahanol yn perthyn i'r lleoedd y deilliasant o honynt; ac mae hyn yn egluro yr enwau Mespila a Larisa, a roddir

gan Xenophon i adfeilion Kouyunjik a Nimroud, a'r enw Eforita a roddir i'r palas yn yr hwn y darfu i Saracus, y diweddaf o'r brenhinoedd Assyriaidd, ladd ei hun, yn ol fel y dywedir. Yr oedd pob parth, a fuont un amser yn breswylfeydd brenhinol, yn cael ei amgylchynu gan fur ac ymddiffynfeydd, ac a gynhwysai, fel y mae yn debygol, diroedd hela a gerddi, yn hytrach na phreswylfeydd i fyw ynddynt. Ymdebygent i baradwysau, neu hyddgauau y brenhinoedd Persiaidd diweddaf. Yr oedd y cyfwng rhwng y parthau hyn, yn dai neillduol yn sefyll ynghanol gerddi, perllannau, a thir llafur. Ni wn am un ffordd arall i gymmodi hanesion unfrydol yr hen haneswyr, yn gystal a'r haneswyr yspriededig, gyd â golwg ar faintioli Ninefeh; neu i egluro y ffaith fod pob un o'r adeiladau a chwiliwyd yn ddyledus am eu seiliad i wahanol frenhinoedd, ac nad oes unrhyw weddillion, nac yn Kouyunjik neu Khorsabad, o'r un cyfnod boreuol ag adeiladau Nimroud. Maintioli y cytefig yn ol Diodorus Siculus, ydoedd 150 o stadia dwy hochr hwyaf y petruâl, a 90 y rhai byraf; y petryâl yn 480 stadia, neu ynghylch 60 milldir. Mae Jonah yn ei galw "yn ddinas fawr iawn o daith tri diwrnod;" a nifer y trigolion, y rhai ni wyddent wahaniaeth rhwng eu llaw ddeheu na'u llaw aswy, yn ugain mil.* Y mae yn dra nodedig bod taith "tri diwrnod" yn cydweddu mor gywir â thrugain milldir y Daeryddwr; a bod y petruâl a ffurfiir gan yr adfeilion mawr ar lan Ddwyrainiol y Tigris, a chymmeryd Nimroud, a Kouyunjik, Khorsabad, a Karamless fel pedair congl, yn rhoddi yn agos yr un faintioli.† Nid oedd y rhannau amddiffynedig hyn oll yn amgylchynedig gan un mur; ac y mae yn debygol, pan fyddai

* Mae amryw feddyliau wedi cael eu rhoddi i'r dywediad hwn. Meddylia rhai mai plant bychain a feddylir, y rhai a wnaent fynu un rhan o bump o'r boblogaeth, a'r holl boblogaeth yn ol y cyfrif hwn a wnelai chwech can mil. Eraill a feddyliant mai cyfeiriad at anwybodaeth gyffredinol y trigolion ydyw ystyr yr ymadrodd.

† Mae y pellder o Kouyunjik i Nimroud ynghylch deunaw milldir; y pellder o Nimroud i Karamless ynghylch deuddeg; a'r ochrau cyferbyniol i'r petruâl o'r unrhyw bellder; ac y mae y mesuriadau hyn yn cyttuno yn hollol â phetruâl estynedig Diodorus. Ugain milldir ydyw taith diwrnod yn y Dwyrain, ac y mae gennym yn gywir daith diwrnod i amgylchyniad y ddinas. Mae y cyd-darawiaidau hyn yn dra nodedig. O'r tu mewn i'r lle hwn yr ymladdwyd y frwydr fawr rhwng Heraclius a Rhazates (B.A. 27.) "Y ddinas, ac hyd yn oed adfeilion y ddinas sydd allan o'r golwg er ys amser hir; yr oedd y lle gwag yn rhoddi maes digon helaeth i weithrediadau y ddwy fyddin." Gibbon's Decline and Fall, ch. xlv.

y ddinas yn cael ei gwarchae, bod pobl y llannerchau a'r maesdrefi yn rhedeg am ddiogelwch i'r gwahanol amddiffynfeydd mewnol.

Ymddengys oddi wrth y colofnau sydd yn aros, bod y ddinas wedi cael ei seilio yn wreiddiol ar y llannerch ag y mae gweddillion presennol Nimroud arni. Ni allasid cael gwell man na'r Delta a ffurfir gan gyssylltiad y ddwy afon fawr, sef y Tigris a'r Zab. Y palas Gogledd Orllewinol oedd y cyntaf a adeiladwyd; brenhinoedd dilynol a ychwanegasant y palas canol; ac adeiladau eraill a ymfyfodasant wrth ei ochr. Fel ag yr oedd y boblogaeth yn cynhyddu, a chenhedloedd gorchfygedig, fel y Samariaid, yn cael eu dwyn o diroedd pell, a chael eu sefydlu oddi amgylch y brif ddinas, yr oedd maintioli y ddinas yn cynhyddu hefyd. Pan fyddai brenhin yn sefydlu llinach newydd, neu am barhau ei enwogrwydd, a chofresu ei fuddugoliaethau, ddetholai fan newydd i adeiladu palas arno. A'r ddinas gan ymhelaethu beunydd fel hyn, a gymmerodd yr holl adeiladau hyn yn raddol o fewn ei chylch. Fel hyn mae Nimroud yn cynddrychioli hen orsaf Ninefeh. Mab adeiladydd y palas hynaf a seiliodd adeilad newydd yn Baashiekhah. Ym mhell ar ol hyn, ac mewn cyfnod diweddarach, y brenhinoedd a ganlynasant a adeiladasant eu palasau temlog yn Khorsabad a Kouyunjik. Ei hanedigion a ddychwelasant i Nimroud, prif-adeiladau pa un a adawyd i ddadfeilio, ac fe allai, yn barod wedi cael eu cuddio gan adfeilion ac ysgarthion. Yr oedd y ddinas yn awr wedi cyrhaeddyd y maintioli a nodid iddi gan ddaearyddwyr Groeg-aidd, a chan yr Ysgrythyrau Sanctaidd. Y preswylfeydd brenhinol lliosog, a amgylchynid gan erddi a chaeau, o'r tu mewn i furiau ymddiffynnol, a phob parth yn adnabyddus wrth enw gwahanol, a ffurfiai, y cwbl gyd â'u gilydd, ddinas fawr Ninefeh.

Nid gorchwyl anhawdd ydyw rhoddi cyfrif am y preswylfeydd a aethant o'r golwg yn y llannerchau rhwng y palasau. Nid oeddynt, fe allai, ond ychydig yn well na'r bwthynnod perthynol i breswylfyddion y tir, ac yn gyffelyb iddynt, wedi eu gwneuthur yn hollol o bridfeini crasedig yn yr haul. Mor gynted ag y syrthient i adfeiliad, yr oedd y defnyddiau o ba rai yr adeiladwyd hwynt yn cael eu cyd-gymmysgu a'r pridd, ac ym mhen ychydig o flynyddoedd, braidd y gwelid eu holion. Ac fel hyn, pan adewir pentref yn bresennol yn Assyria, ni welir ei olion ond mewn crug ar y gwastadedd. Ond y mae digon o olion yn bresennol i ddangos bod adeiladau

unwaith yn wasgaredig dros y lle a ddarluniwyd gennyf; canys nid oes braidd lafurwr ag sydd wedi aredig y tir, nad ydyw wedi cael olion preswylfeydd blaenorol dan y cwysau. Mae y colofnau mwyaf a phwysicaf, yn cael eu harddangos yn gyflawn yn y crugiau lliosog ag sydd yn wasgaredig ar wyneb y tir. Ac y mae yn rhaid cofio y buasai hyd yn oed y palasau wedi aros heb eu darganfod, ond fel ag yr oedd y gleinfaen yn nodi allan y muriau.

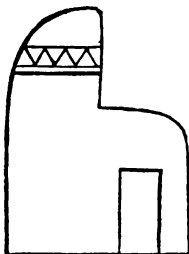
Ni allaf roddi hanes drwy unrhyw ffordd arall, am yr holl adfeilion a ddarlunir gyd â golwg ar sail Ninefeh, heb law i ni dybied bod mwy nag un ddinas o'r enw hwnnw; a bod y ddinas ddiweddaff wedi cael ei hadeiladu ar seiliau yr hen ddinas a ddinystriwyd. Os fel hyn, dichon bod Nimroud a Kouyunjik yn arddangos Ninefeh mewn gwahanol gyfnodau. Ni ellir ystyried y maintioli a roddais i'r ddinas yn rhy fawr, yn amser ei llwyddiant mwyaf, pan ystyrir natur y dinasoedd dwyreiniol. Nid ydyw dinasoedd y Dwyrain yn dwyn yr un cyfartalrwydd a dinasoedd Ewrop gyd â golwg ar eu poblogaeth. Lle mor helaeth a Llundain neu Paris, ni chynhwysai y drydedd ran o boblogaeth preswylwyr y naill na'r llall o honynt. Mae yr arferiad boreuol yn y Dwyrain, o gadw y menywaid ar wahan oddi wrth y gwyr, yn peri bod tŷ gwahanol yn angenrheidiol i bob teulu.* Mae yn debygol ei fod yn beth mor ddieithr, yn amser yr Ymerodraeth Assyriaidd, i gael mwy nag un teulu yn byw dan yr un gronglwyd, ond pan fyddai perthynasau agos, megis tad a mab yn cyd-gynnal, ag ydyw yn bresennol i gael y fath deulu cyd-gymmysg mewn dinas Arabaidd neu Dyrcaidd. Ac heb law hyn, yr oedd gerddi a thir â'r yn cael eu hamgylchynu gan dai, ac y mae Diodorus Siculus a Quintus Curtius yn dywedyd, bod lle digonol o fewn cylch Babilon, i gynnyrchu fŷ er cynhaliaeth i'r holl bobl yn amser gwarchaead y ddinas, heb law perllannau a gerddi.† Oddi wrth ddywediad Jonah, bod anifeiliaid lawer yn Ninefeh,‡ gellir casglu bod yno dir porfa gyferbyn â hwynt; ac fe a'n dysgir gan y cerfiadau bod nifer fawr o'r bobl yn preswyllo

* Yr ydym yn cael hanes yn llyfr Esther, mai hyn oedd yr arferiad ym mhllith y Persiaid boreuol, er bod y cyd-gymmysgiad rhwng y gwrywaid a'r benywaid yn helaethach yn yr amser hwnnw, nag wedi ymhelaethiad Mahommediaeth. Caniatteid y pryd hynny i'r boneddigesau ymgymysgu a'r gwyr mawr mewn cyfeddach, a derbynient ddieithriaid yn eu hystafelloedd eu hunain, pan ag yr oeddant yn byw ar wahan oddi wrth eu gwyr.

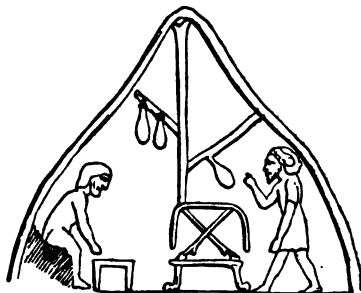
† Diod. Sic. lib. ii. c. 9. Quint. Curt. v. cap. 1.

‡ Pen. iv. 11.

mewn pebyll, hyd yn oed o'r tu mewn i'r muriau,—ac y mae yr arferiad hwn yn parhau yn Baghdad a Mosul, a'r trefydd cymmydogaethol hyd yn awr; ac yr oedd y cyfryw wersyllfaoedd yn gofyn am ehangach lle na bwthynnod. Nid oedd Dinasoedd Isffahan a Damascus, ynghyd â'u gerddi a'u maesdrefi, yng nghyfnod eu llwyddiant pennaf, yn llai eu maintioli na Ninefeh.

Ty.* (Kouyunjik)

Tu fewnol Pabell (Kouyunjik.)

Yr adfeilion a hanfodant yn bresennol, a ddangosant bod Ninefeh wedi cyrhaeddyd ei helaethrwydd a'i llwyddiant mwyaf, yn amser y brenhinoedd o'r ail deyrn-ach, hynny ydyw, yn amser y brenhinoedd y crybwyllir am danynt yn yr Ysgrythyrau. Y pryd hwnnw y dywedir i Jonah ymweled â hi; a'r adroddiadau am ei maintioli a'i mawredd, a gludwyd i'r Gorllewin, ac a roes sail i'r traddodiadau hynny oddi wrth ba rai y cafodd y Groegiaid yn benaf, yr hyspysiaethau hynny a drosglwyddasant i ni. A'r pryd hwnnw hefyd darfu i gyfoeth, gloddest, a gallu ei thrigolion achosi gwrthdystiadau digllon y prophwydi; a hyn fu yr achos i'r anfuchedd a'r eiddilwch, a ddygodd yn y pendraw ddinistr y ddinas, a chwymp yr ymerodraeth.

Erbyn canol Mai, yr oeddwn wedi gorphen fy ngwaith yn Nimroud. Yr oedd fy nhŷ wedi ei ddifurio. Y ffenestri a'r drysau a wnaed am dymmor, a gymmerwyd yn rhyddion, pa rai ynghyd â'r ychydig

* Ymddengys bod y tŷ hwn yn gyffelyb mewn cynllun i'r tŷ Aiphtaid yn yr Amgueddfa Brydeinig, (gweler hefyd Sir Gardner Wilkinson's *Ancient Egyptians*, vol. ii. woodcuts 98 and 99.) Ymddengys oddi wrth ledlun a ddarganfyddwyd ynghanol y crug yn Nimroud, bod y parth uchaf, weithiau o liain garw.

ddodrefn, a osodwyd ar gefnau asynod a chamelod, er mwyn eu cludo i'r dref. Tynnodd yr Arabiaid eu pebyll yn rhyddion, a dech-reusant ar eu taith. Arosais yn ol, hyd onid oedd pob un wedi ymadael, ac yna troais fy nghefn ar y pentref anghyfanneddol. Nyni oeddym y rhai olaf yn ymadael â gwastadedd Nimroud; ac mewn gwirionedd, yr holl wlad i'r deheu i Mosul, mor belled a'r Zab, a aeth yn anghyfanneddol ar ol ein hymadawiad.

Hanner y ffordd rhwng Mosul a Nimroud, mae y ffordd yn croesi bryn bychan. Oddi ar grib hwn, mae y dref a'r adfeilion yn amlwg. Ym mhell ar un tu, mae pigwrn yn ymddyrchafu, ynghanol gwastadedd llydan y Jaiff, ac ar y tu arall y gellir gweled yn anamlwg grug mawr gwneuthuredig Kouyunjik, a'r gweddillion sydd yn ei amgylchynu. Gellir hefyd gweled pigwrn uchel pendemlog Fahommedaidd Mosul, yn ymddyrchafu uwch ben y tywyllwch ag sydd yn nodi allan sail y dref. Gellir olrhain yr afon am lawer o fill-diroedd, yn troi drwy y gwastadedd, ac yn ddisymmwth yn cael ei cholli ym mhlith y brynau isel, ac wedi hynny yn ymsaethu i'r golwg ar dir gwastad. Digon tebyg bod yr holl le dros ba un y gwib-dremmia y llygad, wedi cael ei orchuddio unwaith gan adeiladau a gerddi y brif ddinas Assyriaidd,—sef y ddinas fawr honno, ag oedd yn daith tri diwrnod. Mewn cyfnod o flaen hwn, yr oedd y pigwrn pell, am ba un y crybwyllir, yn cyfarwyddo y teithwyr o bell i Ninefeh, pan ag yr oedd terfynau y ddinas yn llai. Yr oedd y pryd hwnnw yn un o'r prif sefyllfeydd hynny a ffurfiar y cyn-taf gan breswylfeydd cynnulliadol dynion. I mi, yr oedd rhes hir y crugiau duon yn y pellder, yn wrthddrychau o ddyddordeb mawr. Attelais fy ngheffyl er mwyn edrych arnynt am y tro diweddaf, canys nid ydynt yn weledig o un parth arall o'r ffordd; ac yna carlamais ymaith tu a Mosul.

Wrth gloddio yn Kouyunjik, dilynais y dull a gymmerais yn Nimroud. Preswyliwn yn y dref. Gwersyllodd yr Arabiaid mewn pebyll ar grib y crug, wrth eneuau y ffosydd. Y Tiyariaid a wersyllent wrth ei odrau, ar lennydd y Khausser, sef yr afon fechan a reda drwy yr adfeilion. Yr oedd agosrwydd yr adfeilion i Mosul, yn rhoddi cyfleusdra i drigolion y dref i ddiwallu eu cywreinrwydd, drwy edrych yn barhaus ar fy ngorchwyllion; a thorf o Fussulmaniaid a Christionogion, a ymgynhullent beunydd oddi amgylch y ffosydd. Byddwn yn marchogaeth bob bore i'r crug, ac yn aros yno drwy y dydd.

Yr oedd y swyddog Ffrengig wedi myned â'i gloddiadau ym mlaen am ryw hyd yn Kouyunjik, heb gael unrhyw olion o adeilad. Efe a foddlonid mewn cloddio pyllau neu ffynhonnau, ychydig droedfeddi o ddyfnder, ac yna eu gadael am na ddeuai cerfiadau ac argraphiadau i'r amlwg. Wrth gloddio yn y dull ansefydlog hwn, pe buasai gweddillion adeilad o dan y wyneb, drwy ddigwyddiad yn unig y cawsid gafael ynddynt. Mae cydnabyddiaeth o natur a sefyllfa hen adeiladau Assyria, yn dangos ar unwaith y dull priodol o chwilio y crugiau a'u hamgylchynant. Ymddengys bod yr Assyriaid, pan ynghylch adeiladu palas neu deml, yn gyntaf oll, yn gwneuthur esgynlawr o briddfeini crasedig gan yr haul, o ddeutu deg ar hugain, neu ddeugain troedfedd yn uwch na gwyneb y tir. Ar hwn, hwy a adeiladent y golofn. Pan ddinystir yr adeilad, byddai i'w adfeilion, y rhai yn barod fyddent wedi eu hanner gladdu drwy syrthiad y muriau uchaf a'r nen, wedi eu gorchuddio yn hollol mewn amser gan y llwch a'r tywod a gludid oddi amgylch gan wyntoedd poethion yr haf. O ganlyniad, pan yn cloddio am weddillion, y cam cyntaf ydyw, cyrhaeddyd yr esgynlawr o briddfeini crasedig. Pan ddarganfyddir hwn, rhaid i'r ffosydd gael eu hagor yn gydwastad ag ef, ac nid yn ddyfnach; a rhaid gwedi hyn eu dilyn ym mlaen mewn cyfarwyddiadau gwrthwynebol, ond bod yn ofalus bob amser i ymgadw gyd â'r esgynlawr. Trwy gloddio fel hyn, os bydd adfeilion yn bodoli, rhaid iddynt o angenrheidrwydd gael eu darganfod, os bydd y ffosydd yn ddigon o hyd; canys y mae ystafelloedd yr adeiladau Assyriaidd yn gyffredinol yn gulion, a'u muriau, neu y llechau a'u gwynebant, os gwedi syrthio yn sicr o gael eu cyrhaedd ryw dro.

Yn Kouyunjik, yr oedd pentyriad yr ysgarthion a'r pridd yn fawr iawn; ac er mwyn cyrhaeddyd yr esgynlawr o briddfeini heb eu crasu, agorwyd ffosydd ugain a deg troedfedd ar hugain o ddyfnder. Cyn dechren â'r cloddiadau, chwiliais bob parth o'r crug yn ofalus, er mwyn gwybod ym mha le yr oedd yn debygol y gellai bod gweddillion adeiladau yn hanfodi; ac o'r diwedd penderfynais i barhau fy ymchwiliadau yn y fan y cychwynais hwynt yr haf diwedda, sef yn y gongl Dde Orllewinol.

Yr oedd y gweithwyr wedi bod yn cloddio am lawer o ddiwrnodau heb gael unrhyw weddillion, ond darnau o gleinfaen wedi eu llosgi, ond yr oedd hyn yn ddigon i'm calonogi i barhau yr ymchwil-

iadau yn y parth hwn o'r adfeillion. Un bore pan oeddwn ym Mosul, daeth dwy fenyw Arabaidd attaf, ac a ddywedasant wrthyf bod cerfiadau wedi cael eu darganfod. Yr oeddynt wedi cyflymmu o'r crugiau mor gynted ag y darganfyddwyd y llech gyntaf; ac wedi chwythu yn eu crwyn, pa rai a ddygant bob amser gyd â hwynt, croesasant yr afon arnynt. Yn brin yr oeddynt wedi derbyn yr anrheg y gwneir hawl iddi yn y Dwyrain am ddwyn newyddion da, a'r disgwyliad o dderbyn pa un a wnaeth iddynt fod gymunaint eu brys, cyn i un o'm goruchwylwyr, yr hwn yn gyffredin a adnabyddid wrth yr enw Toma Sishman, neu Toma Dew, a hynny oblegid ei gorpholaeth mawr,—wele hwn yn gwneuthur ei ymddangosiad, ac agos allan o anadl oblegid ei egniadau. Prysuodd mor gynted ag y gallasai ei draed ei gludo dros y bont, er mwyn derbyn yr anrheg a ynnillwyd y tro hwn gan y menywaid.

Marchogais yn uniongyrchol i'r adfeillion, ac wedi disgyn i'r ffosydd, gwelais bod y gweithwyr wedi cyrhaeddyd mur, a gweddillion cyntedd. Yr oedd yr unig lech a ddarganfyddwyd agos wedi cael ei dinystrio yn hollol gan dân. Sefai ar ymyl ceule dwfn, yr hwn a redai ym mhell i ochr ddeheuol y crug.

Fel ag yr oedd cloddiadau Kouyunjik yn cael eu dwyn ym mlaen yn hollol ar yr un dull a chloddiadau Nimroud, nid rhaid i mi ffino y darlennydd â hanes manwl o'm gweithrediadau. Y mur a ddarganfyddwyd gyntaf, a ffurfiai ochr ystafell. Trwy ganlyn y mur hwn, cyrhaeddasom gyntedd a ffurfiad gan deirw adeiniog, yn arwain i ail neuadd. Mewn un mis, chwiliwyd naw o ystafelloedd.

Yr oedd y palas wedi ei ddinystrio gan dân. Yr oedd y llechau gleinfaen agos a bod yn galch, ac amryw o honont a syrthiasant yn ddarnau mor gynted ag y dygwyd hwynt i'r amlwg; a'r palasau, ym mha rai yr oedd y lleill wedi cael eu gosod, ni ellais olrhain; ond drwy waelodion tenau gwŷn, cyffelyb i haen o gymmrwd, yr rhai a adawyd gan y gleinfaen llosgedig ar y mur o briddfeini crasedig.

Yn ei wneuthuriad, yr oedd yr adeilad ag ydoedd newydd ei ddarganfod yn bresennol, yn gyffelyb i balasau Nimroud a Khorsabad. Yr oedd yr ystafelloedd yn hirion ac yn gulion; y muriau wedi eu gwneuthur o briddfeini heb eu crasu, ac wedi eu pedrongtu â llechau cerfiedig. Yr oedd y lledluniau yn fwy yn eu maintioli na'r rhai a gaed yn gyffredin yn Nimroud; yr oeddynt ynghylch deg troedfedd o hyd, ac o wyth i naw troedfedd o led. Yr oedd y

teirw adeiniog pendynol, a ffurfient y cynteddau, o bedair troedfedd ar ddeg i un ar bumtheg yn betrual. Nid oedd y llechau yn gyffelyb i'r rhai a ddarganfyddwyd hyd yma, canys nid oeddynt wedi eu rhannu yn y canol â rhwymynnau o argraphiadau, ond wedi eu gorchuddio yn gyfangwbl âg arluniau. Yr oedd y lledluniau o wneuthuriad gwaelach o lawer yn y gwrthddrychau cyffredinol, ac yn harddwch yn y gwaith, na'r rhai a gafwyd ym mhalas boreuol Nimroud; ond yn llawer o'u rhannau, yr oeddynt wedi eu gorphen yn ofalus a chyd â manyldra. Yn yr ystyr hwn, ni rydd Kouyunjik fynu i unrhyw golofn arall yn Assyria. Y teirw adeiniog oeddynt yn gyffelyb i rai Khorsabad yn eu penwisgoedd; a'r cappanau uchel, a amgylchynid gan grib o bluf, wedi ei haddurno âg ysnodennau, yn gyffelyb i anghenfilod adeiniog Persepolis.

Pen Tarw Adeiniog. (Kouyunjik)

Pen Anghenfil Adeiniog. (Persepolis)

Yr oedd gan rai o'r teirw bedair troed, ac eraill bump, megis yn Nimroud.* Yng ngwisgoedd y rhyfelwyr, ac yn addurnwisgoedd y meirch, yr oedd y cerfiadau yn gyffelyb i gerfiadau Khorsabad.

Nid oedd yr argraphiadau yn lluosog. Ceid hwynt rhwng cluniau y teirw adeiniog; uwch ben y brenhin; ar ledluniau a arddang-

* Crybwyllwyd yn barod, bod i lewod adeiniog palas Gogledd Orllewinol Nimroud, bump o draed, fel ag y byddai i'r edrychwr, ym mha fan bynnag y safai, i gael golwg gyflawn ar y tu blaen a'r ochr.

osent warchaedeigaeth neu yspeiliad dinas; ac ar gefnau llechau; ond yr oeddynt wedi eu niweidio i raddau mwy neu lai. Yr argraphiadau ar y teirw oeddynt hirion, a'r un argraphiad yn cael ei barhau ar y ddwy ochr i'r cyntedd. Yn gymmaint a bod y pedwar pâr o'r arluniau anferthfawr hyn wedi eu darganfod, a phob pâr, a'r un argraphiadau braidd arnynt, gellir adferu y cwbl o'r darnau.*

Y brenhin, enw yr hwn sydd ar y cerfiadau a'r priddfeini o Kou-yunjik, ydoedd dad i adeiladydd y palas De Orllewinol yn Nimroud, a mab brenhin Khorsabad. Yn hir cyn darganfod yr adfeilion, yr oeddwn wedi meddwl, ar ol ymchwiliad prysur o ychydig ddarnau o gerfiad ac argraphiad a gymmerwyd fynu o'r crug, bod yr adeilad a safai unwaith yno, wedi cael ei adeiladu yn amser brenhin Khorsabad, neu ei ragflaenyddion, neu ei ddilynyddion uniongyrchol.

Darganfyddwyd ychydig gawgiau a gweddillion llestri pridd, uwchlaw yr adfeilion; ond ni ddarganfyddwyd beddfeini, neu feddau a gweddillion dynol ynddynt, yn gyffelyb i rai Nimroud a Kalah Sherghat. Seiliau adeiladau, o gerrig wedi eu naddu yn eirwon, a gafwyd hefyd uwchlaw yr adeilad Assyriaidd. Un neu ddwy o gostrelau gwydr bychain, ac amryw daflenni argraphedig mewn clai, ac un neu ddwy lech rydd, wedi eu gorchuddio âg argraphiadau, a gymmerwyd allan o'r ysgarthion.†

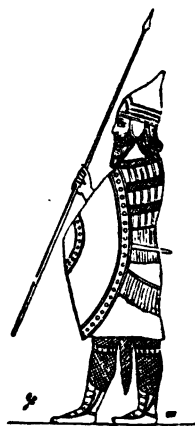
Y llechau a ffurfient y cyntedd i'r ystafell gyntaf‡ yn y clodd-iadau, oeddynt agos wedi eu dinystrio. Yr arluniau anferthfawr a gerfiwyd arnynt, oeddynt dduwiau paganaidd cyffelyb i'r rhai a gafwyd yn Nimroud. Traed yrarluniau hyn yn unig oeddynt wedi cadw. Yrarluniau hyn oeddynt eryr neu fwltur; y darganfyddiadau ar ol hyn a ddangosent bod corph dynol wedi ei gyssylltu â hwynt, ynghyd â phen llew. Nid oedd muriau yr ystafell wedi dioddef llai na'r cyntedd. Gellid olrhain arnynt orymdeithiau rhyfelwyr, a chaethion yn myned drwy wlad goedog fynyddig; a'r mynyddau a arddangosir, fel ar ledluniau Nimroud, gan linellau o rwydwaith. Ar ddernyn o lech yr oedd eunuch yn dwyn llestr cyffelyb i badell dân, ac yn sefyll gyferbyn âg allor, yn gyfagos i'r hwn yr oedd llestri o wahanol ddulliau.

* Mae argraph adferedig yn gynnwysedig yn y casgliad a argrohwyd i Ymddiriedolwyr yr Amgueddfa Brydeinig.

† Mae y nifer fwyaf o'r gwrthddrychau bychain hyn yn yr Amgueddfa Brydeinig.

‡ Ystafell A. cynllun 5.

Yr oedd pen deheuol pellaf y neuadd fawr,* i'r hon yr oedd yr ystafell yn agoryd, wedi cael ei dinystrio yn hollol. Yr oedd ei lled ynghylch pum troedfedd a deugain, a hyd y mur gorllewinol, o gyntedd yr ystafell leiaf (i'r deheu o'r hon ni ellid ei holrhain,) oedd agos cant a thrugain troedfedd. Y lledlun cyntaf wrth fyned mewn, a arddangosai ddinas yn cael ei llosgi a'i hyspeilio, ac yr oedd wedi ei rannu i amrywiol ddosparthiadau gan linellau cyfochrog. Yn y parth uchaf, yr hwn a gynhwysai ynghylch hanner y cerfiad, arddangosid tai, a rhai o honynt yn ddwy neu dair llofft o uchder; yr oeddynt wedi eu tanio gan y gelyn, ac yr oedd y flamau yn dyfod allan o'r ffenestri a'r drysau. Oddi tanodd yr oedd tair rhes o ryfelwyr, yn cerdded yn gatrodau, a phob un yn wahaniaethedig gan wahanol helmau, arfau, a thariannau. Gwisgid yr helm big-fain gan rai, yr hon sydd mor neillduol i'r Assyriaid yng ngerffiadau Nimroud, ond yn unig bod llipddarnau wedi eu hychwanegu, pa rai a syrthient dros y clustiau. Dygent dariannau o ddull hirgrwn ceuog, yn ddigon mawr i guddio y rhan fwyaf o'r corph; ac wedi eu gwneuthur y mae yn debygol o fetel, a'r canol a'r ymyl wedi eu haddurno â boglynnau. Yr oedd y buddugoliaethwyr yn cludo ymaith yr yspail, yr hon gynhwysai ddodrefn, cawgiau, cerbydau, a meirch. O dan yr arluniau yr oedd gwinwŷdd yn dwyn grawn-sypiau. Yr oedd y ddinas a gymmerwyd yn sefyll ar fynydd. Uwch law iddi yr oedd argraph fer, ond yn anffodus, yn annarllenadwy, yn cynnwys ei henw, a chyfnod o'r digwyddiad yn y lledlun.

Rhyfelwr a Tharian

Ar y llech yn ymyl, yr oedd mynydd yn orchuddiedig gan goedwigoedd. Ym mhlith y coed, yr oedd rhyfelwyr; rhai yn disgyn mewn trefn filwraidd, ac yn arwain y carcharorion at gastell; ac eraill a ddringent y creigiau serthion drwy gynnorthwyon eu picellau, neu a orphwysent gan eistedd dan y coed. Yr oedd yn amlwg bod yr un testun yn cael ei barhau ar y y llech nesaf, yr hon a ddinystriasid.

* Ystafell B, cynllun 5.

Ar ol y lledluniau hyn, yr oedd cyntedd, ffurfiedig o ddau darw adeiniog, agos a bod yn un droedfedd ar bumtheg betrual, ac wedi eu cerfio allan o un lech. Yr oedd pennau dynol y creaduriaid anferthfawr hyn wedi eu dinystrio yn hollol. Nid oedd ond ychydig linellau yn aros, o'r argraph a orchuddiai y rhannau hynny o'r llechau oeddynt heb eu cerfio. Er cymmaint oedd maintioli y teirw, nid oedd y cyntedd hwn fawr dros chwech troedfedd o led, ac yn gwahaniaethu yn hyn oddi wrth gynteddau Nimroud. Y palmant a ffurfd gan un lech, yr hon a addurnid yn ddestlus gan flodau cyffelyb i'r alaw. O'r tu ol i'r cerfiadau, yr oedd argraph fer, yn cynnwys enwau a theitlau y brenhin.

O'r tu draw i'r cyntedd hwn, hyd ynghylch trugain troedfedd, nid oedd ond dwy lech wedi cadw. Un o'r llechau a arddangosai y tu mewnol i gastell, ynghyd â'r muriau a'r tyrau, ar fath o gynllun gwaelod, fel ag yn Nimroud. Yr oedd y ddinas wedi ei chymeryd gan yr Assyriaid, a'r brenhin yn eistedd ar ei orsedd, oedd o'r tu mewn i'r muriau, yn derbyn y carcharorion a'r yspail a ddygid iddo gan ei vizir. Yr oedd ei wisgoedd yn amrywio mewn llawer iawn o bethau oddi wrth wisgoedd y teyrn yng ngherfiadau boreuaf Nimroud. Yr oedd ei dal-aith yn uwch, ac yn fwy pigyrnaidd, ac wedi ei gwneuthur o amrywiol rwymynnau, ac wedi ei haddurno yn wych. Yr addurniadau ar ei wisgoedd oeddynt gynnwysedig o ysnodennau a rhidensau; ond nid oedd tyrrau o ddynion ac anifeiliaid arnynt megis ar y cerfiadau heneiddiach. Eisteddai ar gadair ac iddi gefn uchel, a'i draed a safent ar stol-droed hardd. O'r tu cefn i'r orsedd, safai dau eunuch yn dal gwyntyllau uwch ben y brenhin. Breichiau y carcharorion oeddynt wedi eu sicrhau o'r tu blaen â gefynnau, a'r rhai hynny y mae yn debygol o fettel.* O fewn muriau y ddinas, megis yn y lledluniau, a ddarganfyddwyd yn Nimroud, yr oedd tai a phebyll, yn y rhai yr oedd amryw ddynion ynghylch gwahanol orchwylion teuluaid, ac yr oedd ynddynt hefyd ddodrefn, sef byrddau, gwelyau, a chadeiriau. Wrth bawliau y pebyll yr oedd cawg-

Penwieg
Brenhin.

* "I rwymo eu brenhinoedd â chadwynau, a'u pendefigion â gefynnau heigrn," (Psalm cxlix. 8.) "Ac a dynnasant lygaid Sedeciah, ac a'i rhwymasant ef mewn gefynnau pres, ac a'i dygasant i Babilon." (2 Bren. xxv. 7.) Samson a rwyn-

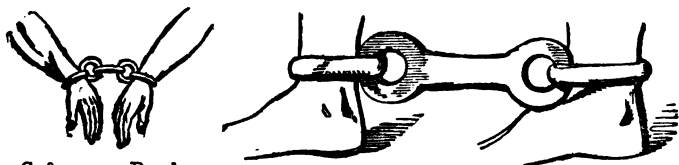
iau yn grogedig, fel y mae yn debygol, megis ag y mae yr arferiad yn bresennol yn y Dwyrain, er mwyn oeri y dwfr. Uwch ben y brenhin yr oedd argraph o un linell, yn cynnwys ei enw a'i deitlau. Yr oedd y castell wedi cael ei adeiladu ar fynydd, ac yn cael ei amgylchynu gan goed.

Ar y llech arall yr arddangosid goresgyniad gwlad fynyddig. Ymddiffynnid coppa bryn coedog yn erbyn ymosodiad rhyfelwyr Assyriaidd, pa rai a ddringent y creigiau, gan ymgynnal wrth eu picellau a phawliau, neu yn llusgo eu hunain fynu wrth ganghennau y coed, Eraill, yn dychwelyd o'r frwydr, a ddisgynent o'r mynyddoedd, gan yrru y caethion o'u blaen, neu yn dwyn pennau y lladdedigion.

Cyntedd helaeth ym mharth uchaf, neu Ogleddol y neuadd, a agorai i ystafell fechan, yr hon a ddarlunir etto.* Y teirw a ffurfient y porth hwn, oeddynt mewn gwell cadwraeth na'r rhai a ddarganfyddwyd yn flaenorol. Eu pennau dynol, a'r dalaith addurnedig, perthynol i'r cyfnod Assyriaidd diweddaf, a ellid olrhain. Yr oedd y rhan fwyaf o'r argraph hefyd yn gyfan.

Ar y ddwy lech o'r tu hwnt i'r cyntedd hwn, yr oedd lledlun o ddyddordeb mawr. Llestri llawnion o ryfelwyr, a menywaid, a welid yn gadael y castell ag oedd wedi ei adeiladu ar lan y mor wrth droed y mynydd. Wrth y porth a agorai i'r dwfr, y safai dyn, yr hwn a roddai blentyn ieuangc ym mreichiau agored menyw ag oedd yn barod yn un o'r llongau. Y môr a arwyddid gan linellau tonnog yn gorchuddio y llech o'r pen i'r gwaelod, ac yn eu plith yr oedd pysgod, crangcod, a chrwbanau. Y llongau oeddynt o ddau fath.

wyd & gefynnau pres. (Barn. xvi. 21.) Ar ledlun yn Khorsabad, arddangosid caethion megis yn cael eu harwain ger bron y brenhin a modrwyau heigrn wedi

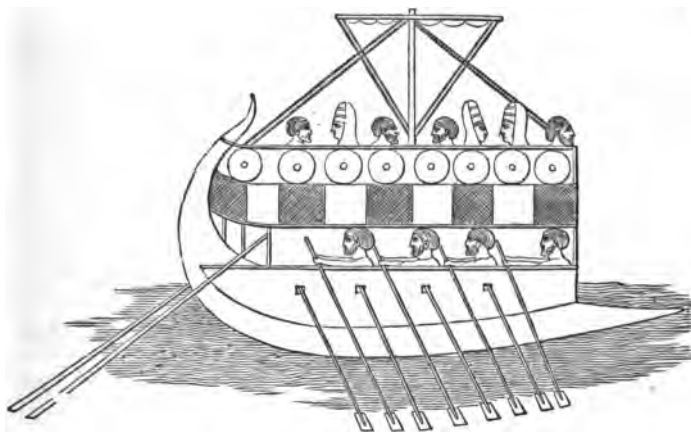

Gefynnau y Dwylaw. (Khorsabad & Kouyunjik.) Gefynnau y Traed. (Khorsabad & Kouyunjik.)

eu gosod drwy eu firoenau a'u gwefusau, wrth y rhai yr oedd llinynnau; ac y mae hyn yn egluro yr ymadrodd hwnnw. "Ac mi a oedaf fy mach yn dy firoen, a'm ffwrn yn dy waelau."

* Ystafell G, cyallun 5.

I'r rhai mwyaf yr oedd un hwylbren, wrth ben uchaf yr hwn yr oedd trawslath wedi ei sicrhau yn ei lle gan raffau. Yr oedd yr hwyliau yn blygedig. Yr oedd i'r llong fwyaf ddau, neu fe allai, dri bwrdd, yn gymmaint a bod dwy res o rwyfwyr. Ar y bwrdd uchaf, yr hwn oedd yn uchel allan o'r dwfr wrth ei gymharu a'r gwaelod-bren, yr oedd rhyfelwyr arfog o biccellau, a menywaid yn gwisgo pendyrch uchel, neu gappanau, i'r tu ol i ba rai yr oedd gorchuddiau wedi eu sicrhau. Pen blaen y llong a gyfodai yn syth oddi wrth fflureg isel lem, cyffelyb i swch aradr, fe allai o fettel, yn gyffelyb i'r rhai yn y rhwyf-longau Rhufeinig, er mwyn dryllio a suddo llongau y gelynion. Yr oedd pen ol y llong yn wŷrgam o'r gwaelod-bren, ac yn terfynu mewn pig uchel yn ymgyfodi yn uwch na'r bwrdd uchaf. Ymddengys bod y llong yn cael ei llywio gan ddwy rwyf. Wyth rhwyfwr a arddangosid ar un ochr, ond dichon

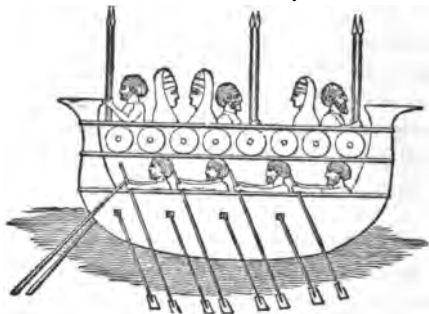

Rhwyf-long, (Kouyunjik)

bod y nifer fe allai fel y cyttunid eu dodi. Yr oedd y rhes isaf yn cael ei chuddio gan ochrau y llong; y rhwyfau a ddeuent o dyllau bychain. Nid oedd hwylbren i'r llong leiaf, ac yr oedd y pen blaen a'r pen ol iddi yn gyffelyb; yr oedd iddi fwrdd dyblig, a'r un nifer o rwyfwyr a'r llong fwyaf. Yr oedd tariannau yn grogedig oddi amgylch byrddau y ddwy,*

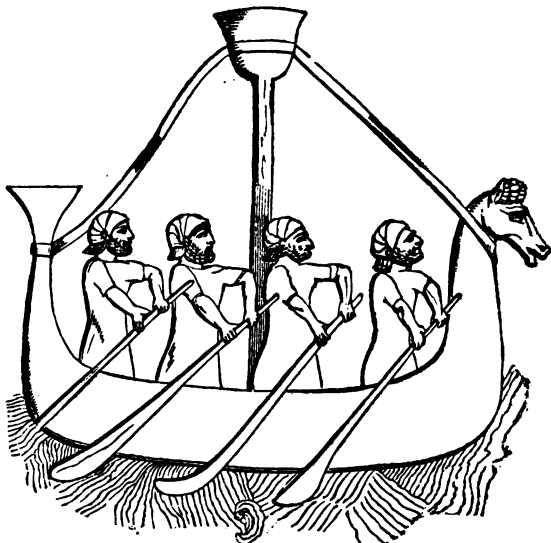
* Yng nghanerfiadau Khorsabad, mae y llongau o ddull gwahanol i'r rhai a ddarlunir yn bresennol. Nad oeddynt yn perthyn i'r Assyriaid, ond i ryw gen-

Y llongau mwyaf ydynt yn gyffelyb neillduol mewn dull i'r rhwyf-longau a arddangosir ar fathodau tra boreuol, pa rai y edl orchfygedig, a arwyddir, megis ag yr ymddengys oddi wrth wisgoedd neillduol yr arluniau sydd ynddynt. Maent yn null anghenfil morawl ; neu ben ceffy!

Rhwyf-long, (Kouyunjik.)

yn ffurfio y pen blaen, a chynffon pysgodyn y pen ol. Yr hwylbren a gynhelir â rhaffau, ac ar ei ben fath o orsaf, yr hon mewn cerfiadau Aiphtaid a ddalia aethwr.

Rhwyf-long, (Khorsabad.)

mae yn debygol a wnaed gan drefedigion Phœniciaidd yn amser yr uchbennaeth Bersiaidd, un wyneb i ba rai a ddygent lun y brenhin Persiaidd yn ei gerbyd, megis ag y ceir ar y Darics a'r rholian

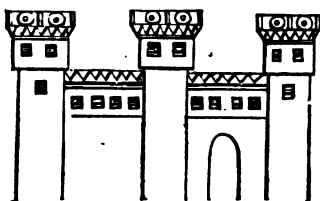
Bathodyn, fe allai, Dinas ar oror Syria, yn amser y Persiaid.

o'r un cyfnod. Mae y rhwyf-longau ar y bathodau hyn, ac ar y lledluniau, ym mhellach i'w hadnabod wrth rai yr oror Syriaidd, wrth fathodau Sidon, o gyfnod diweddarach, ar un wyneb i ba rai y mae llong o ddull cyffelyb, ac ar yr wyneb arall ben duwies Assyriaidd. Y mae yn debygol iawn gan hynny, bod y cerfiadau yn arddangos gwarchae a chymmeriad Tyrus, Sidon, neu ryw ddinas arall ar Fôr y Canoldir, ynghyd â ffoedigaeth y bobl orchfygedig. Mae hanesyddiaeth wedi cofnodi rhyfeloedd Salmaneser â'r Tyriaid dan y brenhin Elulæus, ynghyd â darostyngiad holl Phœnicia gan y teyrn Assyriaidd;* ac yn ol yr hyn a ddyweda Eusebius, yr hwn a ddifynna o Abydenus, gorchfygodd Sennacherib y llynges Roegaidd ar yr oror Ciciliaidd. I un o'r ddau frenhin hyn, y gwnawn briodoli seiliad y palas mawr, o'r hwn y mae yr adfeilion sydd ar gyfer Mosul yn weddillion; ac y mae yn nodedig bod y tafennau cerrig wrth enau yr afon Nahr-el-Kelb, yn agos i Beyrout yn Syria, wedi eu hadeiladu gan frenhin Kouyunjik, ac yn dwyn ei enw. Mae coffadwriaethau am frenhin Khorsabad a'i dad, wedi eu dar-
ganfod yn Cyprus.†

* Josephus, Llyfr ix. pen. 14. Wedi i'r Tyriaid wrthryfela, ymosododd Salmaneser arnynt gyd â 60 o longau, ac 800 o rwyfwr, â pha rai y cynnysgreddwyd ef gan drigolion y dinasoedd arforawl eraill. Ond y Tyriaid a orchfygasant y llynges fawr hon, ac a gymmerasant 500 o garcharorion. Yna yr Assyriaid a warchaeasant y ddinas am bum mlynedd, ac a gadwasant y trigolion oddi wrth yr afon a'r ffynhonnau a'u cynnysgaeddent â dwfr croyw.

† Yr argraffiadau a ddygwyd yn ddiweddar gennyf fi o Kouyunjik, a gadarnhant yn hollol fy nhybiadau gyd â golwg ar balas Kouyunjik, a'i seilydd tebygol, yr hwn oedd Sennacherib, megis ag y mae yn debygol. Trosglwyddodd y Milwriad Rawlinson gynhwysiad un o'r argraffiadau i'r Athenæum am Awst 23, 1851.

Defnyddian o wledydd pellennig, a drudfawr iawn, a ddefnyddid i wneuthur llongau Tyriaidd. Yr "ystyllod oeddynt ffynnidwydd o Senir;" yr hwyldbrennau oeddynt gedrwydd o Libanus; y rhwyfau a wneid o dderw Basan; a'r meingciau o ifori a ddygwyd o ynys-oedd Chittim, ac a gerfiwyd gan yr Ashuriaid, a'r rhai hyn y mae yn debygol oeddynt yr Assyriaid; canys y mae cerfiadau hardd ifori Nimroud, yn profi eu bod yn fedrus yn y gelfyddyd. "Lliain main o'r Aipht, o symmudliw oedd yr hyn a ledit i fod yn hwyli it'; glas a phorphor o ynys-oedd Elisah oedd dy dô." Trigolion Sidon ac Arfad oedd dy rwyfwyr; a hwyliad y llongau a roddid i ofal llong-lywiawdwyr o Tyrus; canys y rhai hyn, drwy arferiad hir, oeddynt dra gwybodus yng nghelfyddyd morwriaeth; ac oblegid hyn, edrychid arnynt fel "doethion" yn ninas y morwyr a'r masnachwyr.* Yn y llongau hyn yr oedd y Phœniciaid yn mordwyo gyd â gororath Môr y Canoldir, ac yn myned i'r môr Werydd, gan

Castell pobl forawl, fe allai y Tyriaid, (Kouyunjik.)

fasnachu â'r cenhedloedd mwyaf pellennig: gan sefydlu trefedigaethau, a gwasgaru eu gwareidd, dra, eu celfyddydau, a'u hiaith.

Mae cestyll y bobl a ymofynnant am noddfa yn y llongau, i'w gwahaniaethu wrth eu tariannau crogedig oddi amgylch y muriau; ac y mae yr amgylchiad hwn yn egluro ymadrodd yn Ezeciel (Pen. 27, 11.) yngylch Tyrus. "Meibion Arfad oedd gyd â'th luoedd ar dy gaerau oddi amgylch, a'r Gammadiaid yn dy dyrau; *crogasant eu tariannau ar dy gaerau oddi amgylch.*"

Ar y ddwy lech nesaf i lech y môr, arddangosid y fyddin oedd yn gwarchae. Yr oedd rhannau uchaf y ddwy wedi eu dinystrio; ar yr isaf yr oedd ychydig ryfelwyr Assyriaidd wedi eu cadw, ac yn cael eu diogelu gan darian wiail uchel; ac yr oedd y rhyfelwyr hyn yn gollwng eu saethau at y castell; ac yr oedd hefyd res o garcharorion â'u dwylaw yn rhwymedig, yn cael eu harwain ymaith gan y buddugoliaethwyr.

Ar y tu dwyreiniol i'r neuadd yr oedd trydydd cyntedd, yr hwn

* Mae y seithfed bennod ar hugain o Ezeciel yn cynnwys darluniad cyflawn o longau a masnach y Tyriaid, ac mae y bennod hon yn hanes cyflawn o fasnach-aeth yr hen genhedloedd.

hefyd a ffurfiad gan deirw pen-dynol. Yn yr ymyl yr oedd lledluniau yn arddangos brwydr mewn gwlad fryniog, yn llawn pinwydd a ffawydd.

O'r tu hwnt i'r cyntedd hwn, y llechau, er eu bod yn gyfein mewn rhai mannau, etto yr oeddynt wedi eu dinystrio gan y tân i'r fath raddau fel mai un lledlun oedd wedi ymgadw. Arddangosai frwydr ac yspeiliad dinas, ac yr oedd wedi cael ei rannu i chwech dosparth. Rhyfelwyr a lusgent gerbydau; ac a yrrent geffylau a da allan o byrth y castell; eraill a ymladdent â marchogion ac â gwyr traed; ac yn y ddau ddosparth isaf, yr oedd rhesau o gerbydau, a thri rhyfelwr ym mhob cerbyd. Yr oedd y cerbydau, yn gwahaniaethu mewn llawer o bethau oddi wrth gerbydau cerfiadau boreuaf Nimrôd, ac a ymddangosant yn debyccach i gerbydau y cerfiadau ar y lledluniau Persepolitaid, ac i'r un Moesenaidd yn Amgueddfa Naples, a dybîr ei fod yn perthyn i Darius. Yr oeddynt yn helaethach ac yn uwch, ac yr oedd yr olwynion cuwch a phen dyn. Yr oedd yn lle yr ystram goed addurnedig a ymestynai o'r parth blaen i ben pawl yr hen gerbydau, wialen fain, neu raff, neu garrai ledr, yn glymmedig yn y canol. Cêr y ceffylau hefyd ydoedd wahanol. Yr oedd parth uchaf y cerbyd yn betrual, ac nid yn grwn, a lle o'r tu blaen, a ddaliai saethau y saethwr, yn lle cewyll crogedig wrth yr ochrau. Yr oedd y pedronglau yn gerfiedig ac addurnedig o ysnodennau; yr oedd i'r olwynion wyth, ac nid chwech o rodadanau, y cammegau oeddynt wedi eu rhwymo a'u cadarnhau â phedwar rhwymyn metel.*

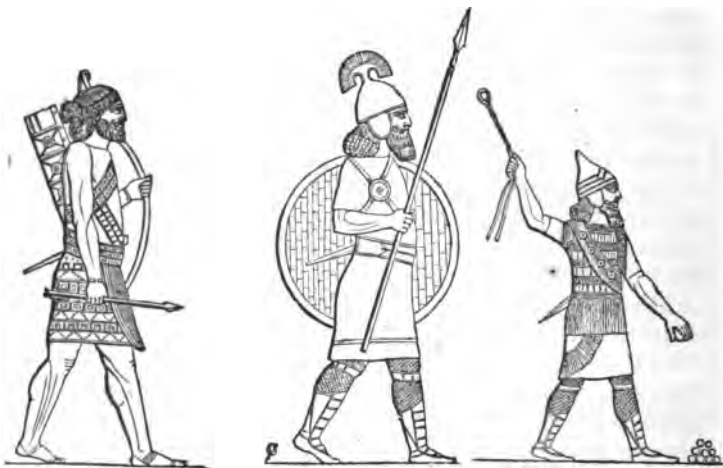
Y cyntedd Gorllewinol a arweinia i ail neuadd,† pedair ochr pa un oeddynt agos a bod yn gyfein, er bod y lledluniau yn anffodus wedi dioddef yn fawr oblegid y tân.

Ymddengys bod y llechau ar y tu aswy wedi eu rhannu i dri dosparth; ym mhob un resau o ryfelwyr wedi eu harfogi yn wahanol, ac fe allai mai cyngreirwyr yr Assyriaid oeddynt. Yn y cyntaf yr oedd saethyddion a wahaniaethid wrth eu huganau byrion brodieidig, a phenwisgoedd, o ysnoden yn unig, ydoedd oddi amgylch eu gwallt llaes; yn yr ail yr oedd tafiwyr yn gwisgo y darian bigyrnaidd; ac yn y trydydd yr oedd picellwyr a'r darian gylchog, a'r benffestin gribog. Yr oedd y tafiwyr yn dal ail garreg yn y llaw aswy,

* Gwel yr arlun a wyneba tu dal. 322.

† Neuadd C. cyllun 5.

ac o'r tu blaen iddynt, yr oedd pentwr o gerrig, yn barod at wasan-aeth. Yr oedd eu taflyddion yn ymddangos fel gwedi eu gwneuthur o raff ddyblyg neu garrai ledr.* Yr oeddynt wedi eu gwisgo mewn

Bwawr.

Piccellwr.

Tafwr.

arfogaeth o botasau. Y piccellwyr a wisgent hugan liain fer, yn cael ei rhwymo am y canol â rhwymyn, fe allai o fetel. Yr oedd math o rwymyn traws yn myned dros eu hysgwyddau, ac yn addurnedig o'r tu blaen gan ryw beth crwn, fe allai, o fetel. Hwythau hefyd a wisgent fotasau.

Ar y llechau canlynol yr oedd un testun, sef dinas neu gastell, adeiledig yn gyfagos i afon mewn gwlad fynyddig amgylchynedig gan goed, yn cael ei chymmeryd drwy ruthr. Rhyfelwyr yn arfog o bicellau a ddringent y creigiau, ac yr oeddynt yn lladd y rhai gwarchaadedig ar bennau y tai, ac yn arwain y caethion ymaith.

Ar y gonglfaen yn ymyl, yr oedd dau ysgrifenydd, un yn eunuch, yn ysgrifenu ar roliau o ledr neu ryw ddefnydd ystwyth, nifer pen-nau y gelynion lladdedig a ddodid wrth draed y rhyfelwyr Assyr-

* Mae Xenophon yn fynych yn cyfeirio at fedrusrwydd y taflyddwyr Assyriaid (gwel yn neillduol Anab. lib. iii. c. 37.) Defnyddient gerrig mawrion, a blinent eu gelynion pan allan o gyrhaedd eu piccellau a'u saethau.

iaidd. Fel hyn y dygwyd pennau trugain a deg o feibion Ahab mewn basgedi i Jezreel, ac a osodwyd "yn ddau bentwr wrth ddrws y porth;"* a'r cyfryw hyd y dydd heddyw ydyw y dull o gyfrif colled y gelyn yn y Dwyrain.

Ysgrifenyddion yn ysgrifenu enwau y lladdedigion,

Y gweddill o'r mur oddi wrth y llech hon hyd y cyntedd, a ffurfiad gan y teirw pen-dynol, ag oeddynt wedi eu dinystrio yn fawr gan y tân. Ymddengys bod y lledluniau yn arddangos goresgyniad gwlad fynyddig a choedog. Y brenhin yn ei gerbyd a dderbyniai y carcharorion a'r yspail.

Ymddengys bod yr un gwrthddrych yn cael ei barhau o'r tu hwnt i'r cyntedd, mor belled ag y gellid olrhain y lledluniau. Yr oedd y brenhin etto yn cael ei arddangos yn sefyll yn ei gerbyd, yn dal bwa yn ei law aswy, ac yn dyrchafu ei ddeheulaw fel arwydd o fuddugoliaeth. Yr oedd cerbydwr gyd âg ef, a gweinyddydd yn dwyn gwlawlen agored, oddi wrth yr hon y syrthiai cysgodlen, er mwyn ymgadw rhag yr haul. Y cerbyd a dynnid gan ddau farch, ac o'i flaen yr oedd picellwyr a saethyddion. Uwch ben y brenhin yr oedd yn wreiddiol, argraph fer yn cynnwys, y mae yn debygol, ei

* 2 Bren. x. 8.

enw a'i deitlau, ond yr oedd wedi ei dileu yn llwyr. Yr oedd marchogion yn croesi mynyddoedd coedog, yn cael eu gwahanu oddi wrth y twrr a ddarluniwyd eisioes gan afon yn llawn o bysgod.

Ymddengys bod y lledluniau eraill yn yr ystafell hon, yn rhoddi hanes o'r un digwyddiadau, sef buddugoliaethau yr Assyriaid a gorfoleddiadau eu brenhin. Nid oedd ond pedwar o honynt wedi eu cadw; yr oedd y lleill wedi eu dinystrio yn hollol. Ar ddau o honynt yr oedd yn arluniedig mewn dull rhagorol, ddinas yn cael ei chymmyrdd. Rhyfelwyr, yn arfog â phiccellau, a esgynent ysgolion; y rhai oeddynt ar ganllawiau y caerau, a gedwid draw gan y saethyddion, a ollyngent eu saethau o'r gwaelod. Y gelynion a ymddiffynnent eu hunain â phiccellau ac â bwaau, ac a ddygent dariannau hirgul. Oddi ar y castell, yr oedd argraph fer yn cynnwys enw y ddinas. O dan y muriau, yr oedd y caethion yn cael eu gyrru ymaith gan y buddugoliaethwyr: ac uwchlaw a thanodd, yr oedd mynyddoedd, coed, ac afon, er mwyn dangos natur y wlad.

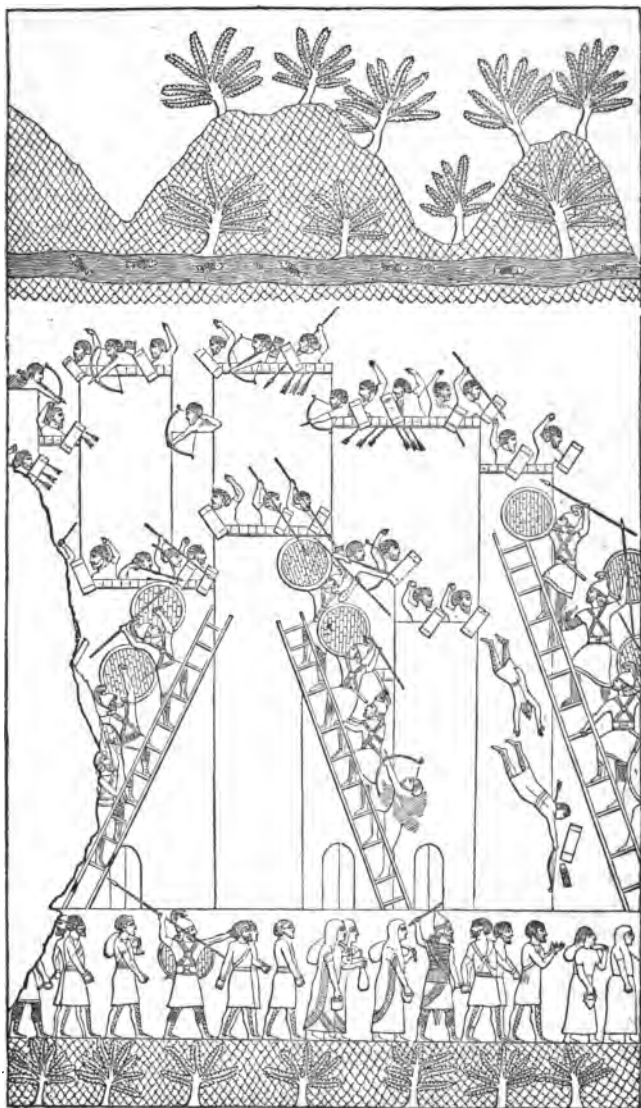
Y cyntedd Gorllewinol i'r neuadd hon,* a arweiniai i ystafell bellach, ond ni ellais chwilio, namyn rhan o honi. Ar ddwy lech yr oedd gwlad fynyddig, ac afon yn rhedeg drwy ei chanol. Parthau uchaf y mynydd, oeddynt orchuddiedig gan goed pinwydd a ffa-wydd; ac ar y parth isaf, goed cyffelyb i'r coed cerfiedig ar y llechau eraill, fe allai mai derw bychain y wlad oeddynt. Yn gymmaint a bod y brenhin yn cael ei arddangos yn ei gerbyd, a chyd âg ef amryw farchogion ynghanol coedwig, gellid meddwl bod yr Assyriaid wedi agoryd ffyrdd drwy daleithiau mynyddig yr Ymerodraeth.

Yr oedd y llechau eraill yn orchuddiedig o'r pen isaf i'r pen uchaf, gan resau o filwyr, piccellwyr, a saethyddion, yn eu gwisgoedd amrywiedig, ac mewn trefn i ryfel. Rhaid bod pob llech yn cynnwys amryw gannoedd o arluniau bychain, pa rai, y mae yn debygol, a arddangosent gatrodau o filwyr trefnus; canys, mewn cyffelyb fodd a'r Aiphtiaid, y mae yn amlwg bod yr Assyriaid yn wybodus o drefniadau cadyddiaeth, ac yn feddiannol ar fyddinoedd trefnus.

Yr oedd ar amryw o'r lledluniau, filwyr yn arddangosedig, wedi eu gosod mewn dull cyfan-gorph, yn gyffelyb i'r petruall milwraidd presennol.

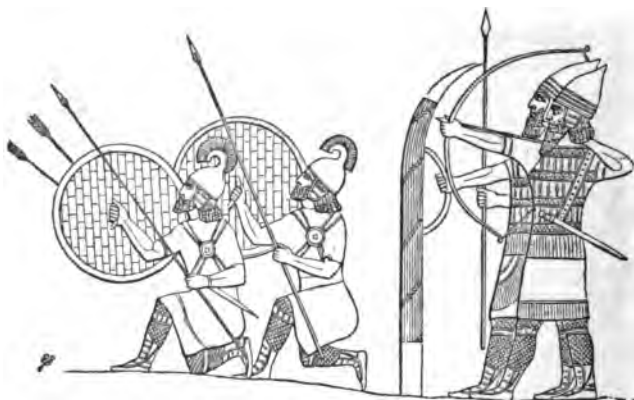
Yr oedd y tair ystafell fechan, ar y tu Gorllewinol i'r neuadd a

* Cyntedd b, Ystafell C, cynllun, 5.

Cymmeryd Dinas trwy ruthr, a dwyn y trigolion ymaith yn garcharorion.

ddarluniwyd yn barod,* wedi cael eu niweidio i'r fath raddau gan dân, fel mai ar ychydig o'r llechau yr oedd olion cerfiadan. Ym mhllith y lledluniau oedd yn aros, yr oedd gwarchaead a chymmeriad dinas yn sefyll ar lan afon, ynghanol gwigoedd a mynydd-oedd, a rhyfelwyr yn cymmynu y coed, er mwyn gwneuthur ffordd i'r castell, ac yn cludo ymaith eilunod y bobl orchfygedig; ac yr oedd hefyd ar y lledluniau bysgotwr yn pysgota â bach a ffunen mewn llun,† a rhyfelwyr yn derbyn rhesau hirion o gaethion, ym mhllith pa rai yr oedd menywaid a phlant ym marchogaeth mulod.

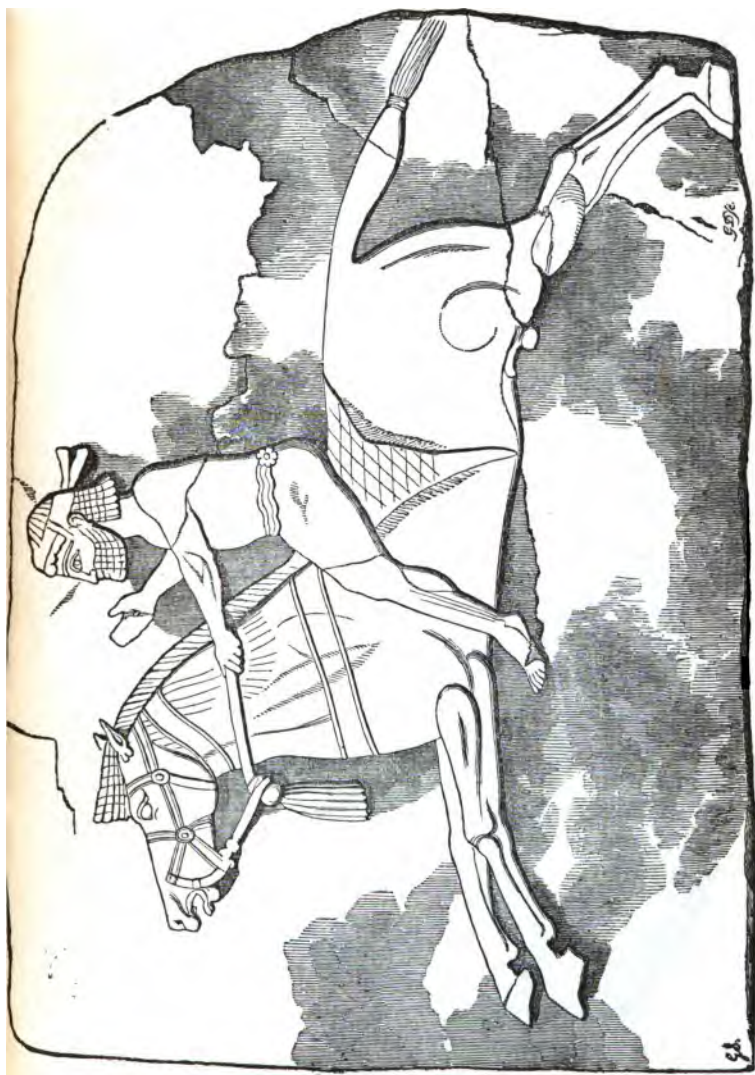
Rhyfelwyr yn ffurfio byddin-res, &c. (Khorsabad.)

Y porth llydan, a ffurfiad gan y teirw adeiniog ym mharth uchaf y neuadd fawr a ddarganfyddwyd gyntaf, a ymagorai i ystafell fechan, i'r hon nid oedd mynedfa arall.‡ Yr oedd un ochr iddi wedi ei dinystrio yn hollol. Y lledluniau eraill a arddangosent warchaead ac yspeiliad dinas rhwng dwy afon, ynghanol gwigoedd o balmwydd, o ganlyniad, gellir meddwl ei bod mewn rhyw barth o Fesopotamia. Yn ffodus, yr oedd argraph uwch ben y ddinas oedd wedi ei chymmeryd, yr hon mae yn debygol a gynhwysai ei henw. Y brenhin, amrywiol weithiau, a arddangosid yn ei gerbyd, yn arolygu y gwarchae. Y gwarchaewyr a dorrent y palmwydd, er mwyn agor ffordd i ddynesu at y caerau.

* Ystafell D, E, ac F, cynllun 5.

† Yn yr Amgueddfa Brydeinaidd.

‡ Ystafell G, cynllun 5.

Marchogwr yu diengyd.

Gelynyon yr Assyriaid yn goll-
wng saethau o'r tu ol

Gwisg pen ceffyl (Kouyunjik.)

Rhan yn unig o'r ystafell i'r Gorllewin i'r neuadd fawr* a ddior-
chuddiwyd. Yr oedd amryw o'r cerfiadau wedi eu dinystrio yn

Gwas yn arwain ceffylau (Khorsabad.)

* Ystafell H, cynllun 5.

fwriadol & rhyw offeryn llym, ac yr oeddynt oll wedi dioddef mwy neu lai oddi wrth dân. Gellid olrhain rhyfelwyr ar rai o honynt yn cymhell y ceffylau ar garlam; ac eraill yn gollwng eu saethau o'r tu ol. O dan y meirch, yr oedd rhesau o gerbydau a cheffylan yn cael eu harwain. Yn eu gwisgoedd a'u cêr, yr oedd meirch Kouyunjik, yn wahanol oddi wrth y rhai a arddangosid yn lledluniau Nimroud. Yr oedd oddi ar eu pennau, yn gyffredinol grib fwaog a chlychau neu dusswan a grogent oddi amgylch eu gyddfau; neu yn gyffelyb i feirch Khorsabad, pluf uchel, yn dri mewn nifer, yn gyffredin, a gyfodent rhwng eu clustiau. Gwedi fy ymadawiad â Mosul, aeth Mr. Ross ym mlaen â'r cloddiadau yn yr ystafell hon, ac a gafodd amryw lechau eraill, a chyntedd ffurfiedig gan bedwar o funluniau. Ymddengys fod y lledluniau yn rhan o'r gyfres a ddi-noethwyd yn barod, ac a arddangosent gerbydau, marchogion, saethyddion, a rhyfelwyr mewn llurygau. Y wlad yn yr hon y cymmerodd y digwyddiad le, a arwyddid gan afon a phalmwydd. O flaen wyneb y lledluniau hyn, efe a ddarganfyddodd lech fawr anferthol, yr hon yn ol ei dyb ef, ydoedd allor, cyffelyb i honno yn neuadd fawr palas Gogledd Orllewinol Nimroud.

Hyn ydoedd y cyfan o fy narganfyddiadau yn Kouyunjik. Oddi wrth faintioli rhai o'r neuaddau, y mae yn amlwg bod rhai o'r adeiladau o helaethrwydd a mawredd gorwych. Y crug ar ba un yr oedd yn sefyll, a olchid unwaith gan afon. Adeilad arall hefyd a orchuddir yn bresennol gan bentref Nebbi Yunus, a ymddyrrhai uwch y ffrwd, a'r ddau balas a amgylchynid mewn petruâl mawr, oddi amgylch yr hon yr oedd muriau uchel wedi eu hwynebu â cherrig,—eu tyrau oeddynt addurnedig o gleinfaen cerfiedig, a'u pyrth a ffurfiad gan deirw anferthfawr.

Yn gymmaint a'm bod wedi darlunio yr adfeilion megis ag y darganfyddwyd hwynt, dichon na fyddai allan o le i ychwanegu rhai geriau ar y pwngc o adeiladaeth Assyriaidd, ac adferu y palasau syrthiedig mor belled ag y caniatta y gweddillion.

Rhaid bod adeiladaeth pobl yn ymddibynnu yn naturiol ar y defnyddiau a gynnysgaeddir gan y wlad, ac ar ddibenion yr adeiladau. Mae y darluniadau a roddwyd yn barod yng nghorph y gwaith hwn, o adeiladau adfeiliedig hen Assyria, yn ddigon i ddangos, eu bod yn gwahanu mewn amrywiol bethau, oddi wrth adeiladau pob cenedl arall ag yr ydym yn adnabyddus â hi. Pe buasai

yr Assyriaid, ag oeddynt mor ffrwythlon mewn dyfeisiadau, mor fedrus yn y celfyddydau, ac mor gyrhaeddgar am orchwyllion mawr, pe buasant yn byw mewn gwlad mor gyfoethog mewn cerrig, mewn gronynfaen gwerthfawr, a marmor, a'r Aipht a'r India, nid oes amhenaeth, na fuasant yn gyfartal, os nid yn rhagori ar drigolion y gwledydd hynny, ym mawredd eu pigyrnau, ac yng ngorwychder eu temlau a'u palasau. Ond eu prif sefydliadau oedd ar y gwastadedd mariannog a ddyfrheir gan y Tigris a'r Euphrates. Ar lennydd yrafonydd mawrion hyn, a wasgarant ffrwythlondeb drwy y wlad, ac ydynt yn dramwyfeydd rhwng taleithiau pellennig, y seiliasant eu dinasoedd cyntaf. O bob tu, yr oedd ganddynt wastadedd didor gan uchel fannau, hyd oni ddynesent at droed y bryniau Armeniaidd.

Y mae yn debygol, nad oedd y preswylfeydd boreuol, a wnaed pan na wyddid nemawr am y gelfyddyd o adeiladu, ond un lloft o uchder. Yn yr ystyr hwn, nid oedd mawr wahaniaeth rhwng tŷ y llywodraethwr a'r bwthyn gwaelaf. Ond cafwyd yn fuan ei fod yn angenrheidiol, i demlau y duwiau, a phalasau y brenhinoedd, a thai i gadw yr hanesion gwladwriaethol, fod yn fwy amlwg na'r adeiladau bychain a pha rai yr amgylchynid hwynt. Natur y wlad hefyd a ofynai i'r castell, lle o noddfa yn adeg perygl, neu breswylfod arosol y gwarchawdlu, i gael ei adeiladu uwchlaw y ddinas, yn y cyfryw ddull ag i roddi y gwrthwynebiad mwyaf i'r gelyn. Yn gymmaint ag nad oedd uchelfannau naturiol yn y wlad, yr oedd y trigolion dan yr angenrheidrwydd o wneuthur crugiau. Dyma darddiad yr adeiladau cedyrn hynny nad yw amser wedi eu dinystrio; a pha rai yn eu cribau gwelltog, a'u llechweddi arddedig, a ymddyrchafant megis bryniau naturiol ar y gwastadedd Assyriaid.

Bydded i ni arlunio i ni ein hunain fudiad un o deuluoedd gwreiddiol yr hiliogaeth ddynol, i ymofyn llannerch ddewisedig i fod yn breswylfod sefydlog, lle yr oedd cyflawnder o ddwfr, a lle yr oedd y tir yn barod yn gynhyrchiol heb ei drin, yn addaw tâl da i'r llafurwr. Dichon iddynt ddilyn hwnnw a aeth allan o wlad Sinar, i seilio preswylfeydd yn y Gogledd;* neu dichon iddynt ddisgyn o fynyddoedd Armenia; o ba le, yn ol yr haneswyr Chal-

* Genesis, x. 11.

dæaidd, y daeth adeiladwyr dinasoedd Assyria.* Nid cyn y cyrhaeddent lennydd afonydd mawrion, neu os oeddynt yn dyfod o'r uchel diroedd, neu pan oeddynt yn canlyn rhedegfa yr afonydd, os oeddynt yn teithio o'r Deheu, y gallasant gael cyflawnder digonol o ddwfr at anghenion parhaus poblogaeth liosog. Y gwastadedd hwn, a derfynid ar y tu Dwyreiniol a Deheuol gan y Tigris a'r Zab, oblegid ei ffrwythlondeb, a'r cyfleusdra i'w ddwfrhau, a'i cynnysgaeddai a dwy afon fawr, pa rai yn debygol a ddewiswyd yn gyntaf fel lle i orphwys; ac yno y gosodwyd seiliau dinas, ag ydoedd wedi ei bwriadu i fod yn brif ddinas y byd Dwyreiniol.

Yr oedd defnyddiau at adeiladu wrth law, a chyd â golwg ar y gorchwyl o'u parottoi, nid oedd angenrheidrwydd am lafur na chywreinerwydd mawr. Y tir, yr hwn oedd farian a adawyd gan y dwfr, ydoedd ffrwythlon a glydiog. Yr adeiladwyr a'i teneuent â dwfr, ac wedi ei gymmysgu â gwellt, fel ag y byddai iddo gael ei rwymo ynghyd yn well, hwy a'i ffurfient yn briddfeini, pa rai a grasid yn yr haul. Yn hinsawdd y wlad honno, yr oedd dau neu dri diwrnod yn ddigon i'w crasu. Y cyfryw oeddynt y defnyddiau boreuol at adeiladu; a'r defnyddiau hyn yn hollol a arferir yn bresennol yn y wlad hon. Yn yr Aipht hefyd, defnyddid hwynt yn y cyfnod mwyaf pellennig; a'r Aiphtiaid, er mwyn gorthrymmu y caethion Iuddewig yn fwy, a ommeddent wellt iddynt, heb yr hwn ni ellid gwneuthur i'r priddfeini lynu.

Bwthynnod i'r bobl a gyfodid yn fuan, a'u pennau a wneid o ganghennau y coedydd a dyfent ar lennydd yr afon.

Preswylwyr y sefydliad newydd yn awr, a feddylient am adeiladu lle i gilio iddo yn amser perygl, neu i fod yn breswylfod i'w llywydd, neu yn deml i'w duwiau. Tu ag at i'r adeilad fod yn uwch nâ'r gwastadedd, ac er mwyn iddo fod yn amlwg ynghanol y preswylfeydd a'u hamgylchynent, adeileddid ef ar grug gwneuthuredig i'r diben, o bridd ac ysgarthion, neu o briddfeini crasedig yn yn yr haul.†

* Xithurus a'i ganlynwyr; Barosus, apud Euseb. Mae y cyffelybrwydd rhwng hanes y gwron Chaldæaidd hwn, a Noah yn yr Ysgrythrau yn dra nodedig.

† Y cyfryw ydyw yr arferiad yn bresennol ym mhlith trigolion Assyria. Pan ag y byddo rhyw deuluoedd o lwyth gwibiog yn dymuno ymsefydlu mewn pentref, dewisiant ben crug; canys nid ydyw yn angenrheidiol yn awr i furfio esgynlawr newydd, am fod digon o'honynt ar y gwastadedd. Ar ei goppa, hwy a adeiladent gastell anghelfydd, a bwthynnod a adeileddid wrth ei droed. Ymddengys

Ymddengys fod y temlau a'r palasan ar yr un pryd yn gof-gol-ofnau cyhoeddus, ym mha rai y cedwid hanesion a chofion y genedl, wedi eu cerfio ar gerrig. Ynddynt hwy yr arddangosid mewn cerfiad, orchestion eu brenhinoedd, a dulliau eu duwiau; pan ag yr oedd hanes y bobl, a'r gweddïau at eu duwiau, gwedi eu gosod ar y muriau mewn llythyrennau ysgrifenedig. Yr oedd yn angenrheidiol gan hynny, i ddarparu yn yr adeilad, ryw ddefnydd ar yr hwn y gellid cerfio arluniau ac argraphiadau. Gwastadedd Mesopotamia a'r tiroedd isel rhwng y Tigris a'r wlad fynyddig, sydd yn llawn gleinfaen garw. Mae talpiau mawrion o hono yn dyfod allan o gefnau isel o'r tir glwyborog, pan ydynt yn noeth yn y nentydd a wneir gan ffrydian y gauaf. Mae yn hawdd i'r cŷn i'w weithio, ac mae ei liw a'i ymddangosiad tryloyw yn hyfryd i'r llygad. Ac fel hyn, nid oedd yn anhawdd i'r cerfiwr i'w weithio, ac yr oedd yn addurn i'r adeilad y gosodid ef ynddo. Y gleinfaen hwn a dorrid yn llechau, o wyth i ddeg troedfedd o uchder, ac o bedair i chwech o led, ac ynghylch troedfedd o drwch, ac yna ffurfiai y rhai hyn bedrongliad y muriau o briddfeini. Ar gefnau yr holl lechau, yr oedd argraph wedi ei cherfio, yn rhoddi enw, teitl, a hiliogaeth seilydd brenhinol yr adeilad, a chedwid hwynt yn eu lleoedd gan haiarn, efydd, neu gefynnau coed yn null cysswilt pensyth yn ymafflyd y naill yn y llall wrth ddwy lech arall. Conglau yr ystafelloedd yn gyffredinol, a ffurfiad gan un garreg onglog; a'r holl furiau oeddynt yn gyfongl, neu yn gyfochrol i'w gilydd. Ar y llechau yr oedd y lledluniau a'r argraphiadau yn gerffedig.

Yn y prif gynteddau i'r ystafelloedd, yr oedd teirw a llewod adeiniog anferthfawr wedi eu gosod, a phennau dynol iddynt. Y drysau bychain a warcheidwedid gan arluniau mawrion o dduwiau, neu offeiriaid. Nid oedd dim gweddillion drysau neu lidiardau; ond darganfyddwyd crogfachau mettel, a thyllau i'r byllt a welir yn amryw o'r llechau. Offeiriaid Babilon "yn cadw temlau eu duwiau â derau a throsolion, ac â chloion, rhag i ladron eu hyspeilio hwynt," a chrybwyllir am byrth pres Babilon yn fynych gan hen awduron.

fod yr un cynllun wedi cael ei ddilyn er amser y goresgyniad Arabaidd; ac fe allai, ym mhell cyn hynny, pan oedd y wlad ym meddiant y Persiaid. Nid oes nemawr o hen grugiau yn cynnwys gweddillion Assyriaidd, nad oes cestyll, dinasoedd, neu bentrefi, ryw bryd neu gilydd wedi cael eu hadeiladu arnynt. Y cyfryw ydynt Arbela, Tel Afer, Nebbi Yunus, &c. &c.

* Epistol Jeremy, Baruch, vi. 18.

Ar yr holl lechau a ffurfient gynteddau, ym mhalas hynaf Nimroud, yr oedd olion gwlybwr du, cyffelyb i waed, ac yn ol yr ymddangosai yr oedd gwedi cael ei osod ar y cerrig. Ni ellais benderfynu ynghylch natur y gwlybwr hwn; ond ni allai ei ymddangosiad lai na dwyn i'r cof, y ddefod Iuddewig o osod gwaed yr aberth ar gappan y drws. Dan lechau y palmant, yn y cynteddau, yr oedd arluniau bychain o dduwiau wedi eu gosod, fe allai mewn ffordd o ymddiffyniad i'r adeilad.* Weithiau, megis ym mhalas Gogledd Orllewinol Nimroud, yr oedd taflennau wedi eu gosod yn y muriau, ar y rhai yr oedd yn ysgrifenedig enw a theitl y brenhin, ynghyd â chrybwylliad am ei brif fuddugoliaethau, yn gystal a chofnodiad o'r amser y gwnaed yr adeilad.

Yr oedd parth uchaf muriau yr ystafelloedd, uwchben y llechau gleinfaen, wedi cael ei adeiladu naill ai o briddfeini crasedig, wedi eu lliwio, neu o briddfeini crasedig yn yr haul, wedi eu gorchuddio â haen denau o gymrwd, ar yr hwn yr oedd arluniau lliwiedig ac addurn-daleithiau. I'r muriau uchaf hyn y mae gorchuddiad hollol yr adeilad, a chadwraeth y lledluniau i'w priodoli; canys pan ymadawyd a'r adeilad, hwy a syrthiasant, a'r priddfeini anghrasedig a aethant yn bridd drachefn, ac a gauasant am y lledluniau. Yr oedd amryw ystafelloedd yn Nimroud wedi eu gwneuthur yn gyfangwbl o briddfeini wedi eu crasu yn yr haul, a'r muriau wedi eu lliwio âg arluniau ac addurniadau.

Y dull o osod pennau ar y palasau, ac o oleuo yr ystafelloedd, amryw o honynt ynghanol yr adeilad, heb unrhyw ffenestr ond y drws, sydd un o'r pethau mwyaf anhawdd i roddi cyfrif am dano mewn adeiladaeth Assyriaid. Yr wyf fi yn cael fy nhueddu ar y cwbl i gyduno â Mr. Fergusson, i feddwl bod y goleuni yn dyfod drwy orielau, neu resau agored o golofnau isel uwchben y llechau gleinfaen, a bod colofnau coed weithiau yn cael eu defnyddio i gynnal y nen yn y neuaddau mwyaf.† Y mae, beth bynnag, yn nod-

* Crybwyllwyd yn barod, bod yr arluniau bychain hyn o glai heb eu crasu, wedi eu cael dan y palmant yn yr holl gynteddau yn Khorsabad. Ni ddarganfyddwyd hwynt yn Nimroud, ond yn unig dan y palas mwyaf diweddar, yng nghongl De Orllewinol y crug.

† Mae y pwngc hwn yn cael ei drin yn helaeth, a'i egluro yn alluog, yn ei waith a elwir "Palasau Ninefeh a Persepolis wedi eu hadferyd," yr hwn, ar yr un pryd, a gynhwysa amryw awgrymiadau gwerthfawr ar gelfyddydau ac adeiladaeth yr Assyriaid.

edig na ddarganfyddwyd unrhyw weddillion o golofnau, nac unrhyw olion o honynt. Os na ddefnyddid hwynt, yr oedd yn rhaid bod yr ystafelloedd o led neillduol, heb nennau arnynt. Nid oes unrhyw brawf beth bynnag, bod dim o'r ystafelloedd a mw dau dros-tynt, er bod yr Assyriaid yn adnabyddus hollol âg egwyddor bwaau.

Yr oedd yr ystafelloedd wedi eu palmentu â llechau gleinfaen, gorchuddiedig gan argraphiadau, yn cynnwys enw a hiliogaeth y brenhin, a phrif ddigwyddiadau ei deyrnasiad; neu yr oeddynt wedi cael eu palmentu â phriddfeini crasedig, neu yn hytrach â pheithynau, ac ar bob un o honynt argraph fer. Y llechau gleinfaen a osodwyd ar byg-glai. Y priddfeini, neu beithynau, oeddynt yn gyffredin yn ddwy haen, un uwchlaw y llall, a thywod o danynt a rhyngddynt, er mwyn cadw y llaithder ymaith, y mae yn debygol. Rhwng y llewod a'r tarw a ffurfient gynteddau, yr oedd yn gyffredinol un lech argraphedig neu addurnedig.

Y cwtteri a ddarganfyddwyd dan bob ystafell braidd, ym mhalas Nimroud, a elent i brif gwtter, yr hon y mae yn debygol a redai dan y neuadd fawr i'r afon, yr hon gynt a redai wrth droed y crug.

Rhaid bod parthau tu mewnol y palasau Assyriaid mor fawreddog ag yr oeddynt mewn hoywder. Yr ydwyf wedi arwain y darllenydd drwy yr adfeillion, ac mae efe i farnu ynghylch yr argraph ag y mae eu neuaddau yn debygol o wneuthur ar un yn y ddyddian gynt, a elai am y tro cyntaf i breswylfod y brenhinoedd Assyriaid. Pan wedi myned drwy y porth a warcheidwedid gan lewod a theirw anferthfawr, byddai ynghanol hanes cerfiedig yr ymerodraeth.—Brwydrau, gwarchaeedigaethau, gorfoleddiadau, gorchestion helwriaethol, a defodau crefyddol yn arluniedig ar y muriau,—yn gerfiedig mewn gleinfaen, ac yn lliwiedig mewn lliwiau ardderchog. Uwchben y cerfiadau, yr oedd digwyddiadau eraill yn lliwiedig, sef y brenhin a'i eunuchiaid, a'i ryfelwyr yn gweinyddu iddo,—yn derbyn carcharorion, yn myned i gyngrair â brenhinoedd pellennig, neu yn cyflawni defodau crefyddol. Yr arluniau hyn oeddynt o'r tu mewn i ymylau ardderchog lliwiedig, yn y rhai yr oedd y pren arwyddocaol, y teirw adeiniog, ac anifeiliaid angenffilaidd. Ym mharth uchaf y neuadd yr oedd arlun mawr y brenhin yn ymgrymmu ger bron y duw goruchaf, neu yn derbyn y cwppan cyssegredig gan ei weinyddwyr. Yr oedd hefyd gyd âg ef ryfelwyr dan arfau, ac offeiriaid adeiniog, neu y duwiau llywyddol

a weinyddent arnynt. Ei wisgoedd, a gwisgoedd ei ganlynwyr, oeddynt wedi eu haddurno â thwrrau o arluniau dynol, anifeiliaid, a blodau.

Y lloft uwch ei ben oedd wedi ei lliwio yn ardderchog, neu wedi ei gwisgo âg ifori a choed gwerthfawr. Y trawstiau oeddynt o gedrwydd; a dalennau aur neu arian, y mae yn debygol, a ddefnyddid mewn cyflawnder yn yr addurniadau.*

Yr adeiladau hyn megis ag y dangoswyd, oeddynt gof-golofnau mawrion cenhedlaethol, ar furiau pa rai yr arddangosid mewn cerfiad, neu a gofnodid mewn argraphiadau, hanesion yr ymerodraeth. Ac fel hyn, yr oedd yng ngallu yr hwn a elai mewn, i ddarllen yr hanes, a dysgu clodfforedd a buddugoliaethau y genedl. Ac ar yr un pryd, hwy ddygent yn barhaus i gof y rhai hynny a ymgynhullent i'r gwleddoedd, neu i'r gweinyddiadau crefyddol, weithredoedd eu hynafiaid, ynghyd â gallu a mawrhydi eu duwiau.

Yr oedd muriau allanol y palasau hyn naill ai gwedi eu hwynebu â llechau cerfiedig, neu gwedi eu lliwio. O'r tŷ allan i brif balas Babilon, yr hwn a draddodir i Semiramis, yr oedd arluniau dynion ac anifeiliaid, ac ar y tyrau olygfeydd helwriaethol, ym mha rai yr arddangosid Semiramis ei hun ar gefn march, yn taflu piccell at lewpart, a Ninus yn lladd llew â'i waewffon.† Yr oedd pob un o furiau Ecbatana, yn ol Herodotus,‡ wedi eu lliwio o wahanol liwiau; y mur allanol, (canys amgylchynid y ddinas gan saith) ydoedd wŷn; y nesaf yn ddu; y trydydd yn borphor; y pedwarydd yn las; y pummed yn felyn; ac yr oedd y ddau fewnol a'u canllawiau yn arwisgedig, un o arian, a'r llall o aur.§ Rhaid bod y muriau wedi eu

* Priddfeini wedi eu erasu yn yr haul, ynghyd âg olion goreurad a ddarganfyddwyd yn Nimroud. Dyweda Herodotus bod canllawiau muriau mewnol palas Ecbatana, addurniadau pa un y mae yn debygol a efelychwyd oddi wrth balasau Assyria, wedi eu gwisgo âg arian ac âg aur. (lib. i. c. 98.) Ymddengys bod aur ac arian yn cael eu defnyddio yn gyffredin i addurno palasau yn y Dwyrain. Dywedir bod hyd yn oed pen y palas yn Ecbatana wedi ei orchuddio â pheithynau arian. Crybwyllir yn fynych gan yr hen ysgrifenyddwr am yr aur, yr arian, ifori, a'r coed gwerthfawr ag oeddynt yn lloftydd palasau Babilon, a briodolid i Semiramis. Sephaniah (ii. 14.) a gyfeiria at y "cedrwaith" a berthynai i nen y tŷ; ac yn Jeremi (xxii. 14.) crybwyllir am "lloft o gedrwydd, wedi ei lliwio â fermilion." Weithiau pedronglid y muriau a'r nennau, a gwneid rhaniadau rhynddynt a'r coed gwerthfawr hyn. (1 Bren, vi. 15, vii. 3.)

† Diodorus Siculus, lib. ii.

‡ Lib. i. c. 98.

§ Herod. lib. i. c. 98. Y lliwiau, ynghyd â bod nifer y muriau yn saith, sydd yn cyfeirio yn amlwg at y cyrph nefol, a'u gyrfaoedd.

cerfio a'u lliwio fel hyn, yn awyr oleu, a phelydron disglaer Assyria, yn dra hyfryd i'r llygaid, ac yn ymddangos yn ardderchog iawn o bell.

Pa un ai palasau neu demlau oedd y rhai hyn? Neu pan ag yr oedd y brenhin yn cyssylltu cymmeriad llywodraethwr tymhorol ynghyd âg arch-offeiriad, neu gysgod crefydd ei bobl, a oedd eu preswylfeydd yn cyfansoddi y palas, y deml, a chof-golofn genhedlaethol i fytholi goresgyniadau a buddugoliaethau y bobl? Mae y rhai yna yn ofyniadau na ellir etto eu hatteb yn foddhaol. Ni ddichon i ni farnu ond drwy gyffelybiad. Ymchwiliad arwynebol o'r cerfiadau a brofant gymmeriad cyssegredig y brenhin. Mae yr offeiriad, neu y duwiau llywyddol, (gan nad pa un o honynt ydyw yr arluniau adeiniog, a geir mor fynych ar golofnau Assyriaidd) yn cael eu harddangos megis yn disgwyl wrtho, neu yn gweinyddu iddo; uwch ei ben y mae arwydd y duwdod goruchaf, sef yr arlun adeiniog o fewn cylch, a'r haul, a'r lloer, a'r planedau. Megis ag yn yr Aipht, dichon ei fod yn cael ei ystyried fel cynddrychiolwr y duwdod ar y ddaear; yn derbyn ei awdurdod yn uniongyrchol oddi wrth y duwiau, ac yn gyfrwng amlygiaeth rhyngddynt hwy a'u deiliaid.* Mae y cyssylltiad agos rhwng bywyd cyhoeddus a bywyd cyfrinaidd yr Assyriaid, a'u crefydd, yn cael ei brofi i'r amlygrwydd mwyaf yn y lledluniau. Megis ag ym mhlith y cenhedloedd Dwyreiniol, nid yn unig y mae dyledswyddau cyhoeddus a chymdeithasol, yn ymddangos eu bod i raddau mwy neu lai dan effeithiau crefydd; neu yr edrychid arnynt megis yn arwyddocaol; ond holl weithredoedd y brenhin, pa un bynnag ai mewn heddwech neu ryfel, mewn cyssylltiad amlwg â'r ffydd genhedlaethol; a chredid eu bod dan nodedd neillduol ac arolygiaeth y duwdod. Oblegid hyn, y mae arwydd y Duw goruchaf yn cael ei arddangos uwch ei ben mewn rhyfel, ac yn adeg ei fuddugoliaethau, a phan yn cyflawni ei ddefodau crefyddol. Mae i'r brodiadau sydd ar ei wisgoedd, a'r addurniadau sydd ar ei arfau, eu harwyddocad dirgeledig. Ei ymdrechiadau â'r llew, ac âg anifeiliaid gwylltion eraill, a arwyddant nid yn unig ei allu a'i fedrusrwydd, ond ei gadernid a'i ddoethineb yn fwy na neb arall. Mae gan eu haddurniadau adeilyddol yr unrhyw ystyriaethau crefyddol ac arwyddocaol.

* Diodorus Siculus, lib. i. c. 90; a "Wilkinson's Ancient Egyptians, vol. i. p. 24. a vol. ii. p. 69."

Mae yr un cymmeriad yn dwyn perthynas â'r holl adeiladau a ddarganfyddwyd hyd yn hyn yn Assyria; ac felly y mae yn debygol bod y palas a'r deml yn gyssylltiedig; canys ynddynt y mae gorchestion y teyrn a'r genedl, yn cael eu cyssylltu mewn arwyddion crefyddol, a chyd â delwau eu duwiau.

Nid oes gennym unrhyw foddion tu ag at wybod am natur preswylfeydd cyfrinaidd yr Assyriaid, nac i wybod braidd ddim am eu trefniadau tu mewnol. Nid ydyw y cyfryw dai ar gadw, nac yn Assyria briodol, nac yn Babilonia; ac mae eu dilead yn hollol i'w briodoli i'r defnyddiau darfodedig â pha rai yr adeiledd hwynt; canys er bod templ-balasau o faintioli dirfawr, etto, ymddengys bod y nifer liosoccaf o'r bobl yn byw, megis ag yr oedd yr arferiad yn yr Aipht, ac mewn gwirionedd yn Groeg a Rhufain, mewn preswylfeydd bychain a gwaelion; pa rai, pan eu gadewid, a syrthient yn falurion, heb adael unrhyw olion ar eu hol.

Gyd â golwg ar furiau y ddinas, neu yn hytrach, furiau ei phrif-ddosparthiadau, (canys yr wyf yn credu nad oedd yr holl ddinas yn amgylchynedig gan un mur parhaus) nid oes yn bresennol yn aros, ond rhesau hirion o grugiau yn amgylchynu adfeilion Nimroud, Khorsabad, a Kouyunjik. Mewn rhai mannau, mae y pridd yn cuddio gwaelodion cerrig wedi eu naddu, ar y rhai yr ymddyrechafai adeilad uchel o briddfeini crasedig yn yr haul, pa adeilad oedd yn syndod ac yn rhyfeddod i'r hynafiaid.* Gellid mewn tegrwydd, ystyried maintioli caerau Ninefeh, a Babilon, megis ag ei rhoddir gan Herodotus, Xenophon a Diodorus Siculus, megis chwedl;—caerau Ninefeh yn 100 troedfedd o uchder, ac mor llydan ag y gellai tri cherbyd droelli ar hyd iddynt ochr yn ochr; ac arnynt 1500 o dyr-au, a phob un o honynt yn 200 troedfedd o uchder; caerau Babilon yn agos i 300 troedfedd o uchder, a 75 troedfedd o drwch.

Yn adeiladau Assyria, ni ddefnyddid cyrs a phyg-glai, fel yn adeiladau Babilon, er mwyn glydio yr haenau priddfeini, er bod pob un o'r defnyddiau hyn i'w cael mewn cyflawnder yn y wlad.† Clai glydiog wedi ei dyneru, a gwellt yn gymmysgedig, a ddef-

* Y cyfryw, yn ol a ddywedir gan Xenophon, ydoedd caerau Larissa a Mespila, parth isaf neu wadn pa un ydoedd 50 troedfedd o uchder, a'r parth uchaf yn 100 troedfedd. Yr oedd y cerrig yn llawn cregin. (Anab. lib 3.) Mae ei ddarluniad yn cyttuno yn lled agos â'r gweddillion presennol.

† Yr oed pyg-glai, beth bynnag, yn cael ei ddefnyddio weithiau i uno y cerrig, ac hyd yn oed y priddfeini llosgedig.

nyddid, megis ag y mae yn cael ei ddefnyddio yn bresennol yng nghymmydogaeth Mosul, yn lle cymrwd. Ag ef y glydid y priddfeini crasedig yn yr haul, canys ni ddefnyddid priddfeini pobedig, ond yn anfynych yn Assyria, ac ni cheid pentyrrau o honynt yn adfeilion Ninefeh, megis ym Mabilon. Mae y defnyddiau gwaelion hyn wedi dal yn wyneb holl ddifrodiadau amser, ac a barhant i nodi allan yn bresennol, natur fawrwyh yr adeiladau Assyriaidd.

Er nad oes fawr gwahaniaeth yn adeiladaeth yr amrywiol adeiladau a chwiliwyd yn Assyria, mae y cyfnewidiad a gymmerodd le ym moesan, crefydd, a gwisgoedd trigolion y wlad, rhwng seiliad y palas Gogledd Orllewinol yn Nimroud, a'r adeiladau yn Khorsabad a Kouyunjik, yn amlwg ar yr olwg gyntaf ar gerfiadau yr adeiladau hyn. Mae y gwahaniaeth, mewn gwirionedd, mor fawr, ac mor wreiddiol, fel ag y mae yn rhaid i amryw gaurifoedd fyned heibio rhwng adeiladiad y palasau; neu y mae yn rhaid i gyfnewidiad sylfaenol gymmeryd lle yn y bobl. Ymddengys i mi mai y dyb gyntaf ydyw y gywiraf. Mae y ffaith o fod y palas De Orllewinol yn Nimroud, wedi ei adeiladu o ddefnyddiau a gymmerwyd o'r palas Gogledd Orllewinol, yn profi bod y cyfwng rhwng eu hadeiladiad yn fawr iawn. Megis yn yr Aipht, mae y cof-golofnau hynaf yn dangos yr wybodaeth uchaf o'r gelfyddyd, ac y mae gennym y rhyfeddod hwnnw ag sydd i sylwi arno yn hanes yr holl genhedloedd, hen a diweddar, sef adfeiliad y gelfyddyd, gwedi cyflwr o berffeithrwydd cymhariaethol. Ond yng ngholofau diweddar Ninefeh, yn neillduol yn yr addurniadau, ac yn y gwrthddrychau bychain a ddarganfyddwyd, yr ydym yn cael chwaeth Aiphtaid, anadnabyddus yn y gweddillion boreuaf. Y mae, hyn megis yn arwyddo dylanwad estronol, yr hwn a ellai fod yn brif achos o'r cyfnewidiad a nodwyd gennyf, a'r hwn a ellir ei olrhain i oresgyniad neu i gyngrair teuluaid.

Erbyn canol Mehefin, yr oedd fy llafur yn Assyria wedi dirwyn i'w derfyn. Yr oedd yr arian a roddwyd i Ymddiriedolwyr yr Amgueddfa Brydeinaidd at y cloddiadau, wedi eu treulio, ac ni fwriedid gwneuthur ymchwiliadau pellach, o leiaf ar hyn o bryd. Gan hynny, ymbarottoais, tu ag at droi fy nghamrau tu ag adref, ar ol rhai blynyddoedd o absennoldeb. Gorchuddiwyd adfeilion Nimroud etto, a'i balasau, unwaith yn ychwaneg a guddiwyd oddi wrth lygad dyn. Yr oedd y cerfiadau a gymmerwyd o honynt wedi

eu symmud yn ddiogel i Busrah, ac aros i gael eu trosglwyddo i Loegr. Yr oedd yr argraphiadan, ag sydd yn debygol o'n dysgu yn hanes a gwareiddiuch un o'r cenhedloedd hynaf ac enwoccaf ar y ddaear, wedi eu hysgrifenu yn ofalus. Pan yn edrych yn ol ar yr ychydig fisoedd a dreuliwyd gennyf yn Assyria, ni allaswn lai na theimlo rhyw foddlonrwydd yng nghanlyniadau fy llafur. Yn brin blwyddyn yn ol, nid oedd un golofn Assyriaidd yn adnabyddus, ond adfeilion Khorsabad. Yr oedd agos ddigon o ddefnyddiau yn bresennol wedi eu cael i adferu llawer o hanes colledig y wlad, ac i gadarnhau y traddodiadau gweigion am ddysgeidiaeth a gwareidd-dra ei phobl. Meddyliais yn fynych ynghanol fy llafur, bod darganfyddiad y gweddillion hyn mor brydlon, fel ag y gellid edrych arno ryw beth yn fwy na digwyddiad. Pe buasai y palasau hyn drwy ryw ddamwain wedi eu dwyn i'r golwg ryw flynyddoedd yn ol, ni allasai Ewropiaid eu diogelu rhag dinystr hollol, neu gadw cofnod am eu bodoliaeth. Pe buasent yn cael eu darganfod yn ddiweddarach, mae yn dra thebygol y buasai gwrthwynebiadau di-droi yn ol yn erbyn eu symmudiad, hyd yn oed ryw gymmaint o honynt. Ar yr adeg brydlon, gan hynny, y darganfyddwyd hwynt; ac yr ydym wedi bod mor ffodus a chael y profion mwyaf argyhoeddiadol a pharhaus, o'r mawredd a'r nerth a wnaeth Ninefeh yn rhyfeddod yr hen fyd, a'i chwmp yn destunau prophwydi, fel yr enghraifft amlyccaf o ddigder dwyfol. Heb y cyfryw dystiolaethau ag a roddir gan y colofnau hyn, gallasem braidd ammeu i Ninefeh erioed fodoli, canys mor hollol yr aeth hi "Yn anghyfannedd a diffaith."

Cyn fy ymadawiad, yr oeddwn yn ewyllysio rhoddi gwledd olaf i'm gweithwyr, ac i'r rhai hynny a'm cynnorthwyasant yn garedig yn fy llafur. Ar y tu gorllewinol i Kouyunjik y mae pentref bychan, yr hwn ynghyd â'r crug, a berthynai i gaethwas Pasha o deulu Abd-el-Jeleel, yr hwn a gafodd ei ryddid, a'r tir a gynhwysai yr adfeilion, am ei wasanaeth hir a ffyddlon. Dewisiwyd y pentref hwn i fod yn lle i'r wledd, a gosodwyd pebyll i'm gwahoddedigion o'i amgylch. Disgleidiau mawrion o reis berwedig, a seigiau na ellir eu henwi, ac na werthfawrogir ond gan yr Arabiaid eu hunain—y prif bethau a'u cyfansoddent ydoedd garlleg a llaeth sur—y disgleidiau hyn a roddid ger bron twrrau o bobl a menywaid, pa rai a gwrcwdent yn gylchoedd ar y llawr. Yna dechreuwyd dawnio,

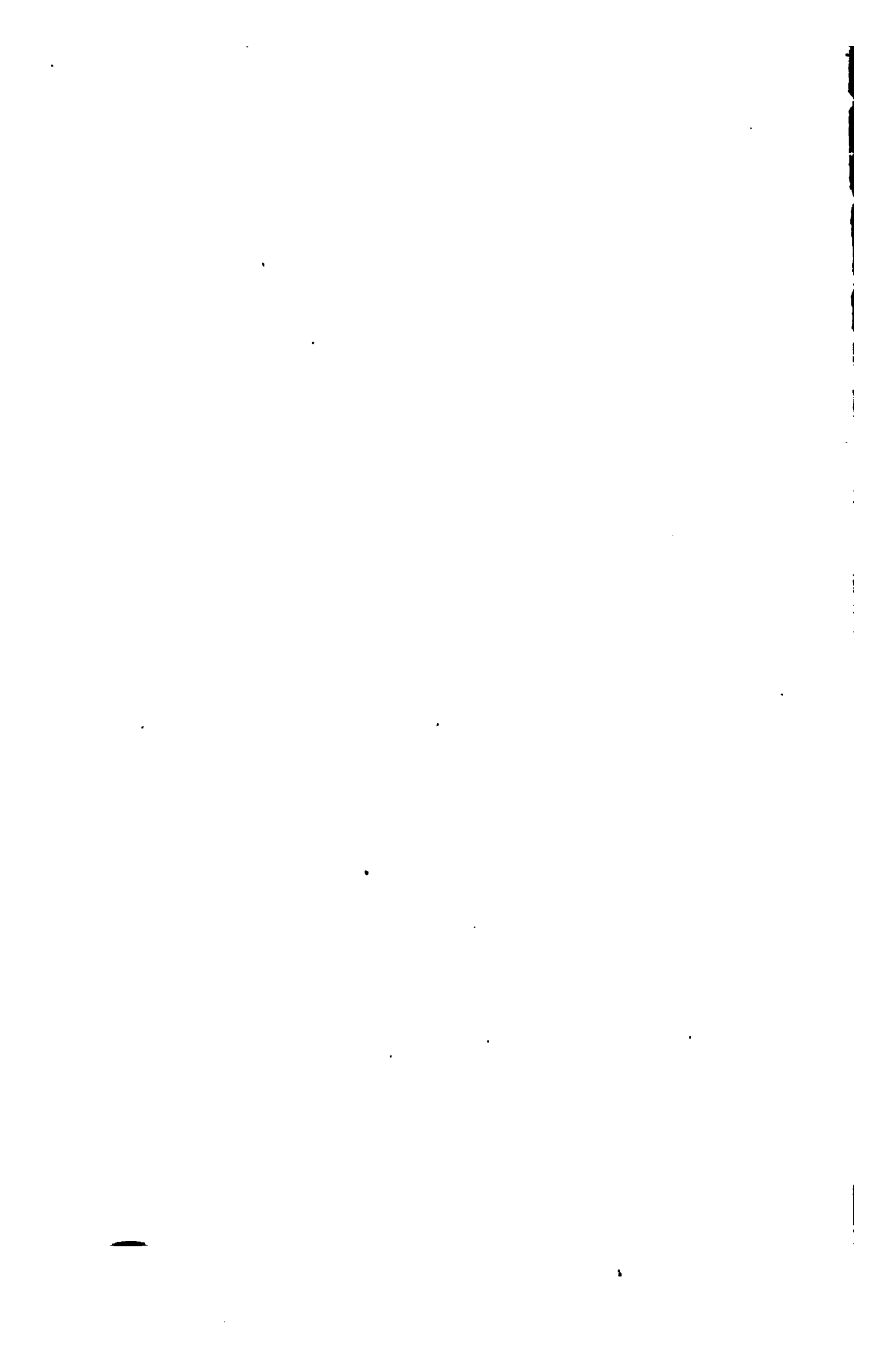
a pharhaodd y dawns drwy y rhan fwyaf o'r nos; a'r Tiyariaid a'r Arabiaid a unent ynddo, neu a ddawnsient bob yn ail yn eu tro. Yr oedd y dawnsywyr yn ddedwydd a gwresog, ac a waeddent yn barhaus. Boneddigesau Cristionogol Mosul, ni anturiasant braidd o'r tu allan i furiau y dref, cyn yr achlysur hwn, a edrychent mewn syndod a hyfrydwch ar yr olygfa; ac fe allai, yn gofidio nad oedd trefniadau teuluaidd eu gwyr yn caniatâu iddynt fod yn fynychach yn y cyfryw leoedd llawen.

Ar derfyniad y wledd, llefarais ychydig eiriau wrth y gweithwyr, gan alw ar unrhyw un y gwnaed cam âg ef, neu yr ymddygydd yn draws atto, i ddyfod ym mlaen i dderbyn y cyfryw iawn ag oedd yn fy ngallu i'w roddi; ac ym mhellach, arwyddais fy moddlonrwydd, oblegid terfyniad llwyddiannus fy llafur heb unrhyw ddamwain. Un Sheikh Khalaff, dyn tra theilwng, a'r hwn yn gyffredin oedd y llefarwr ar y cyfryw achlysuron, a atebodd dros ei gymdeithion. Dywedodd, eu bod hwy wedi byw dan fy nghysgod i, ac i Dduw y byddo y clod, nad oes gan neb achos i achwyn. Ac yn awr, yn gymmaint a'm bod i yn ymadael, y byddai iddynt hwythau ymadael hefyd, ac ymofyn am lennydd pellennig y Khabour, ym mha le y byddent ym mhell oddi wrth y Tyrciaid, a lle hefyd y gallent fwynhau yr ychydig a ynnillasent. Y cwbl oeddynt yn ymofyn ydoedd, bod i bob un gael teskere, neu nodyn, i sicrhau iddo fod yn fy ngwasanaeth. Nid yn unig am y byddai yn unrhyw fath o ymddiffyniad iddynt, ond y dangosent fy ysgrifen i'w plant, ac y dywedent wrthynt am y dyddiau a dreuliasant yn Nimroud. Os rhyngai fodd Duw i mi ddychwelyd at y Jebouriaid, a byw mewn pebyll gyd â hwynt ar eu hen borfeydd, lle yr oedd cymmaint o adfeillion ag yn Nimroud; digon o yspail o fewn cyrhaedd, a gazeliad, beidd gwylltion, a llewod tu ag at helwriaeth. Gwedi i Sheikh Khalaff derfynu, daeth y menywaid ym mlaen yn fintai, ac a wnaethant annerchiad cyffelyb. Rhoddais ychydig anrhegion i'r prif weithwyr a'u gwragedd, a boddlonwyd pawb yn yr ymddygiad tu ag attynt.

Ychydig ddyddiau gwedi hyn, yr oedd y parrottoadau gyferbyn â'm hymadawiad yn barod. Telais fy ymweliad olaf âg Essad Pasha; gelwais gyd â phrif bobl y dref; cenais yn iach i'm cyfeillion, ac erbyn y pedwerydd ar hugain o Fehefin yr oeddwn yn barod i ymadael â Mosul.

Daeth Mr. Hormuzd Rassam, Ibrahim Agha, a'r Bairakdar, gyd â mi ar fy nhaith i Gaercystenyn, ynghyd âg amryw o aelodau teulu y Pasha diweddar, pa rai mewn ffordd o dâl, am eu hymborth, ac ymborth eu ceffylau, oeddynt yn barod i'm gwasanaethu ar y ffordd. Amryw deithwyr eraill a unasant â ni, pa rai oeddynt wedi bod yn disgwyl am gyfleusdra i deithio i'r Gogledd gyd â mintai ddigon galluog. Yr oedd y wlad ar y pryd hwn yn dra ansicr. Yr oedd y milwyr Tyrcaidd wedi myned yn erbyn Beder Khan Bey, yr hwn oedd wedi cyhoeddi ei anymddibyniaeth, ac yn herio awdurdod y Sultan. Yr oedd methiant y cynhauaf wedi dwyn minteioedd o Arabiaid allan, a braidd yr oedd diwrnod yn myned heibio heb fod carafan yn cael ei yspeilio, a theithwyr eu llofruddio. Anfonodd y Pasha gorph o filwyr achlysurol i'm hebrwng mor belled a'r wer-syllfa Dyrcaidd, canys yr oeddwn am ymweled â hon ar fy ffordd. Gyd â y cymhorth hwn, a'm mintai fy hun, a phawb yn arfog ac yn barod i ymddiffyn eu hunain, nid oedd gennyf achos i ofni unrhyw ddigwyddiad.

Mr. a Mrs. Rassam, a'r holl breswlyddion Ewropaidd, ac amryw o brif foneddigion Cristionogol Mosul, a farchogasant gyd â mi ryw bellder oddi wrth y dref. Ar yr ochr draw i'r afon, wrth warr y bont, yr oedd y boneddigesau a ymgynnullasant i ganu yn iach i mi. O'r tu draw iddynt yr oedd gwragedd a merched fy ngweithwyr, pa rai a lynent wrth fy ngheffyl, ac amryw o honynt a dy-walltent ddagrau pan yn cusanu fy llaw. Mynnodd y rhan fwyaf o'r Arabiaid gerdded mor belled a Tel Keff gyd â mi. Yn y pentref hwn yr oedd swpper wedi cael ei pharottoi i'r fintai. Yr oedd yr hen Gouriel, sef y Kiayah, yr hwn etto a lawenychai yn ei feddwod, yno i'w derbyn. Eisteddasom ar nen y tŷ hyd hanner nos. Yna llwythwyd a chyfrwywyd y ceffylau. Cenais yn iach am y tro diweddaf i'm Harabaiid, a chychwynais ar y rhan gyntaf o'm taith hir i Gaercystenyn.

DANGOSEG.

- ABD-ALLAH**, Sultan, ei fedd, 19.
Abd'rubbou, Sheikh y Jebouriaid, 55, 263.
Abd-al-Summit Bey, 119.
Abd-ur-rahman, Sheikh yr Abou-Salmaniaid, eu gwersyllfa, 39, 50, 80.
Abou Maria, pentref, 19.
Addurniadau ar gerfiadau Assyriaidd, 95.
Adeilyddiaeth Assyriaidd, 321, 328, 336.
Ain Siffni, pentref, 109.
Albaniaid, pennaeth yr, 116.
Al Hather, ymweliad â'r adfeilion, 59.
Ali Bey, pennaeth yr Yezidiaid, 172.
Ali Effendi, bonheddig o Mosul, 59.
Allor yn Nimroud, 94.
Amadiyah, tref, 112, ei hanes, 114.
Americaidd, cenhadon, 127.
Amaha, gwraig Soffuk, 70.
Antelope, ar Big-adail, 222.
Arabaidd, gweithwyr, 211, 232, 236, am ledluniau, 236.
Aradr a ddefnyddid yn Assyria, sylwnod, 275.
Arfogaeth Assyriaidd, ar gerfiadau Nimroud, 217.
Arllun pen eryr, 47.
Arwyddion cysegredig, 95, 96, 97.
Asheetha, pentref, 123.
Assyria, ei ffrwythlondeb, 274.
Asynod gwyllion, 201.
Awad, neu Abd'Allah, Sheikh Arabaidd, 17.
BAADRI, pentref Yezidiaidd, 174.
Baal, y duw Assyriaidd, 256.
Baashiekha, crug, 36.
Babiloniaid, yn cael eu harddangos ar ledluniau, 246.
Badau, mewn lledluniau, 215.
Bairakdar, y, 204.
Bathodyn Phenisia, 317.
Baz, talaeth, 149.
Bebadi, pentref, 111.
Bebozi, pentref Chaldaeaidd, 111.
Beddau, darganfyddiad, 225.
Bidogau Assyriaidd, 85.
Beder Khan Bey, 123, Sylwnod. Ei alltudio i Candia, 168.
Behistun, argraphiadau yn Arweiniad, xi.
Benywaid, ymddygiad attynt yn y Dwyrain, 305.
Berwari, dyffryn, 118.
Birijai, pentref, 140.
Bitti, pentref, 157.
Botta, M., ei gloddiadau, 9.
Brenhin, yn arddangosedig ar ledluniau, 41, 84, 91, 207, 239 Gwisgoedd brenhin Assyriaidd, 98. Ei gymmeriad cysegredig, 334.
Bunlun, darganfod, 225.
Byrddai Assyriaidd, 209.
CAMEL, ar gerfiadau Assyriaidd, 221, 247, 253.
Canning, Syr Stratford, yn cymmeryd at y cloddiadau, 13. Yn rhyddhau caethion Nestoriaidd, 123, Sylwnod.
Cartouche Aiphtaid, darganfyddiad ar ifori, 240.
Casseg Arabaidd, 65.
Cawr, 86.
Cawrfil, ei ddannedd yn cael eu harddangos mewn lledluniau, 89.
Ceffylau, Assyriaidd, 211. Eu gwisgoedd, 212.
Celfyddydau, eu cyfnod cyntefig, 336.
Chal, talaeth, 137.
Chalah, ai yr un a Kalah Sherghat, 271.
Chaldaeaidd, Kurdistanaidd, eu dysgeidiaeth, 131, Sylwnod. Eu hathrawiaethau, a'u hiaith, 142.
Challek, pentref, 158.
Chebar, afon yn Assyria, 299.
Chonba, pentref, 155.
Chwerfan, arddangosedig ar y lledluniau, 255.
Coed, trawst yn cael ei ddarganfod, 258.
Cored, yn croesi y Tigris yn Nimroud, 6.
Corwyntoedd, eu hangerddoldeb ym Mesopotamia, 84.

Crux Ansata, Aiphtaid, 228.
Crwyn, croest afonydd arnynt, 88.
Ctesia, yn Assyria. Arweiniad i mewn vii.
Cwtter, mewn adeiladau Assyriaidd, 281.
Cylch adeiniog, arwydd o'r duwod, 299.

DALEN aur, darganfyddiad, 20.
Darius, ei enw mewn argraph Behistun-
 aidd. Yr arweiniad i mewn, xi.

Dasni, Yezidiaid a elwir felly, 192.
Dathan, Arabiad, 73.
Dawnsiau, Arabaidd, 81. Yezidiaidd, 179.

Defaid, arddangosedig mewn lledluniau Assyriaidd, 253.

Defodau Arabaidd, 228.

DeDdwyrain, adfeilion yn Nimroud, 226.

De Orlewin, adfeilion yn Nimroud, darganfyddiad llinach frenhinol yno. 223. Darganfyddiadau, 253.

Dillad, Assyriaidd, 96.

Diodorus Siculus, ei hanes Assyriaidd. Arweiniad, vii. Ei ddarluniad o Babilon, 335.

Duwod, arwydd o'r goruchaf, 93, 208.

Duwiau, yn cael eu dwyn mewn gorymdaith, 256.

Duwiesau Assyriaidd, 219, 239.

Ddyrhau, y dull yn Assyria o, 227, 274.

Dyfrglwydi, y dull o wneuthur, 291.

Dyrnhwrdd ar gerfiadau, 89.

ECBATANA, Amadiyah a elwid felly unwaith, 115.

Efydd, darganfyddiad addurniadau yn Nimroud, 78. Mwn, ym mynyddoedd Tiyyari, 157. Darganfyddiad llestri, 242.

Eilunod, arddangosedig mewn lledluniau, 256.

Eirth, eu hanrheithiadau ar fynyddoedd Tiyyari, 192, 147.

Ergub, pentref, 150.

Essad Pasha, 238.

Eunuchiaid, eu swyddau yn y llys Assyriaidd, 211.

Eusebius, ei hanes Assyriaidd. Arweiniad, vii.

Ezeziel, ei ddarluniad o'r cerfiadau Assyriaidd, 298. O warchaead, 249. O longau Tyriaidd, 318. Ei weledigaeth yn cael ei hegluro, 299.

FFAKIR, urdd offeiriadol ym mhlith yr Yezidiaid, 181, 189.

Ferguson, Mr., ei sylwadau ar adeillyddiaeth Ioniaidd, 46. Ar adeillyddiaeth Assyriaidd, 331.

Ffenestri, heb fod mewn adeiladau Assyriaidd, 331.

Fferhan, mab Soffuk, 66.

Fflangellau, yn cael eu dwyn gan Swyddogion Assyriaidd, 217.

GEIFE, mewn lledluniau, 253.

Ghissa, pentref, 140.

Gleinfafen, taffenni o, 78. Cawgiau o, wedi eu darganfod, 226. Yn cael ei ddefnyddio mewn adeiladau, 332.

Gomel, afon yn hen Bumadus, 110.

Grant, Dr., 127, Sylwnod.

Gunduktha, pentref, 146.

Gwrthglawdd, bwrw, 249.

Gwydr, cawg o, wedi ei ddarganfod yn Nimroud, 218.

HADDEDEENAIDD yr Arabaidd, 61. Y Sheikh, 62.

Haiara, wedi ei ddarganfod yn Nimroud, 217.

Halicarnassus, cerfiadau o, 13. Sylwnod

Hamaydat, pentref, 194.

Hammum Ali, pentref, 4.

Hayis, pentref, 118.

Hela, yr Assyriaidd yn hoff o, 91.

Helmau, darganfyddiad, yn Nimroud, 217, 248.

Herodotus, hanes Assyriaidd. Arweiniad, vii. Ei ddarluniad o Assyria, 275.

Hincks, ei ddarganfyddiadau. Arweiniad, xii.

Hussein Bey, pennaeth yr Yezidiaid, 170.

Hytai, neu farchogion achlysurol, 26.

IBRAHIM Agha, Cawass, 154.

Ifori, darganfyddiadau addurniadau, 20.

Ioniaidd, dull tarddiad Assyriaidd, 46.

Ionunco, Nestoriad, 106.

Ismail Pasha, 36, 51.

JEBOURIAIDD, Arabaidd, 55.

Jeremiah, epistol, 256.

Jonah, bedd, 302,

KALA SHERGHAT, adfeilion, 4. Ymweliad a, 261. Darganfyddiad ariun yn ei eistedd yno, 265.

Kaloni, pentref, 110.

Karamles, adfeilion, 36.

Kasha Bodaca, 146.

Kasha Auraham, 157.

- Kasha Mendi**, 115.
Kesta, adfeilion, 158.
Khalaff, Sheikh y Shammariaid, 62.
Khauser y, ffrwd ger Kouyunjik, 107.
Khorsabad, darganfyddiad M. Botta yn, 9, 107. Enw brenhin yn Nimroud, 241.
Khouara, mynydd, 152.
Kiyara, neu y pyllau pyg-glai, 262.
Kona Savvi, pentref, 157.
Kouyunjik, cloddiadau yn 9, 93, 104. Darluniad o'r adfeilion, 310.
Kubleh, neu y pwynt gweddi ym mhlith y Dwyreinwyr, 188, Sylwnod.
Kumri, castell, 119.
Kurdaidd, pennaeth, 148.
Kuremi, pentref, 160.
LARISSA, yr un a Nimroud, 5.
Lizan, pentref, 133.
Longworth, Mr, 235.
LLEDLUNIAU, darganfyddiad cyntaf, 27. Llew, gorweddog, mewn colofgraig, 34.
     Darganfyddiad un adeiniog, 84, 53.
     Mewn efydd, 87. Hela Llew, mewn lledlun, 89, 280. I'w gael ym Mesopotamia, 264. Symmudiad y rhai adeiniog, 289.
Lliwiau ar gerfiadau, 48. Ar briddfeini, 92.
Lloftydd ystafelloedd Assyriaidd, 242.
Llongau ar gerfiadau, 315. Llongau Tyrus, 318.
MAKLOUB, bryniau, 107.
Malthaiyah, cerfiadau creigiog yn, 162.
Marchogion yn y byddinoedd Assyriaidd, 211.
Mar Shamoun, patriarch y Chaldaeid, 165.
Marthd' Kasra, pentref, 154.
Melek Taous, 185.
Melek, teitl Tiyaaraidd, 134.
Melek Ismail, marwolaeth, 156.
Mespila, yr un a Kouyunjik, 302.
Mia, pentref, 119.
Minianiah, pentref, 133.
Mirkan, pentref Yezidiaidd, 200.
Missouri, llwythau Kurdaidd, 110.
Mohammed, pasha Mosul, 14, 21. Ei ddiswyddiad, 35.
Mormous, Sheikh Arabaidd, 22, 60.
Mosul, dyfod i, 9. Ystafelloedd tandraeol yno, 104. Pontfadau yno, 278, Sylwnod.
Mungayahi, pentref, 160.
Murghi, pentref, 132.
Mwngloddiau, yn y mynyddoedd Tiyaaraidd, 157.
Mwngciod, yn cael eu harddangos mewn lledluniau, 86. Ar Big-adail, 221.
Mynaches Chaldaeid, 144.
NAHE-EL-KELB, lledluniau Assyriaidd yn, 317.
Nahum, ei fedd, 164.
Naiffa, pentref, 18.
Nasr, Sheikh, 178.
Negoub, ffordd dan y ddaear, ar argraph yn, 57.
Nestoriaid, llofruddiaeth y, 123, Sylwnod, 184. Tarddiad yr enw, 143. Eu hathrawiaethau, 143. Edrych Chaldaeid.
Nimrod, darganfyddiad tybiedig, 51.
Nimroud, yr olwg gyntaf ar, 4. Ail ymweled â, 7. Darganfod y palas Gogledd Orllewinol, 43. Adeiladu tŷ yno, 205. Gorchwylion beunyddiol yno, 232. Ymadawiad â, 295.
Ninefeh, gwir sail, 303. Ei helaethrwydd, 304. Ei muriau, 333.
Ninus. Arweiniad i mewn, vii.
Nisroch, y duw eryr pendynol, 48.
Nur-ullah, Bey Hakkiari, 152. Yn erlid y Nestoriaid, 168.
OURMELI, Subashi, 158.
PALASAU, darluniad o un Assyriaidd, 331. Hefyd temlau, 334.
Palas canol, darganfyddiad lledluniau, 245.
Palmant, ystafelloedd Assyriaidd, 331.
Palmwydden, ar y lledluniau, 327.
Pebyll mewn lledluniau, 306.
Pellen, adeiniog, arwydd Assyriaidd, 299.
Pennau y gorchfygedigion yn cael eu dwyn a'u cyfrif, 321.
Peroriaeth Yezidiaidd, 183.
Peroriaethwyr yn cael eu harddangos mewn lledluniau, 91.
Pig-adail, Semiramis, y modd y dygwyd hi o Babilon i Armenia, 294.
Pontfadau ym Mosul, 278.
Pren cysegredig, 45.
Priddfeini, crasedig, 335.
Pyg-glai, o dan y palmant yn Nimroud, 20. Yn cael ei ddefnyddio gan yr Arabiaid at wahanol ddibenion, 263.

RABBAN HORMUZD. mynachlog, 164.
 Raola, talaeth, 137.
 Rassam, Mr., Is-awyddog ym Mesul,
 123, Sylwnod. Mr. Hormuzd, 37,
 206.
 Rawlinson, Milwriad, ei ddarganfydd-
 iadau. Arweiniad, xi.
 Resen, nid Larissa, 4, Sylwnod.
 Rhea, ei delw ym Mabilon, 256.
 Rhinoceros, a'r big adail, 222.
 Rich, Mr., ei ddarganfyddiadau ym
 Mabilon a Ninesfeh. Arweiniad x.
 SABAEID, eu hiaith, 142. Ym mha le
 i'w chael, 192.
 Saethyddion, Assyriaidd, eu gwisgoedd,
 320.
 Saith, rhif cysssegredig ym mhlith y Sa-
 baeid, 186.
 Sandalau brenhin Assyriaidd, 99.
 Sant Kurdaidd, 159.
 Saraoun, hen enw Khorsabad, 108.
 Sardanapalus. Arweiniad, vii.
 Selamiyah, pentref, 24.
 Seleucides, cyfnod y, 141.
 Selim Agha o Amadiyah, 114.
 Sêr, addoliad y, 256.
 Semiramis. Arweiniad, vii.
 Serspeetho, pentref, 157.
 Shalmanezzer, ei ymgyrch yn erbyn y
 Phenisiaid, 317
 Shammar, Arabiaid, darluniad o hon-
 ynt, 63.
 Shammeriyah, casseg Soffuk, 72.
 Sheikh Adi, bedd, 109.
 Sheikh Shema, cyssegr, 180.
 Sheikh, ymasfyd ynddo, 234.
 Shoordh, pentref, 137.
 Sinjar, ymweliad â, 192.
 Soffuk, Sheikh y Shammariad, ymwel-
 ed âg ef, 66. Ei sefydliad teuluaid,
 70. Ei gasseg, 72. Ei farwolaeth, 77.
 Solomon, ei orsedd, 163.

Spandareh, pentref, 112.
 TAHAR SHEIKH, penboethyn, 160.
 Tahlel y, lleisiau Arabaidd olawenych-
 iad, 81.
 Tahyar Pasha, 82. Ymweliad oddi
 wrtho, 102. Ei farwolaeth, 237.
 Tai Assyriaidd, 304, 335.
 Teirw pen-dynol, eu darganfod, 34.
 Mewn carreg galch felen, 88. Bren-
 hin yn hela tarw gwyllt, 90. Eu sym-
 mudiad, 281.
 Tel Affer, tref, 196.
 Tel Asar, 195.
 Tel Keff, 165.
 Tiari, myned tu ag yno, 106. Y tai,
 126. Eu gwisgoedd, 188. Cloddwyr
 - Tiarnaidd, 232.
 Tkhome, talaeth, 139.
 Tkhome Gowaia, pentref, 145.
 Trybedd, neu allor wedi ei darganfod
 yn Khorsabad, 108.
 VIZIR yn arddangosedig mewn Hedlun,
 42.
 Viziriaidd, llythyr, 92.
 XENOPHON, ei ddarluniad o furiau Ni-
 nefeh, 335.
 YAKOUB RAIS, 127.
 Yakuti, daearyddwr Arabaidd yn cry-
 bwyll am Khorsabad, 108.
 Ychain, dau rywogaeth yn cael eu
 harddangos yn yr arluniau, 253.
 Yezidjaid, ymwelad â hwynt, 169. Eu
 herfedigaeth, 173. Eu dawnisiau, 179,
 Eu hathrawiaethau, 185. Tarddiad
 eu henw, 187. Graddau eu hoffer-
 iadaeth, 189. Eu hiaith, 191.
 Ygrifen gynffurf. Arweiniad, xi.
 Ygrifeniadau Chaldaidd, 141.
 Ystafelloedd uchaf, eu darganfyddiad,
 242. Pa fodd eu goleuid, 331.
 ZAWERTHA, 129.

